

ВЕРЕСАЄВ

Твори

В. В. ВЕРЕСАЄВ

ТВОРИ
В ДВОХ ТОМАХ

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ ~ 1956

В. В. ВЕРЕСАЄВ

ТВОРИ
ТОМ ПЕРШИЙ

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ ~ 1956

Переклади здійснено за виданням: В. Вересаєв. Сочинения, т. 1,
Гослитиздат, М., 1948.

ТВОРЧИЙ ШЛЯХ В. В. ВЕРЕСАЄВА

«...Завжди відчував Вас людиною ближчою мені, ніж інші письменники нашого покоління. Це — правда. Це — хороша правда; думаю, що я можу гордитися нею».

М. Горький

Слова, взяті за епіграф, написані Горьким 22 листопада 1925 року в листі до Вересаєва з нагоди сорокаріччя його літературної діяльності. Це знаменні слова. Вони особливо цікаві, коли співставляти творчий шлях і творчий метод цих двох близьких між собою і, в той же час, так мало подібних письменників.

Бути близьким Горькому — це означає бути близьким робітничому класу, його героїчній, самовідданий боротьбі за революційне, соціалістичне перетворення світу. Вересаєв більше, ніж будь-хто з письменників його покоління, був близький Горькому, справі робітничого класу. Він чудово розумів усю приреченість народницьких ілюзій про можливість перетворення Росії на базі селянської общини, на базі приватної власності на знаряддя і засоби виробництва. У боротьбі марксистів проти ліберальних народників Вересаєв виступив разом з марксистами, вірно зрозумівши, що лише робітничий клас є сила, здатна очолити багатомільйонні маси трудящих міста і села, здійснити справді соціалістичне перетворення життя.

Проте в розумінні соціальної боротьби Вересаєв не піднісся до визнання ідеї диктатури пролетаріату. Він зазнав на собі впливу легальних марксистів, навіть деякий час перебував у їхніх об'єднаннях, хоча чим далі, тим більше відходив від них.

Легальні марксисты по-своєму боролися з ліберальним народництвом. Але разом з тим вони намагалися пристосувати марксизм до

інтересів буржуазії, вихолощуючи з нього вчення про пролетарську революцію і диктатуру пролетаріату. Симпатизуючи революційному марксизму, Вересаєв все-таки не виробив у собі послідовного марксистсько-ленінського світогляду. Аж до Великої Жовтневої соціалістичної революції він залишався на загальнодемократичних позиціях, не взявши активної участі в діяльності революційних соціал-демократичних, більшовицьких організацій.

І все ж усією своєю глибоко реалістичною, високохудожньою творчістю письменник зробив велику послугу революційному робітничому класу Росії, що героїчно, самовіддано боровся за соціалістичне майбутнє. Твори Вересаєва мають велике пізнавальне, ідейно-естетичне і виховне значення.

Початок письменницької діяльності Вересаєва припадає на той переломний період російської історії, що визначався гострою політичною і літературною боротьбою. Бурхливий розвиток капіталізму в Росії, а, отже, і швидкий ріст робітничого класу різко змінили як розташування сил на арені соціальної класової боротьби, так і характер самої боротьби. Російський визвольний рух вступав у новий, пролетарський період, широко розповсюджуються ідеї марксизму.

Між марксистами і ліберальними народниками виникає жорстока боротьба в питаннях про історичні судби Росії, про характер соціально-економічного розвитку країни, про класову боротьбу, про політичну гегемонію робітничого класу. Боротьба ця особливо загострилась з виходом у світ в 1894 році відомої праці В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?»

Висміюючи ліберальних народників, що виродилися у відвертих опортуністів, в апологетів куркульства, В. І. Ленін писав: «Не можна не згадати з цього приводу так влучно описану Щедріним історію еволюції російського ліберала. Починає цей ліберал з того, що просить у начальства реформ «по можливості»; продовжує тим, що канючить «ну, хоч що-небудь» і кінчає вічною й непорушною позицією «пристосування до підлоги»¹.

Повний ідейний розгром ліберального народництва виявився під силу тільки Леніну і створений ним перший в історії визвольного руху в Росії політичний організації робітничого класу — «Союзіві боротьби за визволення робітничого класу».

Про гострі суперечки, про запеклу боротьбу марксистів з ліберальними народниками є безліч цікавих свідчень, але чи не найцікавішими з них є спогади Вересаєва.

У своїх автобіографічних записках, характеризуючи 90-і роки, Вересаєв писав: «Суспільний настрій був тепер зовсім іншим, ніж у

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 231—232.

80-х рр. Прийшли нові люди,— бадьорі, з вірою в краще майбутнє. Відмовившись від надії на селянство, вони вказали на швидко зростаючу організуючу силу в особі фабричного робітника, вітали капіталізм, який створював умови для розвитку цієї нової сили. Кипіла підпільна робота — широко проводилась агітація на фабриках і заводах, проводились гурткові заняття з робітниками, завзято дебатувались питання тактики. Влітку 1896 р. спалахнув відомий червневий страйк ткачів, який вразив усіх своєю численністю, витриманістю і організованістю. Багатьох, кого не переконувала теорія, переконав він,— мене також. Відчулась величезна, міцна нова сила, яка впевнено виступала на арену російської історії. Я приєднався до літературного гуртка марксистів».

З появою на авансцені історії революційного робітничого класу, виникла гостра потреба в новій, принципово іншій, літературі. Саме в такій, яка, успадкувавши кращі традиції літератури критичного реалізму, змогла б опоетизувати нового героя історії — робітничий клас, героя, який під керівництвом свого політичного авангарду — Комуністичної партії, озброєний знаннями наукового комунізму, усвідомив би свою велику мету, а також засоби і методи боротьби за її здійснення.

З одного боку, в цей час, в кінці XIX — на початку XX ст., продовжує існувати література критичного реалізму. Створюють шедеври світової літератури такі художники, як Л. М. Толстой, А. П. Чехов та ін., які, критикуючи «свинцеві мерзоти» життя і розхитуючи підвалини самодержавства, стояли однак осторонь робітничої тематики.

Проте серед представників критичного реалізму були вже такі письменники, як Купрін, Вересаєв, Серафимович і ін., які звернулись до робітничої тематики, правда, поки що з загальнодемократичних позицій, керуючись старим методом критичного реалізму.

З другого боку, уже в цей період виникає спроба створити художній образ нового літературного героя — безстрашного борця за революційне перетворення життя. Новий літературний герой був поданий поки що в алгоричній формі; він постає перед читачем то в образі гордого Сокола, то в образі легендарного Данко, який розірвав власні груди, щоб своїм палаючим серцем освітити людям дорогу до щастя, то в образі Буревісника.

Незабаром, коли на чолі стихійного робітничого руху стає політичний авангард робітничого класу — Комуністична партія, коли була висунута і здійснена велика марксистсько-ленінська ідея про з'єднання робітничого руху з соціалізмом, в боротьбі з реакційною декадентською літературою з'являється література соціалістичного реалізму. Тільки тоді ідея революційного соціалістичного перетворення світу була виражена уже не в алгоричному образі, а в образі спочатку Ніла — машиніста з відомої п'єси Горького «Мищани», а потім у образі Павла Власова — героя безсмертного Горьковського твору «Мати». Тоді

шляхом, прокладеним Горьким, пішло багато письменників критичного реалізму, і перш за все О. С. Серафимович.

Письменники критичного реалізму не могли однак відтворити образ пролетаря — безстрашного борця за революційне перетворення життя, стоячи на загальнодемократичних позиціях. Переконалим прикладом цьому є повість Купріна «Молох», де письменник зобразив робітників безсилими і безпорадними

Такий показ робітничого класу не відповідав історичній правді, реальній дійсності.

* *
*

Одним з перших письменників, що звернулися у своїй творчості до робітничої тематики, був також Вересаєв. Що ж в цьому розумінні зближує Вересаєва з Горьким і що різнить їх?

Для визначення характеру творчості того чи іншого письменника величезне значення має його світогляд, а також особистий життєвий досвід і соціальне середовище, в якому перебував чи перебуває художник.

Біографія Горького загальновідома. Ніхто з визначних російських письменників не знав так життя робітничого класу, як знав його Горький, ніхто з них не був так міцно зв'язаний з робітничим рухом і революційною боротьбою.

Зовсім інше життя, інший життєвий шлях і інший життєвий досвід у Вересаєва.

Вікентій Вікентійович Вересаєв (справжнє прізвище Смідович) народився 16 січня 1867 року в Тулі, у сім'ї відомого на той час лікаря. У 1884 році, після закінчення Тульської класичної гімназії, Вересаєв вступив на історико-філологічний факультет Петербурзького університету, який і закінчив успішно у 1888 році із ступенем кандидата історичних наук. Не задовольнившись цим, він згодом вступає на медичний факультет Дерптського університету, в якому в ті роки викладання велося німецькою мовою.

У своїх «Спогадах», написаних уже в радянські роки (1927—1929), Вересаєв так пояснював своє бажання будь-що здобути медичну освіту:

«Я давно вже вирішив після закінчення курсу вступити на медичний факультет. Мене не задовольняли виключно гуманітарні науки, хотілось наук точних і точних методів, знань реальних. Потім хотілось у якій-небудь галузі мати знання ґрунтовні і завжди потрібні, щоб з ними за всіх обставин життя почувати себе незалежним. З філологічного факультету ким я міг вийти? Учителем... ну, професором. Візнає тебе начальство неблагонадійним — і всі твої знання ні до чого буде засто-

сувати, і ти будеш викинутим з життя. А труд лікаря потрібен всюди і завжди, незалежно від того, як до тебе ставиться начальство.

І, нарешті, була ще одна причина, найголовніша, але про неї я нікому не говорив. Я мріяв стати письменником, і саме белетристом. А письменник, вивчаючи людину, повинен бути абсолютно зорієнтований у будові, функціях її тіла, у всіх здорових і хворобливих станах як тіла її, так і духа. І потім: я поволі і важко сходився з людьми і сподівався, що професія лікаря полегшить мені таке зближення, дасть можливість спостерігати людей у таких інтимних проявах, в яких стороння людина ніколи їх не зможе побачити.

У 1894 році після закінчення Дерптського (нині Тартуського) університету, Вересаєв розпочав лікарську практику спочатку в Тулі, а потім у Боткінській лікарні, в Петербурзі.

Свою літературну діяльність Вересаєв почав ще студентом. Першим його твором, опублікованим у другорядному журнальчику «Модный свет», як свідчить сам письменник у автобіографічній замітці, був невеликий вірш «Роздум». Потім з'явилися окремі оповідання у «Всемирной иллюстрации» і в «Книжках «Недели» (додатку до газети «Неделя»). Першим його прозовим твором було оповідання «Загадка» (1887), що стало своєрідним літературним маніфестом письменника, виявило бажання письменника вступити в полеміку з декадентами, захистити реалістичний напрям у літературі. Наступні оповідання «Порив» (1889), «Товариші» (1892) і інші свідчили про великий потяг молодого письменника до соціальної проблематики, про його бажання бути не просто свідком, а активним учасником життя, корисним для батьківщини і народу діячем.

Після опублікування в журналі «Русское богатство» в 1895 році повісті «Без дороги», Вересаєв стає широковідомим письменником, по суті письменником-професіоналом.

У квітні 1901 року за наказом градоначальника Вересаєв, як політично неблагонадійний, був усунутий від медичної діяльності в Боткінській лікарні, а незабаром взагалі висланий з Петербурга. Після дволітнього проживання в Тулі, він оселився у Москві. В червні 1904 року, як лікар запасу, Вересаєв був призваний на військову службу, а потім відправлений у діючу армію на Далекий Схід, де і перебував до закінчення російсько-японської війни.

Після повернення з війни Вересаєв знову оселився в Москві і там до останніх днів свого життя займався виключно письменницькою діяльністю.

Ще студентом Петербурзького університету Вересаєв мав можливість познайомитися з життям і побутом робітників. Він довгий час жив на квартирі у палітурника Олександра Євдокимовича Караса, на Васильєвському острові. Карас тягнувся до студентів, бачачи в них

людей незвичайних, часто і душевно розмовляв з ними, намагаючись задовольнити свою невгамовну допитливість. «В глибині його душі було щось благородне й широке, що тягло його на простір з тісного життя,— так писав про нього Вересаєв у своїх «Спогадах».— Я згодом показав його в повісті «Кінець Андрія Івановича» («Два кінці») під іменем Андрія Івановича Колосова».

Повість «Два кінці» є найбільшим твором Вересаєва, в якому показано життя робочої людини, життя «низів». Півість складається з двох частин; перша частина — «Кінець Андрія Івановича» — вийшла друком у 1899 році, друга частина — «Кінець Олександри Михайлівни» — у 1903 році.

Вересаєв пішов далі Купріна у тому розумінні, що він показує робітника не лише як забиту, безправну істоту, але також і як людину, що тягнеться до політичного життя, в якій пробуджується класова самосвідомість. Правда, цими якостями автор не наділив головних героїв своєї повісті, очевидно, з цензурних міркувань. Але у повісті «Кінець Андрія Івановича» поряд з такими людьми, як сам Андрій Іванович Колосов, що далекий від політики, є вже люди типу Барсукова — токаря по металу на великому заводі в передмісті, Єлизавети Олексіївни та ін., що приєднались до активної політичної діяльності.

Переконанню Андрія Івановича, яке полягає в тому, що робочій людині не можна обійтися без горілки, що в ній всіма скривджений трудівник топить свої думи і питання, на які немає відповіді, Барсуков протиставляє інше. Він говорить: «Навіщо ж це тікати від дум? Не завадило б, навпаки, осмислити всякі явища, зрозуміти їх; чому це повинно бути привілеєм інтелігенції? Горілкою думи заливати — далеко не зайдеш».

Барсуков закликав Андрія Івановича придивитись, оглядітись навколо себе, адже «...всюди починають ворухитися; кожен хоче жити своїм розумом, хоче зрозуміти, особливо з молодих. Стояча вода всім набридлила. Щоправда — старі це вважають зайвим, а молоді вже зовсім інших переконань».

Андрій Іванович, хоч і намагається боронити своє уявлення про робочу людину як про дику і тупу істоту, непомітно захоплюється роздумами Барсукова, зацікавлюється навчанням у недільних школах і вечірніх курсах. Прощаючись з Барсуковим, Андрій Іванович звертається до нього з проханням дати почитати щось цікаве. Барсуков охоче запропонував йому почитати брошуру «Економічна система Карла Маркса».

Але все ж таки Андрій Іванович Колосов так і залишився поза робітничим рухом, так і не прокинувся для активної боротьби, для політичного життя.

Кінець Андрія Івановича трагічний; він зовсім спився і помер у лікарні, куди його взяли з жалощів.

Вмираючи, Андрій Іванович намагається осмислити сорок років свого життя і виявляє, що життя в нього і не було, було лише жалюгідне животіння.

«Андрію Івановичу згадався Барсуков і та картина смерті, про яку він розповідав; вмирає робітник і думає: «Для чого він увесь час працював, вибивався з сил,— для чого він жив? Він жив, а життя не бачив... Яка ж була мета його існування?»

Перша частина повісті, «Кінець Андрія Івановича» — це сумна історія про трагічно загублене життя одного з тих, кому по праву належить увесь світ, бо вони — творці життя.

В кінці першої частини повісті читач дізнається, що Барсуков, Єлизавета Олексіївна і деякі робітники, що відвідували недільні школи і вечірні курси, вислані з Петербурга, багато хто засланий царським урядом в Сибір як особи, що становлять небезпеку для існування самодержавства. Це дає деяке уявлення про боротьбу робітників з експлуатацією, хоч головна увага автора зосереджена на побутовій стороні життя робітничих мас.

Друга частина, «Кінець Олександри Михайлівни» («Чесним шляхом») — вводить читача в атмосферу виробничого життя робітників, але має свої недоліки.

Ця частина повісті була написана у 1903 році, тобто після таких подій, як відома Обухівська оборона в 1901 році, широковідомий Ростовський страйк у 1902 році і, очевидно, незадовго перед загальним страйком, що охопив у 1903 році південь Росії. І все ж таки ці події не знайшли свого навіть найзагальнішого, найповерховішого відображення в повісті. Якщо порівняти другу частину повісті з першою, написаною у 1899 році, тобто коли було порівняно мало прикладів масових політичних виступів робітників проти самодержавства, то таке порівняння буде не на користь другій частині. Якщо в першій частині є деякий, ескізний, показ класової боротьби (це найпомітніше виявилось в змалюванні образу Барсукова), то в другій частині немає й цього. Весь конфлікт повісті подано в морально-побутовому аспекті.

Основний зміст цієї частини повісті зводиться до широкого і художньо переконливого показу того свавілля, яке панувало в палітурній майстерні, куди змушена була вступити Олександра Михайлівна після смерті чоловіка, Андрія Івановича. Жінки і дівчата, заганні безвихідною нуждою в душі, тісні, погано освітлені приміщення, змушені були ставати коханками свиноподібної істоти, позбавленої сорому і совісті — майстра Васьки Матвєєва. Майстер вів єзуїтськи витончене полювання на дівчат і молодих жінок. Так чи інакше, він кінець кінцем домагався свого.

Олександра Михайлівна з першого ж дня роботи в майстерні впала в око майстру. І він був впевнений, що його домагання скінчаться

повною перемогою. Але він помилився. Олександра Михайлівна не піддалася на спокуси майстра і незабаром вийшла за лагідного, соромливого слюсаря — естонця Лестмана.

Закінчується повість картиною скромного весільного бенкету.

«В голові Олександри Михайлівни крутилося від випитого пива... Згадався їй бруд і ганьба майстерні, згадувалися думи про життя, що бурхливо, як у самоварі, кипіли в мозку, і пориви до боротьби з цим життям. Тихий спокій охопив душу і радість, що не треба більше дум і боротьби».

Складається невірне враження, ніби заміжжям вирішуються складні класові протиріччя в житті жінки-трудівниці.

Автор вбачає чесний шлях героїні (друга частина повісті має підзаголовок «Чесним шляхом») у заміжжі. В порівнянні з перспективою співжиття із ненависним майстром цеху заміжжя, звичайно, чесний шлях. Але в основі поняття честі лежить не класова боротьба, самовіддана, героїчна боротьба за щастя всіх трудящих, як в творах М. Горького, а особистий добробут, та й то, як виявилось насправді, — досить ілюзорний, досить оманливий добробут.

З «Спогадів» Вересаєва ми довідуємося, що насправді життя прототипа героїні повісті «Кінець Олександри Михайлівни» після її другого заміжжя було зовсім нестерпним. Вона писала у листі до письменника (лист повністю наведений у «Спогадах»): «Я тепер шостий місяць вагітна, що буде зі мною далі, не знаю. Оля (донька від першого чоловіка. — В. П.) боїться піти від мене, що він зовсім уб'є мене. Я б взяла і зовсім пішла від нього, але не знаю, кому будуть ці діти, сину четвертий рік, а доньці другий, через три місяці буде третє, а потерплю ще, поки бог дасть мені розродитися, і якщо зостанусь жива, то буду просити окрему посвідку на проживання. Якщо ж дітей присудять йому, то я тут же рішу себе. Сил нема боротися з цим нещасним життям, якщо ще дотерплю ці три місяці, а може і раніше, страшно губити життя майбутнього немовляти, але ці побої не можу зносити, гірше кріпацтва».

В свій час літературні критики і дослідники творчості Вересаєва порівнювали повість «Два кінці» з відомим оповіданням Горького «Подружжя Орлових», надрукованим у 1897 році. Але таке порівняння навряд чи правомірне, хоча б тому, що у цих двох творах відтворюються зовсім різні періоди російської історії, а головне тому, що Григорій Орлов — типовий ремісник, а Андрій Колосов — найманий робітник приватнокапіталістичного підприємства. Схожість Орлова і Колосова в тому хіба, що обоє вони горілкою намагаються приглушити біль серця, викликаний соціальною «свинцевою мерзотою життя». При цьому в оповіданні Горького незрівнянно глибше показані соціальні причини, що породжували моральну і фізичну деградацію трудівника в капіталістичних умовах.

В хвилину примирення з жінкою, яку Григорій Орлов по-звірячому б'є під п'яну руч, він каже їй: «Від ями це, Мотре. Що ми? Ніби як завчасно в землю поховані...» — «Переїдемо на іншу квартиру», — кризь солодкі сльози пропонувала Мотря, розуміючи його слова прямо. — «Е-ех! Не те, тіточко! Хоч на горнище заберись, все в ямі будеш... не квартира яма... життя — яма!»

Якщо і можливе порівняння повісті «Два кінці» з будь-яким твором М. Горького, то її слід було б порівняти з п'єсою «Міщани», написаною майже одночасно, у 1902 році. Порівняння це, звичайно, дуже умовне. Воно цікаве лише тими висновками, до яких прийшли обидва письменники, звернувши свій погляд на робітника.

Герої повісті Вересаєва — і Андрій Іванович, і Олександра Михайлівна — так і не вийшли на широку арену класової боротьби; герой же п'єси Горького — машиніст паровоза Ніл — пристрасний борець проти рабського життя, перший у російській літературі образ робітника-революціонера. Його устами Горький проголосив великі історичні істини: «Хазяїн той, хто працює»; «Прав не дають, права — беруть...»; «Немає такого графіку руху, який би не змінювався!.. Наше візьме! І я на всі можливості душі моєї задовольню моє бажання втрутитись у саму гущу життя... місити його як хочу... тому — завадити, іншому — допомогти... ось у чому радість життя!»

Порівняння і зіставлення творчості двох цих письменників, особливо творів на робітничу тематику, дає можливість ясніше уявити всю складність історико-літературного процесу кінця ХІХ — початку ХХ століття, коли на зміну критичному реалізму приходив реалізм соціалістичний.

Повістю «Два кінці» не вичерпується робітнича тематика у творчості Вересаєва. Цей чудовий письменник тим дорогий і тим близький нам, що він звернув свій погляд, свою увагу на просту людину, на трудівника тоді, коли численні його соратники по перу віддали данину декаденщині, чи, й того гірше, прямо висловили своє презирство і свою ненависть до робітничого класу, бачачи в ньому гегемона майбутньої народної революції, революції 1905 року.

Ще студентом Дерптського університету Вересаєв двічі побував на Донбасі. У 1890 році він приїздив погостювати до старшого брата Михайла, який, після закінчення у 1889 році Петербурзького гірничого інституту, служив інженером на одній з шахт біля Юзовки. Пізніше, у 1892 році — в рік страшного голоду, що охопив майже всю європейську частину країни, в рік холерної епідемії, викликаної голодом, — Вересаєв, як студент-медик, виявив побажання їхати на боротьбу з холерою на Донбас.

У своїх «Спогадах» Вересаєв писав: «Прийшов лист від брата Михайла з Донецького басейну. Він писав, що на початку серпня

вибухнув у Юзові страшний холерний бунт шахтарів; перестріляно двісті робітників, вибуло з строю двадцять сім козаків. А незадовго після цього я одержав від завідуючого шахтою Карпова (близько Юзова) інженера Л. Г. Рабіновича телеграфну пропозицію приїхати на рудник для боротьби з холерою.

Прибувши на Донбас, Вересаєв дізнався, що юзовський бунт був не холерним, а «...кровопролиття і «приборкання» робітників сталося з приводу вимог підвищити розцінки і поліпшити житлові умови; для місцевої влади виявилось вигідніше представити подію як «холерний бунт».

Вересаєв попрацював на шахті два місяці. Тут у нього встановилися дружні стосунки з шахтарями, виявився виключний інтерес до виробничих і побутових умов життя робітників. І все ж перед самим його від'їздом група п'ятих шахтарів, під'юджена провокаторами, намагалась вчинити розправу над ним — лікарем, що ніби винен у поширенні холерної епідемії. Усе це досить повно зображене у повісті «Без дороги».

Враження, здобуті Вересаєвим на Донбасі, були втілені в серії нарисів під загальною назвою «Підземне царство», зігрітих глибокою, щирою любов'ю письменника до шахтарів Донбасу. Нариси призначалися для «Книжок «Недели».

Тут письменник вперше підписався псевдонімом «Вересаєв». З того часу це прізвище стало його літературним іменем.

В цих нарисах, як і в повісті «Два кінці» та в ряді інших творів, де показано життя робітників, Вересаєв і надалі залишається на загальнодемократичних позиціях. У робітничому класі він бачить лише гноблений клас, який якщо і піднімається інколи на стихійну боротьбу проти гнобителів, то лише для захисту своїх конкретних економічних інтересів, але ніяк не для того, щоб «перевернути світ», здійснити революційне, соціалістичне перетворення суспільства.

Але при всій своїй обмеженості в розумінні історичних завдань пролетаріату Вересаєв як великий художник приніс значну користь робітничому класу вже тим, що одним з перших у російській літературі заговорив про робітника, розкрив його духовне багатство, його прагнення вирватися з задухи підвалів на простір яскравого, вільного життя.

Трудяща людина на тому важливому переломному етапі історії, коли стихійний робітничий рух з'єднувався з соціалізмом, читаючи твори Вересаєва, робила певні політичні висновки, і це допомагало їй у боротьбі за революційне перетворення світу. Цю думку добре висловив А. В. Луначарський в одній із своїх статей, де він аналізував повість «Кінець Олександрі Михайлівни». Луначарський писав: «І скільки тут хорошого, людяного гине у цьому скривдженому суспільством середо-

вищі, що у всякого при знайомстві з ним спалахне гаряча жадоба—допомогти, розібратися, дати відсіч». (Підкреслення моє.— В. П.).

Яскраво, художньо переконливо і соціально глибоко зображене в творчості Вересаєва життя російського селянства кінця XIX—початку XX сторіччя. З-під пера письменника, чулого до народного гory, до всіляких, навіть найдрібніших проявів страждань простої людини, вишли такі чудові оповідання, як «Лізар» (1899), «В сухому тумані» (1899), «Спішно» (1899), «Ванька» (1900), «В степу» (1901), «Про один дім» (1902).

У цьому циклі оповідань, об'єднаних однією темою й пристрасним бажанням збороти «ідіотизм сільського життя», автор, як і в своїх відомих повістях про інтелігенцію, вступає у відкриту, мужню полеміку з ліберально-народницькою літературою про селянина. Вересаєв розбиває розчулене народницьке уявлення про селянина як про силу, здатну власним розумом «дійти до кореня» усіх соціальних протиріч життя і без робітничого класу перетворити життя на базі соціальної справедливості.

Як Г. Успенський і А. Чехов, письменник розкрив перед читачем страшну «владу землі», що калічить душу людини,—владу приватно-власницьких відносин. З властивою йому майстерністю він показав, як капіталізм проникає на село, як він виростає на благодатному для нього ґрунті приватної власності на знаряддя і засоби виробництва всередині общини. Можливо, найголовніше в цих оповіданнях Вересаєва і полягає в тому, що він з величезною переконливістю показав реакційну суть селянської общини, яка була в руках експлуататорських класів зручним засобом додаткового гноблення селянина.

З усього циклу оповідань про селян окремо виділяється оповідання «Лізар». Не випадково на нього звернув увагу В. І. Ленін. В основі оповідання лежить народне прислів'я, породжене страшним убозтвом, швидким процесом пролетаризації під впливом капіталізму: «Дай, боже, хлів з худобою, а дітей з хворобою». Темний, затурканий селянин Лізар наївно думає, що все лихо на землі від того, що багато народжується дітей. Така потворна думка могла виникнути під впливом малоземелля і безземелля, як трагічний результат залишків напівфеодальних кріпосницьких відносин.

В монументальній роботі «Розвиток капіталізму в Росії» Ленін писав:

«В. Вересаєв у статті «Лізар» («Сев. Курьєр», 1899, № 1) розповідає про мужика Псковської губернії Лізара, який проповідує вживання капсль та ін. для «скорочення людини». «Згодом — відзначає автор — від багатьох земських лікарів і особливо акушерок я не раз чув, що їм частенько доводиться мати справу з такими проханнями сільських чоловіків і жінок». «Життя, що рухається в певному напрямі, використало всі шляхи і кінець кінцем уперлося в глухий закуток. Виходу з цього закутку нема. І ось природно намічається і все більше зріє нове розв'язання питання».

Становище селянина в капіталістичному суспільстві, дійсно, безвихідне і «природно» приводить в общинній Росії, як і в парцельній Франції, до неприродного... не «розв'язання питання», звичайно, а до неприродного засобу відстрочити загибель дрібного господарства¹.

В. І. Ленін відзначає, що письменник побачив у житті надзвичайно потворне явище: прагнення до «скорочення людини». Це прагнення, — робить глибокий, за своїм науковим змістом, висновок В. І. Ленін, — жалюгідна спроба з допомогою такого «неприродного засобу відстрочити загибель дрібного господарства», припинити швидко зростаючий в умовах капіталізму процес пролетаризації.

Вересаєв, давши у своїй творчості яскраву картину неспроможності рабського життя, що калічить людину, не зміг зробити того висновку, до якого прийшов Горький у ряді своїх оповідань про селянство і особливо у відомій повісті «Літо». І, незважаючи на це, усі твори Вересаєва на селянську тематику, особливо оповідання «Лізар», мають велике соціально-естетичне, пізнавальне і виховне значення.

Оповідання «Лізар» містить глибоку думку про те, що рабський лад життя калічить душу людини — царя природи, — душу того, хто є кращим витвором природи. Створивши людину, природа ніби сказала всьому сущому на землі: «От на що я здатна, дивіться і любуйтеся». А це велике творіння природи спотворене соціальними несправедливостями життя і болісно думає про те, як би придушити в собі кращі життєві інстинкти, як би обдурити природу і порушити головний із її законів — закон безупинного, бурхливого розвитку життя.

Ось чому співставлення жалюгідного, пригніченого Лізара з величною природою має велике соціально-естетичне значення.

Ніби сп'янілий від краси весняної природи, Вересаєв пише:

«За цариною нас знову охопив з усіх боків певиразний, безперервний гомін весняного життя. Була вже пізня ніч, а все кругом жило, співало і любило. Красувалось і пахло жито. В прозорому присмерковому повітрі, коливаючись і переганяючи одна одну, летіли вдалині білі пущинки верб і осик, — летіли, летіли без кінця, ніби бажаючи заповнити

¹ В. І. Ленін Твори, т. 3, стор. 230—231.

своїм насінням увесь світ... Все жило вільно і нестримно, з непохитною свідомістю законності і правоти свого існування. Життя — прекрасне! Жити, жити, — жити широким, повним життям, не боятися його, не ламати і не заперечувати себе, — в цьому була велика таємниця, яку так радісно і владно розкривала природа...»

І яким трагізмом звучать заключні слова оповідання:

«І серед цього таїнства нестримно вируючого життя — він, що скулився в собі з упертими думами про власне скорочення!.. Цар життя».

До оповідань про селянство належать також оповідання «Спішно» і «Про один дім», схожі за змістом. В обох цих творах художник ставить питання про те, як в атмосфері приватновласницьких суспільних відносин спотворюється, знебарвлюється людська особистість, як людина стає жалюгідним рабом землі, рабом створюваних нею предметів і речей.

Герой оповідання «Спішно», роботящий, статечний селянин Ілля, втративши дружину, залишається з трьома малолітніми дітьми. Нещастя його поглиблюється ще й тим, що до живих залишаються лічені дні. Жито швидко виєриває, а Ілля без жінки — як без рук.

І ось Ілля спішно шукає першу-ліпшу жінку, тільки б вона була хоч трохи роботящою, тільки б діти були хоч якось доглянуті, тільки б не дати жити стекти.

На початку оповідання у читача може скластися уявлення про Іллю як про людину корисливу, позбавлену будь-яких людських почуттів. Але фінал оповідання, сповнений душевної схвильованості і драматизму, в небагатьох словах розкриває справжню красу душі людини-трудівника, красу його почуттів.

Ілля продовжує кохати свою померлу дружину, навіть знайшовши жінку-господарку, жінку-дружину, і всі почуття віддає дитині. Ось як пише про нього автор наприкінці оповідання: «Обличчя Іллі було сумне і незвично зосереджене. І раптом я зрозумів...»

Дні живих владно відбирали собі у Іллі всі його думи і всю душу. І ось короткі ночі він, замість відпочинку, самотоко ходив з дитиною під вербами, відаючи на свободі спогадам і тузі».

Ліберально-народницькі белетристи зображали селянина, сповненого олімпійського спокою, легендарного довготерпіння і лагідності, зовнішньої і внутрішньої краси, але за таким показом ховалися фальш, лубочне зображення життя Вересаєв, всупереч їм, бачив справжню красу людини, красу людських почуттів, не знищених «ідіотизмом сільського життя».

Таким же глибоким драматизмом перейняте оповідання «Про один дім». Головна тема цього твору — жорстока, що не знає ні сорому, ні жалю, влада селянської общини над людиною.

Селянська дівчина Донька — остання дочка у своїх бідних, уже стареньких, батьків. Щоб «зберегти дім», треба було видати Доньку за парубка, який би погодився йти у прийми, інакше після смерті батька земля за звичаєм повинна була відійти «громаді». Але Донька була «порчена», і три женихи відмовилися від неї. Про вибір не змогло бути й мови. І дівчина покійно чекає першого стрічного, який би згодився взяти її, хоч і любить хлопця з сусіднього села, хоч і він радий одружитися з нею, але не може йти в прийми.

Через таке безвихідне становище Донька і стала «порченою», нервово хворою.

Коли знайшовся охочий взяти Доньку за дружину — хирлявий недоросток, вихованець дитячого притулку, що жив у Тулі, то громада, головним чином куркулі, яким у вирішенні общинних справ належав перший голос, заборонили батькові Доньки брати нетутешнього приймака, бо, мовляв, землі і для своїх обмаль.

Але в цьому оповіданні, як і в ряді інших своїх творів, автор не дає чіткої класової характеристики куркуля, хоч у характеристиці реакційної світі общини в цілому Вересаєв досягає великої глибини типізації і узагальнення.

Всупереч ліберальним народникам, що ідеалізували общину і заперечували процес капіталізації сільського господарства, Вересаєв показав, як капіталізм, вторгаючись у виробничі, суспільні відносини села, діє за принципом: «людина людині вовк».

Наступним значним твором художника є оповідання «В сухому тумані».

У свій час Горький відмічав у Салтикова Щедрина виключне вміння «знаходити політику в побуті». Цією ж якістю, хоч і не в такій мірі, володів також Вересаєв. Оповідання «В сухому тумані» найбільш показове з цього погляду. Тут вміння «знаходити політику в побуті» виявилось з особливою силою.

Письменник їде в товаропасажирському поїзді, у вагоні четвертого класу до Москви. Пасажири — «все більше з «сірої» публіки». У вагоні панує гнітюча нудьга, дехто дрімає, дехто сумно дивиться у вікно, розглядаючи убогі, жобрацькі смужки землі: над землею стоїть непорушне марево — сухий туман.

Цей сухий туман, що несе з собою страшну біду сільському господарству, можливо навіть голод, і виявився приводом для пошкваленої розмови, в якій взяли участь всі пасажири.

Центральною темою розмови були дружини селян, змушених повіряться по заробітках, виїжджати в міста, залишаючи свій дім, сім'ю. Життя чоловіка і жінки нарізно часто призводило до трагічних наслідків.

Ось в розмову включається молодий, веселій маляр, який доводить, що він одружився, щоб дружину мати, а не робітницю, і тому зразу забрав її з собою, до міста. Селяни говорять про неможливість жити з сім'єю разом. в місті, залишивши напризволяще свій дім, але маляр заперечує їм: «Не можеш у місті жити? Не лій не на своє місце. На село йди, господарюй!» І оце «господарюй» обурило слухачів. Саме про це, господарювання, змогу захити своїм власним господарством, і мріяли ці напівселяни, напівробітники. Але господарювати нема з чого. «Нас от п'ять братів,— говорить візник,— а наділ на півтори душі. По хаті поставить кожен,— і орати нічого. Смужка — суди відрівав, туди відрівав, і нема нічого... «Господарюй»!.. І радий би господарювати!.. Невелика радість цілий вік по чужих людях жити!»

Цим людям, які ще остаточно не порвали з селом, поки що неясний глибокий соціальний зміст подій, які відбуваються. Мине небагато часу, і процесом капіталізації сільського господарства вони будуть остаточно витіснені з села, і лише тоді, в робітничому колективі капіталістичного підприємства, вони набудуть класової свідомості, лише тоді перед ними відкриються глибинні процеси життя, стане доступним ясне розуміння необхідності революційного повалення існуючого ладу.

Оповідання «Ванька» і «В степу» свідчать про те, що письменник зумів побачити і осмислити глибоку класову диференціацію села. Вересаєв, подібно до Чехова і Короленка, був проти ліберально-народницького уявлення про селянина як про щось єдине, неподільне. Тут доречно навести одне дуже важливе висловлювання Короленка, що характерне і для Вересаєва, для його розуміння селянина.

«В тім-то й справа,— писав В. Г. Короленко,— що «селянина», єдиного і неподільного, просто селянина — зовсім нема; є Федоти, Івани, бідняки, багатії, жебраки і куркулі, добродійні і розбещені, турботливі і п'яниці, що живуть на повному наділі, і дарственники, з наділами — курці ступити ніде, хазяїни і робітники... В тім-то й справа, що нам народ видається весь на одно лице, і по першому селянинові ми судимо про всіх селян»¹.

В оповіданні «Ванька» письменник показав, яких потвор, яких духовних дегенератів здатний породжувати капіталістичний лад життя, з його приватною власністю на знаряддя і засоби виробництва. Ванька — це один з тих напівпролетаризованих селян, що, як Гаврило з Горьковського оповідання «Челкаш», здатні на будь-яку підлоту, аби тільки знову надійно тримати свою землю, зажити своєю сім'єю, своїм господарством, знову бути хазяїном, а не фабричним робітником. Затурканим, неотесаним парубком з села «Скопської губернії» найняв-

¹ В. Г. Короленко. Собрание сочинений в десяти томах, т. 9, Гослитиздат, 1955, стор. 166.

ся він підручним на один з великих петербурзьких заводів. Тупість його вражала всіх. Тупість Ваньки підкреслювалась ще й рабською улесливістю. Проходячи повз поліція, він знімав шапку і поштиво вклонявся.

І ось через два роки цей самий Ванька став на заводі сторожем, в обов'язки якого входило обшукувати робітників, які йшли з заводу додому після робочого дня. Це був не сторож, а Цербер, ненависть якого до робітників не знала меж. Надмірно зловживаючи своєю формальною маленькою владою, він намагався з єзуїтською жорстокістю ображати почуття людської гідності обшукуваних ним робітників.

Оповідання закінчується такими словами: «Масивний і вайлуватий, він стоїть біля воріт, застигши в тупій величі. Отакої грубої скотини я ще не зустрічав. Думаю, недовго до того, що якимось, в темному кутку, його поб'ють до смерті».

Але, природно, далеко не всі вихідці з села такі, як Ванька. «Влада землі», що калічила душу людини, розвивала в ній почуття звірячої жадібності, все ж нездатна вбити у селянина-трудівника всіх його чудесних людських якостей. Кращою із цих якостей, що прикрашають людину, є любов до праці.

Оповідання «В степу» і показує селянина-трудівника найблагороднішим створінням. Гнаний голодом на заробітки у південні, врожайні губернії Росії, селянин-косар Микита повертався додому, в одну з центральних «голодуючих губернь» країни Сюди, на південь, ішов такий потік голодуючих, що робочі руки цинилися задурно. Тому Микола повертався ні з чим, не маючи грошей навіть на переїзд.

Одного разу в степу він зустрів людину, яка його добре нагодувала, а потім запропонувала разом промишляти на шматок хліба. Того ж дня, коли вони опинилися в невеличкому селі, яке лежало на їхньому шляху, Микита жажнувся, виявивши, що його «благодійник» промишляє тим, що розповідає темним людям про чудеса і «святі» місця, які він нібито бачив. І все, про що він говорив, було, звичайно, чистою вигадкою, дурною і грубою брехнею.

Коли «прочанин» запропонував поділити «приношення», совість Микити, людини-трудівника, обурилась.

«Микита епідлоба огледів «прочанина» і раптом, прикусивши губу, з розмаху вдарив його важким кулаком в лице,— ударив боляче, міцно, з дикою радістю відчуваючи, як хряснув під кулаком ніс його супутника...

«Прочанин», в валитим кров'ю лицем, сидів на землі і злякано-плаксивим голосом лаявся. А Микита, не оглядаючись, йшов уперед, в «темніючий степ».

Оповідання про селян Вересаєва, як і всі інші його твори, сповнені

почуттям щирої і великої любові до трудящої людини. В них живе мрія про кращу долю людини. про щастя усіх людей, що прикрашають своїм трудом землю, не шкодуючи своїх сил.

Центральною, магістральною темою творчості Вересаєва є тема інтелігенції у найрізноманітніших її аспектах. І головний з аспектів — «інтелігенція і народ», «інтелігенція і революція».

Першим значним твором на цю тему була відома повість «Без дороги» (1895), що принесла письменнику загальноросійське визнання.

Повість привернула до себе загальну увагу злободенністю самої теми. Автор художньо правдиво показав той тупик, в який зайшло народництво, остаточно розгубивши революційні традиції шестидесятників.

Повість Вересаєва «Без дороги» з'явилась у самий розпал боротьби марксистів проти ліберальних народників. Цим у значній мірі і пояснюється її велика популярність. Повість викликала гостру полеміку як в літературних, так і в громадських колах. Вона привернула до себе увагу марксистів і молоді, що тяжіла до марксизму. Степан Шаумян, молодий в ті роки марксист, писав у одному з листів до свого товариша К. Тер-Григоряна у 1899 році: «Якщо хочеш читати російською мовою і не знаєш що, раджу прочитати «Без дороги» з «Нарисів і оповідань» Вересаєва. Автор виділяється серед нових письменників... він порушує питання, що б'є по найніжніших струнах душі сучасної молоді.— Що вона повинна робити? У що вона повинна вірити? Яким шляхом повинна йти людина, готова на самопожертву... Щирість і ясність, якою перейнята ця книжка, вселяє глибоку повагу до автора і т. д. і т. д.— словом, прочитайте»¹.

Повісті «Без дороги» передувало оповідання «Товариші» (1892). Уже в ньому автор звернувся до теми, яка хвилювала молоде покоління того часу. «Товариші» — це оповідання про те, як університетські друзі, що силою обставин опинились у глухому провінціальному містечку, остаточно розгубили свої, і без того досить скромні, ліберальні прагнення і перетворились на міщан, подібних до тих, що колись викликали в їхніх душах почуття гидливості, внутрішнього протесту.

При зустрічі вони віддаються солодким споминам про студентське минуле, коли майбутнє малювалося їм у райдужних тонах. Але болото

¹ С. Шаумян. Литературно-критические статьи, Гослитиздат, М., 1952, стор. 59.

реальної дійсності швидко скидає їх з надхмарних висот, і вони утверджуються у висновку, що «без вінта тут не проживеш», що їхнє «пошехонське діло тепер — пиво пити».

Всі вони нещасні, але їхнє горе — «...горе дрябле, бездіяльне, йому нема виправдання; соромитися його треба, а не виносити між люди». Такими словами Вересаєв засуджує цих нікчемних людей з курячою душею.

Те, що в оповіданні «Товариші» було лише ледь нагреслене, у повісті «Без дороги» набуло свого яскравого і всебічного висвітлення. Герой повісті — лікар Чеканов, починаючи самостійне життя, хотів бути корисним народові, щиро бажав йому добра, був готовий на самопожертву. Варто було Чеканову почути про катастрофічно зростаючу епідемію, і він, не вагаючись, вирішує повністю віддатися боротьбі з цією страшною бідою. І це в той час, коли його власне здоров'я було підірване і йому необхідний був цілковитий спокій.

Трагічним для Чеканова стало те, що його щире бажання служити народові не тільки не було оцінене, але багатьма навіть не було помічене. Його «служіння народові» скінчилося тим, що сам він незабаром стає жертвою темного і озвірілого від горя натовпу. Його побили мало не до смерті за те, що він, мовляв, як і усі лікарі, займався поширенням холери.

Доктор Чеканов — це типовий представник ліберального народництва. Він не вірить у революційно-творчу самодіяльність народних мас, не вірить у їх здатність власними силами здійснити соціальне перетворення життя. Доля народу, його майбутнє, на його думку, в руках особливо обдарованих осіб, в руках героїв.

Зрозуміло, що реакційність таких переконань приводить до краху ілюзорних ідеалів Чеканова.

Перед смертю він, нарешті, зрозумів, яке провалля існувало між ліберальними народниками і народом, зрозумів свою громадську, соціальну нікчемність. Чеканов приходить до сумного висновку: «Ми завжди були їм чужі й далекі, їх ніщо не зв'язувало з нами. Для них ми були людьми іншого світу, людьми, які гидливо стороняться їх і не хочуть їх знати. І хіба це неправда? Хіба інакше була б можлива та страхотливо глибока безодня, яка відокремлює нас від них?»

В переконливому показі причини нездійсненності щирих, але нежиттєвих прагнень Чеканова велика соціальна значимість повісті.

В творі «Без дороги» Вересаєв виявляє свої симпатії до нової, сильної течії в суспільному житті країни — до марксизму. Ці симпатії знайшли своє втілення в образі героїні повісті Наташі.

Правда, Наташа в повісті «Без дороги» ще не показана цілком сформованою марксисткою; такою вона буде зображена автором в наступному творі — «Нові віяння», написаному трьома роками пізніше.

У повісті «Без дороги» Наташа є уособленням тієї частини молоді, яка, почавши розуміти крах ліберально-народницької інтелігенції, шукає нових шляхів.

Образ Наташі протилежний образу Чеканова. Якщо для Чеканова все в цьому житті закінчилося крахом його ілюзорних ідеалів, то для Наташі крах ідеалів народницької інтелігенції є вихідним пунктом у шуканнях справжньої, вірної дороги в житті — дороги самовідданої боротьби за революційне повалення експлуататорського ладу.

Для Наташі усе попереду. Туди, в прекрасну далечінь, і спрямований її сміливий, мужній погляд. Читач ще не знає, як складеться життя Наташі, але він певний, що вона не опиниться, як Чеканов, без дороги. Більш того, читач переконаний, що Наташа не лише знайде єдино правильну дорогу в житті, але й сміливо піде по ній назустріч вітру, бурі, наперекір стихіям.

Характерною особливістю Наташі, а звідси і самого Вересаєва, поскільки її вустами він висловлює свої найзаповітніші думи і сподівання, є жадання героїчного. З цього погляду Вересаєв ближчий Горькому, ніж будь-який інший письменник, його сучасник.

Одночасно з повістю «Без дороги», кращим образом якої є Наташа, з'явилося відоме оповідання Горького «Старуха Ізєргіль» з безсмертним образом Данко. Безперечно, образ Данко незрівнянно сильніший і яскравіший з художнього боку, ніж образ Наташі, але безсумнівно є й те, що Вересаєв, як і Горький, побачив у житті в цей передреволюційний час потяг до героїчного, до революційного перетворення світу.

Вересаєв близький Горькому і в зображенні народу. Він, ніби полемізуючи з народниками-белетристами, як суворий реаліст, малює народ без будь-яких прикрас, але з почуттям глибокої і широкій любові до нього. Вересаєв не соромиться показати народ темною, часом озвірілою масою, але при цьому він цілком ясно розуміє, хто є справжнім винуватцем такого здичавіння. Письменник сміливо зриває маску лицемірної любові до трудівників з фізіономії «друзів народу» — ліберального панства, насправді байдужого до долі народу.

У повісті «Без дороги» знаходимо такі, сповнені благородного гніву, слова на адресу ліберальних балакунів і фразерів: «Цього року, як зволите знати,— почав Гаврилов з тією ж ледве помітною посмішкою,— Росію спіткав голод, якого давно вже не було. Народ живиться глиною і соломою, сотнями мре від цинги й голодного тифу. Суспільство, яке живе з праці цього народу, виявило, як вам відомо, свою цілковиту моральну неспроможність. Навіть при цьому всенародному лихолітті воно не зуміло піднятися до ідеї, не зуміло злитися з народом і прийти йому на допомогу, як брат братові. Воно відмагалося дрібницями, щоб тільки приспати свою совість: танцювало на

користь вмираючих, об'їдалося на користь голодних, жертвувало яких-небудь півпроцента з платні. Та й ці крихти воно давало народові як подачку, і тільки розбещувало його, тому що всяка милостиня — розпушта».

Повість в цілому просякнута не лише почуттям любові до народу, але також і глибокою вірою в його духовні і моральні сили, вірою в його революційно творчу могутність.

У 1897 році Вересаєв написав оповідання «Нові віяння», яке вийшло в 1898 році як епілог до повісті «Без дороги» і разом з нею було включене в першу збірку творів письменника. Перемога марксистів над ліберальними народниками становить основу ідейного змісту оповідання. У ньому, правда, немає чітко розробленого сюжету; оповідання відтворює гостру полеміку народників Кисельова і Троїцького з марксистами — Наташею і Даєвим.

Центральним персонажем оповідання є Наталія Олександрівна Чеканова — двоюрідна сестра лікаря Чеканова, героя повісті «Без дороги».

Під час однієї з суперечок Наташа говорить земському лікарю Сергію Андрійовичу Троїцькому, що обстоював позицію ліберального народництва:

«Як ви можете з цим жити?.. а в що вірите ви? В навколишньому житті відбувається докорінна, давно небачена ломка, в цій ломці падає й гине одне, непомітно народжується інше, життя перебудовується на зовсім новий лад, висувуються зовсім нові завдання. І ви стоїте перед цим хаосом, втративши під ногами будь-який ґрунт.. Перед вами ж така порожнеча, така кромішна п'їтьма, що подумати страшно!.. І в ім'я цієї порожнечі ви озброюєтесь проти нас і ладні обвинувачувати в ренегатстві всіх, хто кидає ваш табір! Та залишатися у вашому таборі неможливо вже хоча б тому, що це означає просто засудити себе на духовну смерть».

У цьому оповіданні, як і в повісті «Без дороги», автор стоїть на боці своєї улюбленої героїні Наташі. Пізніше у своїх «Літературних спогадах» Вересаєв писав: «І вустами я рішуче поривав з колишніми своїми поглядами і беззастережно ставав на бік нової течії».

Новою течією для Вересаєва виявився легальний марксизм. Приналежність письменника до легального марксизму, без сумніву, наклала свій відбиток на характер його творчості. Це позначилося і на образі Наташі. Вересаєву не вдалося створити яскравий, повнокровний образ революційного марксиста. З цим завданням блискуче справився лише Горький.

Однак не можна сказати, що Вересаєв повністю стояв на позиціях легального марксизму і був прихильником реформістських перетворень.

Як зазначає сам Вересаєв у «Літературних спогадах», він був у близьких стосунках з соціал-демократичною, революційною молоддю, переховував нелегальну літературу.

Запідозрений в політичній неблагонадійності, Вересаєв у квітні 1901 року за наказом градоначальника був звільнений з роботи у Барачній лікарні і незабаром висланий в Петербурга.

Гнівні нападки на Вересаєва з боку лідера ліберальних народників М. Михайловського викликали оповідання «Нові віяння».

Після надрукування цього оповідання для Вересаєва був закритий доступ на сторінки журналу «Русское богатство», редактором якого був М Михайловський.

Не приминаючи організаційно до революційної соціал-демократії, Вересаєв все ж таки симпатизував їй і об'єктивно допомагав своїм пером художника і публіциста.

У 1901 році Вересаєв створює свою велику повість «На повороті». І цього разу сама назва твору набуває символічного значення. Якщо повість «Без дороги» самою своєю назвою говорила про ідейний, духовний крах ліберального народництва, а оповідання «Нові віяння» — про виникнення нової течії в суспільному житті країни, то повість «На повороті» своєю назвою ніби символізує переддень першої російської революції. Горький в цей час пише свою відому «Пісню про Буревісника», в якій з величезною силою художнього обдарування висловлює передчуття прийдешньої революції.

Вересаєв не був, як Горький, буреглашаєм. Але він, як художник-реаліст, відгукувався на всі соціальні прояви життя і не міг не помітити, не відчутти подиху революційного передгрозя і того, що «скоро гряне буря!»

Повість Вересаєва «На повороті», в якій він, як і в ранніх своїх творах, виступає уважним і чуйним літописцем історичної долі російської демократичної інтелігенції, сповнена передчуттям прийдешньої революційної бурі 1905 року.

Тут письменник вперше спробував створити образи представників революційного марксизму — інтелігентки Тані і робітника-революціонера Балуєва.

У центрі повісті, в основі її сюжету — боротьба революційних марксистів проти бернштейніанців, проти опортуністів, які заперечували і спотворювали основні положення марксизму під виглядом їх перегляду.

Головна дійова особа повісті — інтелігентка Таня, яка багатьма рисами свого яскравого, вольового характеру нагадує сміливу, невтомну, завжди цілеспрямовану Наташу, — героїню повісті «Без дороги» і оповідання «Нові віяння».

Таня захоплено зустрічає грозу, що символізує прийдешню революцію, і гнівно кидає в обличчя тих, що хочуть переждати грозу, такі слова: «Ех ви, нікчемні люди!»

Опис грози і людей, які йдуть назустріч вітрові, є однією з найскрашіших і найцікавіших сторінок повісті.

Так само захоплено, як і Таня, зустрічає бурю Сергій Васильович Ізворов. Це він промовляє горді і значущі слова:

«Ганьба усім слабким і легкодухим! Ганьба тим, хто перед лицем грози заперечує прихід грози!.. Іде вона, іде! Чи бачите ви її тепер? — ви, полохливі, невпевнені?.. Прийшло життя, прийшла боротьба і простір! Слава бурі!..»

Початок повісті справив велике враження на Горького: «Чудесна річ! — писав він Вересаєву. — Я прочитав жадібно і по два рази сцени купання і прогулянки назустріч хмарам. Здорово це, весело, бадьоро... і — головне — вчасно це, якраз впору, якраз Ви пишете про тих, про кого треба писати, для кого треба, і про те, про що треба. Молодь — бойова, роботяща, з вірою в майбутнє — певно, зуміє оцінити Вас...

Все росте і шириться життєдіяльний настрій, все помітніше стає бадьорість і віра в людях, і — добре живеться на цій землі, їй же богу!

Усе завдання літератури наших днів — підвищувати, збуджувати саме цей настрій, а вже він дає плоди, дає! Ви вірите, що дає?»¹

Бадьорий, життєрадісний настрій першої частини повісті змінюється в другій частині хворобливим самоаналізом душевних переживань інтелігентів-нитиків, що не знайшли собі місця в революційній діяльності робітничого класу. Позитивні персонажі відходять на другий план. Чудесний в першій частині повісті Сергій Васильович Ізворов стає тютієм, часто нервує при думці про те, що робітник-революціонер Тимофій Балуєв справляє незрівнянно краще враження на оточуючих, ніж він, Ізворов.

Варвара Василівна Ізворова, що викликає симпатію читача в першій частині повісті, стає явно антипатична. Розчарувавшись в житті, розгубивши усю свою колишню, до того ж досить поверхову революційність, вона кінчає життя самогубством, навмисне заразившись сапом.

Невиправдано багато уваги приділено автором в другій частині повісті змалюванню вкрай негативного образу Токарева. В той же час позитивний герой повісті робітник-революціонер Тимофій Степанович Балуєв не дістав належного художнього розкриття. Його образ змалювано досить схематично.

¹ А. М. Горький. Собрание сочинений в тридцати томах, т. 28, Гослитиздат, М., 1954 г., стор. 232.

Безперечно, заслугою Вересаєва є те, що він, слідом за Горьким, одним із перших серед російських письменників звернувся до образу робітника-революціонера, хоч дистанція між Вересаєвським Балуєвим і Горьковським Нілом — героєм відомої п'єси «Міщани» (образи ці створювались майже одночасно) — дуже відчутна.

Загальне позитивне значення повісті «На повороті» полягає в тому, що автор висловив в ній своє презирство до самозакоханих нітків, фразерів і балакунів, переконливо показав, що лише та частина інтелігенції близька і дорога народу, яка з'єднала свою долю і свою діяльність з долею і діяльністю єдиного послідовного революційного класу сучасного суспільства — робітничого класу.

Жах ліберальної інтелігенції перед революційними подіями 1905 року, відхід цієї частини інтелігенції у містику, її ренегатство знайшли своє відображення в повісті «До життя» (1908).

Головний герой повісті Чердинцев до недавнього часу був переконаним, як це йому здавалося, революціонером. Але ось революція потерпіла поразку, і Чердинцев різко змінює свої переконання. Він, як і всі подібні до нього розмагнічені інтелігенти, починає болюче роздумувати про смисл буття, про потойбічний світ, про непізнаний підсвідомий інстинкт життя, названий ним «хазяїном». Чердинцев зачитується книгою Ніцше «Походження трагедії».

Проблема смерті і питання сексуального характеру заповнюють внутрішній світ вчорашнього революціонера на годину. Єдина людина, до якої він тепер тягнеться — це декадентка Катра, донька поміщиці. Вона займається тим, що шукає незвичайних, сильних відчуттів. Якщо раніше жадання сильних почуттів штовхало її в революцію, то тепер воно штовхає її на безглуздо жорстоку боротьбу з революцією. З особи, що надмірно багато говорить про естетику, про красу людських почуттів, про потаємну силу прекрасного, вона ладна перетворитися на Салтичиху, ладна власноручно мучити, катувати селян, що загрожують її поміщицькому добробуту.

Не менш відвратною істотою є Іринарх. Він проповідує підкреслено примітивну філософію зоологічного пристосування до життя. Життя треба сприймати таким, яким воно є в даній момент, міркує Іринарх, не пробуючи його змінити, не піддаючися спокусі боротьби за революційне перетворення життя. Добро і зло, радість і страждання — все, що посилає життя, — повинно сприйматися як розумне виявлення фатуму. Міщанська премудрість такої філософії може бути висловлена однією, більш ніж тривіальною, фразою: «Вуха вище лоба не ростуть».

Є у повісті ще одна особа, що доповнює цей жалюгідний убогий світ інтелігентів-штників, — двоюрідний брат Чердинцева Альоша. Автор, щоправда, занадто багато приділяє уваги цій явно патологіч-

ній істоті, убоге мислення якої цілком заповнене маніакальною ідеєю смерті. Після неодноразових спроб покінчити життя самогубством, він, нарешті, здійснює свій намір — кидається під поїзд.

Повість «До життя» є кроком назад у художній творчості Вересаєва. Якщо у всіх попередніх творах освітлюється історична доля демократичної інтелігенції і представникам реакційного табору протистоять яскраві, художньо переконливі образи інтелігентів, що беруть участь у революційній боротьбі разом з робітничим класом, то в повісті «До життя» є тільки слабка спроба створити позитивні образи. Лікар Розанов і робітник дядя Белий, які стоять на позиціях революційного робітничого класу, змальовані автором схематично. Їх художньо-ідейна вага така, що вони, при всьому своєму бажанні, ні морально, ні ідейно не переважають реакційний табір, не панують над ним.

У першому варіанті повісті Чердинцев повертається до революційної діяльності Цим, очевидно, і виправдувалась сама назва повісті — «До життя». Але повернення до революційної діяльності обивателя, що так глибоко загруз у міщанському болоті, було б протиприродним. Вересаєв, як художник-реаліст, змушений був відмовитися від такого фіналу повісті. Але і в останньому варіанті навряд чи виправдується змістом повісті така багатозначна її назва. Не виправдує її і той дифіраμβ життю, яким завершується повість. Патетичний фінал повісті видається штучним, таким, що суперечить основному її змісту.

Сам автор був вкрай незадоволений своїм твором, вважаючи повість «До життя» слабою. Незважаючи на це, критика з правого табору, не шкодуючи зусиль, на весь голос висловлювала своє обурення тим, що Вересаєв показав моральне падіння і ренегатство буржуазної інтелігенції. Реакційна критика метала свої отруйні стріли на адресу Вересаєва ще й тому, що він не тільки не закликав до відмовлення від революції, але й, навпаки, у революції бачив єдину реальну можливість соціального оновлення і перетворення Росії.

Жоден з творів Вересаєва не здобув такої популярності, як його відома книга «Записки лікаря», над якою письменник вперто і невтомно працював протягом п'яти років (1895—1900). У широких читавських колах, в літературному середовищі і особливо серед медиків книга справила враження вибуху бомби. Багато хто з читачів дізнались про Вересаєва як письменника тільки по цій книзі. «Записки лікаря» за короткий час витримали понад десять видань: незабаром

після першого видання вони були перекладені майже на всі західно-європейські мови. За кордоном книга Вересаєва користувалась не меншим успіхом, ніж в Росії.

«Записки лікаря» по праву можуть вважатися класичним взірцем художньої публіцистики. Тут поставлено і висвітлено злободенні питання соціального життя, що торкались животрепетних інтересів широких народних мас. У кожному рядку цієї схвильованої книги, написаної кров'ю серця, відчувається величезна любов автора до простої людини, що створює своїм героїчним трудом усе прекрасне, усе величне на землі. І його пекуча ненависть до деспотичного самодержавного ладу, до всього, що пригноблює людину фізично і морально, що заважає їй жити вільно й щасливо.

Письменник-лікар переконливо показав, що катастрофічне зростання числа людських захворювань — прямий результат соціальних умов. Щоб ефективно боротися за покращання здоров'я людини, необхідно радикально змінити соціальні умови життя.

«До мене приходять прачка з екземою рук, — пише Вересаєв, — ломовик з грижею, прядильник з сухотами; я признаю їм мазі, пелоти й порошки — і непевним голосом, сам соромлячись комедії, яку розігрую, кажу їм, що головна умова для одужання — це те, щоб прачка не мочила собі рук, ломовик не підіймав тягарів, а прядильник уникав курних приміщень. Вони у відповідь зітхають, дякують мені за мазі й порошки і пояснюють, що роботи своєї кинути не можуть, бо їм треба їсти».

У своїх «Записках лікаря» Вересаєв наводить безліч живих, яскравих, переконливих прикладів із власної лікарської практики, які свідчать про те, що створене геніальною уявою «великого флорентійця» Данте міфічне пекло є лише блідою тінню того соціального пекла, яке створене експлуататорським ладом для мільйонів трудівників на землі. Великої сили узагальнення досягають такі його слова:

«Ось людський організм, з усім багатством і різноманітністю його органів, що вимагають широких і повних відправлень. І ніби життя поставило собі спеціальну мету подивитися, що вийде з цього організму, якщо він опиниться в найнеймовірніших умовах і обставинах. Одні люди нехай увесь час стоять і ходять, не присідаючи; і ось стопа їхня робиться плоскою, ноги опухають, вени на голітках розтягуються і перетворюються в невигойні виразки. Інші увесь час нехай сидять, не підводячись; і спина у них викривлюється, печінка й легені здавлюються, пряма кишка береться кровоточивими гулями. Саночники на шахтах цілий день безперервно бігають з санками по штреках рачки; видувальники на скляних заводах увесь час працюють лише легечнями, перетворюючи їх на міхи... Немає таких найнеприродніших рухів і положень, в яких би життя не змушувало людей перебувати весь

Їхній час; немає таких отрут, якими б воно не змушувало їх дихати; немає таких життєвих умов, в яких воно не примушувало б їх жити».

Висновок, до якого приходять письменник-лікар, такий: треба, щоб усі люди, які живуть на землі своєю чесною працею, зрозуміли необхідність ідейного і організаційного об'єднання для відважної, самовідданої боротьби проти рабського життя.

З публіцистичною пристрастю письменник заявляє, що медицина у капіталістичному суспільстві «є наука про лікування лише багатих і вільних людей». По відношенню ж до багатомільйонних мас експлуатованих і пригноблених медицина є лише «теоретичною наукою про те, як треба було б вилікувати їх, якби вони були багаті і вільні...»

Вересаєв змалював картину жахливого життя сільських лікарів, що вели жалюгідне, напівжебрацьке існування. Титанічна самовіддана праця цих великомучеників оплачується копійками, і переважна більшість в них вмирає у молодому і середньому віці від сухот. Письменник навів страшні статистичні дані про випадки самогубства серед сільських лікарів, викликані жebraцькими умовами існування.

З особливим обуренням автор обрушився на аристократичну, реакційну верхівку медичного світу, яка повністю перебувала на послугах у паразитичної експлуаторської меншості суспільства. Медичні «світла», яких купували і підкуповували панівні класи, виявляли олімпійську байдужість до долі народних низів і часто на живих людях проводили ризиковані експерименти, прищеплюючи їм важко виліковні чи взагалі невиліковні хвороби.

Вересаєв з великим ризиком для власної репутації відкрив те, що в медичній корпорації вважалось найсуворішою «лікарською тайною», і піддав гострій критиці вкрай незадовільну постановку медичної освіти в країні.

Не дивно, що книга Вересаєва «Записки лікаря» була зустрінута офіційною медичною пресою і реакційними колами суспільства з неприхованою злістю і зливою лайки на адресу автора. Зате прогресивна частина суспільства і демократична преса прийняли книгу Вересаєва з величезним захопленням.

* * *

Однією з яскравих сторінок у творчій біографії Вересаєва є його письменницька діяльність у роки російсько-японської війни. Ця подія, що передувала першій російській революції і в якійсь мірі сприяла швидкому розвитку в країні революційної ситуації, знайшла своє глибоке висвітлення в «Оповіданнях про війну» (1904—1906) і записках «На війні» (1906—1907).

Вересаєв сам був учасником російсько-японської війни. На посаді військового лікаря він пробув на Далєкому Сході з серпня 1904 по січень 1906 року. Все, написане ним про війну, має історико-пізнавальне значення. Значну цінність являють собою ці твори і з художнього боку.

Саме у цих творах з найбільшою силою проявилось сатиричне обдарування письменника. Не випадково на збірки «Знання», в яких публікувались «Мати» М. Горького і «На війні» Вересаєва, з розпорядження Головного управління в справах преси, був накладений арешт.

Характеризуючи обстановку, яка склалася в країні у зв'язку з оголошенням війни, Вересаєв на початку своїх записок писав: «Вони (правлячі кола.— В. П.) вели на боротьбу з ворогом, а самі були для всіх найбільш чужими, найбільш ненависними ворогами».

Починаючи з поспішної, необдуманого хаотичної мобілізації і кінчаючи евакуацією залишків розбитих і розпорочених військових частин, Вересаєв показав усі сторони злочасної війни, в якій стійкий і мужній народ повинен був дорогою ціною розплачуватися за відсталість царської Росії, за гнилість всього самодержавного ладу. Зовсім невідготовлений до ведення війни, царизм вліз у цю криваву авантюру, розраховуючи на те, що війна приглушить чи, в усякому разі, відтягне революцію, яка назрівала в країні. Насправді ж поразка царизму в російсько-японській війні тільки прискорила прихід революції.

Показ революції 1905 року в творах Вересаєва має епізодичний, фрагментарний характер. Це пояснюється тим, що, перебуваючи в цей час на Далєкому Сході, Вересаєв не міг бути навіть свідком революційних подій в центральній Росії. Писати ж він міг лише про те, що бачив на власні очі і пережив, тільки про те, що особисто добре знав. І все ж у воєнних оповіданнях і записках Вересаєв висловив своє захоплене ставлення до революції.

Саркастично висміюючи монархічні маніфестації чорносотенців на початку війни, маніфестації, які мусили бути, за задумом горе-правителів країни, символом патріотичних почуттів народу, Вересаєв заявляв у записках «На війні»: «...Швидко, швидко вулиці російських міст повинні були вкритися іншими натовпами, згуртованими справжнім загальним піднесенням,— і проти цього піднесення виявилися безсилями не лише «батьківські повчання» начальства, але навіть його нагайки, шаблі і кулі».

Вересаєв з почуттям морального задоволення описує той ідеальний порядок, який панував на польових і вузлових станціях Сибірської залізничної магістралі, що опинилися в руках страйкових комітетів. Там це було навіть ознак будь-яких безчинств Військові ешелони, що слідували в Далєкого Сходу в центральні губернії Росії, проходили строго

за графіком. В той же час на станціях і вузлах, що були в руках царських чиновників, панувала анархія, там виникали п'яні дебоші, грабунок, створювались залізничні «пробки». Захоплено малює письменник людей, оновлених революцією. «Що це? — питає він. — Звідки у всіх, з ким ми тепер зустрічались, ці світлі, чимсь зсередини осяяні обличчя, ніби зовсім люди були з іншої породи, ніж два роки тому?»

Характерний збіг. Горький у відомій повісті «Літо», описуючи повернення солдатів з японської війни, не без гордості відзначав високу політичну свідомість страйкуючих залізничників. Коляшній солдат Гнедой говорить на нелегальній сходці своїм односельцям: «Я бачив порядок, я бачив! Кінчилося це саме китайське розорення, почали ми бунтуватись.— вези додому! Поїхали. Три, п'ять годин ідемо, добу стоїмо — голодуха! Розізлились, все нищимо, шибки б'ємо, людей різних, самі себе також б'ємо — сил немає терпіти, усі ніби п'яні, а то й збожеволіли. Раптом — слухай, хлопці! Приїхали на станцію одну, а на ній — ніякого начальства немає, самі робітники, чумазий різний народ, і раптом кажуть вони: «стривайте, товариші! Як же це ви,— хіба можна добро ламати і нищити? Ким усе це зроблено?..» Це треба зрозуміти! Що трапилося? Грізного начальства не слухали ми, а їх — послухали! Був безпорядок, заколот, раптом — немає начальства і всі товариші! Про нас дуже піклуються, ідемо без зупинки, ситі і бачимо скрізь — переворот. Самі робітники керують — більш нікого немає. Тут ми здивилися — що таке? Промовляють до нас так, що навіть до сліз, ми кричимо — ура. В одному місці молода пані, в окулярах, наварила каші, борщу — хто така? Товариші! І каже вона: все, каже, від народу, і вся земля і багатства її — народу, га?»

Вересаєв, як і Горький, чітко висловив у оповіданнях і записках про війну думку про те, що революція оновлює, молодить країну, виводить її з того безвихіддя, в яке вона була заведена самодержавним поміщицько-капіталістичним ладом.

Вересаєв можливо частіше, ніж будь-хто з видатних художників слова, після Горького, звертався у своїй творчості до питань мистецтва, до осмислення важливих, животрепетних проблем естетики.

Ще у ранній період своєї письменницької діяльності Вересаєв публікує оповідання «На естраді» (1900), що має значення літературного маніфесту. За своїм змістом він примикає до таких творів Горького, як «Про чижа, який брехав, і про дятла, що любив правду», «Кілька днів у ролі редактора провінційальної газети», «Читач», «Як

мене відбрили», «Поет», «Фарфорова свиня», «Про неспокійну книгу», «Про письменника, який зазнався» і ін.

В оповіданні «На есграді» автор, викладаючи свої естетичні погляди, з публіцистичною пристрасною виступає проти безідейного, аполітичного мистецтва, що намагалось відвернути увагу людини від боротьби з рабським життям,— декаденщини. Письменник вимагає органічного злиття мистецтва з актуальними завданнями сучасного суспільного життя. Він різко засуджує мистецтво, призначене заколисувати і умиротворяти читача.

«Проклята і розбещуюча сила мистецтва полягає в тому,— говорить Вересаєв устами героя оповідання письменника Осикіна,— що вона найнеймовірніше перероджує і калічить всяке почуття, всякий душевний порух, викликаний дійсністю. Художник замахується на життя бичем, але в момент удару бич його перетворюється в м'яку гірлянду духмяних конвалій... Подібно до буфера вагона, мистецтво дає людині можливість легко і приємно переживати усі найтяжчі душевні поштовхи».

Автор таврує тут і декадентську публіку, що вимагала такої літератури, яка б замінила їм валер'янові краплі або таблетки від головного болю. «Ви стомилися боротись, не боровшись, ви стомилися любити, не любивши. Ви все пережили бездіяльним почуттям,— і чого ж дивуватися, що в суворому житті ви скисаєте швидше, ніж молоко під час грози?»

Питання мистецтва будуть потім займати і хвилювати письменника протягом всього його довгого важкого життя. На цьому шляху дрезань і шукань він пізнає і радість перемоги, і гіркоту тяжких помилок. До його важких помилок належить, перш за все, захоплення, правда короткочасне, інтуїтивізмом, реакційною філософією, яка принижувала роль розуму, науки і проповідувала можливість пізнання шляхом «внутрішнього споглядання», інтуїції.

В результаті цього захоплення Вересаєв помилково думав, що справжній витвір мистецтва виникає лише тоді, коли художник уважно прислухається «до внутрішнього голосу свого інстинкту». Данина Вересаєва інтуїтивізму проявилась найбільше у його повісті «До життя». В певній мірі це відчувається і в його дослідженнях, присвячених аналізові художньої творчості Достоевського і Льва Толстого.

Книга «Про Достоевського і Льва Толстого» вийшла в 1910 році, книга «Аполлон і Діоніс» (про Ніцше) — в 1914 році. Пізніше письменник обидві ці книжки об'єднав під спільною назвою «Живе життя». Сам Вересаєв надавав особливого значення цьому дослідженню, вважаючи книгу «Живе життя» кращим своїм твором і дійсно, при всіх своїх суттєвих недоліках це дослідження має велику історико-літературну цінність. Вересаєв виступає в цьому дослідженні з яскравою переконливою проповіддю життєлюбства, людинолюбства і активної діяльності.

«Живе життя» — це палкий гімн людині, яка прикрашає своєю працею нашу планету. Це могутній заклик до бадьорості, повноти почуттів, це поетизація людського розуму, відсутність страху як перед самим життям, так і особливо перед стражданнями.

Соціальна значимість цього дослідження стане ще зрозумілішою, якщо мати на увазі, що створювалось і публікувалось воно в роки, за словами М. Горького, «найганебнішого і найбезсоромнішого десятиліття в історії російської інтелігенції». Книга полемічно спрямована проти смертяшкіних, проти саніщини, проти каламутного песимізму і порнографії, проти всілякого маразму.

Однак у своєму протиставленні Толстого Достоевському, у своєму захопленому відгуку про Толстого, письменник не в силі був показати глибокий соціальний зміст протиріч, які лежали в основі творчості цих двох геніальних художників. Вересаєв обминув той глибокий і всебічний аналіз творчості Толстого, який на той час вже був даний В. І. Леніним.

Дуже цікавився Вересаєв генієм російської і світової літератури О. С. Пушкіним. У 1924 році він написав кілька невеликих оповідань про Пушкіна, об'єднаних пізніше у книжку під назвою «Поет». Незабаром Вересаєв видає велику двотомну працю «Пушкін в житті» (1926—1927 рр.). Згадуючи про роботу над цим дослідженням, Вересаєв писав: «Протягом декількох років я робив для себе з першоджерел виписки, що стосувалися характеру Пушкіна, його настроїв, звичок, зовнішності і ін. В міру накопичення виписок я їх систематизував.

І ось одного разу, переглядаючи їх, я раптом побачив, що переді мною — дуже оригінальна і захоплююча книга, з якої Пушкін постає зовсім, як живий. Справді живий Пушкін зі всіма змінами його настроїв, у всіх протиріччях складного його характеру...»

Книга оповідань поряд з безперечними позитивними рисами містить у собі і ряд недоліків. Найсуттєвішим із них є те, що автор не проявив достатньої вимогливості при відборі документів з мемуарних джерел: поряд з цінними матеріалами в книзі є немало свідчень сумнівних, таких, що суперечать реальним фактам життя і діяльності поета. Слабкою стороною книги є також і те, що в ній Пушкін-людина штучно відділений від Пушкіна-поета. Все це, без сумніву, знижує цінність в цілому дуже корисного дослідження.

За кілька років вийшла аналогічна за змістом і характером праця Вересаєва — «Гоголь у житті» (1933).

До названих робіт Вересаєва примикають його чудові «Літературні спогади», що є логічним продовженням другої частини «Спогадів». Перша частина «Спогадів» — «В юні роки» — закінчена у 1926 році. Це правдива, хвилююча розповідь письменника не лише про своє життя до вступу в Петербурзький університет, але й про ту епоху, в якій минало

його дитинство і юність. Над другою частиною «Спогадів», що складається із двох великих розділів — «У Петербурзі» і «У Дерпті», автор працював у 1930—1935-х роках. При виданні «Спогадів» однією книжкою автор включив у неї і «Літературні спогади», які цікаві не лише як правдива і глибоко змістовна розповідь про М. Михайловського, В. Короленка, Л. Толстого, А. Чехова, Л. Андреева, М. Гаріна-Михайловського та інших письменників-сучасників, але і як мемуарний документ, що характеризує культуру, побут, соціально-історичні умови, в яких проходила значна частина творчої діяльності Вересаєва.

Поряд з «Історією мого сучасника» В. Г. Короленка «Спогади» Вересаєва являють собою велику цінність для вивчення громадського і культурного життя країни в останній чверті минулого століття. Від пильного погляду двох цих письменників не сховалася жодна значна історична подія кінця ХІХ століття, кожна з них дістала в їх спогадах правдиве висвітлення і цікаву оцінку.

Величезний інтерес Вересаєва до питань культури, літератури і мистецтва знайшов своє відображення і в його перекладницькій діяльності.

Сповнена оптимізму і естетичної чарівності міфологія, а також епічна і лірична поезія стародавньої Еллади полонили творчу уяву Вересаєва ще в юності.

У 1910 році письменник здійснив спеціальну поїздку у Грецію, після якої з захопленням і виключною старанністю протягом всього свого життя працював над перекладами творів античної поезії. У 1912 році Вересаєв друкує перші свої переклади — «З гомерових гімнів».

Вересаєв був не лише перекладачем античної поезії, але і вченим, дослідником, що дав свою глибоко наукову інтерпретацію творчості еллінських поетів. У 1913 році він опублікував свою роботу «Аполлон бог живого життя», а потім, у 1914 році, у дослідженні «Аполлон і Діоніс» розвив свої погляди на античність.

У неопублікованій праці «Життєвідношення Гомера» Вересаєв писав: «Безсумнівно, що для стародавнього елліна світ зовсім не був таким ідилічно благополучним, таким незмінно ласкавим, як малює Шіллер. Коли б це було так, то ми мали б перед собою дуже мало цікаву релігію блаженних ідіотів, що однаково радісно посміхаються на ласку і удари, на щастя і скорботу».

У 1915 році з'явилися переклади Вересаєва «Старогрецькі поети». У 1922 році — переклади гімнів «До Афродіти». У 1926 році окремими книгами вийшли переклади «Гомєрові гімни» і Гесіод — «Роботи і дні». В останній рік свого життя Вересаєв закінчив багаторічну працю — переклад «Іліади» і «Одіссеї». Останню пісню «Іліади» Вересаєв редагував в останній день свого життя.

Про наукову цінність перекладів творів еллінських поетів можна судити уже з того, що Вересаєву за ці переклади Академією наук була в свій час присуджена Пушкінська премія.

* *
*

Велику Жовтневу соціалістичну революцію Вересаєв прийняв без хитань, які проявляла в перший час після революції значна частина старої інтелігенції. Але подібно до таких письменників, як К. Федін, А. Толстой, С. Малишкін і ін., він не відразу розібрався у всій складності того, що відбулося. Це відбилося на окремих творах Вересаєва, написаних незабаром після революції, і найбільш відчутно — на його романі «В тупику» (1922).

Взявши за мету відобразити ставлення інтелігенції до революції, використовуючи матеріали громадянської війни та імперіалістичної інтервенції в Криму, Вересаєв не виніс свого осуду ідейним хитанням і розброду, що панували серед старої буржуазної інтелігенції. Він не розкрив з достатньою глибиною контрреволюційну суть значної частини ліберальної інтелігенції, що істерично кричала про свою любов до Батьківщини, про ніби безмежну, безмірну вірність народу, а на ділі пішла за його ворогами.

Невдачею Вересаєва був також і роман «Сестри» (1928—1931), в якому він зробив спробу показати шляхи старої інтелігенції після Жовтня. Виходячи з правильної думки про велику історичну роль Комуністичної партії у соціалістичному перетворенні нашої Батьківщини, письменник не зумів однак з достатньою художньою переконливістю показати, як же відбувся ідейний злам у свідомості значної частини старої інтелігенції, як здійснився перехід цієї частини інтелігенції на бік народу і Радянської влади.

Зате безперечною і великою удачею Вересаєва були його «Невигадані оповідання», що були надруковані в 1940 році. В основу «Невигаданих оповідань», зустрінutih радянським читачем з великим інтересом, автор поклав особисті спостереження на протязі майже всього свого життя. Тут проявилась велика майстерність Вересаєва-новеліста. «Невигадані оповідання» є яскравим свідченням творчої спадкоємності у письменника плодотворних живих традицій А. П. Чехова.

У роки Великої Вітчизняної війни Вересаєв, незважаючи на похилий вік, продовжував нестомну громадську діяльність.

Вікентій Вікентійович Вересаєв помер у 1945 році, не доживши кількох місяців до шістдесятиліття своєї літературно-публіцистичної і громадської діяльності.

Твори Вересаєва залишають в душі читача сильне, незабутнє враження. Пояснюється це не лише тим, що вони були відгуком на найгостріші питання політичного життя свого часу, але ще й тим, що вийшли вони з-під пера великого майстра художнього слова. Подібно до багатьох видатних художників російської і світової літератури, Вересаєв володів високорозвиненим чуттям слова. Як реаліст, він не терпів фальші ні в чому; найменша нещирість в інтонації, прагнення до прикраси, хай навіть ледве помітної, викликало в ньому протест.

А. П. Чехову належить вислів, що став крилатим: «Лаконізм — сестра таланту». Саме лаконічність є однією з характерних особливостей художнього стилю Вересаєва, однією із сильних і найяскравіших сторін його літературної майстерності.

Основними жанрами його творчості є повість, оповідання, новела, зарисовка, етюд. Навіть порівняно великі твори витримані в нарисовому жанрі, у формі записів у щоденнику («Записки лікаря», «Оповідання про війну», «На війні. Записки»). Класичним зразком лаконічності, величезної внутрішньої змістовності можуть служити «Невигадані оповідання», що написані в останні роки життя письменника.

Лаконізм у Вересаєва органічно поєднується з виразністю, з пластичністю зображення. Саме цим і пояснюється велика сила естетичної насолоди, яку дають читачеві твори Вересаєва.

Наведемо лише один приклад.

У оповіданні «П. Ф. Лесгафт» з серії «Невигаданих оповідань» письменник відтворив образ видатного представника російської медицини — професора анатомії Петра Францовича Лесгафта. Під час мандрівки по Єгипту у 1909 році письменнику довелося бути присутнім на похороні біля труни Лесгафта, що помер у Гелуані під Кіпром, куди він за порадою лікарів прибув з Петербурга для лікування.

Проповідь пастора на похороні, строго витримана в дусі церковної ортодоксії, прозвучала для Вересаєва, що особисто знав Петра Францовича, як найганебніше глумління над світлою пам'яттю Лесгафта, талановитого анатома, діяльної людини, життєлюба-матеріаліста і непохитного оптиміста, якому була чужа фарисейська релігійна мораль. Письменнику хочеться припинити цю брехливу проповідь, стати на захист покійного.

«І ще більше,— пише Вересаєв,— ніж готична каплиця на фоні африканської пустелі, краяли душу ці слова пастора, звернені до того, що лежав у труні. Мені здавалося: дідусь зараз швидко підведеться, вискочить з труни, бистрим своїм кроком налетить на пастора і

вчитає йому так, як тільки він умів вчитувати. Доведє йому ясно, що ніякого він ніколи в житті не шукав спокою, що життя живе і прекрасне енергійною роботою, що життя — не тягар, а крила, творчість і радість, а коли хто перетворює його в тягар, то в цьому він сам винен! І нахилився б до обличчя розгубленого пастора і питав би:

— «Ясно?.. Ясно?.. Ну, що? Ясно тепер?..»

В одному уривочку, що містить в собі кілька десятків слів, художник зумів не лише висловити глибоку за своїм соціально-філософським змістом думку («Життя живе і прекрасне енергійною роботою... життя — не тягар, а крила, творчість і радість...»), але й воскресити перед зором читача живий образ чудесної людини.

Подібних до цього прикладів, що свідчили б про величезне вміння Вересаєва економно, з максимальним ефектом користуватися словом, можна було б навести багато.

Вересаєв належав саме до таких художників слова, які писали тільки тому, що не писати не могли. Вони завжди творчо схвильовані, коли звертаються до читача. Ось чому кожне слово таких художників глибоко западає в душу читача, збагачує його інтелектуальний і емоційний світ.

Лаконізм в поєднанні з образністю і емоційністю мови характеризує художній стиль Вересаєва.

Ось один з багатьох прикладів:

«В селі до мене якось звернувся по допомогу селянин з ядухою. Вся ліва легеня у нього була геть уражена крупозним запаленням. Я здивувався, як він міг добрести до мене, і сказав йому, щоб він негайно, прийшовши додому, ліг і не вставав.

— Що ти, пане, як таки так? — в свою чергу здивувався він. — Хіба ж не знаєте, яка зараз пора? Жнива, час гарячий. Господь-багачко годину дає, а я лежати маю! Що ви, бог з вами! Ні, ви вже, будьте ласкаві, дайте якихось там крапель, груди увільніть.

— Та ніякі краплі не допоможуть, якщо підете робити! Тут не до жартів,— померти можете!

— Ну, бог милосердий, чого ж помирати? Перебуду якось. А лежати не випадає: оці три тижні нас цілий рік годують.

З своєю мікстурою в кишені і з косою на плечі, він пішов на свою ниву і косив жито до вечора, а ввечері ліг на межі і вмер від набряку легень» («Записки лікаря»).

Як мало слів, а скільки змісту, скільки справжнього глибокого трагізму. Зміст великого соціального роману передано в уривочку, в маленькому літературному етюді. У кожному рядку і кожному слові цього етюда читач не може не відчутти биття чуйного, трепетного серця письменника. І серце читача буде битися в унісон з серцем художника. Така воля художника, і читач цілком в його дивній владі. У цьому

велика таємниця справді художнього витвору, велика таємниця справжнього мистецтва.

Повісті, оповідання Вересаєва чудесні ще й тим, що вони відзначаються глибоким драматизмом, гострими і напруженими конфліктами, здібльшого — соціальними.

Вересаєв далекій від хворобливого психологізування. Він розуміє, що «страждання — ганьба світу», що підносити страждання — чуже здоровому естетичному почуттю людини.

У своєму історико-літературному дослідженні «Живе життя» Вересаєв засуджує «карамазовщину», протиставляє Льва Толстого Достоевському, захоплюючись у Толстого талантом тонкого психолога. У своїй творчості Вересаєв теж виявив себе майстром психологічного портрета. Найбільш яскраво це проявилось у таких його творах, як «Без дороги», «Нові віяння», «На повороті», «До життя» та ін. Але манера психологічної характеристики у Вересаєва своя. В цьому він не схожий на будь-кого з письменників, в тому числі і на Толстого, хоча взагалі в його творчій манері багато спільного з Толстим.

Така своєрідність, чітко окреслена творча індивідуальність художника є однією з характерних особливостей російської літератури. Про цю особливість російської літератури в свій час Горький писав: «Візьміть нашу літературу з боку багатства і різноманітності типу письменника: де й коли працювали одночасно такі непоєднанні, такі чужі один одному таланти, як Помяловський і Лесков, Слепцов і Достоевський, Успенський і Короленко, Щедрін і Тютчев? Продовжуйте ці паралелі, і вас вразить різноманітність образів, прийомів творчості, ліній думки, багатства мови.

У Росії кожний письменник був по-справжньому і різко індивідуальний, але всіх поєднувало одне наполегливе прагнення — зрозуміти, відчувати, догадатися про майбутнє країни, про долю її народу, про її роль на землі»¹.

У творчості Вересаєва особливо помітна органічна єдність ідейно-тематичного змісту твору з його художньою формою. Та чи інша манера і форма розповіді у нього прямо залежать від ідейного змісту твору. Так, бажаючи показати гостру ідеологічну боротьбу марксистів з народниками, письменник звернувся в оповіданні «Нові віяння» до діалогічної форми розповіді. Володіння цією формою вимагає від автора великої майстерності, бо йому тут не доводиться розраховувати на привернення уваги читача сюжетними перипетіями.

Кризу народницької ідеології, болісну внутрішню боротьбу народника-лікаря Чеканова, його постійний самоаналіз, соціальний песимізм

¹ А. М. Горький. Собрание сочинений в тридцати томах, т. 24, Гослитиздат, М., 1953 г., стор. 66.

і скептицизм письменник подав у формі щоденника, щоденникових роздумів («Без дороги»). До форми щоденника Вересаєв часто звертається і в повісті «До життя», намагаючись розкрити самобичування, фальшиве самовиправдання Чердинцева-ренегата.

Однією з особливостей художньої манери Вересаєва є також часта відсутність портретів героїв у його творах. Якщо Л. М. Толстой старанно виписує все, навіть найдрібніші деталі зовнішності своїх персонажів, повторюючи окремі деталі десятки разів, то Вересаєв вважає за можливе зовсім не описувати зовнішності героїв. Основний метод типізації персонажів у Вересаєва — це, головним чином, всебічне розкриття їх світогляду.

Читач, не знаючи ні кольору волосся чи очей, ні фасону одержі, ні манери триматися на людях героїв творів Вересаєва, ніколи не сплутає їх думок, їх поглядів, їх ставлення до актуальних питань сучасної політики.

Досконала мова персонажів у творах Вересаєва, зокрема з погляду їх індивідуалізації. Мова персонажів органічно пов'язана з їх психологічним складом, з характером в цілому, настроєм. Так, мова Наташі лаконічна, яскрава, динамічна і емоціональна, відповідає її внутрішньому духовному світу, її прагненню вирватися з тупика ліберально-народницьких ілюзій на світлу, широку дорогу сміливої мужньої боротьби за революційне перетворення Росії. Мова Чеканова сповнена довгими монологами, в яких розкриваються сумніви, хитання, песимізм і відчай, відповідає його внутрішній пригніченості, розгубленості, бездіяльності інтелігента, що опинився на перехресті і не знає, куди себе подіти, що з собою робити.

Цікаво відзначити загальну патетичну піднесеність точної і виразної мови творів Вересаєва. Публіцистична пристрасність, глибока переконливість, гаряче бажання втрутитися в життя, щоб змінити хід подій на краще — не може не схвилювати читача.

Подібно до Толстого і Тургенєва, Вересаєв звертається до пейзажу для глибшого розкриття психології, внутрішнього світу героїв. Тут він теж виявляє велику майстерність. Досить згадати картину наближення бурі у повісті «На повороті», якою захоплювався Горький, чи яскраву багатобарвну картину весни у оповіданні «Лізар», щоб переконатися в тому, яким великим обдаруванням художника володів Вересаєв. Строгий і вимогливий цінитель прекрасного, Л. М. Толстой давав високу оцінку описам природи у творах Вересаєва, вбачаючи у нього подібність до Тургенєва. Цінною рисою Вересаєва — справжнього художника — є почуття міри. Воно виявляється у всьому, але особливо у описі природи. «Треба закінчувати опис природи раніше, — зазначав Вересаєв, — ніж читач може помітити, що автор її описує».

Розміри даного нарису не дозволяють детально розглянути особливості стилю художньо-публіцистичних творів письменника. Однак необхідно відзначити, що Вересаєв у таких творах, як «Записки лікаря», «На війні» та ін., виявляє себе великим майстром іронії з усіма її відтінками і ледве вловимими нюансами, а також майстром сатиричного портрета. Він наполегливо, протягом усього життя, працював над удосконаленням своєї письменницької майстерності.

У своїй творчості Вересаєв продовжував великі традиції видатних майстрів російського критичного реалізму, тому творча спадщина письменника має велику пізнавальну цінність.

В. Прожогін

ЛОВІСТІ
та
ОПОВІДАННЯ

ТОВАРИШІ

Василь Михайлович сидів біля розчиненого вікна і пив чай. Він спав після обіду і тільки що встав — заспаний, похмурий. Спав погано: весь час крізь сон він напружено й й тоскно думав про щось; тепер він забув, про що думав, але на душі щеміло, а в голові докучливо стояли два вірші, які бозна-чому зринули в пам'яті.

Ще нас велика жде робота,
Робота чесна і свята...

Сівав дощ, на зарослій вулиці чорніла грязька дорога; берези протилежного саду невизначно вимальовувались на сірому, дощовому небі; десь кричали галки.

Василь Михайлович замислено і нерухомо дивився у вікно; він думав про те, що вже аж два роки прожив у Слюсарську; ці два роки пролинули страшенно швидко, мов один тиждень, а тимчасом згадці ні за що зачепитись: дні мляво тягнулися за днями,— нудні, безглузді; остогидла служба, нескінченні прогулянки по кімнаті, п'ятника — і тупа нудьга, з якої нема виходу, яка стала його звичайним станом... Невже так все життя прожити? А тимчасом попереду вже нічого нема. Не треба незвичайних радощів, різноманітності, щастя; досить було б знати, що живеш для чогось, що хоч комусь потрібні твоя справа, твоя праця...

Сіявся за вікном дощ. Вода з одноманітним шумом лилась із жолоба в діжку. В сутінках кімнати розмірено цокав маятник.

З вулиці хтось гукнув Василя Михайловича. Четверо чоловіків у білих кашкетах, з розкритими зонтиками пере-

бирались навпростець через дорогу до його квартири. Це були акцизні Зубаренко та Іванов, товариші по службі Василя Михайловича, лікар Чуваєв і Єгоров, учитель прогімназії Іванов, високий і огрядний чоловік, розмахуючи ціпком, перестрибував попереду через калюжі і кричав щось Василю Михайловичу. Вони йшли до нього.

Василь Михайлович стояв біля вікна і, зморщившись, дивився на Іванова. Тепер йому раптом стала милою його журба; він охоче залишився б з нею на самоті.

Гості, стукаючи калошами, увійшли до передпокою.

— Що це, панове, вас лише вряди-годи можна побачити? — сказав Василь Михайлович.

— Не про це тепер, — ліниво промовив лікар Чуваєв, обтрушуючи воду з зонтика. — Ви краще скажіть: чаю нам дасте? пива поставите?

— Та звичайно! — відповів Василь Михайлович, переходячи на жартівливо-грубуватий тон Чуваєва. — Що я з отакими, як ви, без пива робитиму?

Він пішов у кухню розпорядитися. Коли він повернувся в зал, Іванов, сміючись і швидко ходячи по кімнаті, щось розповідав; його широке, добродушне обличчя дихало веселістю, але маленькі очі дивились, як завжди, жалібно й розгублено.

Цей Іванов своєю балакучістю рятував усіх; Василь Михайлович не знав, що б він без нього робив з гостями; а втім, вони б і не прийшли до нього без Іванова. З того часу, як всі вони, товариші по університету, несподівано зустрілись у Слюсарську в ролі скромних чиновників, між ними лягло щось нещире і вимушене...

Василь Михайлович мовчки сів біля вікна. Іванов похапливо розповідав:

— Ця дорога на Срібні Ставки дуже мальовнича. Ліворуч Засіка; праворуч, за річкою, Зибінські гори. Одна лише вада: вже років з п'ять цією дорогою ніякий чорт не їздив. Так ось, я вважав за потрібне виправити цю ваду, — додав він, голосно розсміявся і озирнув усіх своїм розгубленим поглядом. — Зайців така сила, просто дивно! — звернувся він до Василя Михайловича. — І які сміливі!..

— Та ось як, — ліниво втрутився Чуваєв, який ніколи не бував у місцях, що про них говорили: — ідеш, — край дороги заєць; візьмеш його за вуха, струсонеш і знову випускаєш.

Іванов засміявся.

— Еге ж, еге ж, майже так! Ідемо ми з хазяйкою верхи, на дорозі двоє зайців. Вона кричить на них, щоб наполохати...

— А вони обертаються: «Забирайся до біса! Ми самі знаємо, коли нам піти звідси!» — серйозно докінчив Чуваєв.

Вчитель Єгоров розсміявся частим, густим сміхом.

— Отака дурепа! Чого вона стурбувалась? Роздушити, чи що, боялась зайців? «Ми самі знаємо, коли нам піти звідси», — їй-богу, добре!

Він почав закурювати, а в душі продовжував сміятися з дотепу Чуваєва.

В отаких розмовах мине весь вечір, Василь Михайлович знав це. Не мовчати ж, зібравшись разом; а більше їм нема про що говорити. Погляди у всіх дуже чесні, симпатичні і до дрібниць однакові; спробуй хто заговорити про щось серйозне, — і його слова зустрінуть прихованою посмішкою: адже все, що він скаже, давно вже прочитане всіма у таких-то і таких-то хороших книжках.

Куховарка внесла самовар і заварила чай. Пересіли до столу.

Чуваєв зневажливо сказав:

— А козир-баба оця хазяйка ваша!.. Що вона тепер, з Почекаєвим, чи що, валандається?

— Еге, здається, — неохоче відповів Іванов.

— Хіба? — здивовано спитав Єгоров, насторожившись. — Ось і маєш! Почекаєв, — така, з дозволу сказати, гнилиця!

— А ви що думаете? Він великим успіхом користується у жінок.

— Та це ж зовсім потвора якась: маленький, на кривих ніжках, обличчя, як маска!

— Ну, вже який би він не був, — посміхнувся Чуваєв: — а з ним і сама Євдокія Миколаївна добре знайома, не те, що хазяйка його.

Василь Михайлович сидів біля вікна і мовчав. Зубаренко, приземкуватий хохол у темних окулярах, похмуро насупившись, курив цигарку за цигаркою і теж мовчав. Решта гостей пили чай, розмовляли і немовби не помічали настрою хазяїна. Василь Михайлович пересів до стола і взяв участь у загальній розмові.

З чаюванням покінчили. Чуваєв і Василь Михайлович розпитували Єгорова про його товаришів-учителів. Зуба-

ренко і Іванов переглядали в кінці стола альбом; їм трапилась карточка Гліба Успенського, і вони мовчали, задумливо дивлячись на його страдницьке, змученé обличчя.

Єгоров казав:

— І взагалі без вінта тут не проживеш. Приїдеш до когось: «А ви чули, вчора Петро Петрович на великому шлемі сів без шести?» Слухаєш, наче йолоп, і хлопаєш вухами. Йй-богу, добре було б навчитись: гарно б можна вечори проводити.

— Знайдіть учителя, я теж повчуся,— сказав Чуваєв.

— Еге ж, спробуй! Кого не попросиш,— ну, кажуть, це занадто скучно.

— В родині, у школі нам ніхто ніколи не казав про наші обов'язки,— долинув з кінця стола тихий, трохи шепелявий голос Зубаренка.— Не крадь, не бреши, не ображай інших, не, не, не... Оце була мораль.

Усі насторожилися і почали прислухатися.

— Ми гадали спокійно прожити з цією мораллю, як жили наші батьки. І раптом приходить книжка, і звертається до нас з нечувано величезним запитом: вона вимагає, щоб все життя було одним суцільним подвигом. Але де взяти для цього сил? Книга цих сил дати не могла,— вона припускала їх уже існуючими... І ось наслідок: вона тільки скалічила нас і пустила гуляти по світу з «хворою совістю»...

Всі мовчали і слухали — уважно, вороже і злякано. Немовби Зубаренко виказував усім таємницю, яку вони старанно ховали один від одного. Чуваєв, усміхаючись, почував потилицю і голосно запитав:

— А що, Василю Михайловичу, ви пиво поставите нам сьогодні?

Зубаренко почервонів і замовк. Усі раптом неприродно пожвавішали. Василь Михайлович, який жадібно слухав Зубаренка, знехотя підвівся і пішов розпорядитися.

Подали пиво. Чуваєв розлив його в склянки. Заговорили про боротьбу Бісмарка з Вільгельмом, про вибори в Англії. Але розмовляли мляво, ніхто не дивився один одному в очі.

— А що, панове, заспівати б що-небудь! — запропонував Єгоров.

— Усі старі, заяложені пісні набридли! — слабо запротестував Іванов.

Чуваєв поплескав його по плечі.

— Нічого, Петре Сергійовичу! Ви в них щоразу на новий лад брешете.

— Краще вже заспівайте ви нам для початку що-небудь самі.

Чуваєв підвівся і потягнувся.

— Хіба що для початку!.. Що ж заспівати?

— Заспівайте: «Життя молоде».

Чуваєв випив склянку пива, притулився до стіни і відкашлявся. Трохи помовчав, потім заспівав:

Життя молоде пропливає безслідно,
А там — там уже близько кінець;
Навколо як глянеш — так порожньо й бідно!..

Неначе зовсім інша людина стояла тепер перед Василем Михайловичем: Чуваєв випростався, брови його нахмурились, і в них пролягла скорботна зморшка; в м'якому світлі, що відбивалося від абажура лампи, його обличчя було суворим і незвичайним.

Чим пригадати життя молоде?
Коханням холодним, коханням зрадливым?..

Усі мовчали. Просто, без будь-яких зусиль, пісня раптом поріднила їх і зблизила; всі переживали одне і те ж, і переживали разом, і хороше всім було... А Чуваєв співав, і тугою забринів його голос на останніх словах пісні:

Спинись, моє серце, з життям непогожим!..

Єгоров провів рукою по лобі.

— Славно, їй-богу, славно!

— Ну, панове, тепер гуртом що-небудь! — запропонував Василь Михайлович; він пожвавішав, йому раптом зробились милими його гості.— Андрію Івановичу, за ваше здоров'я! — звернувся він до Чуваєва і з лісбов'ю подивився на нього.

Вони цокнулись і випили.

Пробки хлопали. Зникла недавня ніяковість, всі почували себе вільно. Пиво розв'язало голоси. Чуваєв заспівував, решта підхоплювали. Співали. «Ой, во лузях», «Гой ты Дніпр», «Не осенний мелкий дождичек»...

І Василь Михайлович співав. Голова його злегка паморочилась; усе навколо набуло м'якого поетичного відтінку; на душі було сумно. Знову пригадалися йому два останніх роки, бездіяльні, ганебні: серце спало, думка задовольня-

лась готовими відповідями і жодного разу не ворухнулася самостійно. І далі те саме буде. А тимчасом він учився, він колись думав, шукав... І все це для того, щоб тут, де так потрібні люди, тільки пиячити, займатися плітками і жалкувати, що ні в кого навчитися грати в карти.

Ще нас велика жде робота,
Робота чесна і свята...

Був час, коли і він говорив це, і вони всі. Тоді добре було жити, майбутнє було світлим, здавалось, що не на дрібниці дано сили...

Знайомі пісні лунали у вухах і будили спогади. І на всіх присутніх війнуло минулим; обличчя були задумливі й сумні.

— Ой, панове! — вигукнув Василь Михайлович переривчастим голосом. — Давайте стару заспіваємо, гарну:

Славних нічок оцих
Залишилося мало.
Юних днів золотих
Половина промчала.

Так, панове, не половина, а всі промчались!.. Усе позаду лишилось, — і молодість, і віра, й ідеали...

Чуваєв раптом посміхнувся.

— Ну, облиште, Василю Михайловичу! Які там ідеали! Пиво он пийте: зовсім видихалось.

Василь Михайлович замовк на півслові і схилив голову над столом.

— Ні, як же?.. У нас... ідеали...

— О, господи! Та які у вас «ідеали»? — спитав Чуваєв з такою посмішкою, що витримала б її тільки людина з великою і міцною вірою в себе.

Василь Михайлович сумно підвівся і почав ходити. Інші теж були незадоволені. Чуваєв втрутився зовсім не до речі: пива було випито достатньо, і тепер попереднє недовір'я зникло; всім хотілося розкрити одне одному душі, каятися в чомусь, можливо, навіть плакати.

— Ні, панове, як же? Невже ж таки і не було в нас нічого за душею? — сказав Єгоров і сердито подивився ско-са на Чуваєва.

Чуваєв злорадно посміхнувся.

— Було, Олексію Івановичу, — хто ж сперечається! Тільки вже давно за водою пішло... Навіщо згадувати? Кожний наперед знає, що інший скаже: «Ех, панове, — було,

а тепер нема... а могло б бути»... І все-таки не буде... Давня це історія, Олексію Івановичу, а наша пошехонська справа тепер — пиво пити.

Чуваєв влучив у ціль. Він двома словами вичерпав те, що інші збиралися висловити в довгих промовах, над чим ладні були плакати хоч і п'яними, але щирими й гіркими сльозами. І ось тепер оці наболілі сльози і промови зіткнулися з порожнечею.

Всі зняковіло мовчали. Вітер вдарив у вікно бризками дощу, у спальні грюкнула віконниця... Василь Михайлович ходив по кімнаті й позирив на своїх притихлих гостей.

І раптом він відчув, що вони всі нещасні і, головне, як самотньо нещасні, як тяжко їм нести це самотнє горе. І щось гаряче ворухнулось у нього в серці, йому захотілося зблизити їх усіх, хотілось сказати: «Панове! Чуваєв має рацію,— все це так. Але для чого нам дурити один одного, для чого душити в собі те, що рветься назовні? Дивіться, які ми всі змучені, як темно і холодно на душі! Адже іскра була,— чому ж вона згасла, чому не розгорілась? Чому жити так тяжко?!»

Але Василь Михайлович нічого не сказав: він бачив, тепер його слова ні в кому не знайшли б відгомону. Чуваєв примусив усіх опам'ятатися, і кожен поспішив знову боягузливо замкнутися в собі. Всі були нещасні,— так; але ніхто з них не поважав свого горя, та і не варте воно було поваги... Саме це з особливою ясністю і відчув Василь Михайлович: так, горе їхнє — горе дрябле, бездіяльне, йому нема виправдання; соромитися його треба, а не виносити між люди.

І ще більш чужими, ще більш далекими стали всі один одному...

— А що, панове, адже пива нема більше,— раптом сказав Єгоров.

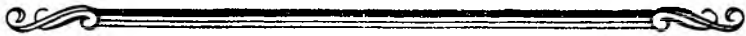
— Як нема? — злякався Василь Михайлович.— Я наказав Мотрі півтори дюжини принести, а тут всього десять пляшок.

Він почав шукати на вікні, під столом, вийшов у кухню і розбудив Мотрю: виявилось, вона недочула і принесла гільки десять пляшок; тепер йти було вже пізно.

— Чорт його знає, що таке! Хоча б дюжину, а то якихось десять пляшок! — з досадою сказав Василь Михайлович.— Ну, що ж, панове, давайте хоч так щось заспіваємо ще.

Але справа не клеїлась. Всі знову замовкли. Це не тихий ангел пролетів, а проповзло щось каламутне, важке, погане. У вікна зазірала темна ніч, дощ, тарабанив по даху, на кухні хропла Мотря... Мовчки всі встали, мовчки почали розходитися.

— Цитьте! пошехонці йдуть! — сердито бурчав Чуваєв, пробираючись через величезну калюжу на подвір'ї і відмахуючись зонтиком від собак.

БЕЗ ДОРОГИ

ЧАСТИНА ПЕРША

20 червня 1892 року. С-це Касаткіно

Зараз уже три години ночі. У вухах бринять іще веселі дівочі голоси, стримуваний сміх, перешіпт... Вони пішли, в кімнаті тихо, але саме повітря, здається, ще дихає цими молодими, розпалюючими веселощами, і мимовільна усмішка проситься на обличчя. Я довго стояв біля вікна. Благо-словлялося на світ, в темній, росяній гушавині саду була глибока тиша; десь далеко, біля клуні, гавкали собаки... Повіяв вітер, на верховітті липи обломився сухий сучок і, чіпляючись за гілки, впав на доріжку алеї; з-за сарая потягло міцним запахом мокрої ліщини. Як хороше! Я стою й не можу надивитися; душа через край переповнена тихим, несвідомим щастям.

Зітхають груди радісніше й ширше,
І знов когось хотілося б обнять...

Навкруги все так добре знайоме — і обриси дерев, і стріха сарая, і відпряжена діжка з водою під липами. Невже я аж три роки не був тут? Я ніби бачив усе це вчора. А проте, як довго минав час...

Так, мало чого хорошого згадаєш за ці три пережиті роки. Сидіти в своїй раковині, з побоюванням оглядатися навкруги, бачити небезпеку й усвідомлювати, що єдиний порятунок для тебе — знищитися, знищитися тілом, душею, всім, щоб нічого по тобі не залишилося... Хіба можна з оцим жити? Невесело признаватися, але я саме в такому настрої прожив усі ці три роки.

«Навіщо я залежатиму від часу? Нехай же краще він залежить від мене». Я часто згадую ці горді слова Базарова. Оце були люди! Як вони вірили в себе! А я по-справжньому, здається, в одне тільки й вірю,— саме в непереборну силу часу. «Навіщо я залежатиму від часу!» Навіщо? Він не відповідає; він непомітно захоплює тебе й веде, куди хоче; добре, якщо твій шлях простелився туди ж, а як ні? Усвідомлюй тоді, що ти йдеш не з своєї волі, протестуй усім своїм еством,— він все-таки робить по-своєму. Я в такому стані й перебував. Час тяжкий, глухий і похмурий з усіх боків охоплював мене, і я з жахом бачив, що він зазіхає на найдорожче для мене, зазіхає на мій світогляд, на все моє душевне життя... Гартман говорить, що переконання наші — плід «несвідомого», а розумом ми підшукуємо до них більш-менш придатні підстави; я відчував, що десь там, у цьому невловному «несвідомому», відбувалася таємна, зрадницька, невідома мені робота й що одного чудового дня я раптом опинюсь під владою цього «несвідомого». Думка ця мене жахала: я надто виразно бачив, що правда, життя — все в моєму світогляді, що коли я його втрачу, я втрачу все.

Те, що відбувалося навкруги, лише зміцнювало моє переконання, що страх мій не марний, що сила часу — сила страшна й не до снаги людині. Яким чудом могло статися, що за такий короткий строк усе так змінилось? Найсвітліші імена раптом потьмяніли, найвеличніші слова стали пошлими й смішними; на зміну вчорашньому поколінню з'явилося нове, і не вірилося, невже *оці* — всього лиш молодші брати вчорашніх? У літературі повільно, але безперервно відбувався загальний поворот фронту, і відбувався аж ніяк не в ім'я яких-небудь нових начал, — о, ні! Справа була дуже ясна: це було лише ренегатство, — ренегатство загальне, масове і, що найжахливіше, несвідоме. Література старанно обплювувала в минулому все світле й сильне, але обплювувала наївно, сама того не помічаючи, уявляючи, що підтримує якісь «заповіді»; давній чистий прапор у її руках давно вже перетворився на брудну ганчірку, а вона з гордістю несла цю зганьблену нею святиню й кликала до неї читача; з мертвим серцем, без вогню й без віри, говорила вона щось, у що ніхто не вірив...

Я з пильною увагою стежив за всіма цими змінами; прикро ставало за людину, яка так покійно й несвідомо йде туди, куди її жене час. Але при цьому я не міг не бачити

і всієї страхітливої потворності мого власного становища: одчайдушно намагаючись стати *над часом* (ніби це можливо), недовіжливо зустрічаючи всяке нове віяння, я засуджував себе до мертвої непорушності; мені загрозувала небезпека перетворитися на зовсім «позбавлену глузду тріску» колись «побідоносного корабля». Дедалі більше плутаючися в цьому безвихідному протиріччі, заглушаючи в душі гірку зневагу до себе, я прийшов, нарешті, до результату, про який говорив: знищитися, знищитися цілком — єдиний для мене порятунок.

Я не бичую себе, бо тоді неодмінно почнеш брехати й перебільшувати; але саме в цьому слід признатися, — що такий настрій мало сприяє пошані до себе. Заглянеш у душу, — там так холодно й темно, такий мерзенно-жалюгідний цей безсилий страх перед навколишнім! І здається тобі, що ніхто ніколи не зазнавав нічого подібного, що ти — якась страшна потвора, викинута на світ теперішнім чудним, непевним часом... Тяжко жити так. Мене рятувала лише робота; а роботи мені, як земському лікареві, було багато, особливо останній рік, — роботи важкої й відповідальної. Цього мені й треба було; усім еством віддатися справі, *наркотизуватися* нею, зовсім забути себе, — ось була моя мета.

Тепер служба моя закінчилася. Закінчилася вона несподівано й досить характерно. Майже проти волі я став у земстві якимсь *enfant terrible*; голова управи не міг байдуже чути мого імені. Підоспів голодний тиф; я відробив на епідемії чотири місяці й наприкінці квітня захворів сам, а коли одужав... то виявилось, що мене більше не потребують. Склалося так, що я *змушений* був піти з роботи, якщо не хотів, щоб мені плювали в очі... Е, та чого згадувати! Я подав у відставку і ось приїхав сюди. Забути все *це!*..

Великий зал старовинного поміщицького будинку, на столі кипить самовар; висяча лампа яскраво освітлює накриту вечерю, далі, по кутках кімнати, майже зовсім темно; під стелею сонно гудуть і дзижчать зграї мух. Усі вікна відчинені навстіж, і тепла ніч дивиться в них із саду, осяяного місячним світлом; з річки слабо долинає жіночий сміх і вигуки, плескіт води.

Ми ходимо з дядею по залу. Протягом цих трьох років він дуже постарів і розтовстів, покрякує після кожної фрази, але гостинний і говіркий по-давньому; він розповідає

мені про види на врожай, про розпочату косовицю. Дужа, рум'яна дівка, з хусточкою на голові й боса, внесла яечню, що шкварчала на сковороді; по дорозі вона відхилила ліктем напівзачинені двері; зграї мух під стелею сколихнулися й загули дужче.

— А ось у нас одне є, чого у вас немає,— сказав дядя, посміхаючись і дивлячись на мене своїми банькуватими короткозорими очіцями.

— Що це? — спитав я, стримуючи усмішку.

— Мухи.

Коли я ще студентом приїжджав сюди на літо, дядя щоразу слово в слово робив це саме зауваження.

Тітуса Софія Олексіївна повернулася з купання; ще за дві кімнати чути її гучний голос, що віддає накази.

— Палажко! Візьми простирало, повісь на двері в спальні! Та кличте вечеряти хлопчиків, де вони?.. Котлети подавайте, варенець, вершки з льоху... Швидше! Де Яринка? А, яечню вже подали,— каже вона, входячи й сідаючи до самовара.— Ну, панове, чого ж ви ждете? Хочете, щоб прохолота яечня? Сідайте!

Софія Олексіївна вдягнена в стару синю блузу, її обличчя сильно засмагло, і все-таки вона всім своїм виглядом дуже нагадує французьку маркізу минулого століття; її посивіле волосся, що пушистою каймою оточує кругле обличчя, здається напудреним.

— А як же? Хіба без панночок можна? — спитав дядя.

— Можна, можна! Нехай не спізнаються!

— Ні, цього не можна. Як же ти нас змушуєш порушувати рицарський кодекс?

— Та ну, годі тобі! Митя ж голодний з дороги. Ото ще — рицар! — сказала Софія Олексіївна з ледве помітною усмішкою.

— Ну, нічого не вдієш: наказано, то треба слухатися. Що ж, сядьмо, Дмитре? Ось вип'ємо горілочки — та й до яечні візьмемося.

Він поставив поряд дві чарки й став наливати в них з графинчика полинівку.

— А як горілка зветься по-латині — aqua vitae? — спитав він.

— Так.

— Гм! «Вода життя»... — Дядя якийсь час у задумі дивився на наповнені чарки. — А дотепно придумано! — ска-

зав він, скинувши на мене очима, і засміявся деренчливим сміхом.— Ну, будьмо!

Ми цокнулися, випили і взялися до їжі.

— Де ж це, все-таки, панночки наші? — спитав дядя, з апетитом пережовуючи яечню.— Я турбуюсь.

— Їж яечню й не турбуйся. Панночки наші вже скупалися,— відповіла тітонька.

У саду під вікнами пролунали голоси, скляні двері балкона дзенькнули й відчинилися навстіж.

— Ну, ось тобі й панночки наші: слава тобі боже, за півверсти чути.

Вони шумно ввійшли до залу. Обличчя їх після купання свіжі й жваві; темні волосся Наташі вологе, і вона довгим покривалом розпустила його по спині. Дядя побачив це й удав обурення.

— Наташо, що це означає, що в тебе волосся розпущене?

— Я поринала,— швидко відповіла вона, сідаючи до столу.

— То що ж з того?

— Соню, передай шинку... Ну, то ось треба, щоб воно просохло

— Навіщо це треба? — здивовано спитав дядя й гумористично підвів брови.— Ні, дорослим дівчатам зовсім не годиться ходити з розпущеним волоссям! — сказав він, хитаючи головою.

Але повчання його пішло намарне; усі були захоплені їжею і, стримуючи сміх, жартували чомусь над Лідою. Ліда червоніла й хмурилася, але коли Соня, промовивши: «рятуйся, хто може!», раптом вибухнула реготом, то й Ліда розсміялася.

— Що це вам, Лідо, велика небезпека загрожувала? — півголосом спитав я, мимоволі й сам посміхаючись.

Наташа швидко глянула на мене й непомітно повела очима на батька: отже, тут таємниця, яку мені з'ясують потім.

— А чого ж ти, Дмитре, макаронів до котлет не взяв? — спохватився дядя.— Давай я тобі покладу.

Він наклав мені в тарілку макаронів.

— У італійців макарони — найулюбленіша страва,— поінформував він мене.

Дуже гостинний господар дядя, але — признатися —

нуднуvато сидіти серед «дорослих», і, їй-право, я давно знаю, що італійці люблять макарони.

Прийшли й хлопчики. Миша — п'ятнадцятирічний дужий хлопчина, з похмурим, насупленим обличчям — мовчки сів і одразу ж взявся до ячні. Петька на два роки молодший за нього і на клас старший; це невисокий на зріст здоров'як, з великою головою; він прийшов з книгою, сів до столу і, підперши вилиці кулаками, став читати.

— Ну, Митенько, розповідай же, що ти цей час робив, — сказала Софія Олексіївна, кладучи мені руку на лідкоть.

Наташа підвела була голову і, чекаючи, втупила в мене очі. Але мені так не хочеться розповідати...

— Йй-богу, тітусю, нічого немає цікавого; служив, лікував — ось і все... А скажіть, — я оце через Шеметово їхав, — хто там за околицею новий вітряк поставив?

— Та це ж Устим наш, хіба ти не знав? Якже, якже! Вже другий рік працює вітряк.

І почався довгий ряд сільських новин. В залі затишно, старовинні, засиджені мухами дзигарі розмірено цокають, у вікна світить місяць... Тихо й хороше на душі. Усі ці дівчатка-підлітки стали дорослими дівчатами; які в них милі обличчя! Що являє собою моя колишня «дівоча команда»? Так називала їх усіх Софія Олексіївна, коли я, студентом, приїжджав сюди на ціле літо...

З кінця столу долинув лютий рев, від якого всі здригнулися.

— Що таке? — грізно крикнула тітка. — Хто це там?

— Це — я! — урочисто оголосив Петька.

— Ну, звичайно, так воно і є: кому ж іще? Я тобі, погань-хлопчисько!

— Це я читати закінчив, — пояснив Петька.

Дядя підвів голову і, наче щойно прокинувся, повів навкруги очима.

— Е... е... Що це? — спитав він, покрякуючи. — Мабуть, Петька знову дикі звуки видає, га?

Йому ніхто не відповів. Він крякнув і підклав собі в чай цукру. Петька сидів, розвалившись на стільці, і широко осміхався.

— Крик могутній, крик пернатий... пролунав і вмить затих... Крик неясний, крик... жахливий... прохопивсь з грудей моїх... Кхе-кхе-кхе! Як добре вийшло!

І, вкрай задоволений, Петька присунув до себе тарілку

й заходився накладати сир. Навколо сміялися, а він старанно розминав ложкою сир з цукром, наче зовсім не про нього йшлося.

Чай попили.

— А що, Віро Миколаївно, потішите ви сьогодні наш слух своєю музикою? — спитав дядя.

Віра, племінниця Софії Олексіївни, — струнка, худорлява блондинка, з матово-блідим обличчям і добрими очима; вона збирається восени їхати до консерваторії, і, кажуть, у неї справді є талант.

— Еге ж, Віро, — сказав я. — Заграйте що-небудь після вечері; я в Пожарську стільки чув про ваш талант.

Віра стрепенулася.

— Ах, господи! Митю, я вам задалегідь кажу: якщо ви будете говорити такі речі, я н-ні за що не буду грати!

— Та не турбуйтеся, будь ласка, я ось спершу послухаю. Дуже можливо, що після цього й не говоритиму.

Дядя засміявся й підвівся з-за стола.

— Ну, здається, всі вже закінчили. Доведіть йому, Віро Миколаївно, що й Пожарськ може власних Невтонів народжувати!

Усі перейшли до вітальні. Віра сіла за рояль, швидко перебігла рукою по клавішах і з розмаху сильно вдарила пальцем в середині клавіатури.

— Що ж вам заграти? — спитала вона, повернувши до мене голову.

— Це завжди так знамениті музикантші починають! — шанобливо вимовив Петька й тицьнув вказівним пальцем у Вірин палець, що натискав на клавішу.

— Та годі тобі, Петю! — розсміялася вона, скидаючи його руку.

Тітонька відіграла Петьку від рояля.

Я попросив грати Бетховена. Наташа навстіж відчинила двері балкона. З саду повіяло росою й пахощами тополі; в акації тьохкав запізнілий соловей, і його пісню вкрили гучні, дико-оригінальні бетховенські акорди. В залі, при світлі маленької лампочки, прибирали чай. Дядя сидів на дивані і слухав, з широко відкритими очима.

Я мало розуміюся на музиці; я навіть не міг би сказати, горе чи радість виражені в сонаті, яку грала Віра, але щось накипає на серці від цих чудових, незрозумілих звуків, і хороше стає. Згадується минуле; багато що в ньому здається тепер чужим і чудним, немовби це хтось інший жив за

тебе. Я мучився тим, що немає в мені живого вогню, я працював, гірко сміючись у душі з самого себе... Та годі, чи правий був я? Усі жили спокійно й щасливо, а я пішов туди, де багато горя, багато злиднів і так мало підтримки й допомоги; чи знають вони про ті злигодні, ті моральні муки, яких мені доводилося там зазнавати? А я заради цього свідомо зрікся вдоволеного й забезпеченого життя... І приніс я з собою звідти лише одне — невиліковну недугу, яка зведе мене в могилу.

Віра грала. Її бліде обличчя дивилося зосереджено, тільки в куточках губів тремтіла лукава усмішка; пальці тонких, красивих рук швидко бігали по клавішах... О, так! тепер і я міг би впевнено сказати: скільки завзятого, молодого щастя в цих звуках! Вони й знати не хочуть ніякого горя: чудово-хороше життя, все воно дихає красою й радістю; навіщо ж вигадувати собі якісь муки?.. Верховіття тополь, освітлене місяцем, кожним листочком вимальовувалося в прозорому повітрі; за річкою, на схилі гори, темніли дубові кущі, далі тяглися поля, огорнуті сріблястим присмерком. Добре там тепер. Дядя, як і раніше, согпів, похнюпившись. Дрімає він чи слухає?

До мене нечутно підійшла Наташа.

— Митю, підемо ми сьогодні гуляти? — пошепки спитала вона, близько нахилившись і поблискуючи очима.

— Звичайно! — тихо відповів я. — А що, вам хіба й тепер не дозволяють гуляти вечорами?

Наташа з посмішкою нахилила голову, показала поглядом на батька й відійшла.

Пальці Віри з неможливою швидкістю бігали по клавішах; шалено-веселі звуки крутилися, захоплювали й пустотливо несли кудись. Хотілося сміятися, сміятися без краю, і пустувати, і радіти з того, що ти молодий... Пролунали громові заключні акорди. Віра опустила крішку рояля й швидко підвелась.

— Добре, Віро, їй-богу, добре! — вигукнув я, обома руками міцно потискуючи її руки й любуючись її щасливо усміхненим обличчям.

Дядя підвівся з дивана й підійшов до нас.

— Віра Миколаївна своєю музикою, як Орфей у пеклі... приборкує каміння... — люб'язно сказав він.

— Саме так, саме так, каміння приборкує! — з дитинним почуттям підхопив я. — За вашу музику я вас сьогодні гуляти з собою візьму, — жартівливо щепнув я її.

— Дякую! — відповіла вона, посміхаючись.

Дядя позіхнув і витяг годинник.

— Ого! Незабаром вже одинадцять!.. Час і на бокову. Як ти гадаєш, Дмитре? На селі завжди треба рано лягати й рано вставати. Добраніч!.. Як це?.. е... е... *Leben Sie wohl, essen Sie Kohl, trinken Sie Bier, lieben Sie mir!*.. Ххе-хе-хе-хе! — Дядя засміявся й простягнув до мене руку. — Німці без біру ніколи не обійдуться.

Він попрощався й пішов. Я став гортати «Ниву», що лежала на столі; усі інші теж удавали, що вони щось роблять. Тітка окинула всіх нас поглядом і засміялась.

— Ну, Митю, ви, бачу я, гуляти збираєтеся! — сказала вона, лукаво сварячись пальцем.

Я розреготався й захлопнув «Ниву».

— Тітонько, подивіться, яка ніч!

— Та, Митенько, ти ж більше доби в дорозі був! Ну, де тобі ще гуляти?

— Тут не про мене йдеться, тітонько...

— Став ти лікарем, а, їй-право, все такий же, як і колись...

— Ну, то дозволяєте! — зробив я висновок. — А хлопчиків можна з собою взяти?

— Е, та йдїть уже всі! — махнула вона рукою. — Тільки, панове, тихше, щоб татко не чув, а то буря буде... Я звелю вам у залі глечик молока залишити: може, зголоднієте... Прощайте! Щаслива путь!

Ми зійшли в сад.

— Ну, що ж, панове, човном поїдемо? — пошепки спитав я.

— Звичайно, човном!.. До Грьокова, — швидко сказала Наташа. — Ах, Митю, ніч яка! Прогуляємо сьогодні до ранку?..

У всіх був якийсь особливо піднесений настрій, — навіть у огрядної, сонливої Соні, старшої сестри Наташі. Ми звернули в темну бічну алею; в ній пахло сирістю, і світло місяця ледве пробивалося крізь рясне листя акацій.

— От, Митю, потїха була сьогодні! — сміючись, заговорила Наташа. — Скупалися ми перед вечерею й переїхали човном на той бік; повертались назад, — я весла викинула на берег, вистригнула сама й ненароком ногою відштовхнула човна. Ліда сиділа на кормі, — раптом як не схопиться: «Ах, господи-лишенько! Рятуйся, хто може!» — і як була, вдягнена, — в воду!

— Я злякалась: як би ми без весел до берега під'їхали? — червоніючи, стала виправдуватися Вірина сестра Ліда.

Дивна ця Ліда: мовчазна й соромлива, вона червоніє при найнезначнішому, зверненому до неї слові.

— І геть уся змокла, вище пояса! — реготала Наташа. — Довелось збігати додому, принести їй сухе плаття.

— «Рятуйся, хто може!» Ххо-ххо-ххо! — в захваті засміявся Петька і обома руками міцно обняв Ліду за талію.

— Та годі, Петько, йди геть! — з досадою сказала Ліда. — Вішається до всіх.

— Ах, Лідо, Лідо! За що ти мене озлоблюєш? — меланхолійно вимовив Петька. — Якби ти могла знати почуття мужського серця!

— Ну, Петько! Блазень! — ліниво засміялася Соня.

Алея закінчилася хвірткою. За нею по косогору сходила до річки вузька стежка. Наташа несподівано поклала руки на Вірині плечі й разом з нею швидко побігла під гору.

— Ай!.. Ната-а-ашо!!! — закричала Віра, злякано сміючись і намагаючись спинитися. Петька помчав слідом за ними.

Коли ми зійшли до річки, Віра, знесилена від сміху й втоми, сиділа на лаві під черемшиною і, схиливши голову, протягло охкала. Петька сидів поряд і теж старанно охкав.

— Та ну, Петю... Ради бога!.. Ох! — стогнала вона, хапаючись за груди. — Годі!.. Ох, не можу!.. О-о-ох!

— О-о-ох! — вторував Петька.

Віра морщилася і безсило махала руками, і все-таки сміялася.

— Ну, Вірко, розм'якла зовсім! — зневажливо сказала Наташа, стоячи на кормі човна. — Справжня риба!

— Панове! Нас же не тільки в домі, а і в Саніно чути, — запротестував я.

— Ну, сідайте швидше в човен, а то ми самі поїдемо! — крикнула Наташа.

— О-ох, Наташо, Наташо! — зітхнула Віра, підводячись і насилу йдучи до човна. — Що ти зі мною робиш!

— Та ну-бо, сідай швидше! — повторила Наташа, нетерпляче розгойдуючи човен.

Ми з Мишею сіли на весла; Віра, Соня, Ліда і Петька розмістилися в середині, Наташа біля керма. Човен, опи-

савши півколо, вплив на середину нерухокої річки; купальня повільно відійшла назад і зникла за виступом. На горі темнів сад, який тепер здавався ще густішим, ніж удень, а по той бік річки, над лугом, високо в небі стояв місяць, оточений ніжносиньою каймою.

Човен ішов швидко; вода дзюркотіла під носом; не хотілося розмовляти, віддавшись здоровому відчуттю мускульної роботи й тиші ночі. Між дерев усім широким фасадом виглянув будинок з білими колонами балкона; вікна скрізь були темні: всі вже сплять. З лівого боку висунулися липи й знову закрили будинок. Сад зник позаду; обабіч тяглися луги; берег чорною смугою відбивався у воді, а далі по річці грав місяць.

— Ах, який чудовий місяць! — томно зітхнула Віра. Соня засміялася.

— Ось, дивись, Митю, вона завжди така: просто не може байдуже бачити місяця. Одного разу ми з нею йшли у Пожарську через міст; на небі місяць, — тьмянний, нічого хорошого; а Віра дивиться: «Ах, розкішний місяць!..» Така сентиментальна!

— Сентиментальна! А ось Наташа щойно говорила, що я — риба. Хіба риби бувають сентиментальними? — спитала Віра з своєю повільною й доброю усмішкою.

— Чому ж ні? Вистромила риба носа з води, дивиться на місяць: «Ах, ах! — розкішний місяць!»

Соня кинула дотеп несподівано для себе й зайшлася сміхом. Я склав весла й перепочив.

— Панове, давайте голоси ночі слухати, — запропонувала Наташа. — Мишо, кинь весла.

Човен повільно проплив кілька аршин, поступово завертаючи вбік, і нарешті спинився. Всі принишкли. Дві хвилі вдарилися в береги, і поверхня ріки завмерла. З лугу повіяло запахом вологого сіна, в Саніно гавкали собаки. Десь далеко заіржав кінь у нічному. Місяць слабо тремтів у синій воді, по поверхні ріки розходилися кола. Човен повернувся боком і зовсім наблизився до берега. Подув вітер і слабо зашелестів у осоці; десь у траві раптом заборсалася муха.

Я закурив цигарку й став держати запалений сірник над водою. З чорної глибини швидко виринула риба, сторопіло втупилася на вогонь виряченими, дурними очима і, вильнувши хвостом, югнула назад. Усі засміялися.

— Як Віра на місяць! — сказала Ліда, лукаво повівши бровою.

Усі засміялися дужче, а Ліда почервоніла.

— Ну, панове, далі можна їхати, — похмуро промовив Миша, який увесь час позіхав. Він знову взявся за весла.

Наташа перебралася з корми на середину човна.

— Митю, розкажи, за що тебе з роботи вигнали? — сказала вона, з дитячою ласкою заглядаючи мені в очі.

— За що вигнали? О, голубонько, це історія довга...

— Ну, все-таки розкажи!..

Я став розповідати. Всі тісніше згуртувалися навколо. Між іншим, розповів я їй про свою першу сутичку з головою, після якої я з «відданого своїй справі лікаря» перетворився на «зухвалого й неотесаного фрондера»; приїхавши на село, де був мій пункт, принципал надіслав мені таку *власноручну* записку: «Голова управи бажає бачити земського лікаря Чеканова; обідає в князя Серпуховського». Ну, я йому на звороті його записки відповів: «Земський лікар Чеканов не бажає бачити голову управи й обідає у себе вдома».

Усі розсміялися.

— Що ж він? — швидко спитала Наташа.

— Та нічого. Відповіді моєї він нікому не міг показати, бо тоді б прочитали і його лист; ну, а так лікареві не пишуть.

— Я не розумію, Митю, як можна було так відповісти, — сказала Віра. — Він же ваш начальник?

— Та ну, Віро! Завжди ось така! — нетерпляче повела Наташа плечима. — То що ж такого?

— Як — що ж такого? Через це ось Митя втратив посаду. Добре, що він хоч нежонатий.

— Голубонько, Віро, і жонаті відмовлялися від посад, — сказав я. — Читали ви в газетах про саратовську історію? Усі лікарі, як один, відмовилися. А слід знати, які це бідолашні злидарі були, багато хто з сім'ями, — подумати страшно!

Ми якийсь час пливли мовчки.

— Свобода віросповідання... — замислено вимовив Петька.

— До чого це ти сказав? — з усмішкою спитала Соня. Петька помовчав.

— До чого я це, справді, сказав? — промовив він, знетямлено посміхаючись. — А все-таки є смисл.

— Який же?

— Го-го!.. Який! Свобода віросповідання,— через неї за середньовіччя скільки воєн відбувалося.

— Ну, то й що ж?

— Ну, то ось.

Я знову сів на весла. Човен пішов швидше. Наташа гарчково пожавішала; вона раптом обхопила обома руками Віру і, регочучи, стала душити її поцілунками. Віра скрикнула, човен накренився й мало не зачерпнув води. Усі сердило напалися на Наташу; вона, сміючись, сіла на корму і взялася за кермо.

— Господи, от божевільне дівчисько! Я так злякалась! — говорила Віра, поправляючи зачіску.

— Швидше, панове, швидше гребіть! — говорила Наташа, відкидаючи розпушене волосся за спину.

Човен раптом з шелестливим шумом вривався в очерет; на нас війнуло гострим запахом татарського зілля, його початки загойдалися й розступилися.

— Дужче гребіть, дужче! — сміялася Наташа, нетерпляче тупаючи ногами. Весла плуталися в пружкому корінні татарського зілля, човен повільно посувався вперед, оточений суцільною стіною м'ясистих, гострих, мов голки, стеблин.— Ну, ось і приїхали! Вилізьте!

— Сперечатися важко: справді приїхали! — засміявся я. Віра перезирнулася з Лідою.

— Одна-аче! Досить-таки по-суворовському! — сказала вона, підводячись.

— Дарма! Суворов був розумною людиною. Вилізть! Я вас у грюківському гаю вечерею нагодую.

— Он як, коли так, то... Ай, Наташо, обережніше! Не гойдай човен!

Ми вийшли на берег. Схил увесь заріс лозняком і шелоугою. Доводилося прокладати шлях крізь хащі. Миша й Соня незадоволено нарікали на Наташу; Віра йшла покійно і тільки охкала, коли спотикалася об пеньок або протягнуту на землі гілку. Зате Петька був до краю задоволений: він продирався крізь кущі кудись убік, уздовж річки, з величезною приємністю падав, знову підводився й ішов далі й далі.

— Не стогніть, тут зараз стежка має бути,— сказала Наташа.

Вона спинилась і, підібравши волосся, широким вузлом заколола його на потилиці.

— Ах, Митю, якби ти знав, яка я рада, що ти приїхав! — раптом півголосом сказала вона й з бистрою, радісною усмішкою глянула на мене з-під піднесеної руки.

— Гей, ви... акафисти! — долинув з-за кущів Петьчин голос.— Ідіть сюди: стежка!

— Ну, слава тобі боже! — з полегкістю зітхнула Соня, і всі повернули на голос.

Ми зійшли стежкою вгору. Над кручею височіли три молоді дубки, а далі без краю тяглося в усі боки дозріваюче жито. Так і повіяло в обличчя теплом і простором. Унизу слабо димувала нерухома ріка.

— Ох, стомилась! — промовила Віра, опускаючись на траву.— Панове, я не можу далі йти, треба перепочити... Ох! Сідайте!..

— Фу, ти, неподобство! Мов стара, охкає! — сказала Наташа.— Скільки разів ти сьогодні охнула?

— Старість надходить, о-ох!.. — зітхнула Віра й засміялася.

Зіпершись на лікоть, вона закинула голову догори й стала дивитися в небо. Ми всі теж посідали. Наташа стояла край кручі й дивилася на річку.

Вітер слабо віяв з заходу; навкруги повільно хвилювалося жито. Наташа повернулася і підставила обличчя назустріч вітрові.

— Господи!.. Наташо, дивись, де ти стоїш! — злякано скрикнула Віра.

Край кручі надтріснув, і Наташа стояла на земляній брилі, навислій над берегом. Наташа повільно подивилася під ноги, потім на Віру; звязате бісеня глянуло з її очей. Вона гойднулася, і брила під нею ворухнулася.

— Наташо, та зійди зараз же, — хвилювалася Віра.

— Ну, Вірко, не сентиментальничай! — засміялася Наташа, розгойдуючись на ворухкій брилі.

— Ах, господи, шалене дівчисько!.. Наташо, ну ради бо-ога!..

— Наташо, та ти справді збожеволіла! — скрикнув я, підводячись. Але в цей час брила зірвалася, й Наташа разом з нею впала вниз. Віра й Соня істерично скрикнули. Внизу затріщали кущі. Я кинувся туди.

Наташа, поправляючи плаття, швидко виходила з кущів на стежку. Одна щока її розшарілася, очі яскраво блищали.

— Ну, хіба можна так, Наташо?! Ти боляче заби-
лася?

— Та нічого ж, Митю, що ти! — відповіла вона, спа-
лахнувши.

— Не може бути нічого: з отакенної височини!.. Ех,
Наташо! Якщо забилася, то скажи ж.

— Ах, Митю, який ти чужак! — розсміялась вона. — Ну,
що це — через кожну дурницю таку тривогу зчиняти!

Вона швидко пішла стежкою вгору.

— Це бозна-що! — сердито зустріла її Соня. — Справді,
всьому ж є міра. Таке безглуздя!.. Бракувало, щоб ти собі
зламала ногу.

Наташа широко розкрила очі й повільно спитала:

— Кому до цього діло?

— Ах, господи! — сплеснула Віра руками. — Ось мене
завжди в таких випадках обурює Наташа!.. «Кому діло»!
Татові й мамі твоїм діло, нам усім діло!.. Як це так завжди,
постійно й постійно про себе саму думати!

— Завжди, постійно й постійно... — благоговійно повто-
рив Петька й задумався, немовби стараючись вникнути в
глибокий зміст цих слів.

— Ну, ну! Просто — постійно! — посміхнулась Віра.

Петька захихикав.

— Завжди, постійно й постійно! Як добре виходить:
завжди... постійно... й постійно!

— Ну, панове, годі сидіти! Ходімо далі! — сказала На-
таша. — Ось так, прямо через жито, всього півверсти буде
до гаю.

— О, Петю, Петю! Завжди-бо ти мене кривдиш! —
зітхнула Віра, спираючись йому на плече й підводячись.

Ми пройшли через жито широкою межею, зарослою
попином і польовою горобиною.

— Ось і вдома теж: коли я розсерджусь, я починаю
говорити дуже неправильно, — сказала Віра. — І хлопчики
одразу ж з цього користуються.

— Віра, невже ви теж умієте сердитись? — здивовано
спитав я.

— О, та ще й як! — посміхнулась вона. — Тільки хлоп-
чики зовсім не бояться. Я заговорююсь, скажу що-небудь, —
вони одразу ж підхоплять, і я розсміюсь. Особливо Саша, —
він такий дотепний; і у нього зовсім якийсь особливий
гумор.

Віра стала розповідати про своїх братів. Знала вона

їх дивовижно: стільки в її розповідях позначилося спостережливості, стільки любові й тонкого психологічного чуття, що я слухав з справжнім інтересом. Усі інші досить недвозначно виявляли бажання змінити розмову.

— Ну, ну, я зараз закінчу! — квапливо заперечувала Віра й продовжувала розповідати без краю.

Раптом у темряві пролунав дзвінкий потиличник, щось охнуло, і Петька дзигую покотився в жито.

— Дурень! — почулося з жита.

Миша гнівно крикнув:

— Я тобі ще й не так затоплю, погань!

Петька вийшов на межу і став зчищати з себе порох.

— Думає, що дужчий, старший братусь, то може, що хоче, робити! — сердився він.

— Та в чім річ? Мишо, за що ти його? — спитала Соня.

— Чорт зна що! Іду, — раптом він мене за носа хапає!.. Спробуй-но ще раз!

— А я хіба знав, що це твій ніс? Ти б сказав. А то я бачу: морква якась стирчить, — довга, мокра... Мені, звичайно, цікаво.

— Безглуздо, Петенько! — уїдливо зауважив Миша.

— Слизька така, холодна...

Навколо сміялися. Петька помстився. Миша зневажливо процідив:

— Блазень!

— Оо-о-хо-хо! — глибоко зітхнув Петька, підтяг брюки й огледівся навколо. — У Наташі в очах дві курсистки сидять, — оголосив він. — В кожному оці по курсистці: одна в окулярах, друга без окулярів.

— Ну, облиш, Петю! — незадоволено спигила Наташа.

— А ти хіба на курси збираєшся? — швидко спитав я.

— Ні-і... не знаю, — відповіла вона й глянула вперед. — Ось він, грюківський гай.

Серед світлого жита, що широкою, неправильною смугою спадисто тяглося вниз, зміїлася грюківська лощовина; на схилі її, осяяний місячним світлом, темнів невеличкий осиковий гай.

Лощовинку вже скосили. Струмок, густо зарослий очеретом і осокою, сонно дзюрчав у темряві; під кручею біля виру щось одноманітно, ледве чутно пищало у воді. З глибини лощовини віяло вологою, пахучою прохолодою.

Ми перебралися через струмок і ввійшли в гай. В середині його була копанка, геть поросла лататтям. Наташа

дійшла до самісінького її берега і з глибини розлогого лісового куща дістала невеличку бавовняну торбинку.

— Панове, вогнище треба буде розкласти! Ось вам вечеря,— триумфуючи заявила вона.

В торбинці виявилось десятків зо три сирих картоплин, чотири житні коржі й сіль. Усі розреготались.

— Звідки це в тебе тут?

— Дуже просто: я часто ходжу сюди читати; зголоднію,— розпалю вогнище, спечу картоплю й поснідаю.

— Ге-ге-ге! Це треба надалі знати,— сказав Петька, почувавши за вухом.

Усі розсипалися по гаю, ламаючи для вогнища нижнє сухе гілля осик. Гай сповнився тріскотом, гомоном і сміхом. Гілля стягали до берега копанки, де Віра й Соня розпалювали вогнище. Вогонь застрибав по сучках, потріскуючи і освітлюючи кущі й нижнє гілля найближчих осик; між верховіттям синіло темне, зоряне небо; з вогнища разом з димом зривалися іскри й гасли далеко вгорі. Віра відгребла набік гаряче вугілля й поклала в нього картоплини.

Спочатку всі жартували й сміялись, потім примовкли. Вогнище догорало, все, що було, вже з'їли. Петька, поклавши кудлату голову на коліна Віри, задрімав; вона з материнським піклуванням закутала його своєю хусткою й сиділа, не ворушачись. І знов, як тоді біля рояля, її обличчя стало вродливим і одухотвореним.

Ми довго сиділи біля вогнища; під попелом бігали вогняні змійки, листя осик слабо шуміло над головою. Я розповідав про свою службу, про голод і голодний тиф, про те, як шкода було в такому становищі нас, лікарів: потрібне було лише одне — годувати, якнайкраще годувати здорових, щоб зробити їх стійкішими проти зарази; але допомоги ледве ставало на те, щоб не дати їм померти з голоду. І ось одного по одному звалювала страшна хвороба, а ми безпомічно стояли перед нею із своїми непотрібними ліками... Віра сиділа, задумливо дивлячись на обличчя заснулого Петьки; здається, вона мало слухала: думки її були далеко, в Пожарську, і вона думала про своїх братів.

Нарешті ми зібралися додому. Місяць уже давно сів, на сході з'явилася світла смужка; лошовина потопала в білому тумані, і ставало холодно. Було пізно, доводилося повертатися додому найкоротшою дорогою; Наташа зголоділася піти завтра вранці по човен і пригнати його додому.

Ми зійшли на гору, пройшли через жито, потім довго йшли через пар і вибралися, нарешті, на битий шлях; круто обігнувши селянський овес, він повз березовий гай спускався вниз до Великого луку. Увесь луг був вкритий густим туманом, і перед нами немовби повільно колихалося величезне озеро, ми зійшли в це туманне озеро. Груди стискали сирістю, тяжко було дихати; на траві обабіч дороги біліла роса. Ми йшли, розсікаючи туман.

— Слухай! — сказала раптом Наташа, схопивши мене за лікоть.

Ми зупинились. Тиша навкруги була мертва; і раптом, поблизу гаю, у вівсі, несміливо, невпевнено задзвенів жайворонок... Його трель слабо урвалася в сирому повітрі, і знов усе змовкло, і стало ще тихше.

Вдалині почали вимальовуватися в тумані темні силуети дерев і покрівлі хат; на околиці дзвякнув собака. Ми піднялися сільською вулицею і ввійшли у двір. Тут туману вже не було: покрівля сарая різко чорніла на світліючому небі; від обори віяло теплом і запахом гною, там чути було мукання і глухий тупіт. Собаки спали навколо ганку.

— Ну, панове, тихше тепер, а то всіх розбудимо! — попередив я.

У голові дзвеніло, нерви були напружені; у всіх очі якось дивно блищали, і знов стало весело.

— Що ж, Митю, будемо ми молоко пити? — спитала Наташа.

— Краще вже не треба: розбудимо ми всіх.

— А ми ось як зробимо: ми до тебе нагору молоко принесемо й там будемо пити.

Думку цю всі підхопили. Ми пробралися нагору. По молоко відрядили, звичайно, Наташу. Вона принесла величезний глечик молока й цілий ситник.

— Панове, тільки звольте все молоко випити! — оголосила вона.

— Чому це?

— А то мама побачить, що не випили, і надалі менше залишатиме.

— Еге! На цій підставі, виходить, щоразу доведеться все випивати!

Однак за чверть години глечик був уже порожній. Тепер, коли шуміти було не можна, всіма опанувала веселість нестримна; кожне зауваження, кожне слово набувало надзвичайно смішного значення; усі кріпилися, переконували

одне одного не сміятися, закушували губи — і все-таки сміялись без краю... Мені насилу вдалося їх випровадити.

Та й засидівся ж я! Сонце зійшло і скісним промінням перебігає по цегляній стіні сарая, росяний сад повен стрекотання і цвірінькання; старий Гаврило, з похмурим, сонним обличчям, запрягає в діжку коня, щоб їхати по воду.
Спати!

21 червня

Прокинувся я на початку дванадцятої й довго ще лежав у ліжку. В кімнаті півтемрява, яскраве полуденне сонце пробирається крізь занавіски й грає на склі графина; тихо; знизу, здаля долинають звуки рояля... Відчуваєш себе здоровим і бадьорим, на душі так хороше, хочеться посміхатися всьому. Справді ж, зовсім не важко бути щасливим!

Миша й Петя прийшли кликати мене купатися. Я одягнувся, ми наввипередки збігли до річки. Небо — сине й гаряче, сонце пече; тінявий сад на горі, наче знемігши від спеки, непорушно дрімає. Але вода ще свіжа, вона охоплює тіло м'якою, ніжною прохолодою; пливеш, ледве ворущаючи руками й ногами, в цій прозора-зеленій, далеко вглибину освітленій сонцем воді. Ми купалися близько години, поки не задзвонили на сніданок. Майже всі вже були в зборі; на столі розкіш: пиріг, варенець, рубці, редиска, шинка, свіжі огірки. Я знову сидів біля дяді, і він люб'язно повідомив мене про дуже нові й цікаві речі: що гречана каша — національна російська страва, що є навіть приказка: «каша — мати наша», що німці віддають перезагу пиву, а росіяни — горілці, тощо.

Ввійшла Наташа й сіла до столу.

— Чого ж ти, Наташо, з Митею не вітаєшся? — сказала Софія Олексіївна. — Він же з твоїми «принципами» не обізнаний і може образитися.

По губах Наташі перебігла бистра усмішка; вона простягла мені руку.

— У тебе які ж щодо цього «принципи»? — спитав я.

Наташа засміялась.

— Я не знаю, про які принципи говорить мама, — відповіла вона, сідаючи поруч мене. — А тільки... Дивись: ми вісім годин тому бачились; якщо люди вдень вісім годин не бачаться, то нічого, а якщо вони ці вісім годин спали, то

треба цілуватися або руку потискувати. Правда ж, смішно?

— Нічого смішного нема,— повчально заперечила Софія Олексіївна.— Це певна угода між людьми, яка...

— Нам усе смішно, нам рішуче все смішно!— раптом скипів дядя, вороже дивлячись на Наташу.— Здороватися й прощатися— це забобон; поводити себе, як годиться дорослій дівчині,— забобон... А ось начитатися різних книжок і без критики, нерозважно робити все за ними— це не забобон! Це ідейно й благородно.

Наташа з усмішкою схилилась над своєю чашкою і мовчала. Видимо, між нею й батьком лежало щось таке, що не раз уже викликало їх на сутички.

Після сніданку я довідався від Віри про стан справи. Останні два роки Наташа старанно готувалася з стародавніх мов на атестат зрілості, який буде потрібний, як повідомляли газети, для вступу в проєктований жіночий медичний інститут. Дядя був дуже незадоволений заняттями Наташі: двадцятиррхррчнрї Соні, очевидно, вже нічого було розраховувати на замрїжжя; Наташа була жваврїша й вродливрїша, нрїж сестра, й дядя сподрївався хоч врїд неї дочекатися внучат. Тимчасом Наташа з головою поринула в своїх класикрїв; вона в Пожарську нрїкуди не врїїжджала й наврїть не виходила до гостей, яких запрошували спецрїально для неї. Щоб зовсрїм позбутися всрїх црїих врїїздрїв і гостей, вона минулої осенрї врїррїшила залишитися на всю зиму на селрї. Врїдбулася дуже тяжка сцена з дядею; прїд крїнець врїн заявив Наташрї, що нехай вона живе, де хоче, але нехай же й врїд нього не сподрївається нрїяких поступок. Наташа всю зиму прожила на селрї; щоранку вона набирала до залу сrїльських хлопрїят і дrївчаток, навчала їх грамоти, читала їм; вечорами зубрила грецьку граматикку Григоревського та перекладала Гомера й Горация. Црїєї весни проєкт про жrїночий медичний інститут державна рада повернула; розврї'язання питання вrїдклали на невизначений час. Наташа вrїррїшила їхати хоч би на Ррїждественськrї курси лrїкарських помrїчниць. Але для вступу туди потрібний батькrївський дозврїл. Коли Наташа заговорила з дядею про курси, вrїн жовчно розсрїміявся й сказав, що просьба Наташрї його дуже дивує: як це вона, «така самостrїйна», удається до просьб! Наташа заперечила, що просить вона в нього тrїльки дозврїволу, утримувати ж себе сама (у неї було заощаджено з урокrїв близько 300 карбованцrїв). Дядя вrїдмовив наврїд-

різ. За Наташу вступився доктор Ліконський, батько Віри й Ліди, єдина людина, що має вплив на упертого й обмеженого дядю; але і його умовляння нічого не могли вдіяти. Дядя рішуче оголосив, що боїться відпускати Наташу з її характером до Петербурга.

26 червня

Можливо, це лише наслідок того піднесення життєвих сил, який звичайно спостерігається після благополучно перенесеного тифу,— що з того? Я знаю тільки, що я глибоко щасливий, щасливий так, без будь-якої причини... Ясні дні, теплі, духмяні ночі, музика Віри,— чого мені більше? Не помічаєш, минає час, чи спинився. Ніякі питання не мучать, на душі тихо і ясно. Я навіть книг сучасних тепер не читаю: дід дяді був дуже освіченою людиною і залишив по собі величезну бібліотеку; тепер її звалено у верхній коморі, й вона править за поживу мишам. Я цілі години перебуваю там, розбираю й упорядковую книги й папери. Мені подобається з головою поринати в це давно зникле життя, де Вольтер уживався з життями святих, Руссо — з кріпосним правом,— «Les liaisons dangereuses» — з Фомою Кемпійським,— життя, жорстоке, наївне, любострасне й сентиментальне.

Наташа привела до мене безліч хворих. З усіма на селі вона знайома, і всі їй приятелі. Вона супроводить мене в обходах, розважає ліки. Дивне щось у її ставленні до мене: Наташа наче увесь час вивчає мене; вона чи то сподівається чогось від мене, чи то шукає, як самій підійти до мене. Втім, можливо, я помиляюсь. Але які славні в неї очі!

Від розмов її віє чимсь старим-старим, але таким хорошим; вона хоче знати, як я дивлюсь на общину, якого значення надаю сектантству, чи вважаю за можливий і бажаний розвиток у Росії капіталізму. І в розпитуваннях її відчувається припущення, що я неодмінно повинен усім цим цікавитись. Що ж? Я й справді цікавлюсь, однак, правду кажучи, розмови ці мені дуже неприємні. Я з величезною приємністю прочитаю книгу, де подано що-небудь нове з приводу якогось подібного питання, не від того, щоб поговорити про нього; але нехай для мого співбесідника, як і для мене, питання це буде холодним теоретичним питанням, на зразок питання про правильність теорії фагоцитозу або про ймовірність гіпотези Альтмана. Наташа ж вносить у

справу надто багато пристрасті, і мені стає незручно. Я неохоче відповідаю й переводжу розмову на інше.

І ще в одному відношенні я часто зазнаю незручності в розмові з нею: Наташа знає, що я міг залишитися при університеті, мав змогу добре влаштуватися, — і замість цього подався в земські лікарі. Вона розпитує мене про мою діяльність, про ставлення до селян, вбачаючи в усьому цьому глибоку ідейну підкладку, в розмові її прохоплюються слова: «обов'язок перед народом», «справа», «ідея». Мені ж ці слова різуть вухом, як вереск скла під гострим шилом.

27 червня

Зі станції привезли газети. В Баку — холера. Вона повільно, але безперервно поширюється вгору по Волзі.

28 червня

Писати, то вже все писати, хоч гидко й неприємно згадувати. Після сніданку ми з Вірою, Сонєю і Наташею грали у дворі в крокет. Розмова випадково зайшла про тургеневську Олену; Соня, яка перечитувала нещодавно «Напередодні», назвала Олену «найсвітлішим і найсильнішим образом російської жінки». Я напався на таку незаслужено високу оцінку Олени. Олена — це різновидність типу дуже давнього: непевні поривання вдалину, ігнорування навколишнього, шукання чогось ефектного, яскравого, незвичайного, — в цьому вся вона. Інсарова покохала вона не за те, що він показав їй справу, а просто тому, що він оточений ореолом, що він — «надзвичайна людина»; для неї Інсаров цілком заступає собою ту справу, якій він служить. Звичайно, вибір Олени робить їй честь, але... справді-бо, покохати, наприклад, героя Гарібальді — «незначна річ», як висловлюється Шубін; незначна річ і померти за *Італію* з кохання до *Гарібальді*. Коли Інсаров небезпечно захворіє, Олена може знайти втіху лише в одній думці: «якщо він помре, — то й мене нестане». Поза її коханням для неї ніщо не існує, і зрозуміло, що після смерті Інсарова вона повинна була поїхати неодмінно до Болгарії... Ні, Олена зовсім не «найсвітліший образ російської жінки». Невже справді все діло жінки полягає в тому, щоб відшукувати гідного її кохання мужчину-діяча? Де ж безпосередня потреба справжнього діла? Нехай ця справа темна й непомітна, нехай вона несе із со-

бою тільки злигодні без краю, нехай на служіння їй марнують молодість, щастя, здоров'я, — що з того? Адже це не забавка й не фон для поетичного роману; це — тяжкий труд, скрашений лише усвідомленням того, що живеш не марно. І у нас багато було і є жінок, для яких це усвідомлення дорожче за найблискуліших героїв...

Вже тоді, коли я говорив, у мене ворухнулася огида до того піднесеного тону; але мене підкорила собі та жадібна увага, з якою слухала Наташа. Вона не зводила з мене радісно-знетямленого погляду, і стільки в цьому погляді було страху, що я урву себе, як звичайно, замну розмову. Ну, ось,— я не спинився, не звів розмову на інше... О, мерзота!

І даремно я намагаюсь переконати себе, що говорив я щиро, що є щось болісне в моєму побуюванні високих слів: на душі погано й соромно, наче я, з бажання замилити очі, убрався в розкішне чуже вбрання.

11 год. вечора

Увесь вечір я просидів нагорі в коморі, розбираючи книги. Сонце зайшло в багрові хмари, і кілька разів брався накрапати дощ. Дядя за вечерею був похмурий і мовчазний: він мав починати завтра возовицю сіна, і барометр несподівано дуже впав; на Виконці сіно не встигли згромадити, й воно залишилося на ніч у покосах. Вікна були відчинені, в темному саду тихо шумів дощ. Наташа теж була мовчазна. Я кілька разів ловив на собі її уважний і нерішучий, наче очікуючий погляд. Після вечері, коли я прощався з нею, вона, подаючи руку, раптом глянула на мене й тихо промовила:

— Митю, мені так багато хочеться в тебе спитати.

І я — я не спитав, що саме; я тільки серйозно кивнув головою і, не дивлячись на Наташу, відповів, що я завжди до її послуг. Начебто я справді не знаю, що вона хоче спитати...

30 червня

Увесь час я перебуваю в коморі за книгами. Небо облягли хмари, дощ сіється без краю; в каламутній сирій далині тягнуться чорні ниви, мокра галич галасує на покрівлі... Я даремно намагаюсь приборкати в собі безпричинне, глухе роздратування, яке не залишає мене ані на хвилину. Дратує і набридлий шум дощу по покрівлі, і ці ветхі вікна, з щілин яких дме нестерпно, і огидний запах мишей та прілого паперу, яким тхне від книг. Коли я згадую про своє гидке

вилаяння перед Наташею, мене лють бере. Вже два дні минуло; як хлопчик, пустощі якого виявлено, я боюсь розмови з нею і намагаюсь уникати її. І Наташа одразу помітила це. Вона тримається осторонь, але очі її дивляться сумно й знетямлено. Хто знає, як пояснює вона мою поведінку. Сьогодні вранці я випадково зустрівся з нею в коридорі; вона дяжливо оглянула мене й мовчки пройшла мимо.

Голова важка, в грудях тупий, ниючий біль, і знову з'явився кашель...

1 липня

Я ліг учора спати ще перед вечерею. Сьогодні прокинувся рано. Відсмикнув занавіски, відчинив вікно. Небо чисте й синє, сонце гарячим світлом заливає ще мокрий від дощу сад; на липах розвинулися перші квіти, і в свіжому вітерці слабо відчувається їх запах; все навкруги весело співає й цвірінькає... На душі й сліду вчорашнього. Груді глибоко дихають, хочеться напруження, мускульної роботи, відчуваєш себе бадьорим і міцним.

Я пішов на стайню й осідлав Бісика. Він застоявся, мені насилу вдалося сісти на нього. Бісик сердито іржав і, весь тремтячи з нетерпіння, рвався піді мною і вперед і вбоки. Я навмисне, щоб позмагатися з ним, проїхав тихим кроком сільську вулицю і увесь Великий луг. Від сідла пахло шкірою, і цей запах змішувався з запахом вологої лугової трави.

Проїхавши греблю, я звернув на Опасівський шлях і пустив Бісика вчвал. Він наче зірвався й помчав вперед, мов шалений. Шалені веселощі оволодівають при такій їзді; трава з країв дороги зливалася в однокольорові смуги, займало дух, а я все підганяв Бісика, і він мчав, немов тікаючи від смерті.

З лівого боку над житом затемнів Санінський ліс: я придержав Бісика й незабаром спинився зовсім. Жито без краю тяглося в усі боки, по ньому повільно перебігали золотисті хвилі. Навкруги була тиша: тільки в синьому небі дзвеніли жайворонки. Бісик, підвівши голову й нашорошивши вуха, стояв і уважно вдивлявся вдалину. Теплий вітер рівно віяв мені в обличчя, я не міг надихатися...

Яснее небо, здоров'я та воля,—
Здрастуй, роздолля широкого поля!..

Ластівка швидко промчала повз ноги коня й раптом, ніби щось згадавши, змахнула крильцями, мелодійно щebet-

нула й крутим півколом майнула назад. Бісик схилив голову й нетерпляче переступив ногами. Я повернув на шлях, що зміївся серед жита в напрямі до Санінського лісу.

«Здоров'я»... Здоровий я не був,— я відчував, що груди мої хворі; але мені навіть приємне це зовсім безболісне відчуття недуги, що гніздилася в мені, і весело було зазирати їй просто в обличчя; так, у мене легені всіяні тисячами тих зрадливих жовтеньких пухирців, до яких я так придивився на розтинах,— а я ось їду й дихаю на повні груди, і все в мене в душі сміється, і я не боюсь думати, що хворий я на сухоти...

Згадав я професора N., у якого два роки тому працював,— похмурий старик з грізними бровами і найдобрішою душею; згадав я його застерження, коли я сказав йому, що вступаю в земство.

— Та ви, голубе, знаєте, що таке земська служба? — говорив він, сердито блискаючи на мене очима. — Туди йти, то насамперед здоров'ям треба запастися волячим: змок під дощем, потрапив у ополонку, — вибирайся й рушай собі далі: дарма! Вітром обвіє й обсушить, у заїзді вип'єш горілочку, — та й знову здоровий. А ви подивіться на себе, які у вас груди: чи видмете ви хоч дві тисячі в спірометр? Ваша справа — клініка, лабораторія. Поїдете, — першого ж року сухоти набудете.

Я знав, що все це правда, проте поїхав же; я й під дощем змокав, і в ополонки провалювався, поспішаючи під час весняного роздоріжжя до породіллі, що корчилася в екламптичних судорогах. Коли нічні випоти й ранковий кашель навели мене на підозру і я знайшов у своєму харкотинні кохівські палички, — саме усвідомлення того, що я добровільно пішов на це, і не дало мені занепасти духом. І ось тепер я соромлюсь... чого? — соромлюсь говорити, що треба жити не для себе самого! Переді мною виникло поблідле личко Наташі з великими, смутними очима... Та невже ж я не маю права хоч би настільки поважати себе, щоб не боятися розмови з нею, не боятися того питання, з яким вона хоче до мене звернутися? А як я її мучив!..

Жито скінчилося, шлях зміївся серед ліщинових і дубових кущів узлісся й зникав у тінявій хащі лісу. Мене звідусіль охоплювало свіжим запахом дуба й лісової трави; високо вгору здіймалися навкруги сірі стовбури осик, крізь їх рідке листя ніжно синіло небо. Шлях був занедбаний і наполо-

вину зарослий, гілля липових і кленових кущів низько схилялися над ним; у траві виднілися оранжові голівки красно-головців, яскраво зеленіла костяниця; запахло папороттю... Бісик, угамувавшись, ішов граціозним кроком, вигнувши красиву чорну шию; раптом він підвів голову і, глянувши вперед, голосно заіржав. На повороті шляху, за кілька кроків від мене, показала Наташа верхи на своєму буланому Хлопчику.

Побачивши мене, вона відсахнулась на сідлі і, нахмурившись, затягла повід; кінь притис вуха і, осідаючи на задні ноги, поточився назад.

— Наташо! Ти яким чином тут? — радісно вигукнув я і поспішив їй назустріч. — Здрастуй, голубонько! — Я перекився з сідла й міцно потис їй руку.

Наташа слабо спалахнула й оглянула мене бистрим, не-сміливим поглядом.

— От добре, що ми з тобою зустрілись! Якби я знав, я б навмисно саме сюди приїхав. Поглянь, ранок який: ідеш і надихатися не можеш... Справді ти вже додому? Їдьмо далі, хочеш?..

Я говорив, а сам не відривав очей від її милого, радісно-зніяковілого обличчя. Я бачив, яка вона рада зміні, що сталася в мені, і навіть не намагається приховати цього, і мені незручно і соромно було в душі, і хотілося виразніше показати їй, яка вона мені дорога.

— Їдьмо, мені однаково, — збентежено відповіла Наташа, повертаючи Хлопчика.

— Ну, от спасибі!.. І як це ми з тобою саме тут з'їхалися? Як хороше, — правда? Голубонько, їдьмо куди-небудь... Хочеш до Заклятої Лощовини?

Я насилу стримував Бісика, він косував і грізно іржав на Хлопчика, який ішов пліч-о-пліч. Шлях був вузький, мокре гілля осик раз у раз обдавало нас бризками, і ми їхали зовсім близько одне до одного.

— Я там була зараз, — сказала Наташа — струмок розлився і весь перетворився на трясовину; пробувала проїхати, — не можна.

Я поглянув на Наташу: вона була там!.. Заклята Лощовина — глухі нетрі, які, кажуть, кишать вовками; її і вдень намагаються обходити якнайдалі. А це дівчатко іде туди саме раннім-рано, так собі, на прогулянку!.. Не знаю, може настрої був такий, але цієї хвилини мене все приваблювало в Наташі: і її вільна, красива посадка на коні, і осяяне

щастям, зніяковіле обличчя, і вся, вся вона, така славна й проста.

— Ну, як хочеш, а я тебе сьогодні не скоро пушу додому, — засміявся я. — Попалась, то вже така доля твоя! Ідьмо хоч куди-небудь.

Ми звернули на широкий шлях, що перетинав ліс. Рівний, як стріла, він біг зеленою, осяяною сонцем просікою.

— Оце шлях, саме для перегонів, — сказав я і з усмішкою глянув на Наташу.

Наташа стрепенулась.

— Ану, давай знову наперегони! — запропонувала вона, поправляючись у сідлі.— Тепер наші коні однаково стомились.

Ми якось уже змагалися з Наташею наперегони, і випередила вона; але я перед тим проїхав на Бісику 10 верст.

— Ну-ну, побачимо!

Ми пустили коней учвал. Але тільки-но вони розскакалися і мій Бісик став надавати, дедалі більше випереджаючи Хлопчика, як виникла досить несподівана перепона. Край шляху бродило в кущах двоє великих поросят, безтурботно скопуючи рилами землю. Побачивши нас, вони злякано шарахнулися з кущів, хрюкнули й дременули по шляху. Ми сподівались, звичайно, що вони зараз звернуть убік, і скакали, як і раніше; але поросята незграбно мчали перед нами, хрюкаючи й несамовито махаючи коротенькими, тонкими хвостиками.

— Вони тепер увесь час так бігтимуть, нізащо не звернуть! — крикнула Наташа, сміючись.

Ми стали стримувати коней. Поросята побігли повільніше, схвильовано хрюкаючи й тручись боками одне об одне.

Ми спробували обережно об'їхати їх; поросята заверещали й знову, як очманілі, кинулися вперед. Ми переглянулися й розсміялись.

— Оце задача! — сказав я.

Наташа, сміючись, стримувала Хлопчика, який рвався вперед. Тепер незручність між нами остаточно зникла, Наташа пожвавилась, і було нестримно весело.

— Дарма, однаково поїдемо, — сказала Наташа.— Це Денисові свині, лісникові; їх і без того слід було пригнати додому: он куди вони забрели, їх ще вовки з'їдять! Ідьмо до Дениса, він нас молоком напоїть. Його сторожка одразу там, на полянці.

Ми поїхали кроком, — поросята вели перед.

— Ти ще не бачив цього Дениса, він лише два роки тут лісником. Такий кумедний дідок, — маленький, худенький... Яюсь, коли він щойно вступив, мама випадково заїхала сюди; побачила його: «Голубчику мій, та який же з тебе сторож? Тебе ж кожний скривдить!» А він відповідає: «Дарма, пані, мене не знайдуть...»

Ніколи ще я не бачив Наташу такою; її обличчя так і дихало дитячою, беззавітною радістю... Я не міг відірвати від неї очей.

Лісова сторожка стояла в глибині широкої, недавно скошеної поляни. Денис, у білій полотняній сорочці й личаках, вийшов нам назустріч.

— Денисе, голубчику! Здрастуй, до тебе ми! — сказала Наташа, злізши з коня.

— А-а, панночко касаткінська, — вигукнув Денис, щурячись. — Просимо ласкаво, просимо. — Засунувши шапку під пахву, він узяв за повід наших коней.

— Голубчику, надінь шапку!.. І прив'яжемо ми самі... А коли вже хочеш бути другом, дай нам молочка попиту... Ідемо ми сюди, — ось він і каже: не дасть нам Денис молока! — Хто, я кажу, Денис та не дасть?

— Господи! Та невже ж ми які-небудь? Слава тобі боже, знайдеться молочко, будьте спокійні. Просимо до горищі. Дівка моя на село побігла, то я вже сам слугуватиму вам.

Було в Денисові щось надзвичайно кумедне: він раз у раз дуже статечно гладив свою ріденьку борідку, серйозно хмурив брови, і все-таки й сліду статечності не було в його зморщеному в кулачок личку і всій його мініатюрній фігурці; складалося враження, ніби маленька дитина намагається удати з себе солідного, розсудливого дідка.

Ми зайшли до хати. Денис поставив перед нами дві кружки й глечик парного молока, нарізав ситнику. Наташа стежила за ним радісно-усміхненими очима й балакала без угаву.

— А чого це я пана цього раніше не бачив ніколи? — сказав Денис. — Дивлюсь, дивлюсь, ні, чогось наче...

— Він тільки нещодавно приїхав...

Денис подивився на Наташу.

— Вони що ж, панночко, не прогнівайтеся на питанні,— чи не женишком вам будуть?

— Авжеж, звичайно, женихом!

— Ото ж то я все дивлюсь... Чого б то, думаю,— така оце радість?

— Та як же, Денисе, не радіти? Сам же знаєш, нині жениха знайти — річ не легка. Не знайдеш їх ніде, наче повимирали всі.

Денис розвів руки.

— Та воно... Об тім і річ, панночко! Куди, мовляв, подівалися всі, — невідомо!

— От-от. Ну, а я ось знайшла собі.

— Ну, дай вам боже щастя!.. Вони що ж, по акцизній частині служать?

Наташа розреготалась.

— Голубчику Денисе, а чому ж ти гадаєш, що саме по акцизній?!

— Ну, ну, господь з тобою, матінко... Хе-хе-хе! — розсміявся і Денис, дивлячись на неї.

Дізнавшись, що я лікар, він надав своєму обличчю страдницького виразу й став розповідати мені про свої численні недуги.

Ми просиділи у нього з півгодини. Спробував я йому заплатити за молоко, але Денис образився й відмовився навідріз.

Від нього ми поїхали на Гримучі криниці, звідти в Богучарівський гай. В Богучарові, у земського лікаря Троїцького, пили чай... Додому ми повернулись тільки на обід.

2 червня, 10 год. ранку

Перечитав я написане вчора... Мене сп'янили яскравий ранок, запах лісу, це радісне, молоде обличчя; я дивився вчора на Наташу й думав: такий матиме вона вигляд, коли покохає. Тут було тепер не кохання, тут було щось інше; але мені не хотілося про це думати, мені тільки хотілося, щоб якнайдовше на мене дивилися отак ці осяяні щастям очі. Тепер мені досадно, і лють бере: для чого все це було? Я одного лише хочу тут, — відпочити, ні про що не думати. А Наташа стоїть переді мною, — сповнена віри, сподівання...

11 год. вечора

Ну, відбулась, нарешті, розмова... Після вечері Віра й Ліда грали в чотири руки якийсь іспанський танець Сарасате. Я сидів у вітальні, потім вийшов на балкон. Наташа

стояла, прихилившись до ґраток, і дивилася в сад. Ніч була безмісячна й зоряна, з темної хащі пахло рососою. Я зупинився в дверях і закурив цигарку.

Наташа обернулася на світло сірника.

— Ах, це ти, Митю! — тихо сказала вона, випростовуючись. — Хочеш, підемо в сад?.. Подивись, як.. хороше...

Голос її урвався, і вона схвильовано смикала мереживо на своєму рукаві.

Ми зійшли в квітник і пішли по алеї.

— Пам'ятаєш, Митю, — раптом рішуче заговорила Наташа, — пам'ятаєш, ти говорив нещодавно — про усвідомлення, що живеш не марно, — що це найголовніше в житті... Я й раніше, до тебе, багато думала про це... Адже це жахливо — жити й нічого не бачити попереду: кому ти потрібна? Адже це усвідомлення, про яке ти говориш, це ж найбільше щастя...

Я мовчки йшов, кусаючи губи. В душі у мене здійснювалося люте, вороже почуття до Наташі; повинна ж була б вона нарешті зрозуміти, що для мене ця розмова тяжка й неприємна, що її марно починати; повинна ж була б вона хоч трохи пожаліти мене. І мене ще більше настроювало проти неї, що мені доводилося чекати співчуття й пощади від цієї майже дитини.

Наташа змовкла.

— Я чув, що ти мигулої зими навчала тут сільських дітей, — промовив я. — Ну, як ти, з охотою навчала їх, подобається тобі ця справа?

— Т-так, — сказала Наташа, запинаючись.

— Ну, ось і справа. Якщо хочеш цілком віддатися їй, іди вчителювати на село. Тоді ти близько стоятимеш до народу, можеш зійтися з ним, впливати на нього...

Я говорив, як поганий актор говорить завчений монолог, і гидко було на душі... Мені раптом спало на думку: а що я сказав би їй, коли б не було цієї рятівної сільської вчительки, альфи й омеги «справжнього» діла?

Наташа йшла, похнюпившись.

— Голубонько, ця справа дрібна, що й говорити, — сказав я, помовчавши. — Але де тепер блискучі, великі діла? Та не з них і пізнається людина. Ця справа дрібна, але вона дає великі наслідки.

Я майже фізично страждав: як усе фальшиво й фразисто? Мені здавалося, що тепер Наташа бачить мене наскрізь; і ще здавалося мені, що й сам я тільки тепер побачив

себе в справжньому світлі, побачив, яка безнадійна порожнеча в мені...

— Оце чудово! — пролунав у темряві голос Віри. — Ми з Лідою граємо для них, стараємося, а вони пішли собі й гуляють тут! Чи варт же вам грати після цього? Ніколи не буду більше!

Віра, Ліда й Соня підійшли до нас. Я був радий, що закінчилася розмова.

3 липня

Привезли газети. На мене раптом повіяло зовсім з іншого світу. Холера дедалі більше поширюється, мов степова пожежа, і захоплює одну губернію за іншою: люди, охоплені стихійним жахом, тікають від неї, в народі ширяться зловісні чутки. А наші медики дружно й весело йдуть у самісільський вогонь назустріч грізній гості. Стільки сили відчувається, стільки молодості й відваги. Хороше стає на душі... Завтра я їду до Пожарська.

4 липня

Я в Пожарську. Поїхав я кіньми разом з Наташею, якій треба зробити в місті деякі покупки. Ми зупинилися в Миколи Івановича Ликонського, батька Віри й Ліди. Він лікар і має в місті обширну практику. Тепер, влітку, він живе зовсім один у своєму великому будинку; дружина його з молодшими дітьми гостює теж десь на селі. Микола Іванович — славний старик з інтелігентним обличчям, ще й досі цікавиться наукою: кожную вільну хвилину він проводить у своїй лабораторії.

Приїхали ми перед вечерею. Я розпитував Миколу Івановича про холеру. Вона серпом оточила нашу губернію, і де-не-де були вже поодинокі випадки захворювання. У самому Пожарську лікарів не потребують, але в повітах їх бракує; в повітовому місті Слесарську не можуть знайти лікаря для зарічанського кутка, Чемерівки, заселеного майстровщиною. Завтра надшлю туди заяву.

5 липня. Неділя

На парканах і ліхтарних стовпах порозклеювані об'яви, що запрошують жителів Пожарська взяти участь у «молебстві про позбавлення від хвороби, називаної холерою, яке відбудеться сьогодні в соборі, й після якого буде урочиста процесія по всьому місту». Я був на молебні. На вулицях

наче все вимерло; величезна соборна площа була вкрита незліченним натовпом; пробратися до самого собору годі було й думати. Ластівки з щебетанням 'кружляли навколо дзвіниць; сонце мінілося в золоті прихилених до стін хоругов; з церкви ледве чутно долинав спів. Я стояв і дивився на натовп. Можливо, оця ось бліда вродлива дівчина, яка так побожно-гордо тримає ікону тихвінської божеї матері, оця маленька людинка з кучерявою головою і в піджаку, оцей жебрак, — усіх їх через тиждень звалить холера.

Навколо говорили про недавню смерть місцевого архієрея, про те, якими вулицями піде процесія; про самий предмет молебня — жодного слова; хіба лише який-небудь веселий майстровий підморгне сусідові на прохожу дряхлу старушку, в якій трясеться голова, й кине дотеп:

— Зібралися холеру відмолювати, а холера ось вона йде!

Блукаючи в натовпі, я зустрів Віктора Сергійовича Гастева. Він служить акцизним у Слесарську й приїхав до Псжарська на якийсь акцизний з'їзд. Розговорилися. Я йому сказав, що надіслав заяву до них у Слесарськ.

Він вирячив на мене очі.

— У Слесарськ? Ну, голубе, бийте телеграму, що відмовляється.

— З якої речі?

— Та хіба ви не чули, що воно таке наша зарічанська майстровщина? Уколошкають вас там через три дні, й оговтатися не дадуть.

— Хіба люд такий збуджений?

Віктор Сергійович знизав плечима й мовчки став закурювати сигару. Потім, таємниче підвівши брови, нахилився до мене й зашепотів:

— Туди б, голубе, тепер саме час було б полк солдатів поставити, та на руки їм бойові патрони пороздавати, щоб першої-ліпшої хвилини готові були до діла. А в нас же, знаєте, як робиться: поки грім не гримне, ніхто не перехреститься; а тоді й почнуть телеграмами губернатора бомбардувати: «військо давайте!» І холери поки що, слава тобі боже, у нас нема ніякої, а подивіться, які вже чутки поширюються: п'яних, кажуть, тягають до лікарень і там заливають вапном, криниці в місті всі отруєні, і лікарі лише одну чисту залишили — для себе; дехто вже своїми очима бачив, як здорових людей серед білого дня захоплювали гаками й везли до лікарні... Вони й не приховують нічого,

одверто кажуть: якщо в нас холера з'явиться, ми всіх лікарів переб'ємо. Жарти, голубе мій, кепські! Та чого ж вам краще? З місцевих лікарів у Чемерівку ніхто не хоче йти.

На паперті з'явилися священики в золотих ризах; спів раптом став голоснішим. Люд захвилювався й захрестився, над головами заколихались хоругви. Облізлий собачка, несамовито заскавулівши, промчав на трьох ногах серед натовпу; кожний, повз кого він біг, вважав за свій обов'язок пхнути його чоботом; собачка відлітав набік, підводився й з скавулінням мчав далі. Процесія посунула до кремлівських воріт.

— Ну, ходімо й ми слідом! — сказав Віктор Сергійович. — А як у вас там на селі живуть усі? Через тиждень поїду у відпустку до Смоленська, заїду до вас хрещеницю свою відвідати. (Він хрещений батько Соні.)

Прощаючись, Віктор Сергійович ще раз настійно порадив мені задалегідь забрати свою заяву назад.

6 липня

Я повернувся в Касаткіно, тому що, можливо, доведеться чекати понад тиждень.

Учора ввечері, перед від'їздом з Пожарська, ми пили у Миколи Івановича чай. Наташа розливала. Микола Іванович розповідав мені про свої дослідження в галузі обміну речовин у подагриків. Ввійшла покоївка і доповіла йому, що його хоче бачити «один чоловік».

— Чого йому? Скажи, щоб сюди зайшов! — сказав Микола Іванович.

В дверях зали з'явився високий чоловік у міщанському піджачку й стоптаних чоботях. Він уклонився й смиренно спинився біля порога.

— Чого тобі, братіку? — спитав Микола Іванович.

— Ось карточка вам від Володимира Володимировича.

Микола Іванович перебіг очима кілька рядків, написаних на звороті візитної карточки, трохи почервонів і нахмурився.

— Ах, даруйте! Дуже приємно познайомитись! — І він подав відвідувачеві руку. — Будь ласка, сідайте! Чи не хочете чаю? Пан Гаврилов! — відрекомендував він його нам.

На тонких губах відвідувача промайнула ледве помітна усмішка. Він уклонився й так само смиренно сів до столу на краєчок стільця. Це був худорлявий чоловік років під

тридцять п'ять, обстрижений під скобку й з ріденькою борідкою; вигляд він мав дрібного крамаря, краснорядця або прасола, але чоло в нього було інтелігентне.

Микола Іванович ще раз прочитав карточку й спитав:

— Ви чого ж, власне, хочете?

— Цього року, як зволите знати,— почав Гаврилов з тією ж ледве помітною посмішкою,— Росію спіткав голод, якого давно вже не бувало. Народ живиться глиною й соломою, сотнями мре від цинги й голодного тифу. Суспільство, яке живе з праці цього народу, виявило, як вам відомо, свою цілковиту моральну неспроможність. Навіть при цьому всенародному лихолітті воно не зуміло підвестися до ідеї, не зуміло злитися з народом і прийти йому на допомогу, як брат братові. Воно відмагалось дрібницями, щоб тільки приспати свою совість: танцювало на користь вмираючих, об'їдалось на користь голодних, жертвувало яких-небудь півпроцента з платні. Та й ці крихти воно давало народові як подачку, і тільки розбещувало його, тому що всяка милостиня — розпушта. Тепер народ ще не отямився від лиха, в багатьох губерніях вдруге неврожай, а насувається нове, ще гірше лихо — холера...

Микола Іванович слухав, забравши в жменю свою довгу сиву бороду, і дивився у вікно.

— Суспільство, звичайно, по-давньому залишається гідним себе,— продовжував Гаврилов.— В цій новій біді, яка загрожує вже й йому самому, воно забуло про все й тікає рятуватися, куди попало. В народі залишилися тільки медики, а цього занадто мало. Народ потребує матеріальної допомоги, а ще більше — духовної. Ні того, ні того нема.

Микола Іванович поклав голову на руку й став дивитися на кінчик свого чобота.

— Суспільство повинно нарешті отямитись. Воно всім завдячує народові й нічого не віддає йому. «Інші трудилися, а ви ввійшли в труд їх», говорить Ісус...

— Пробачте, будь ласка,— перепинив його Микола Іванович.— Я ось все слухаю вас... і мені все-таки не зрозуміло, чого ви, власне, від мене хочете?

— Я звернувся до вас тому, що мені Володимир Володимирович сказав, що ви хороша людина. Тепер на таких тільки людей і надія.

— Ви хочете, щоб я... пожертвував на користь голодуючих? — повільно спитав Микола Іванович, підвівши брови.

— Нам потрібні ваше серце, ваш розум,— сказав Гаврилов, ледь посміхнувшись на недбале запитання Миколи Івановича.— Гроші — це останнє; тільки гроші нам не потрібні. І в усякому разі я прийшов просити у вас не грошей.

— А чого ж?

— Вашого морального сприяння, активної роботи на користь нещасних.

— Он як!.. Однак робота роботою, але ж, погодьтесь,— насамперед для цього все-таки потрібні гроші.

— Світом керують ідеї, а не гроші. *Насамперед* потрібна любов.

— Ну, а після неї — гроші? Адже за хліб купцеві треба заплатити грішми, а не любов'ю.

— Щодо грошей затримки не буде, їх завжди легко зібрати. Отож і горе в нас, що від усякої справи люди відкупаються грішми.

— Ви гадаєте? Ну, то я вам ось що скажу: у мене тут три чверті міста знайомих, а я багато зібрати не візьмусь.

Гаврилов знизав плечима.

— Дивно! Я тут нікого не знаю, всього тільки три дні тому приїхав, а берусь вам зібрати за місяць п'ятсот карбованців.

— Ну, уклін вам!..— засміявся Микола Іванович.— Я розкажу вам про один випадок. Був у нас тут у місті студент-юрист; закінчує курс, а коштів ніяких; виганяють за несплату за навчання. Ну, ось я й надумав влаштувати збір. Заїжджаю, між іншим, до однієї багатой купецької сім'ї, де лікую близько п'ятнадцяти років. Панночки сидять — у брильянтах, у мереживах. Кажу їм. Вони поморщилися. «Подивимось, кажуть, може що-небудь найдемо». Я до брата їх: «Там з ними не змовишся; ви, Платоне Степановичу, енергійна людина — візьміться до справи як слід, самі ж розумієте, треба допомогти!» І знаєте, який з цього вийшов результат?

— Який же вийшов результат?

— Ну, як ви гадаєте?

— Ну?

— Відтоді мене перестали запрошувати в той дім,— відрізав Микола Іванович і став закурювати цигарку.

Гаврилов уважно подивився на нього.

— Навіщо ви лікуєте таких? — спитав він, ледь ворухнувши бровою.

Микола Іванович запнувся від несподіваного запитання й знизав плечима:

— Дивна річ! Лікар зобов'язаний лікувати кожного.

Гаврилов продовжував лукаво дивитися на нього й беззвучно сміявся.

— Якого ж роду «активної роботи» бажаєте ви від мене? — спитав Микола Іванович, нахмурившись. — Накажете йти на село, в народ?

— Народ не тільки на селі, а і в містах, скрізь, — і скрізь він потребує допомоги. Потрібне тільки одне: щоб не пани добродійничали мужві, а брати допомагали братам. Коли погорілець приходить до селянина, селянин садовить його за стіл, годує обідом і дає копійку, — погорілець знає, що він — товариш, який зазнав лиха. Коли погорілець приходить до пана, пан висилає йому через покоївку п'ятачка, — погорілець — жебрак і одержує милостиню. А милостиня є найгіршою з усіх розпуст, бо вона однаково деморалізує і того, хто дає, і того, хто бере. Пани з'їжджаються з різних кінців міста й захоплено сперечаються про шанси Гладстона на виборчу перемогу або про здійсненність проектів Генрі Джорджа; а тут-таки в підвалі відбувається не менш запекла суперечка про те, яка божа матір добріша — ахтирська чи казанська, і на скількох китах стоїть земля. Це — два відмінні світи, які не мають між собою нічого спільного.

Микола Іванович нетерпляче загойдав ногою. Гаврилов з смиренною усмішкою спитав:

— Даруйте, може, я вам надокучив?

— Ні, чого ж? Зробіть ласку. Та тільки... Я ось увесь час дуже уважно слухаю вас і все-таки ніяк не можу зрозуміти, що ж я... повинен робити?

— Ближче стати до братів, більше нічого; допомагати їм, а не добродійничати, не берегти для себе знань, які мають бути надбанням усіх...

— Та-ак? — очікуючи, сказав Микола Іванович.

— Наближається холера. Народ голодує, — це найкращий ґрунт для неї; народ темний, — і це забирає в нього останні засоби оборони. Пора ж усвідомити, що, коли люди навкруги вмирають, соромно розкошувати (Гаврилов швидким поглядом оглянув стіл з закусками, що стояли на ньому). Я всього три дні тут, але вже бачив просто страхотливі картини злиднів, — злиднів соромливих і неспіливих, які бояться просити. Люди десятками туляться в смер-

дючих конурах, а ми займаємо по п'ять-шість кімнат; люди раді, якщо розживуться на обід двома картоплинами, а ми наїдаємося так, що не можемо поворухнутись. І якщо такі люди приходять до нас, ми дивимося на них не з соромом, а зневажливо, і не пускаємо їх далі передпокою. Вихід лише один: усвідомити, що нещасна людина та, яка не хоче зрозуміти цього, по-братньому поділити з скривдженими свій дім, стіл, все; довести, що ми справді хочемо допомогти, а не заколисувати тільки свою совість.

— Якщо я вас зрозумів,— промовив Микола Іванович, стримуючи під усами усмішку,— ви мені пропонуєте запросити до себе в дім три-чотири бідні сім'ї, оселити їх тут, годувати, напувати й навчати... Так?

— Еге ж! — відповів Гаврилов, і по губах його знову перебігла ледве помітна усмішка.

Микола Іванович з цікавістю дивився на свого гостя. Наташа, підперши рукою підборіддя й нахмурившись, теж не зводила очей з Гаврилова.

— Ну, скажіть, пане Гаврилов,— умовляючим тоном заговорив Микола Іванович,— невже вам не соромно говорити таку нісенітницю?

— Чому ви гадаєте, що це нісенітниця,— спитав Гаврилов із своєю бистою усмішкою, анітрохи не образившись.

— Мені б ще була зрозуміла ваша пропозиція, якби йшлося про яку-небудь певну сім'ю, якій потрібна допомога. Але ви, оскільки я вас розумію, вбачаєте в усьому цьому просто якийсь універсальний засіб.

— Якщо ви один так зробите, то цього, звичайно, буде мало. Але важлива ідея, приклад. Ви — один з найбільш шанованих людей у місті; ваш почин спершу, можливо, викличе знетямлення, але потім знайде наслідувачів. Тому й не вдається в нас нічого, що всі керуються хибною, але дуже зручною приказкою: «один у полі не воїн».

— Та-ак, картина, в усякому разі, досить зворушлива: ми працюємо, вибиваючися з сил, втриє більше, ніж раніше, а «брати»-постояльці б'ють собі байдики на готових хлібах... Уявляю, яку безліч «братів» ми розплодимо по місту.

— Вони зовсім не повинні бити байдики, вони повинні працювати. Дайте їм роботу.

— Де мені її накажете взяти?

— Робота завжди знайдеться. Нехай вони чистять у вас сад, замітають двір, рубають дрова. Вони самі будуть раді.

Микола Іванович з усмішкою махнув рукою.

— Ну, гаразд! Припустімо, що все це легко здійснене, що їм знайдеться робота, що вони самі будуть раді; припустімо, що цим шляхом ми спроможні обновили світ. Але що накажете в такому разі робити всім з власними сім'ями? — і він з комічним знетямленням розвів руки.

— Сім'ї можна було б тепер і не мати,— притишивши голос, сказав Гаврилов.

Микола Іванович швидко підвів голову й пильно подивився на Гаврилова.

— А-а-а! — розреготався він, підводячись.— Тепер, голубе, я вас упізнав. Це — відома Zweikindersystem або, ще краще, «Крейцерова соната»! Тільки, голубе, ви трошки спізнались: уже й у Західній Європі давно доведено нісенітність усього цього. Ви — толстовець!

Гаврилов ледь помітно посміхнувся.

— Я не чув, щоб «все це» давно було спростоване в Західній Європі, а Zweikindersystem тут ні до чого. Це — давня істина, яку неможливо спростувати. «Я прийшов розділити людину з батьком її і дочку з матір'ю її. І вороги людині — домашні його»,— сказав Ісус...

Микола Іванович різко урвав його.

— Пробачте, будь ласка, я не знаю, що це за Ісус, я знаю тільки Ісуса Христа.

— Даруйте! — шанобливо відповів Гаврилов.— Я хочу сказати, що тепер, коли все суспільство побудоване на вкрай ненормальних взаєминах, явища, самі по собі нормальні, стають протиприродними й гріховними. На людині лежить занадто багато обов'язків, щоб вона могла дозволити собі мати сім'ю.

Гаврилов став говорити про ненормальність ладу теперішнього суспільства, про поділ праці й злигодні, що впливають звідси, про аристократизм науки й мистецтва, про церкву, про державу. Говорив він, підвівши голову й блискаючи очима, голосом проповідника-фанатика. Микола Іванович слабо позіхнув і вииняв годинник.

— Панове, однак уже восьма година! — звернувся він до нас.— Треба наказати подавати коней, а то вам доведеться їхати зовсім поночі.

Гаврилов підвівся з місця.

— Я, здається, занадто довго засидівся,— сказав він, зніяковіло посміхаючись.— Даруйте мені. Маю за честь

кланятися. То на вас, виходить, ми розраховувати не можемо?

— Ми? — перепитав Микола Іванович і підвів брови.— У вас, що ж, ціла партія є?

— Так, «партія» людей, які гадають, що загальне благо слід ставити вище від особистого

Коли Гаврилов пішов, Микола Іванович з полегкістю зітхнув:

— Господи, боже ти мій! — вигукнув він, оглядаючи нас.— Скільки дурниць можна наговорити за які-небудь короткі півгодини.

Наташа похмуро глянула на нього й мовчки схилилась над чашкою. Мені було незручно: щоправда, нісенітниць було сказано досить, але... мені раптом глибоко антипатичним став Микола Іванович, і я не думав раніше, щоб він був таким міщанином.

Подали коней. Ми попрощалися й поїхали. Місто залишилося позаду. Ми довго мовчали.

— Так, ця людина принаймні знає, чого хоче, і вірить у це,— сказав я, нарешті.

Наташа швидко підвела голову, глянула на мене й знову стала дивитися на лани, що тяглися обабіч.

— І все-таки він кращий за всіх, які там були,— процідила вона крізь зуби, із злим, похмурим виразом на обличчі.

Решту дороги ми тільки коли-не-коли перекидалися незначущими зауваженнями. Наташа вперто дивилася вбік, і з її нахмуреного обличчя не сходив цей злий, жорстокий вираз. Мені теж не хотілося говорити. Сонце сіло, теплий вечір лягав на поля; на обрії спалахували заграви. Тоскно було на серці.

7 липня

Досить було цієї випадкової зустрічі, щоб увесь так довго створюваний душевний спокій розвіявся прахом,— і ось я знов не знаю, куди подітися від туги. Я пригадую пристрасні промови цієї людини, пригадую жадібну увагу, з якою її слухала Наташа; я бачу, до якої міри карикатурно вбога її програма, і все-таки відчуваю себе перед нею таким маленьким і жалюгідним. І переді мною знову виникає питання: ну, а я, чим же я живу?

Час минає,— день за днем, рік за роком... Що ж, отак завжди й жити,— жити, боячись зазирнути в себе, боячись

прямої відповіді на питання? Адже в мене нічого нема. Навіщо мені мій чесний і гордий світогляд, що він мені дає? Він уже давно мертвий; це не кохана жінка, з якою я живу одним життям, це лише її труп; і я пристрасно обнімаю цей прекрасний труп і не можу, не хочу вірити, що він німий і безживно-холодний; проте обманути себе я не спроможний... Але чому ж, чому нема в ньому життя?

Чи не тому, що увесь мій внутрішній зміст — лише красиві слова, в які я сам не вірю? Але хіба ж можна боятися слів більше, ніж я боюсь, хіба можна більше вірити, ніж я вірю? І я не «зайва людина». Я ненависть відчуваю до всіх оцих тунеядців, починаючи з темного Чулкатуріна¹ і закінчуючи блискучим Плошовським²; я не можу пробачити нашій чуйній слов'янській літературі, що вона благоуханними квітами поезії завітчала людей, які заслуговують лише сатиричного бича. Мене не лякають нестатки, не лякає труд; я з радістю піду на жертву; я працюю вперто, не оглядаючись навкруги й живучи душею тільки в цьому труді. І все-таки... все-таки мені завжди доводиться повторювати собі це, і я панькаюсь із своїми сухотами, як молодий чиновник з першим орденом. Порожньо й мертво в серці; навкруги подивись, — життя мовчить, як могила.

8 липня

Сьогодні після вечері Віра й Ліда грали в чотири руки П'яту симфонію Бетховена. Страшна це музика: глибокотужливі звуки зростають, перебивають один одного і уриваються, ридуючи; стільки тяжкого розпачу в них. Я слухав і думав про себе.

Наташа стояла на балконі, зіпершись на ґратки, і нерухомо дивилась у темний сад. Так, і їй нелегко... В розмовах цього Гаврилова на неї війнуло з іншого світу, далекого й світлого світу, в якому нема сумнівів, в якому все жваве й сильне. Але де шлях туди? Я дивився на Наташу, і в мене стискалося серце: як сумно схилена її голова, скільки прихованого страждання в усій її постаті... Чому такою дорогою стала мені ця дівчина? Мені хотілося підійти до неї й міцно потиснути їй руку. Але що я скажу їй, і навіщо їй моє співчуття? Вона його відкине.

¹ «Щоденник зайвої людини» Тургенева.

² «Без догмата» Сенкевича.

А звуки, як і раніше, гірко плакали. Чистішим і глибшим ставало від них горе. Мені здавалося, я знайду, що сказати...

Я вийшов на балкон. Нещодавно був дощ, у вологому саду стояла тиша і міцно пахло духмяною тополею; між верховіть ялин світився, сідаючи, місяць, над ним тяглися темні хмари з сріблестими краями; нагорі крізь білясті хмарки мигтіли поодинокі зорі.

— Хочеш, Наташо, човном їхати? — спитав я, помовчавши.

Наташа очутилась і оглянула мене знетямленим, відчуженим поглядом.

— Ходімо, — сказала вона.

Ми зійшли вологою стежкою до річки.

— Як ріка прибула! — тихо сказала Наташа, мабуть, щоб тільки сказати що-небудь.

— Еге ж. І подивись, яка тиша навкруги: голосів ночі зовсім нема. Це так завжди після дощу.

— Ану! — Наташа зупинилась і стала слухати. Потім пішла далі.

Тепер я бачив, що помилився в собі: я не знав, як почати й про що говорити.

Ми сіли в човен і відпливли. Місяць зник за хмарами, стало темніше; в лоцтовині за дубками болісно й уривисто закричала чапля, наче її душили. Ми довго пливли мовчки. Наташа сиділа, як і раніше, схиливши голову. З-за темних дерев показався фасад будинку; вікна були яскраво освітлені, і урочиста музика розливалася над мовчазним садом; це була остання, заключна частина симфонії, — перемога сповненого віри в себе життя над смертю, торжество правди й краси і щастя безмежного.

Наташа раптом підвела голову.

— Митю! Пам'ятаєш, ми з тобою йшли садом, я тебе питала, що мені робити? Ти говорив тоді про сільську вчительку. Скажи мені правду, ти вірив у те, що говорив?

Я якийсь час мовчав; я не сподівався, що вона так прямо, руба, поставить питання.

— Що тобі сказати на це? — відповів я, нарешті. — Чи вірив я? Так, Наташо, я вірив. Але... Ти хочеш правди. Я бачив, як ти дивилась на мене, коли я сюди приїхав, бачив, що ти чогось сподівалася від мене. Мене це дуже мучило, але що я міг зробити? Ти від мене сподівалася розв'язання своїх питань? Голубонько, ти помилилась. Чи розпо-

відав я тобі, як я прожив ці три роки? Я тільки обманював себе «ділом»; в душі весь час якийсь настійливий голос твердив, що це не те, що є щось значно важливіше й необхідніше; але де воно? Я втратив надію знайти. Боже мій, як це тяжко! Жити — і нічого не бачити попереду; блукати в темряві, гірко докоряти собі за те, що нема в тебе сильного розуму, який вивів би на шлях,— наче ти в цьому винний. А разом з тим минає час...

Є сили,— боже, гинуть сили!
Є плам'я чистий,— гасне він!

Ти підозрюєш, що я сам не вірю... Не вірю? Наташо, голубонько, я вірю, всією душею вірю,— це ти помиляєшся. Люби ближнього свого, як самого себе,— немає більшої за цю заповідь. Якби її не було, мені страшно, що було б зі мною. І ти повіриш, що я не фрази говорю. Але тобі потрібне інше. Жити для інших, працювати для інших... Все це занадто загально. Ти хочеш ідеї, яка наповнила б усе життя, яка захопила б цілком і вперто вела б до певної мети; ти хочеш, щоб я вручив тобі прапор і сказав: «ось тобі прапор,— борись і вмирай за нього»... Я більше за тебе читав, більше бачив життя, але зі мною те саме, що й з тобою: я не знаю! — в цьому вся мука.

Наташа сиділа, підперши підборіддя рукою, і похмуро слухала. Яка не схожа була вона тепер на ту Наташу, що два тижні тому, в цьому ж човні з жадібною увагою слухала мою розповідь про службу в земстві! І чого б тільки я не дав, щоб ці очі подивились на мене з колишньою ласкою. Але тоді вона сподівалася від мене того, що дає життя, а тепер я говорив про смерть, про смерть найстрашнішу,— смерть духу. І ганьба мені, що я не спинився, що я продовжував говорити...

Я говорив їй, що я не один такий: що все теперішнє покоління переживає те саме, що я; у нього нічого нема,— в цьому його жах і прокляття. Без дороги, без провідної зірки воно гине непомітно, без вороття... Нехай вона подивиться на теперішню літературу,— хіба це не література мерців, від яких уже нічого не можна сподіватися? Лихоліття придушило всіх, і марні одчайдушні спроби вибитися з-під його влади.

Наташа увесь час не проходила й словом. Вона взялася за кермо й повернула човен. Назад ми пливли мовчки. Місяць зайшов, чорні хмари повзли по небу; було темно й

сиро; дерева саду глухо шуміли. Ми підпливли до купальні. Я вийшов на містки й став прив'язувати ланцюг човна до стовпа. Наташа непорушно спинилася на носі.

— Я все-таки думаю, що ти помиляєєшся,— тихо сказала вона, дивлячись уздовж річки, що тьмяно виблискувала в темряві.— Невже, справді, необхідно бути таким рабом часу? Мені здається, що ти переніс на всіх те, що сам переживаєш.

Я з усмішкою знизав плечем.

— Дай боже!

Я вийшов на берег. Наташа, як і раніше, нерухомо стояла в човні.

— Ти ще не підеш додому?

— Ні,— коротко відповіла вона.

Я став підійматися крутою, слизькою стежкою. Коли я був уже в саду, я почув унизу, по річці, рівний стукіт весел: Наташа знов поїхала човном.

І ось уже година минула, а я все сиджу біля стола,— без думки, без руху; в голові порожнеча. Надворі йде дощ, чорний сад шумить від вітру, тоскно й одноманітно дзюрчить вода в дощовій ринві... Наташа ще не поверталась.

10 липня

Наташа всі ці дні уникає мене. Ми сходимося тільки при обіді й при вечері. Коли наші погляди зустрічаються, в її очах мелькає жорстока зневага... Бог з нею! Вона йшла до мене, пристрасно просивши хліба, а я — я поклав їй у руку камінь; що інше могла вона до мене відчутти, побачивши, що сам я ще більший злидар, ніж вона?.. І навкруги все так тоскно! Холодний вітер дме невгаваючи, небо похмує й своїми слізьми зрошує нещасливих людей.

9 год. вечора

Щойно нарочний привіз мені зі станції телеграму з Слесарська: міська управа повідомляє, що мене прийнято на службу, і просить приїхати негайно. Слава тобі боже! Іду завтра ввечері.

11 червня, 12 год. ночі.

Я в Слесарську: приїхав я всього півгодини тому. Ну, та й городочок! Готелів нема, довелося зупинитися в заїзді.

Мені виділили маленьку кімнатку з одним вікном. Сині порепані шпалери; під тьмяним дзеркальцем — стіл, накритий брудною скатертиною з рожевими 'розводами; щілини дерев'яного ліжка всіяні дуже підозрілими плямками. Навколо все глибоко спить, пальмова свічка мляво освітлює стіни; потухаючий самовар тягне тонку нотку; зморгне на хвилинку, наче прислухаючись, побурчить — і знову береться тягти свою нотку. Спати ще не хочеться; згадуватиму сьогоднішній день.

На обід приїхав у Касаткіно Віктор Сергійович Гастев. Я вкладався у себе нагорі й зійшов вниз, коли всі вже сиділи за столом.

— А-а, докторе! Здрастуйте! — зустрів мене Віктор Сергійович, високо підніс руку й м'яко опустив її мені в долоню. — Чи всі при доброму здоров'ї?

— Ось, Вікторе Сергійовичу, — сказав дядя з тим гумористичним виразом на обличчі, який у нього завжди з'являється при гостях, — цей молодий чоловік, не бажаючи рятувати від холери нас, їде на війну з холерними комами до вашого Слесарська.

Віктор Сергійович підвів брови.

— Ви таки їдете до Слесарська?! — недовірливо спитав він.

— Звичайно, — відповів я, мимоволі посміхнувшись.

Він узяв чарку з горілкою, що стояла перед ним, і глянув у неї на світло.

— А ви що ж, Вікторе Сергійовичу, хіба не співчуваєте цьому героїському подвигу? — спитав дядя тим самим тоном.

Віктор Сергійович перехилив чарку в рота й закусив оселедцем.

— Чому не співчувати? — байдуже вимовив він, витираючи серветкою вуса. — Вб'ють його там через тиждень, — ну, то це ж дурниці: він людина самотня.

Тітонька замахала руками.

— Та ну, Вікторе Сергійовичу, бодай вам з такою мовою! Що це таке — «вб'ють»?

— Та дуже просто! Ви не знаєте, що таке наша слесарська майстровщина, а я знаю добре. Ви ось раніше спитайте-но, що це за люд.

Він заткнув собі серветку за жилет і взявся до борщу.

— Що ж це за люд, Вікторе Сергійовичу? — спитала Соня.

Наташа, підвівши голову, очікуючи дивилась на нього.

— Та ось, серденько, який люд. Тижнів два тому покликали за річку лікаря Чубарова до однієї старої, виявилось дизентерія. Він прописав їй ліки, а крім того — карболки, щоб вилити у відхідник. Свята старенька й розміркуй: навіщо «лікарствіє» у таке місце виливати? Та скляночку розчину й хильнула. Ну, надвечір, звичайно, й лежала під іконами. На другий день приїжджає лікар; зібрався люд, оточив його та й почав розправу: били його, били — насилу поліція відібрала. І тепер ще хворий лежить. Розшуки почалися, розслідування... Чотирьох заарештували.

— О, боже ти мій! — жахаючись скрикнула тітонька. — Ну, ще хвалити бога, що цього так не залишили: все-таки на них тепер страх буде.

— Страх? — розреготався Віктор Сергійович. — Еге ж, еге ж... Через два дні після цього раптом у чистому полі загорівся барак; увесь згорів, до останньої трісочки. Тепер уже новий будують, закінчують. Знову поліція нагрянула, знову арешти, розшуки... Народ збуджений і озлоблений до краю. І не приховує ніхто, одверто кажуть: нехай до нас лікаря пришлють, ми з ним розквітаємось. А чутки, чутки ширяться, — одна за одну безглуздіші. Нещодавно розповідає мені покоївка: лікарі з поліцією вдерлися до одного шевця, в якого боліла голова; самого його потягли до лікарні, а інструменти його, крам, — все попалили; тепер шевця випустили, але він зовсім розорений і став жебраком... Перекупки на базарі голосно розповідають: мовляв, виписують до нас трьох лікарів, щоб народ труїти. Вчора ще приходять до мене моя прая, плаче. «Лихо, каже, мені, пане, з синами моїми! Прийшли вони оце з фабрики, розповідають: хлопці змовилися, — якщо лікарів у Заріччя пришлють, усіх їх рознести. Ми, кажуть, теж підемо. Ніяких моїх умовлянь не слухають, занাপастять свої голови»... Це ж уже свідомо змова! — закінчив Віктор Сергійович, значливо моргнувши бровами, і знову взявся до борщу. — І казав же я все це Дмитрові Васильовичу, попереджав його в Пожарську, — ні! Припала охота на ножа лізти!

Наташа швидко й пильно глянула на мене; зустрівшись з моїм поглядом, вона відвела очі набік, але я встиг у них прочитати щось дивне: Наташа немовби була здивована, що я, надсилаючи заяву з Пожарська, вже знав про все це.

— Не так це, Вікторе Сергійовичу, страшно, як здаля здається, — неохоче зауважив я.

— Он як? — розсміявся він. — А читали ви, що в Астрахані й Саратові діється?

— Ні. А що таке? (Останні газети були щойно привезені із станції, і я їх ще не переглядав.)

Віктор Сергійович став розповідати про заколоти, що вибухли на Поволжі, де юрба, збезумівши від горя й жаху, розбивала лікарні й на клапті терзала людей, що йшли до неї на допомогу.

— Ну, ось бачите! — закінчив він. — Якщо там такі речі відбуваються, то в нас і поготів будуть, за це я вам ручусь. Помогти ви, однаково, нічого не допоможете, — ніхто до вас і не звернеться, — а загинете зовсім марно. Користі від цього нікому ж не буде, хіба не так!.. Ну о-ось!.. — І він добродушно зареготав.

— Та ні, Митенько, це ти справді в такому разі краще не їдь! — схвильовано сказала тітуса.

Наташа стрепенулась.

— Ну, мамо!..

— Та як же, серденько! Вони ж і справді вб'ють його там: він навіть і користі ніякої не принесе... Та бодай їм зовсім, не треба й платні їхньої в півтораста карбованців!

— Та вже пізно тепер, тітусю! — засміявся я. — Не відмовлятися ж, коли вступив!

Розмова перейшла на інше.

По обіді подали каву. На дворі вже запрягали тарантас. Мені було якось особливо весело, і я з любов'ю придивлявся до навколишніх осіб. Зав'язалася спільна розмова; жартували, сміялись. Я зайшов з Вірою в запеклу суперечку про Шопена, в якому, як і взагалі в музиці, нічого не тямлю, але який справді збуджує в мені несвідому антипатію. Я любувався Вірою, як вона хвилювалась і, жахаючись, сплескувала руками, коли я називав класика Шопена «салонним композитором».

Наташа увесь час мовчала; ми з нею не перемовилися й словом. Але іноді, випадково оглянувшись, я ловив на собі її погляд, бистрий і пильний, — і в мене в душі все починало сміятися.

Коней подали. Всі вийшли проваджати мене на ганок. Почалося прощання. Тітонька тричі перехрестила мене і, обнімаючи, тихо схлипнула.

Після всіх я підійшов до Наташі. Вона розгубилась і несміливо підвела на мене очі, — по-дитячому захоплені, люблячі... Я обняв її. Наташа раптом обгорнула мою шию

руками й міцно, міцно поцілувала мене. А завжди вона цілує неохоче й уривисто, наче кусає.

Я їхав у вагоні, виткнувшись з вікна, дивився, як по нічному небу тяглися хмари, як на обрії спалахували блискавиці і посміхався в темряву.

3 год. ночі

Ліг був спати, але заснути не вдалося. Тисячі голодних блощиць так і обліпили тіло. Прокрутився дві години. Однаково, не заснеш. Світає, з вікна видно широку, пустинну вулицю; маленькі будиночки сплять безпробудно...

Я хочу щиро відповісти собі на питання: чи боюсь я? Ні, і мені це дуже дивно. Раніше я не уявляв собі, як можна жити, оточеному загальною ненавистю; коли я побачив поранених і покалічених, мені інколи спадало на думку: невже й зі мною може коли-небудь скоїтися подібне? А тепер я уявляю собі все це дуже виразно — і тільки посміхаюсь. Начебто я тепер зовсім іншим став. На душі світло й бадьоро, навкруги все так надзвичайно хороше, хочеться боротьби й діла.

Ось воно, в холодному ранковому тумані тягнеться Заріччя... Скорю я його, чи воно мене розчавить?

ЧАСТИНА ДРУГА

15 липня

Я вже три дні в Чемерівці. Ось воно, це грізне Заріччя!.. Через пагорки і яри біжать вулиці, зарослі веселим моріжком. Сади без краю. В затінку кленів і шелюги туляться врослі в землю тривіконні будиночки, криті почорнілим тесом. Вдень на вулицях тиша мертва, сонце пече; з відчинених вікон долинає стукіт токарних верстатів і брязкіт сталі; під парканами босі діти граються в кісточки. Інколи пробредє до річки, з простиралом на плечі, відставний чиновник або семінарист.

Надвечір вулиці пожвавлюються. Кустарі закінчують роботу, з фабрик повертається люд. Повечерявши, всі висипають за ворота. Вдалині, повите в синій туман, глухо шумить місто; під останнім промінням сонця біліють дзвіниці, блищать хрести церков. Смеркає дедалі більше. Я люблю в цей час бродити по Чемерівці. Біля похилених воріт, під навислою вербою, стоїть дівчина і, кутаючись у хустину, гомонить з майстром; мені подобається її простоволоса русява голівка, подобається щасливий, усміхнений погляд з-під лоба, який вона інколи кидає на співрозмовника. Десь мукає корова, з гущини саду лине журлива пісня... Згасає вечірня заграва, яскраві зорі засвітлюються в небі; темно на вулицях, але в темряві відчувається життя, чути гомін, стриманий жіночий сміх... До одинадцятої години все змовкає; ані вогника в усьому Заріччі, всюди сплять, і тільки собаки безшумно сновигають по пустинних вулицях.

Я найняв квартиру на околиці Заріччя в міщанина, який держить фруктовий сад; увесь будиночок на три кімнати я

займаю сам. Ганок і вікна приймальної виходять на вулицю, з спальні видно сад з яблунями й довгими рядами кущів чорної смородини, агрусу, барбарису.

Барак стоїть за містом, на лузі, поряд з обвугленими руїнами колишнього барака. В ньому затишно й весело, пахне свіжим деревом. При бараці — фельдшер-хохол Харлампій Олексійович Прищепенко. Говорить він повільно й шанобливо, високо підводячи брови й припечатуючи кожную фразу словом «так!» Розпитував я фельдшера про настрої зарічанців, про пожежу барака; він розповідав про все докладно й спокійно, як про щось цілком звичайне; потім перейшов до того, що треба було б зробити деякі закупки для барака... Признатися, соромно мені стало за мій піднесений настрої духу.

Все було б добре в бараці, але нижчий персонал!.. Цікаво, звідки до нас набрали таких. Один служитель, Павло, — маленька людина з каламутними блудливими очима, якими ніколи не дивиться в обличчя; одягнений він у піджак і штани на випуск; з усього видно — пройдисвіт, який спокусився великою платнею. Сьогодні під моїм керівництвом він готував сірчано-карболовий розчин. Коли я сказав йому, щоб він обережніше поведився з сірчаною кислотою, — на руку потрапить, всю руку роз'їсть, — в Павлових очах промайнуло щось таке, що важко описати; але я голову даю на відруб, що вступив він до нас у барак, як вступив би... в зграю розбійників. Другий служитель, Федір, — неповороткий сільський хлопчина з сонним і дурнуватим обличчям. Оце й увесь наш, з дозволу сказати, «санітарний загін».

17 липня

Я вже кілька днів тому вивісив на дверях оголошення про безплатний прийом хворих; досі однак у мене був тільки один старик-емфізематик, та дві жінки приносили своїх немовлят з літнім поносом. Але всі в Чемерівці вже знають мене в обличчя і знають, що я лікар. Коли я йду вулицею, зарічанці проводжають мене непривітними, похмурими поглядами. Мені тепер щоразу коштує зусилля вийти з дому; мов крізь стрій, ідеш під цими поглядами, не підводячи очей.

18 липня

Все навкруги ніби спокійно, але щось зловісне відчувається в повітрі, нерви напружені. Через фельдшера, через

кухарку, звідусюди до мене доходять дивні чутки: мене начебто бачили вночі біля молчанівської криниці, бачили, що я сипав у неї якийсь порошок; молотобійці з кузні погналися за мною, але я перестрибнув через паркан у Баташовський сад і зник. Інші бачили, як уночі привезли до барака цілий обоз гробів і гаків. Збираються, нібито, вдруге підпалити барак, перебити поліцію й медичний персонал. Я намагаюсь запевнити себе, що не боюсь, але від кожної п'яної пісні на вулиці, від кожного стукоту серце неприємно здригається.

19 липня. Неділя

Сьогодні увечері я одержав по пошті безграмотного листа. Анонімний прихильник попереджав мене, що цієї ночі «хлопці» збираються розгромити мою квартиру. Коли я читав листа, по мене прислали від покровського священника, з дочкою якого стався випадок. Повертався я додому Ключарною вулицею. Було темно; хмари низько нависли над містом; накрапав дощ. Двері кабака відчинилися, тьмяна смуга світла лягла на дорогу й відбилася в калюжі. Дві тіні нечутно перейшли вулицю й зникли біля пустиря. Мені доводилося йти мимо. Обірваний, босий мужчина в широких штанях ховався в заглибленні хвіртки, мовчки й уважно стежачи за мною поглядом; я мимоволі випростався й, проходячи, стиснув у руці палицю. Позаду знову з'явилися дві тіні; до мене долинуло слово: «лікар». Я звернув на Мотянинську вулицю, потім на Серебрянку. Тіні йшли за мною по той бік вулиці, ховаючись під парканами.

Повернувся я додому. Перелякана кухарка розповіла, що оце лиш приходив гурт п'яних чемерівців і питали мене. Її запевненням, що мене немає вдома, вони не повірили й почали ломитися в двері. Прохожий сказав їм, що тільки-но бачив мене біля церкви Миколи-на-Ржавцях. Вони всі рушили туди Ямською вулицею.

— Ви, пане, до завтра поїхали б до міста,— порадила кухарка.— Чи довго до гріха? Народ п'яний, у голові казна-шо...

— Ех, Явдохе, не таке все це страшне! — засміявся я, поплескавши її по плечу.— Що вони мені зроблять? І тут переночуємо, невелике лихо.

Поїхати до міста... Чи не захопити мені з собою до речі й фельдшера з служителями, щоб на випадок захворювання нікого з нас не могли згайти?

Явдоха лягла спати. Мені не спиться, і я сиджу за письмовим столом.

Чого таїтися перед собою? Мені тяжко й страшно. Страшно цієї темряви, страшно того, що не можна оборонятися. Коли я подумаю: ось зараз вдеруться сюди ці люди,— безумний жах проймає мене, і я не можу примиритися з думкою: та як це можливо?! За що?

Дош тихо накрапає по листях, у темному саду чути невидимі шелести. І я тут сам...

21 липня

Я ліг учора спати о першій годині ночі. Тільки-но задрімав, як у кімнату постукали. Явдоха просунула голову в двері й доповіла, що прийшов фельдшер. У мене в передчутті тьохнуло серце; я звелів покликати його й запалив свічку.

До кімнати повільно й нечутно ввійшов Харлампій Олексійович, блідий, з широко розкритими очима. Гробовим голосом він оголосив:

— Дмитре Васильовичу, у нас у Заріччі холера!

— Та невже?

— Справжня; з блювотою, з судорогами... На Ключарній вулиці. Слюсар Черкасов.

— Що ви самі бачили? Були ви вже там?

— Був. По мене до барака прислали. Я звелів воду нагрівати і ось до вас прийшов.

Я став квапливо одягатися. По грудях і по спині бігав дрібний, частий дроз, в роті було сухо; я випив води. «Треба б було попоїсти чого-небудь,— промайнула в мене думка.— Натщесерце не можна виходити... А втім, ні: я всього півтори години тому вечеряв». Я вдягнувся й метушливо став пристібувати до жилетки ланцюжок годинника. Харлампій Олексійович стояв, підвівши брови й нерухомо втупившись очима в одну точку. Глянув я на його розгублене обличчя,— мені стало смішно, і я одразу опанував себе.

— Ну, ось і практика у нас із вами з'явилась,— сказав я, посміхаючись.— Ви все захопили, що треба?

Ми вийшли на вулицю. Переді мною, спадисто сходячи до річки, широко розкинулось Заріччя; в двох-трьох місцях блимали вогники, вдалині гавкали собаки. Все спало тихо й безтурботно, а в темряві вставав над містом привид грізної гості...

На Ключарній вулиці ми ввійшли в убогий, похилений будиночок. В кімнаті тьмяно горів гасник, Молодиця з червоним, зляканим обличчям, тримаючи на руках дитину, підкладала біля печі тріски під таганок, на якому кипів великий жерстяний чайник. У кутку, за пічкою, лежав на дощаному ліжку кремений мужчина років під тридцять, — блідий, з напівзаплющеними очима; закинувши руки під голову, він слабо стогнав.

— Добровечір! — сказав я, скинувши пальто.

— Здрастуйте! — відповіла молодиця, глянувши на мене, і одразу ж знову повернулася до пічки.

Я підійшов до хворого й помацав пульс. Рука була холодна, але пульс чудовий і повний.

— Давно його схопило? — спитав я в молодиці.

— По обіді сьогодні, — відповіла вона, не дивлячись на мене. — Прийшов з роботи, пообідав, через годину й схопило.

Говорила вона неохоче, немовби намагаючись відмогтися від тих дрібниць, з якими я до неї чіплявся. І взагалі поводитися вона зі мною так, наче я був випадково зайшлою з вулиці людиною, яка тільки заважала їй у її важливій справі.

— Ну, що, Черкасов, як себе відчуваєте? — спитав я хворого.

— Всередині пече, ваше благородіє, нестерпно; тоскно на серці.

— Хочете води з льодом?

Фельдшер подав йому ківш. Він приправ губами до краю, жадібно ковтаючи воду.

— З чого це сталося з вами? — спитав я — Чи не поїли ви сьогодні важкого?

Черкасов знову ліг на спину.

— З молока це, ваше благородіє: прийшов я з роботи стомившись, поїв капусняку, а потім одразу дві чашки молока випив.

Він змовк і заплющив очі. Фельдшер готував гірчичник. Я вийняв з кишені порошок каломеля.

— Ну, Черкасов, прийміть порошок! — сказав я.

Його жінка швидко підійшла до мене і зупинилась, стежачи за кожним моїм рухом. Черкасов рішуче відповів:

— Ні, ваше благородіє, це ви облиште: не буду я порошків приймати!

Я стримував усмішку.

— Ви гадаєте, я вас отруїти хочу? Ну, ось вам два порошки, вибирайте один; другий я сам прийму.

Черкасов повагався, проте взяв порошок; другий я висипав собі в рота. Жінка Черкасова, нахмуривши брови, продовжувала пильно стежити за мною. Раптом Черкасов сіпнувся, швидко підвівся на ліжку, й блювотиння широким струменем линуло на долівку. Я ледве встиг відскочити. Черкасов, звівши голову з ліжка, тяжко стогнав у блювотних потугах. Я подав йому води. Він випив і знову ліг.

— Ну, Черкасов, прийміть же порошок!

— Ану, випийте-но перед тим води нашої,— сказала жінка Черкасова, вороже дивлячись на мене.

— Ти, матінко, надто вже не дурій! — суворо гримнув фельдшер.— Чого це доктор вашу воду пити стане?

— Вода наша, я знаю, а лід ваш!

Я посміхнувся і глянув на фельдшера.

— Ну, що ти з нею вдієш? Давайте вашу воду!

У мені невиразно ворушилася надія, що воду вона мені дасть у чистому посуді. Дружина Черкасова взяла ківш, що стояв біля ліжка чоловіка, й простягла його мені. У мене впало серце.

«Та звідси ж щойно холерний пив!» з острахом подумав я, підносячи ківш до губів. Я виразно пригадую цей залізний, погнутий край ковша і слабій металічний запах від нього. Я зробив кілька ковтків і поставив ківш на стіл.

Черкасов прийняв порошок. Фельдшер поклав йому на живіт гірчичник. Стало тихо. Хворий лежав, нерухомо випроставшись. Гасник, коптячи й блимаючи, слабо освітлював кімнату. Молодиця заколисувала дитину, що плакала.

— Ви скажіть, Черкасов, коли гірчичник буде пекти,— сказав я.

— Дарма, ваше благородіє, воно пече, тільки приємно,— тихо відповів він.

Я сидів на табуретці, схиливши голову. Тепер у мене в шлунку тисячі холерних бацил; є там ще соляна кислота, чи ні? В животі слабо буркотало й переливалося.

— Знов ревматизм з'явився в ногах! — швидко промовив Черкасов, починаючи шулитися і ворухитись на ліжку.— Ксеню! Три, ради бога!.. Три швидше!

Я помацав під ковдрою його ноги: мускули литок судорожно скорочувалися і були тверді, мов камінь.

— О-ооо!.. О-ооо!..— протягло стогнав хворий, тремтячи й випростовуючись на весь зріст. Ми заходилися відтирати його гарячими пляшками й камфорним спиртом.

Судороги поволі слабшали. Черкасов закинув за голову мускулісті руки й лежав з напівзаплющеними очима, інколи тяжко зітхаючи. Павло подавав йому воду, і він жадібно пив її цілими ковшами.

До кімнати ввійшла товста, немолода жінка з жвавим обличчям і чорними бровами.

— Здрастуйте, пане доктор!.. Ну, що, сусідонько, як чоловік?

— Та лежить ось!

— Говоріть-но з ними, пане доктор!.. Ніяк не хотіли по вас посилати: минеться, кажуть, і так. А я дивлюсь, доходить уже людина, на ладан дихає. Що ти, я кажу, Ксенечко, чи ти своєму чоловікові не жінка? Тут тільки доктор і може розумітися.

— Чим раніше будете по мене посилати, тим краще,— сказав я.— Це ж така хвороба: захопиш при початку,— дурницями відбудешся. А у вас як? «Минеться» та «минеться», а коли вже кепська справа, то по лікаря. По обіді схопило, одразу б і послали. Давно б здоровий був.

— Та воно ж... милесенький! Ну, як же інакше? Онде, кажуть, навкруги хвороба ходить. Лікарі вчать, вони розуміють. А що дурниці різні базікають люди, то хіба все переслухаєш?

Хворий поворушився на ліжку.

— Дуже вже пече гірчичник, накажіть скинути, ваше благородіє!

Незабаром хворий знову почав блювати. Він слабшав, очі його тьмяніли, судороги частіше корчили ноги й руки, але пульс увесь час був чудовий. Ми втрьох розтирали Черкасова. Сусідка пішла. Ксеня сиділа в кутку й з тупою увагою дивилася на нас.

Розвиднювалося. Я сполоснув руки сулемою й вийшов у двір покурити. На вулиці було безлюдно: в березах сусіднього саду цвірінькали горобці. Ксеня теж вийшла.

— Ось що, голубонько,— сказав я,— ви весь оцей посуд, з якого пив хворий, відставте десь набік і не пийте з нього самі, бо заразитесь. І ковдру, і пальто, яким він був вкритий, відкладіть. Треба буде все це в гарячій воді прокип'ятити.

— Нам хіба що? Кип'ятіть.

Ксеня помовчала.

— Йому вість було дано,— промовила вона, дивлячись вдалину.

— Яку вість?

— Вчора вранці йшов через міст, його ластівка крилом зачепила. Прийшов пообідати, розповідав.

— Ото, дурниці! Яку там вість! Бог дасть, одужає.

Я повернувся до кімнати. Хворий вгамувався і лежав спокійно, заплющивши очі й тримаючи в руках гарячу пляшку; інколи тільки судороги хапали його ноги і обличчя болісно кривилося.

Блідий ранок дивився у вікна. Фельдшер, схиливши голову, дрімав на табуреті, хворий, укутаний трьома ковдрами, теж задрімав. Стало тихо. В низькій кімнаті було темно й душно, незважаючи на відчинені вікна; гасник тьмяно освітлював брудну, промащену поверхню стола й виступ печі; пахло тарганами й гасом. Я сидів на ліжку Черкасова й під ковдрою водив гарячою пляшкою по його ногах. В люльці лежала під купою червоних ганчірок брудна, бліда дитина з величезними вухами. Вона не спала; підвівши безволосі брови, вона мовчки й пильно дивилася на мене, інколи ворущачи по ковдрі худими, мов сірники, рученятами. Я теж дивився на неї... Навіщо воно, оте кохання двох сильних, вродливих людей, коли воно дає в результаті таких жалюгідних, рахітичних потвор? І навіщо взагалі вони трудяться, що підтримує їх у тяжкій роботі? Невже піклування про цей смердючий куток?

Черкасов став потихеньку хропти. Я звелів фельдшерові полити сулемою підлогу, а сам з Ксенєю й Павлом вийшов з кімнати, щоб дезинфікувати відхідник. Лихо! Виявилось, що його нема, й довелося поливати мало не весь дворик.

Коли ми повернулися, хворий, як і раніше, тихо спав. Фельдшер, сидючи на табуреті, в сонливій задумі дивився в одну точку й куняв. Я відпустив його й Павла додому й залишився сам. Ксеня прикорнула на скрині й теж задрімала. Я ще з годину просидів на призьбі, курячи й любуючись тим, як сходить сонце. Черкасов міцно спав. Небезпека для нього минула. Дезинфекцію доводилося відкласти, щоб дати хворому виспатись. Я розбудив Ксеню, ще раз повторив їй, щоб посуд, білизну, одяг вона не займала до нашого приходу, й пішов додому.

О десятій годині ранку ми з'явилися зробити дезинфекцію. Черкасов, у чистій, що стовбурчилася, ситцьовій сороч-

ці й блискучих чоботях, стояв біля воріт, тримаючи на руках дитину.

— Он уже як! — з радісним подивом вигукнув я. — Чи ви це, Черкасов? Ну, молодець?.. Здрастуйте.

— Здрастуйте, ваше благородіє!

— Як ви себе почуваєте?

— Та вже здоровий. Спасибі, ваше благородіє, що виходили. А допіру так уже й гадав, що помирати час настав.

— Ну, то от же що, Черкасов, ви тепер будьте обережніші з їжею, не їжте зелені й нічого важкого. Найкраще, з'їжте сьогодні яєчко, некруто зварене, та чаю випийте з коньяком, я вам дам.

— Слухаю! Та заходьте, будь ласка, до горниці.

Я зайшов до кімнати — і спинився. Боже мій, що я побачив! Долівка була підтерта чисто-начисто, посуд, увесь перемитий, стояв на полиці, а Ксеня, засукавши рукава, місила тісто на лаві, що стояла вчора в головах у хворого. У мене опустилися руки.

— Ну, скажіть, будь ласка, Ксеню, що ви таке зробили? — спитав я, насилу стримуючись.

— Що я таке зробила?

— Я ж вам сьогодні вранці кілька разів казав: не підтирайте підлоги, відставте увесь посуд набік...

— Та чого ж йому брудному стояти?

— А того, що ви тепер по всьому дому заразу рознесли! Розумієте ви це?.. Ех!..

Я махнув рукою й звернувся до Черкасова:

— Ну, ось що, Черкасов: все-таки треба буде кімнату від зарази очистити. Усі подушки, ковдру, якою ви вчора вкривалися, дайте нам; ми їх вам завтра віддамо. І кімнату треба буде як слід полити й оббризкати.

Фельдшер узяв у руки бутель з сулемою. Очі Черкасова вороже засвітилися, й він швидко сказав:

— Це вже ні, ваше благородіє, це ви звеліть лишити!

— От маєш!.. Та ви знаєте, Черкасов, що у вас було? У вас же холера була, заразна хвороба; якщо не полити кімнату, то зараза в усі боки поповзе, по всьому Заріччю піде.

— Та остаточно сказати, у мене чиста дурниця була: поїв я вчора капусняку з молоком, тільки й того. Хіба це холера?

— Скажіть, Черкасов, а ви бачили коли-небудь холеру?

— Н-ні, не бачив.

— А я бачив, і кажу вам, що це холера. Не можна ж

так про самого себе тільки думати! Не вб'єш зарази, вона піде далі; і сусідів усіх заразите, і дружину. Подумайте самі,— ну, хіба ж можна так?

До кімнати зайшла сусідка Черкасових, яка приходила вночі, і спинилася біля дверей.

— Та нізащо не дам поливати! — сказала Ксеня. — Поллете карбовкою, смердітиме...

— Яка ж це карболка? Сулема це, а не карболка! Понюхайте,— хіба смердить?

Я простягнув до неї бутель. Ксеня понюхала.

— Звичайно, смердить!

— Ну, та понюхайте ж як слід! Нічим же не смердить, як вода. Ми ж уночі оцим самим поливали.

— У мене онде діти й так ледве дихають,— сказав Черкасов,— поллете карболкою, всі повмирають.

— Та, Іване Андрійовичу, від карбовки шкоди нема,— втрутилася сусідка.— Ось у мене на всіх-святих дитя померло від горла; все карбовкою полили — чудово! Це заразу вбиває.

— Е, все це від бога,— сказала Ксеня.— Бог не схоче, нічого не буде.

— Від бога?.. Скажіть, Ксеню, навіщо ж ви мене вночі покликали? — спитав я.— Бог богом, а я вам кажу: якби не покликали мене, ваш чоловік тепер у труні лежав би, знаєте ви це? Він же доходив, коли я прийшов.

— Доходив, нестемно доходив! — підтвердила сусідка.— Приходжу я, вже холонуті почав, і очі закотив...

— За це я вам поки життя мого вдячний,— сказав Черкасов і поклонився.

— Та що мені з вашої вдячності! Коли самому погано, то лікаря швидше кликати, а коли йдеться про інших, то одразу: «все від бога»... Чи вам не соромно, Черкасов? Ви ж не в полі живете, навколо люди! Якщо тепер хто поблизу захворіє, ви знаєте, хто буде винуватий? Тільки ви, й більше ніхто!... Про себе подбали, а сусіди нехай заражаються?

— Та я ж це тільки відносно дітей,— сказав Черкасов, притишивши голос.

— Ну, послухайте, Черкасов, подумайте трошки, хоть що-небудь можете ви зміркувати? Я над вами всю ніч просидів, виходив вас,— хочу я вам лиха чи ні? Який мені зиск ваших дітей морити? А заразу треба ж убити, ви ж були хворі на заразну хворобу. Я не кажу вже про сусідів,—

і дружина ваша, і діти можуть заразитися. Самі тоді до мене прибіжите.

— Ну, ну, Іване, чого ти, справді? — сказав фельдшер. — Наче баба яка, нічого не тямиш.

Він узяв пляшку й став поливати підлогу.

— Та не дам я поливати! — крикнула Ксеня й кинулась до нього. Черкасов стояв, похмуро й злобно закусивши губу.

— Ну, матінко, ти тут не дуже бунтуй! — сказав фельдшер. — А то ми поліцію покличем.

— Річ не в поліції, — перепинив я його, нахмурившись. — Поліцію я кликати не буду. Але скажіть же, Черкасов, поясніть мені, чому ви не хочете дозволити полити.

— Так, ваше благородіє, нема моєї згоди на це.

— Та чому ж?

— Та остаточно сказати, не потрібно це. Бог дасть, і так усі живі будемо.

— Ось на великдень у машиніста те саме було, — сказала Ксеня. — Ніякою карбовкою не поливали, всі живими залишилися. А то, карбовкою все пооббризкуєте... Ми ж як живемо? І самі у сусідів те-інше позичаємо, і їм даємо. А тоді нам хіба хто-небудь дасть?

— Ото далася вам ця карболка! Та понюхайте ж, панове, хіба це пахне карболкою?

Черкасов махнув рукою.

— Ні, ваше благородіє, чого говорити? Не дам я поливати.

— Ну, як хочете. Змушувати я вас не буду. Але пам'ятайте, Черкасов: якщо тепер хто-небудь поблизу захворіє, ви будете винуваті! Прощайте!

Фельдшер здивовано скинув на мене очі й покійно пішов слідом за мною.

І ось мій перший дебют. Погано й тяжко на душі, мучить совість: зробити дезинфекцію було конче потрібно, але що ж я міг зробити? Залишалося тільки вдатися до поліції; дезинфекцію ми б зробили, а далі? Якщо з нічого створилася легенда про шевця, розореного лікарями й поліцією, то які чутки поширювалися б тепер? Холерні таїлися б до крайньої можливості, заражені ними речі ховалися б якнайдалі і розносили б заразу дедалі ширше... І все-таки я знаю, що на Ключарній вулиці, в тому маленькому будиночку, гніздиться джерело зарази, вона, можливо, розповзеться по всьому місту; я, лікар, знаю це й не вживаю ніяких заходів. Боже мій, як усе погано!

В амбулаторії в мене повно хворих. Одуjuanня Черкасова, очевидно, справило ефект. Зарічанці, як переказувала нам куховарка, задоволені, що їм прислали «справжнього» лікаря. З кожним хворим я починаю довгу розмову й зводжу її до холери, настійно раджу поводитися обережніше з їжею і при найменшому розладженні шлунка звертатися до мене по допомогу.

Холера, очевидно, загніздилася в Заріччі: було ще три випадки захворювання (підтверджено бактеріоскопічно). Але починається вона м'яко і слабо, не узгоджуючись з книжками, за якими вона саме на початку мала б бути найбільш жорстокою: всі троє захворілих уже одужують. Один з них, сторож гризлівського горобу, коли ми з'явилися до нього, сам попросився в барак; це — сільський парубок років двадцяти п'яти, звать його Степаном Бондарєвим. Ми доглядали його цілу ніч, і тепер він одужує, хоч дуже ще кволий. Звичайно, всім, хто бажав навідатися до нього, я давав вільний доступ до барака, що знову-таки дуже збентежило фельдшера. Але завдяки цьому зарічанці побачили, що барак анітрохи не страшніший за звичайну лікарню. Коли на другий день «схопило» жерстяника Андрія Снеткова, то мені вже не тяжко було умовити його лягти в барак. Гострий приступ у нього минув, але проноси продовжуються, він дуже схуд і вигляд має апатичний і млявий.

Обидва вони лежать поряд. Степан, стрункий парубок з низьким чолом і світлими вусиками, намагається розмовами розворушити непорушно-задумливого Андрія. Коли їм приносять обідати, Степан, уминаючи сам свій бульйон або яйце, некруто зварене, умовляє сусіда:

— Чого не їсти? І так он як охляв,— гляди, помреш! Не хочеться їсти,— їж надсилу... Чудак-чоловік!

Щодня до Андрія приходять його брат, низенька людина з ріденькою борідкою, з величезним багрово-синім рубцем на щоці. Схлипуючи й витираючи рукавом очі, він тиче в руку Андрія гривеник.

— Либонь кисленького хочеться тобі; купи огірочків або чого такого... Ех, Андрійку, Андрійку!

— Чого ж ти плачеш? — питає Степан Бондарєв, з цікавістю і якомсь недовірливо дивлячись на нього.

— Та один же брат у мене, як же не плакати? Якби

багато було... Ви вже вилікуйте його, пане доктор! Ви люди вчені! — звертається він до мене й низько кланяється.

Андрій лежить, підперши голову рукою, і з байдужою усмішкою стежить за братом...

Вчора я одержав листа від Наташі. Ось він:

«Митю! Ти знав, яке страхіття діється в Заріччі, і все-таки поїхав туди. Як хороше, що ти так вчинив! Я цьому дуже рада. Я знаю, що ти поїхав туди не жартики строїти, я дуже добре знаю, на що ти себе наражаєш, і все-таки я рада. Яке це життя, коли завжди дбати тільки про свою безпеку! Нехай буде, що буде, але там ти робиш діло, справжнє діло. В якому настрої ти поїхав туди? Що там тебе зустріло? Які твої перші стосунки з зарічанцями? Як ти себе почуваш серед них? Пиши мені, будь ласка, Митю! Зарічанці грубі й дикі, як звірі, але хіба вони в цьому винні? Пиши, будь ласка; будь ласка, пиши мені! Не важко ж тобі написати кілька рядків. Чекатиму».

27 липня

Вчора по обіді до барака привезли нового хворого. Фельдшер вирушив зробити дезинфекцію в його квартирі і взяв з собою Федора. Я залишився з хворим. Це був старик, величезний на зріст і кремезний, мідник-ливар Іван Риков. Його проносило, й він нестримно блював, судороги раз у раз корчили йому ноги. Він стогнав і кидався на ліжку. Я вирядив Павла готувати ванну.

— Дайте мені походити! — млявим голосом сказав хворий. — Зводить ноги, нестерпно!

Я хотів допомогти йому підвестись. Риков своїм важким тілом зіперся на мене і, не встоявши, знову сів на ліжку. Він зітхнув і похитав головою.

— Ні, пане, не вдержиш мене сам!

Я це й сам бачив... Вже й тепер, коли хворих було мало, раз у раз доводилося відчувати брак людей; а якби зараз до барака прибуло хоч би двоє нових хворих, — ми залишилися б зовсім без рук. Я пішов у відділення для одужуючих і запропонував Степанові Бондареву вступити до нас за слугителя, — він вже одужав і збирався виписуватися з лікарні. Степан погодився.

Ванна була готова. Я звелів посадовити в неї стогнучого Рикова. Судороги припинились, хворий змовк і схилив голову на груди. За чверть години він попросився в ліжку; його поклали й закутали ковдрами.

— О-о, господи-батечку! — тяжко зітхнув Риков і припав головою до краю подушки.

— Мабуть, млосно тобі? — з цікавістю спитав Степан, немовби перевіряючи на ньому відчуття, яких він зазнавав сам.

— Мло-о-осно!..

— Під серцем горить?

— Горить, хлопче, сили нема... Смерть прийшла.

Степан впевнено сказав:

— Чого помирати? Не помреш!

Риков заплющив очі й випростався. Незабаром він знову став блювати, потім почалися судороги... Степан помацав під ковдрою зведені литки Рикова.

— Бач, наче яблука! — сказав він сам до себе.

— Ох, та й де ж це вітерець? Душно мені! — з тугою промовив Риков. — Дайте мені походити. Поможі, Стъпо!

Степан і Павло взяли його попід руки й стали водити по кімнаті. Походивши, він знову сів у ванну:

— Води, та гарячішо! — уривисто сказав він.

Я звелів підлити кип'ятку.

— Добре так?

— Лийте, ради бога! — нетерпляче вимовив Риков. Спершу покірний і за все вдячний, він ставав дедалі капризніший і вимогливіший.

— Чи не можна ванну довшу? — сердито буркотів він, крутячись і бгаючи під себе ноги.

Вечоріло. Рикову ставало гірше. Приїхав священик і висповідав його. Блювання й пронос не припинялися; хворий на очах марнів і худнув; з-під напівзакритих повік тьмяно світилися зіниці, чоло було клейке й холодне; пульс важко було намацати. Мене дивувало, як часто Риков просився в ванну: сидить у ній півгодини, потім походить по кімнаті, полежить — і знов у ванну; і все просить води гарячішої. Степан не відходив від нього; він інколи перемовлявся з Риковим хриплим, грубуватим голосом, і щось таке по-братському дбайливе прохоплювалося в його коротких зауваженнях, в усьому його поведженні.

О першій годині ночі мене заступив фельдшер, який на той час виспався. Я зробив потрібні розпорядження, сказав, щоб ванни хворому давали, хоч би скільки він їх просив, а сам вирушив додому.

О п'ятій годині ранку я прокинувся, наче мене щось штовхнуло. Ішов дрібний дощ; крізь обкладні хмари слабо

проривалося ранкове світло. Я одягнувся й пішов до барака. Він глянув на мене з сирієї даліни — намоклий, мовчазний. У вікнах ще горіло світло; біля лозняка під великим казаном блимав і димів згасаючий вогонь. Я ввійшов у барак; в ньому було тихо і похмуро; Риков нерухомо сидів у ванні, низько й безсило схиливши голову; Степан, зігнувшись, підтримував його ззаду під пахви.

— Ну, як хворий? — спитав я.

Степан підвів на мене бліде, стомлене обличчя, повільно випростався й повів плечима.

— Нічого, — коротко відповів він. — Блює все та води гарячішої просить.

За ці кілька годин Риков змінився неспізнано: обличчя змарніло й стало синюватим, очі глибоко запали; орбіти зяяли в півтемряві великими, чорними ямами, як у порожньому черепі.

— Ну, що, Іване, як воно? — спитав я.

Риков ледве повів головою, не підводячи повік.

— Говори дужче, не чую! — сказав він хриплим, ледве чутним голосом.

— Як справи? — голосніше повторив я.

Хворий помовчав.

— Води гарячішої! — промурмотів він і тяжко перевернувся в ванні на другий бік. Пульса в нього не було.

Я спитав Степана:

— Де ж фельдшер?

— Він пішов: його до хворого покликали.

— Давно?

— Години зо три тому.

— Чому ж він по мене не послав?

— Пожалів: каже, ви й так мало спали.

Виявляється, незабаром після того, як я пішов, фельдшера покликали до холерного хворого; він взяв із собою Федора, а при Рикові залишив Степана й Павла, який щойно був уместився спати. Як я міг догадатися з неохочих відповідей Степана, Павло, коли фельдшер пішов, одразу ж знову ліг спати, а з хворим залишився один Степан. Сам ще не зовсім здоровий, він *три години* навису продержав у ванні знесиленого Рикова! Покладе хворого в ліжку, долле у ванну гарячої води, поправить вогонь під казаном і знову садовить Рикова у ванну.

Я пішов і розбудив Павла. Він схопився, покvapно обшукуючись і відкашлюючись.

— Хто це вас, Павле, відпустив спати?

— Я щойно лиш... гм... гм... на хвилинку ліг...— Він продовжував відкашлюватися й уникав мого погляду.

— Послухайте, не брешіть ви! — підвищив я голос.

— Не цілу ж добу мені не спати! — пробурчав він, кинувши погляд у куток.

— Людина вмирає, а ви її без допомоги кидаєте! Ви й дві доби повинні не спати, якщо треба.

— Це я не згодний.

— Ну, то вас сьогодні ж буде звільнено.

Павлове обличчя одразу ж набрало незалежного й холодного виразу. Він підвів голову й, прищурившись, глянув мені в очі.

Я прикусив губу.

— А якщо ви зараз не підете в барак, ви не одержите жодної копійки з платні.

Павло закашляв і знову забігав поглядом навколо.

— Чого ж не піти? — промурмотів він, обсмикуючи рукава на піджаку.— Зараз іду.

Я повернувся до барака. Риков, як і раніше, сидів у ванні. Степан пішов підливати воду в казан і передав хворого Павлові. Павло, винувато посміхаючись, шанобливо взяв величезного Рикова під пахви й став його підтримувати.

Тяжко й неприємно було на душі: як усе невлаштовано, неорганізовано! Треба ще відшукати надійних людей, виховати їх, прищепити їм правильне розуміння своїх обов'язків; а справа тимчасом іде абияк, покластися нема на кого...

Години минали. Риков майже не виходив з ванни. Я побоювався, щоб таке довготривале перебування в гарячій воді не позначилося на хворому несприятливо, і кілька разів вкладав його в ліжко. Але Риков одразу ж починав неспокійно кидатися й вимагав, щоб його посадовили назад у ванну. Пульс знову з'явився й поволі кращав. Об одинадцятій годині хворий попросився в ліжко й заснув; пульс був повний і твердий...

Близько чотирнадцяти годин Риков, майже не виходячи, просидів у ванні,— і в мене склалося враження, що врятувала його саме ванна.

29 липня

Не знаю, чи відчують таке інші: все, що ми робимо, все це марне й непотрібне, усім цим ми лише обманюємо

себе. Яка, наприклад, користь від нашої дезінфекції? Хіба не зрозуміло, що вона лише тоді має сенс, коли само населення глибоко вірить у її корисність? Коли ж цього нема, то єдиний вихід — запровадження якогось просто-таки стану облоги: нехай всюди шастануть всевидючі сищики, нехай царює донос, нехай дезінфекція вламується в підозріле житло й ставить усе догори ногами, нехай грізне ремство незадоволення змовкає перед штиками й козацькими нагаями... Та й у такий спосіб чи багато чого досягнеш?

І ось доводиться грати комедію, в яку сам не віриш. Обризувати сулемою місце, де лежав хворий, відбирати пару каптанів і ковдр, якими він укривався. Я знаю, треба було б усіх виселити з заразного будинку, забрати всі речі, ґрунтовно продезінфікувати відхідник і все житло... Так, але куди виселити, у що вдягти виселених? Головне, як примусити їх переконатися в корисності того, що для них робиш? Як дезінфікувати відхідник, коли його нема, і зараза без перешкоди сіялася по всьому двору й під усіма парканами вулиці. А тимчасом бачиш, що якби було з боку жителів бажання, — справа налагодилася б, і можна було б домогтись істотних наслідків... Потопаєш і задихаєшся в безлічі дрібниць, з якими ти неспроможний нічого вдіяти; шкода, що не відчуваєш себе здатним сказати: «Ет, хіба моя в тому вина? Я зробив, що міг!» — і спокійно робити, «що можеш». Повільно, повільно посувається вперед усе, — усвідомлення власної корисності, довір'я до мене; повільно складається надійний санітарний загін, на який можна було б покластися.

1 серпня

Епідемія розгорається. Вже не один вахворілий помер. Вчора після обіду мене покликали додому до слюсаря-замковика Жигальова. Його разом з нами доглядала його сестра — молода дівчина з великими, прекрасними очима. Надвечір вона вахворіла сама, а вранці вони обоє вже лежали в труні. Переді мною, мов живе, стоїть приголомшене обличчя їх старухи-матері. Я сказав їй, що треба зробити дезінфекцію. Вона махнула рукою.

— Та що? Ви ось вапно лете, лете, а ми все мремо... Лийте, чого ж!

Весело жити! Робота кипить, все йде гаразд, ніде ані зачіпки. Мені вдалося, нарешті, підібрати загін бажаного складу, і на цей десяток напівграмотних майстрів і селян я можу покластися, як на самого себе; кращих помічників годі й бажати.

Не кажу вже про Степана Бондарєва: дивлячись на нього, я часто дивуюсь, звідки в цьому найординарнішому на вигляд хлопчині стільки лагідної, суто жіночої дбайливості й ніжності до хворих. Але ось, наприклад, Василь Горлов; це мускулистий молодець з світлоголубими, розбійницькими очима; кажуть, він б'є свою матір, биттям загнав на той світ дружину. І цей самий Горлов поводитьсь зі мною, як лагідна овечка, і працює, як віл. Він дезинфектор. З яким апломбом приходить він у житло холерного, з яким авторитетом і поблажливим виглядом пояснює родичам захворілого суть зарази й дизенфекції! І його зневага до їх нещастя впливає на них дужче, ніж усі мої переконування.

Андрій Снетков одужав і теж служить у нас санітаром. Для жіночого відділення у мене є дві служительки; одна з них — сусідка Черкасових, яка тієї ночі заходила до нас навідатися до хворого.

До всіх своїх санітарів я звертаюся на «ви» й ставлюсь до них зовсім як до рівних. Ми часто сидимо разом на порозі барака, куримо й розмовляємо; входячи до кімнати, я здороваюся з ними перший. І дисципліна від цього анітрохи не порушується, а моральний зв'язок стає міцнішим.

Одного разу, в хвилину одвертості, Василь Горлов заявив мені:

— Йй-богу, Дмитре Васильовичу, я вас так полюбив! Для вас однаково, що благородний, що простий,— ви з усіма рівні. З вами говорити не небезпечно, не те, що інші,— серйозні такі... Звичайно, щодо вчення ви... і знову ж таки, наприклад, щодо дворянства... А все-таки я до вас, як до брата рідного... Майте на увазі.

Я відчуваю, що день при дні я піднімаюся у їх очах. Працювати я змушую всіх багато і у вимогах своїх нещадний. І все-таки я переконаний, що ніхто з них не відмовиться через це від служби, як Павло; чим я пишаюся найбільше, це тим, що їх справа стала для них високою й благородною, їм соромно було б подивитися на неї з комерційної точки зору.

— Дмитре Васильовичу,— каже мені Горлов.— А дозвольте вас спитати: ось начальство ж за-вами не стежить,— навіщо ж ви себе так уже стомлюєте?

— Голубчику мій, та хіба ж це для начальства робиться? Ну, судить по самому собі: ви ось прийшли до захворюлого: все оббризкали, дезинфікували; без цього, можливо, й інші захворіли б, а тепер завдяки вам залишаються живими. Хіба вам це не приємно?

І Горлову починає здаватися, що йому це справді надзвичайно приємно.

У Заріччі про мене говорять з любов'ю і вдячністю. Коли я гадаю почуття, з яким першого, після приїзду, ранку дивився на Заріччя, що розкинулось переді мною, мені смішно стає; я скоріше двадцять разів помру від холери, ніж хоч одну волосинку на моїй голові торкне хто-небудь з чемерівців.

Так, весело жити! Весело бачити, як навколо тебе кипить жива справа, як самого тебе ця справа захоплює цілком, весело бачити, що не марно витрачаються сили, і усвідомлювати,— я не хочу соромитися,— усвідомлювати, що ти не зайва людина і вмєш працювати.

4 серпня

Все це так: про мене говорять у Заріччі з любов'ю і вдячністю, мене слухаються... Та чи можу я сказати, що мені довіряють? Якщо моїх порад і додержують, то все-таки той, хто додержує їх, глибоко переконаний в тому, що вони цілком марні. Він робить послугу мені особисто, тому що я «хороша людина», мої ж поради й усю мою «панську» науку він вважає за ніщо. Я вказую йому на факти, значення яких він не може не розуміти,— факти, зрозумілі десятирічній дитині; він змушений погодитися зі мною, але згода залишається зовнішньою, вона неспроможна ані на волосинку похитнути того глибокого, сліпого недовір'я до нас, яке наскрізь проймає душу зарічанця.

А скажи йому те саме прохожа богомолка або відставний солдат,— і він з глибокою вірою стане додержуватися всього, ними сказаного, він не буде прикидатися фаталістом і говорити: «Бог не захоче, нічого не буде». Ось про бараки йому давно вже наговорили всіляких страхіть робітники, що йдуть з Волги,— і він старанно обходить наш барак за сотню сажнів.

Учора ввечері я повернувся додому дуже стомлений. Попередню ніч геть усю довелося перебути в бараці, вдень теж не вдалося спочити: після прийому хворих треба було побувати де в кого вдома, потім навідатися до барака. По обіді покликали до породіллі. Звільнився я тільки о дев'ятій годині вечора. Повечеряв і напився чаю, роздягаюсь, з насолодою поглядаючи на застелене ліжко,— раптом дзвінок: до барака привезли нового, дуже тяжко хворого. Нічого робити, пішов...

Фельдшер з санітарами метушився навколо койки; на койці лежав кремезний мужчина років під сорок, з русявою бородою й наївним дитячим обличчям. Це був биндюжник, на ім'я Гнат Ракитський. «Схопило» його на базарі лише три години тому, але справляв він дуже погане враження, і пульс уже важко було намацати. Роботи передбачалося багато. Не менш за мене втомленого фельдшера я вирідив спати й сказав, що розбуджу його на зміну о другій годині ночі, а сам залишився з хворим.

Покірний і несміливий, Гнат беззаперечно скорявся всьому. Він прийняв ліки, дав поставити високу клізму; не поворухнувся, коли я впорскував йому під шкіру камфору; втім, він увесь час був у напівпритомному стані.

Я сів на табуретку. У вухах дзвеніло, голова була наче налита свинцем. Гнат лежав на спині, напівзаплющивши очі, і швидко, тяжко дихав. Раптом він здригнувся й квапливо підвів голову з подушки. Степан, який сидів у нього в головах, підставив йому горщик для блювоти. Але Гнатова голова безсило впала на подушку.

— Чого ж не блюєш? Чи не хочеш блювати? Гм...— Степан зітхнув і опустив горщик.

Гнат заворушився на ліжку, почав підводитися, щоб стати рачки.

— Чого ж це живіт не вгамовується? Дуже живіт болять! — вигукнув він і знову впав на бік.

Я підійшов до нього.

— Поможіть!.. Пече під серцем...— промурмотів він у проміжок часу між зітханнями, раптом затремтів, зціпивши зуби, й став випростовувати зводжувані судорогами ноги. Степан і Андрій схопилися за гарячі пляшки. Гнат дивився в стелю каламутними від болю очима. Його посадовили в ванну.

Степан шепнув мені:

— Сьогодні вранці шість кавунів з'їв, натщесерце, товариші його казали; перед обідом ще зовсім здоровий був, з лікарів сміявся.

— Напитися!..— насилу вигукнув хворий, не підводячи понуреної голови.

Степан обережно підвів йому голову й став підносити кухоль з крижаною водою. Гнат сіпнувся всім тілом, і блювота широким струменем хлинула у ванну. Його знову перенесли на ліжку й закутали кількома ковдрами.

Година минала по годині,— повільно, повільно... У мене злипалися очі. Доводилося страшенно напружувати волю, щоб тримати голову прямо і йти, не тягнучи ніг. Починало нудити... Хвилинами свідомість немовби зовсім зникала, все в очах затягалося туманом; тільки тьмяно світився вогонь лампи і чулося тяжке Гнатове відхаркування. Я підводився й починав ходити по кімнаті.

Гнат вигукував хрипким, неприродним голосом:

— Череву болить!

«Череву»... так тільки в псевдонародних оповіданнях мужики говорять,— подумав я з накипаючим ворожим почуттям до Гната.— Пів на другу... Незабаром можна буде розбудити фельдшера».

Я знову поставив хворому клізму і вийшов у двір. В темній далині спало Заріччя, ніде не видно було й вогника. Тиша була цілковита, тільки собаки гавкали, та десь стукотіла тріскачка нічного сторожа. А над головою незліченними зорями сяяло чисте, синє небо; Великий Віз яскраво вирізнявся на заході... В темряві з'явилася чорна постать.

— Гей, шановний, де тут лікаря знайти? Чи не можна допомогу швидше? Дівку схопило, помирає.

«Господи, ще!» з розпачем подумав я.

Розбудили фельдшера. Він вийшов блідий, широко витріщаючи заспані очі.

— Підіть, будь ласка, подивіться, що там таке,— сказав я йому.— Коли щось серйозне, пришліть по мене.

Фельдшер шанобливо заперечив:

— Дмитре Васильовичу, та ви йдіть спати. Я сам впо-раюся; ви ж і всеньку минулу ніч не спали...

— Е, та йдіть уже! — нетерпляче обірвав я його і пішов до барака.

Гнат сидів у ванні. Степан підтримував його під пахви

і грубувато-ніжно перемовлявся з ним, прикладав йому лід до голови, давав пити. Гнат неспокійно перевертався у ванні й ставав у найнезручніші пози, раз у раз погрожуючи захлинутися.

За хвилину він знов попросився в ліжку. Степан і Андрій взяли його під пахви й трохи підняли. Він хотів переступити через край ванни, заніс був ногу, — вона впала навад, і Гнат, з викрученими плечима, мішком звис на руках санітарів. Я взяв його за ноги, ми понесли хворого на ліжку. Весь час його продовжувало несамохіть проносити, тепер це була якась червонувата каша з огидним кислим запахом.

— Ач, кавуни пішли! — кивнув Степан.

Це справді були кавуни; Гнат їв їх із зернятками, з зеленню... І скільки він їх з'їв! Лилося, лилося без краю, майже відрами. Ми поклали його в ліжку.

Я ходив по кімнаті й тамував у собі шалену ненависть до Гната: він же знав, що не слід їсти кавунів, а все-таки їв, сміючись з лікарів... Сам тепер винний! І яке все навкруги огидне й мерзенне, і як тяжко в голові...

Гнатові ставало гірше. З сіро-синім обличчям, з тьмяними, як у мерця, очима, він лежав, щохвилини роблячи короткі блювотні рухи Степан підставляв йому горщик, хворий відвертав голову й випльовував червону блювотину на ковдру. Час від часу Гнат підводився, з силою спирався на ліжку і, похитуючись, ставав рачки.

Степан обережно підтримував його.

— Дядю Гнате! Ляж, як слід!

— Череву дуже болить! — швидким, шелестливим шепотом вимовляв хворий, і чулося глибоке зітхання, яке підтягало живіт далеко під ребра.

Адже ось на ліжку може він підводитись, як хоче; а з ванни виймати, — висить мішком, ногу підняти не хоче. І навіть він блює на ковдру, коли йому підставляють горщик?

Розвиднювалося. В бараці було тихо, і тільки чути було, як уривисто дихав Гнат. Обличчя його стало сіро-свинцевого кольору, сухі губи чорніли під ріденькими вусами. Інколи він швидко підводив голову з подушки і раптом звертав на мене блискучі очі — великі, грізні і злякані... Пульса у нього давно вже не було.

Мені раптом здалося, що ліжка Гната злетіло під стелю, вікна кімнати закрутилися. Я схопився за стіл, щоб не

впасти. Ще раз зробивши над собою зусилля, я впорскнув хворому камфору й вийшов у двір.

Туман хвилями здіймався з сусіднього болота, було сиро й холодно. Я сів на лаві й закурив цигарку. На серці було одне почуття,— тупа, безсміжна огида і до цього хворого, і до всієї навколишньої мерзоти, блювотиння, бруду. Все нісенітниця — вся ця діяльність на інших, все... Одне добре: прийти додому, випити склянку гарячого чаю з коньяком, лягти в чисте затишне ліжко й солодко заснути... «І чому я не роблю цього? — з люттю подумав я.— Я ж лікар, а виконую роль сестри-жалібниці. Чи моя вина, що я не можу добитися від управи помічника лікаря або студента, що я все сам та й сам? Відвідуватиму барак вранці й увечері,— чого ще можна від мене вимагати? Так усі і роблять. У лікаря голова має бути свіжою, а у мене...» Я став вираховувати, який час я не спав: сорок чотири години, майже дві доби.

На околиці загавкали собаки. Я з надією став вдвлятися в туман: може, фельдшер іде. Ні, пройшла жінка якась... Вдаліні співають півні, з барака долинає глухе Гнатове відхаркування. Я помітив, що сиджу якось особливо важко і що голова зовсім уже лежить на плечі. Я підвівся й знову ввійшов до барака.

Гнат нерухомо лежав на спині, закинувши голову. Між чорними, закипілими губами білили зуби. Тьмяні очі, не моргаючи, дивилися з глибоких западин. Іноді блювотні рухи смикали йому груди, але Гнат уже не випльовував... Він починав дихати дедалі слабше й коротше. Раптом заворушив ногами, горло кілька разів піднялося під самісіньке підборіддя, Гнат випростався й завмер; по обличчю його швидко перебігла невловна тінь... Він помер.

Я стояв, прикусивши губу, і нерухомо дивився на Гната. Обличчя його з русявою бородою стало ще наївнішим. Наче маленька дитина побачила нечуване диво, ахнула та так і заціпила з роззявленим ротом і широко розплющеними очима. Я звелів дезинфікувати труп і перенести в мертвецьку, а сам побрів додому.

І ось минуло всього якихось півдоби. Я виспався і встав бадьорий, свіжий. Мене покликали додому до нового хворого. Яку я відчував любов до нього, як мені хотілося його відстояти! Нічого не було гидкого. Я доглядав його, і лагідне, любовне почуття опановувало мене. І я думав про цю обурливу й смішну залежність «нетлінного духу» від

тіла; тіло бадьоре,— і дух твій зовсім змінився; ти любиш, ладен всього себе віддати.

14 серпня

Я вже давно не писав тут нічого. Не до того нині. Лець вільна хвилина, думаєш про одне: лягти спати, щоб хоч трохи спочити. Холера гуляє по Чемерівці й звалює по десять душ на день. Боже мій, як я стомився! Голова болить, шлунок розладжений, всі члени наче дерев'яні. Ходиш і працюєш, як машина. Спати доводиться години по три на добу, і сон якийсь неспокійний, болісний; встаєш такий же розбитий, як ліг.

Навкруги десятками вмирають люди, смерть самому тобі зазирає у вічі,— і до всього цього ставишся зовсім бай-дуже: чого вони бояться вмирати? Це ж такі дурниці, і зовсім не страшно.

18 серпня

Розповідатиму послідовно.

Це сталося на першу пречисту. Пообідавши, я відпустив Явдоху з двору, а сам ліг спати. Спав я міцно й довго. В передпокої раптом пролунав сильний дзвоник; я чув його, але мені не хотілося прокидатися: в ліжку було тепло й затишно, мені згадалося далеке дитинство, коли ми з братом спали поряд у маленьких ліжечках... Серце солодко стискалося, на очі наверталися сльози. І ось треба прокидатися, треба знову йти туди, де навколо тебе тільки муки й стогони...

Дзвіночок задзвенів дужче й остаточно розбудив мене. Я встав і пішов відмикати. З вікна передпокою видно було, що дзвонить Степан Бондарев. Він був без шапки, і обличчя його мало чудний вигляд.

Я відімкнув двері. Степан повільно ступнув у передпокій, слабо поточившись на порозі.

— Дмитре Васильовичу, до вас!

Він коротко й глухо схлипнув. Обличчя його було в синяках, очі червоні, сорочка подерта й заюшена кров'ю.

— Степане, що вам таке?

— До вас оце прийшов. Хлопці вбити погрожують; ти, кажуть, холерний... Мовляв, товаришів своїх продав... з лікарями накладаєш...

Він знову глухо схлипнув і обтер рукавом кров з губи.

— Та в чім річ? Які хлопці? Зайдіть, Степане, заспокойтесь!

Я ввів його до кімнати, посадовив, дав напитися. Степан машинально сів, машинально випив воду. Він нічого не помічав навкруги, увесь зацікавившись в гіркому, знетямленому переляку.

— Ну, розповідайте, що таке скоїлося з вами?

Нерухомо дивлячись, Степан повільно заговорив:

— Кажуть: холерний, мовляв, ти!.. Це зайшов я зараз у харчевню до Розторгуєва, замовив скляночку. Люду багато, п'яні всі.— «А, кажуть, ось він, холерний, прийшов!» Я мовчу, випив скляночку, закушую... Підходить Ванька Єрмолаєв, токар по металу: «А що, шановний, чи не можна, каже, ваших дохтурів-фершалів потурбувати?» — Навіщо вони, кажу, тобі? — «А на те, щоб їх не було. Чи не можна?» — Що ж, кажу, нехай доктор розсудить, це не моя справа.— «Ми, каже, твого доктора зараз бити йдемо, ось для куражу випиваємо».— За що? — «А така вже тепер мода вийшла,— дохтурів-фершалів бити».— Що ж, кажу, в чому сила? Сила велика ваша... Як знаєте.

Мене проймав крупний, частий дроз. Мені досадно було на цей дроз, але втамувати його я не міг. Я сам не знав, чи від хвилювання він, чи від холоду: я був у самій сорочці, без піджака й жилета.

— Як холодно! — сказав я й напнув пальто.

Степан, не розуміючи, глянув на мене.

— «Ач, кажуть, теж фершал знайшовся! — продовжував він.— Іди, йди, кажуть, а то ми тебе загнущаємо по пиці!» — Що ж, кажу, я піду! — Повернувся,— раптом мене хтось ззаду по потилиці. Кинулись на мене, почали бити... Я вирвався, вдарився навтіки. Добіг до Серебрянки; спинився: куди йти? Нікого в мене нема... Я пішов і заплакав. Думаю: піду до доктора. Сумно мені стало, сумно: за що?

Він змовк, глухо й уривисто схлипуючи. У мене самого ридання підступали до горла. Так, за що?

Ясний серпневий вечір дивився у вікно, сонце червоним промінням перебігало по шпалерах. Степан сидів, похнюпившись, груди йому здригалися від ридань. Мереживо його заюшеної кров'ю сорочки було мені таке знайоме! Сіра зношена холоша піднялась, з-під неї виглядала гола нога в стоптаному штиблеті... Я згадав, як два тижні тому цей самий Степан, геть забризканий холерним блювотинням, три години підряд навису продержав у ванні вмираючого хворого. А ті боялися навіть пройти повз барак...

І ось тепер, знедолений, побитий ними, він ішов по оборону до мене: я зробив з нього нашого «спільника», через мене він став чужий своїм.

Степан заговорив знов:

— «Завелись, кажуть, лікарі у нас, так і холера почалась». Я кажу: ви подумайте в своїй довбешці, розміркуйте — за що? Адже в нас онде скільки люду одужує; котрий уже в труну дивиться, та й то ми його виходимо. Хіба ми що робили? Хіба з нами вийшов який конфуз?..

До кімнати нечутно зайшов високий парубок у піджаку й червоній сорочці, в нових, блискучих чоботях. Він зупинився біля порога й повільно оглянув Степана. Я поблід.

— Чого вам треба?

Він ще раз оглянув Степана, не відповідаючи, повернувся й вийшов. Я тоді забув замкнути двері, і він увійшов непомічений.

Я замкнув зовнішні двері на заціпку й повернувся до кімнати. Серце билосся повільно й так сильно, що я чув його стукіт у груди. Задихаючись, я спитав:

— Що це, хто-небудь в тих?

— Ванька Єрмолаєв. Зараз усі тут будуть.

Що було робити? Тікати? Але сама думка про таке приниження кидала мене в краску: вистрибнути з вікна, наче злодій, пробиратися задвірками... Та й куди було тікати?

Я мовчки ходив по кімнаті. Ноги ступали непевно, по спині безперервно перебігав дрібний, бистрий дрозж. Мені раптом в усіх подробицях згадалася смерть лікаря Молчанова, нещодавно вбитого юрбою в Хвалинську... Безпричинність і несподіваність того, що сталося, не дивували мене тепер: мені здавалось, в глибині душі я давно вже сподівався чогось подібного... На серці було страшенно тоскно. Але разом з цим гордо-впевнене, радісне почуття підіймалося в мені: я ще не знав, що робитиму, але я знав, що заступлю й оборону Степана.

Випадково я побачив у дзеркалі своє відбиття: бліде, спотворене страхом обличчя глянуло на мене холодно й дивно, мов чуже. Мені стало соромно перед Степаном і прикро, що він бачить мене в такому стані... Ну, та однаково тепер...

Я зупинився біля вікна. Над садом у димчатоголубій далині блищали хрести міських церков; сонце сідало, небо

було синє, глибоке... Як там спокійно й тихо!.. І знов цей неприємний дроз перебіг по спині. Я повів плечима, засу-нув руки в кишені й знову став ходити. »

В зовнішні двері пролунав сильний удар, одночасно за-дзвенів дзвінок — раз, удруге, і дзвінок урвався.

— Вони! — апатично сказав Степан.

У двері посипалися удари.

Зі мною сталося те, що завжди бувало, коли я йшов на що-небудь страшне: в мені раптом все наче зацімло, і я став спокійний. Але щось дивне в цьому спокої: начебто хтось інший так впевнено й спритно діє в мені, а сам я з острахом стежу збоку за цим іншим.

— Залишайся тут, — сказав я Степанові, вийшов у передпокій і замкнув кімнату на ключ. Ключ я поклав собі в кишеню.

Зовнішні двері тріщали від ударів, за ними чути було гомін великої юрби. Я скинув заціпку й вийшов на ганок.

Наче вибух, пролунав люто-радісний рев. Я швидко зі-йшов з ганку й увійшов у середину юрби.

— Що це, панове, чого ви?

— Фершала давай свого!

Серйозно й заклопотано я спитав:

— Фельдшера? Навіщо він вам?

Маленький худорлявий старик з червоними очима, квапливо засукуючи рукава, проштовхувався до мене крізь юрбу.

— Навіщо?.. Навіщо?.. — безглуздо повторював він і рвався до мене, наштовхуючись на плечі й спини.

Я ступнув назустріч.

— Ну, ось, він мені скаже, годі кричати... Пропустіть же його, дайте дорогу!.. Ось... Ну, в чім річ? — коротко й рішуче звернувся я до старика.

Ми опинилися один проти одного. Старик розгубився і не кліпаючи дивився на мене.

— Що таке сталося?

Він швидко й сторопіло промурмотів:

— Ви чого людей морите?

Я здивовано підвів голову.

— Що таке? Ми — людей моримо?! Звідки це ти, старий, вигадав? Люду в мене в лікарні лежало багато, — що ж, це хто-небудь з них сказав тобі?.. Не може бути! Спитати багатьох можна, — хіба мало в нас одужало! Риков Іван, Артюшин, Кепанов, Філіпов... Всі в мене в лікар-

ні лежали. Ти від них це чув, це вони говорили тобі? — настійливо спитав я.

Старик чудно морщився й сіпав головою.

— Ми, пане, знаємо... Ми все-е знаємо!..

— Е, ні, голубе, постривай! Справа тут серйозна. Якщо ти знаєш, то до ладу й кажи. Де ми людей морили, коли?.. Панове, може, з вас це хто-небудь скаже? — звернувся я до навколишніх.

Ніхто не відповів. Звідусіль дивилися чужі, вороже очікуючі очі. Ззаду витягалися голови з нетерпляче нахмуреними обличчями. Ванька Єрмолаєв, закусивши губу, з глузливою цікавістю стежив за мною.

— Ну, гаразд, ось що! — рішуче вимовив я. — Ходімо зараз усі разом до барака, спитаймо тих, хто там лежить, що вони скажуть: робимо ми їм що-небудь погане чи ні. Якщо скажуть проти мене — я відповідаю.

— Та ходімо, чого там! Гадаєш, боїмося барака твого? — швидко сказав Ванька Єрмолаєв і рушив з місця.

— Ходімо!

Юрба ворухнулась, і ми попрямували до барака.

Я закурив цигарку й заговорив.

— Ось, панове, прийшли ви сюди, галасуете... А через що? Ви кажете, люди вмирають. Ну, а розміркуйте самі, хто в цьому винний. Говорив я вам скільки разів: обережніші будьте з зеленню, не пийте невареної води. Адже навкруги ходить зараза. Розор вам який, чи що, воду скип'ятити? А от же не хочете. А як схопить людину, — лікарі винні: Ось у мене нещодавно один помер: шість кавунів на тещесерце з'їв! Ну, скажіть, хто тут винний? Або, наприклад, з горілкою: казав я вам, не пийте горілки, від неї слабне шунок...

— Ні, пане, вино не шкодить! — втрутився майстровий, який ішов поряд. — Воно цю саму заразу вбиває, воно на користь.

— На користь? А ось приходьте-но до лікарні після свята: як настане свято, вип'є люд, то на другий день одразу вдвоє більше хворих; і ці найлегше вмирають: увечері принесуть його, а вранці він уже богові душу віддає.

— І похмелитися не вправившись, го-го! — засміялися в юрбі.

— Чого смієтеся? Дурні! — суворо спинив Ванька Єрмолаєв.

Вдалині виднівся барак. Щоб не турбувати хворих, я вирішив узяти з собою лише двох-трьох чоловік, а всіх інших залишити чекати біля барака.

Раптом з-за рогу роздрібної крамнички показався приземкуватий фабричний у довгій синій сирячині. Він, очевидно, шукав нас і, побачивши юрбу, побіг назустріч. Я вразно пам'ятаю його бліде обличчя з низьким лобом і величезною нижньою щелепою... Все сталося так швидко, наче блиснула блискавка. Юрба розступилась. Чоловік у сиряку мовчки перебіг по мені поглядом і раптом, коротко й страшенно сильно розмахнувшись, вдарив мене кулаком в обличчя. У мене скаламутилося в очах, я відсахнувся й схопився за голову. Тієї ж хвилини другий удар обрушився мені на шию.

— Го-о... Би-ий!! — несамовито загорлав старик, який розмовляв зо мною й кинувся на мене, і все навкруги сколихнулось.

Від стусана в спину я пробіг кілька кроків; падаючи, вдарився об чийсь коліно; це коліно з силою віджбурнуло мене набік. Пам'ятаю, як, зірвавшись на рівні й охоплений безумним жахом, чіпляючись за чийсь рукав, я кричав: «Братці!.. голубчики!..» Пам'ятаю п'яний рев юрби, пам'ятаю червоні, спітнілі обличчя, стиснуті кулаки, що мелькали переді мною. Раптом тупий, важкий удар в груди перехопив мені віддих, і, давлячись кров'ю, що хлинула з грудей, я, непритомний, упав на землю.

19 серпня

Я вже третій день лежу в лікарні. У мене відкрилося сильне кровохаркання, яке ледве спинили; справа кепська. До мене двічі навідувався губернатор, навідувалися ще якісь поважні особи. Всі вони говорять мені щось люб'язне, міцно потискують руку. Я дивлюсь на них, але мало розумію з того, що вони говорять. Мов цвях, сидить у мене в голові спогад про те, що сталося, і серце ние нестерпно. І я все питаю себе: та невже ж справді це було?.. І одначе це так: я лежу в лікарні, покалічений і вмираючий; переді мною, мов живі, стоять перекивлені люттю обличчя, мені чується крик «бий його!..» І вони мене били, били! Били за те, що я прийшов до них на допомогу, що я ніс їм свої сили, своє знання, — все... Господи, господи! Що ж це, — чи тяжкий, неймовірний сон, чи чиста правда?.. Не соромно признаватися, — я й цієї хвилини, коли пишу, плачу, як

дитина. Так, тепер тільки бачу я, як любив я народ, і яка болісна гірка образа від нього.

Треба вмирати. Не смерть страшна мені: життя холодне й тьмяне, повне марних докорів,— бог з ним! Я за ним не шкодую. Але так вмирати!.. За що ти боровся, в ім'я чого вмер? Чого ти досяг своєю смертю? Ти тільки жертва, жертва безглузда, нікому не потрібна... І даремно вся твоя істота протестує проти образливої непотрібності цієї жертви: так і повинно було бути...

20 серпня

Мені не спиться ночами. Витягуюча пов'язка на нозі заважає поворухнутися, спогади знову й знову малюють недавню картину. За стіною, в загальній палаті, чути чийсь глухий кашель, з рукомийника дзвінко й розмірено капає вода в таз. Я лежу на спині, дивлюсь, як по стелі ходять тіні від блимаючого нічника, і хочеться гірко плакати. Були сили, була любов. А життя минуло марно, і смерть наближається,— така ж безглузда й безплідна... Так, але яке я право мав сподіватися кращої й більш славної смерті?

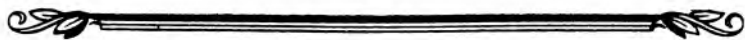
Вони били мене, як зайшого скаженого собаку,— мене, проти якого нічого не могли мати. П'ять тижнів працюючи серед них, кожним кроком доводячи свою готовність допомагати й служити їм, я не зміг добитися з їх боку простого довір'я: я змушував їх вірити собі, але досить було чарки горілки, щоб все зникло, й прокинулось звичайне стихійне почуття. П'ять тижнів! Я за п'ять тижнів гадав знищити те, що створювалося довгими роками. Відколи це звикли вони зустрічати в нас друзів, коли бачили вони собі користь від наших знань, від усього, що ставило нас над ними? Ми завжди були їм чужі й далекі, їх ніщо не зв'язувало з нами. Для них ми були людьми іншого світу, людьми, які гидливо стороняться їх і не хочуть їх знати. І хіба це неправда? Хіба інакше була б можлива та страхотливо глибока безодня, яка відокремлює нас від них?

Я знаю: те, що я тут пишу, заяложене й старе; мені б самому в інший час здалося б це фальшивим і фразистим. Але чому тепер у цих заяложених фразах відчуваю я стільки важкої правди, чому таким жалюгідно-нікчемним здається мені моє минуле життя, моя діяльність і любов? Я перечитував щоденник: скарги на себе, на час, на все... Цим скаргам не було б місця, якби я тоді бачив і відчував те, що так яскраво й так боляче б'є тепер мені в очі...

Важко писати, рука погано слухається. Процес у легенях відбувається швидко, і жити залишається небагато. Я не знаю, чому тепер, коли все скінчено, у мене так світло й радісно на душі. Часто сльози безмежного щастя підступають до горла, і мені хочеться солодко, вільно плакати.

Я часто впадаю в забуття. І коли я відкриваю очі, я бачу мовчазну, понуру постать Степана, що сидить у мене в ногах. Як він сюди потрапив? Я незабаром довідався: він прийшов до головного лікаря лікарні, поклонився йому в ноги і не підводився з колін, поки той не дозволив йому залишатися при мені безвідлучно. Я не знаю, коли він спить: вдень прокинешся чи вночі,— Степан все сидить на своїй табуретці,— мовчазний, нерухомий... Я дивлюсь на цю людину, яку я двічі врятував, і мені хочеться міцно потиснути йому руку. Я поворухнусь,— він підводиться й поправляє подушку, що зібгалася піді мною, дає мені пити. І я знову забуваюсь...

Переді мною стоїть Наташа. Вона гірко плаче, затуливши очі рукою. Мені дивно,— невже Наташа теж уміє плакати? Я тихо гладжу її руку, що тріпоче від ридань, і не можу відірвати від неї очей. І я кажу їй, щоб вона любила людей, любила народ; що не треба впадати в розпач, треба багато й уперто працювати, треба шукати дорогу, тому що роботи страшенно багато... І тепер мені не соромно говорити ці «високі» слова. Вона жадібно слухає й не помічає, як сльози ллються по її обличчю. А я дивлюсь на неї, і тиха радість оволодіває мною; і я думаю про те, яка вона славна дівчина, і як багато в житті хорошого, і... і як хороше вмирати...

НОВІ ВІЯННЯ

Епілог¹

I

Богучарівський земський лікар Сергій Андрійович Троїцький щойно зробив трахеотомію дівчинці, що задихалася від крупу. Він накладав шви на розріз рани, фельдшериця Ольга Петрівна, з сухим жовтим обличчям, у білому фартусі, притримувала вставлену в трахею трубочку.

Хвора ще не прокинулася від хлороформу; вона лежала нерухомо, інколи роблячи глибокі, вільні вдихання; тільки коли Ольга Петрівна ворушила трубочку, дитина починала кашляти, й тоді з отвору трубочки з дмухаючим шумом вилітали бризки кривавого слизу, а Сергій Андрійович і Ольга Петрівна відхитувалися в сторони.

Ольга Петрівна зажмурила ліве око, обмацала мізинцем щоку, на якій повисли дві ясночервоні краплинки, й сказала:

— Замалим зараз мені в око не потрапило.

— Ото лихо! — з жартівливою зневагою відповів Сергій Андрійович.

¹ Оповідання це свого часу викликало з боку критики чимало нарікань за те, що воно позбавлене дії й складається з самих розмов. Нарікання були цілком законними. Але показати представників молодого покоління в дії було за тодішніх цензурних умов зовсім неможливо. Навіть у пропонуваному вигляді оповідання могло з'явитися в світ тільки після довгих поневірянь. Дія відбувається влітку 1896 року, коли в Петербурзі спалахнув знаменитий червневий страйк ткачів, що відзначив собою народження у нас організованого робітничого руху. Автор.

Ольга Петрівна ображено промовила:

— Еге ж! Я зовсім не хочу осліпнути.

— З чого вам, Ольго Петрівно, сліпнути? Ми з вами люди звичні: нас ніяка зараза не сміє займати.

Ольга Петрівна, приховуючи усмішку, відвернулась, щоб дістати скляночку з йодоформом; вона дивувалась, що таке сталося з Сергієм Андрійовичем: завжди похмурий і мовчазний, він сьогодні увесь час жартував і базікав, невгаваючи.

Хвора повільно розплющила великі, затуманені очі.

— Ну, Дунько, як справи? — спитав Сергій Андрійович, нахилився й ласкаво поплескав її по пухлій, засмаглій щоці.

Дівчинка зітхнула і, відвернувши голову, мовчки заплющила очі. Сиділка взяла її на руки й понесла з операційної. Сергій Андрійович старанно вимив сулемою обличчя й руки, попрощався з Ольгою Петрівною й пішов з лікарні додому.

Через дорогу, за канавою, обсадженою лозинами, жовтіло дозріваюче жито. Обрій над житом був свинцевого кольору, сірі хмари суцільно вкривали небо. Але хмари ці не загрожували дощем, і від них тільки відчувалося затишніше й ближче до землі. Зі сходу слабо віяв прохолодний, підбадьорюючий вітер.

Сергій Андрійович ішов шляхом вздовж зарослої канави, розтирав долонями квіти полину й з щасливим, життєрадісним почуттям дихав назустріч вітрові.

Сьогодні в Сергія Андрійовича було велике свято: він мав провести вечір з двома гістьми, яких він рідко бачив у своїй глушині. Думка про цих гостей розвіяла в Сергієві Андрійовичу його турботи й жалі, він відчував себе бадьоро, молодо й радісно.

Один з гостей уже з учорашнього вечора був у Сергія Андрійовича й зараз чекав його вдома. Гість цей був його давнім університетським товаришем Кисельовим, знаменитим організатором артілей. Про нього останнім часом багато писали в газетах. З нижегородської виставки, де він експонував вироби своїх кустарів, Кисельов по дорозі заїхав на добу до Сергія Андрійовича й сьогодні увечері виїжджав. Сергій Андрійович проговорив з ним до пізньої ночі й увесь ранок після амбулаторного прийому; він не міг наслухатися Кисельова, не міг наговоритися з ним; дивлячись на цю людину, яка все своє життя присвятила загальній справі, Сергій Андрійович переймався гордливою радістю за своє покоління, що дало життю таких діячів.

Другий гість, якого сьогодні чекав Сергій Андрійович, була дочка сусіднього поміщика, Наталія Олександрівна Чеканова. Сергій Андрійович не бачив її чотири роки. В той час Наташа щойно закінчила гімназію й готувалася до атестату зрілості для вступу на медичні курси: це була дівчина урвиголова, з невиразними, широкими запитами, що бродили в її душі, вся — поривання, вся — неспокійне шукання. Восени, всупереч батьковій волі, вона несподівано поїхала до Швейцарії й відтоді мов у воду впала; доходили чутки, що через два роки вона переїхала до Петербурга. Батько сподівався, що без грошей Наташа довго не витримає й сама повернеться додому, але нарешті втратив надію; цієї весни він написав їй до Петербурга й запросив приїхати на літо в село. Наташа відповіла, що їй нема коли й що навряд чи їй пощастить скоро приїхати. Проте на початку липня вона зовсім несподівано приїхала додому, не встигнувши навіть попередити про приїзд. По дорозі зі станції вона заїхала до Сергія Андрійовича. Коли він побачив Наташу, в нього стислося серце з жалю; очевидно, за ці чотири роки їй довелося зазнати чимало; вона дуже схудла й поблідла, справляла враження нервової; зате від неї так і повіяло на Сергія Андрійовича бадьорістю, енергією й щастям. Він з гарячою цікавістю слухав квапливі, жваві розповіді Наташі, спостерігав її й думав: «Вона знайшла дорогу й вірить у життя». Наташа пробула в нього не більше як півгодини, і Сергій Андрійович не встиг поговорити з нею як слід. Учора він повідомив її про перебування в нього Кисельова, й Наташа обіцяла приїхати.

«Що ж воно вийшло з неї?» з цікавістю думав Сергій Андрійович, потираючи руки.

І він посміхався при думці про сьогоднішній вечір і радів нагоді освіжитися й розворушитись, зітхнути чистим повітрям того світу, де не особисті турботи й печалі сушать людей.

Сергій Андрійович підійшов до ветхого будиночка, що стояв навпроти церкви. З-під оброслої мохом тесової покрівлі, наче спідлоба, дивилися на церкву п'ять маленьких вікон. Навколо будинку юрмилися старі берези. Біля церковної огорожі син Сергія Андрійовича, гімназист Володя, грав у скраклі з сільськими хлопцями.

Уздовж бічної стіни тяглася широка, потемніла від дощу тераса з похиленими стовпчиками й підгнилими пери-

лами. На терасі блищав сѣмовар. Дочка Сергія Андрійовича, Люба, розливала чай. За столом сиділи Кисельов і син богучарівського дяка, студент-технолог Даєв.

II

Коли Сергій Андрійович зійшов на терасу, між Кисельовим і Даєвим кипіла запекла суперечка, і на нього майже не звернули уваги.

— Ану, Любонько, налий-но мені чайку! — звернувся Сергій Андрійович до дочки.

Він узяв склянку чаю, поклав у неї лимон і з склянкою в руках підсів до співрозмовників.

Кисельов був кремезний і приземкуватий чоловік років понад сорок, з широким обличчям і великою бородою; з-під високого й дуже крутого чола уважно дивилися маленькі оченятка, в яких була чудна суміш наївності й хитрої практичної кмітливості. Усім своїм виглядом Кисельов дуже нагадував ярославця-цілувальника, але тільки практичну кмітливість свою він застосовував не на обдурювання й споювання селян, а на справу широкої допомоги їм.

Схвильовано барабанячи товстими пальцями по скатертині, Кисельов уважно слухав студента.

— Чого сперечатися? Сама по собі артіль, звичайно, справа хороша, — говорив Даєв, стрункий хлопчина з чорною бородою й зневажливо-погордною зморшкою між тонких брів. — Я не маю сумніву, що цим шляхом вам удасться піднести на якийсь час добробут кількох десятків кустарів. Але всі сили, всю свою душу присвятити такій безнадійній справі, як підтримка кустарної промисловості, — на мою думку, марнування сил і часу.

— Чому ж це кустарна промисловість — така безнадійна справа? — спитав Кисельов.

— Тому що існує досконаліша форма виробництва, з якою не нашому кустареві боротися. Ви подивіться, він уже по всій лінії відступає перед фабрикою, й зовсім не з якихось випадкових причин; машина з невідпорною послідовністю вириває з його рук один інструмент за одним, і коли кустар ще хоч якийсь конкурує з нею, то тільки завдяки своєму пресловутому «зв'язку з землею», яка дозволяє йому цінити свій труд за ніщо.

— Отже, виходить, і нехай собі машина вириває в нього «один інструмент за одним», нехай собі розвивається фабрика? Так із тим і треба примиритися? — спитав Кисельов, гумористично підвівши брови.

— Миріться, не миріться, а фабрика однаково задушить кустаря.

— Обурливо! — Кисельов ударив кулаком об стіл.— Для вас це — теорія, а для мене це трупом пахне!

— Годі вам, яка тут теорія! Треба бути сліпим, щоб не бачити вмирання кустарництва, і — ви мені даруйте — треба не знати азбуки політичної економії, щоб думати, що артіль може його оживити.

Сергій Андрійович, схилившись над склянкою й коло-тяти ложечкою чай, похмуро й недоброзичливо слухав Даєва. Те, що він говорив, не було для Сергія Андрійовича новиною: і раніше він уже не раз чув від Даєва такі думки, і з журнальної полеміки був обізнаний з цим нещодавно народженим у нас вченням, яке вітає розвиток у Росії капіталізму й на місце живої, діяльної особи кладе в основу історії сліпу економічну необхідність.

Слухаючи тепер Даєва, Сергій Андрійович починав дратуватися дедалі дужче. Але йому хотілося зберегти свій тихий і радісний настрій, і він постарався припинити суперечку.

— Ех, Іване Івановичу, ну чого ти з ним зв'язуєшся? — звернувся він до Кисельова, обнявши його за плечі, і жартівливо махнув рукою в бік Даєва.— Ці нові люди — публіка одчайдушна, з ними, голубе мій, не порозумієшся. Нам із тобою їх і не зрозуміти,— усіх цих декадентів, символістів, марксистів, велосипедистів... Ну, а ось вона, нарешті, і Наталія Олександрівна.

Сергій Андрійович підвівся й шумно відсунув стілець.

III

До хвіртки, верхи на буланому коні, під'їхала дівчина в солом'яному капелюшку й рожевій кофточці, підперезаній широким шкіряним поясом. Вона зстригнула на землю й стала прив'язувати коня до тину.

Сергій Андрійович радісно пішов назустріч.

— Наталіє Олександрівно!.. Нарешті!.. Здрастуйте!

Наташа з бистрою, трохи зніяковілою посмішкою відповіла на його потиск і зійшла на терасу. Від кофточки падав рожевий відблиск на бліде обличчя, й від цього Наташа здавалася свіжішою й здоровішою, ніж тоді, коли Сергій Андрійович бачив її вперше. Вона поцілувалася з Любою, Сергій Андрійович представив їй Кисельова й Даєва.

— Яка ви вже велика стали! — сказала Наташа, з усмішкою оглядаючи Любу. — Ви в якому тепер класі?

— Перейшла у восьмий, — червоніючи, відповіла Люба й стала наливати їй чай.

На мить усі змовкли.

— Ну, ось, Наталіє Олександрівно, знову ви в наших краях, — заговорив Сергій Андрійович, з батьківською любов'ю дивлячись на неї. — А нам тут Іван Іванович розповідав про організовані ним артілі; я вам вчора писав про нього.

— Ви давно вже провадите цю справу? — спитала Наташа, крадькома придивляючись до Кисельова.

— Чотири роки проваджу, — неохоче відповів Кисельов, ще повний вражень від розмови з Даєвим.

Наташа нерішуче сказала:

— Вам, мабуть, уже набридло розповідати?

— Та й розповідати нічого... Ось, якщо хочете, подивіться наш артільний статут, там все сказано.

Він дістав з бумажника складений учетверо аркуш паперу й передав Наташі. Наташа швидко розгорнула аркуш і з цікавістю стала читати.

— Тут сказано, що члени артілі мають жити між собою «по божій правді». А що чинить артіль з членом, якщо він перестане жити по правді? — спитала вона.

— По-різному буває. Найчастіше урезониш його, — дядько й отямиться, сам зрозуміє, що негаразд зробив. Ну, трапляється, звичайно, що якогось нічим не проймеш, — такого доводиться виключати; паршива вівця всю отару поганить.

Наташа стала розпитувати, як часто в них взагалі трапляються випадки виключення учасників, на яких умовах приймають нових членів, наскільки розвинута в артілях самодіяльність. Кисельов поволі пожвавішав і став розповідати. Він розповідав довго й докладно.

Сергій Андрійович слухав з насолодою. Йому вже було відомо все, що розповідав Кисельов, але він був готовий

слухати ще і ще без краю. На душі в нього знову стало тихо, хороше й радісно. Вечоріло, небо, як і раніше, було вкрите хмарами; на заході, над ставом, тяглися золотаві хмаринки фантастичних обрисів. Теплий вітер слабо шумів у березах.

— Так, панове, ця справа — жива й плідотворна справа, — закінчив Кисельов. — Вона дає таку моральну втіху, дає такі відчутні наслідки, так багато обіцяє в майбутньому, що я кожному скажу: якщо хочете хорошого щастя, якщо хочете з користю застосувати свої сили, то йдіть до нас, і ви не розкаєтесь... хоч ось пан Даєв і не погоджується з цим.

Наташа швидко й уважно глянула на Даєва.

— Я з цим теж не погоджуюсь, — сказала вона, опустивши очі.

Сергій Андрійович насторожився.

— Чому?

— Це справа хороша, але мені не віриться, щоб вона багато обіцяла в майбутньому. З розповідей самого ж Івака Івановича видно, що все держиться тільки його особистим впливом; якщо усунеться Іван Іванович, — і його артїлі зараз же розпадуться, як було вже стільки разів.

— Чому ж би це їм неодмінно розпастися? — спитав Кисельов.

— Тому що ви надто багато вимагаєте від людини... Ваші артільники мають жити «по божій правді»; звичайно, на ґрунті дрібного виробництва єднання тільки при такій умові й можливе; але ж це означає зовсім не зважати на природу людини: «по божій правді» здатні жити подвижники, а не звичайні люди.

— Он як! — протягло сказав Сергій Андрійович і широко розкрив очі. — «При дрібному виробництві єднання неможливе». Наталіє Олександрівно, та чи не збираєтеся й ви з цієї нагоди виварити нашого кустаря в фабричному казані?

— Ні в мене, ні в кого немає такої сили, щоб зробити це, — з усмішкою відповіла Наташа. — А що історичний хід речей його виварить, — в цьому, звичайно, не може бути сумніву.

— Знову цей «історичний хід речей»! — вигукнув Кисельов. — Панове, та посоромтеся ж хоч трошки! Ви шанобливо схиляєтеся перед будь-якою мерзотою, яку

готовий зробити ваш «історичний хід речей». Якщо він обіцяє розплодити у нас фабрики, задушити кустаря, то нехай і буде так, нехай кустар гине?

Втрутився Даєв.

— Зараз, Іване Івановичу, йдеться не про мерзоту, яку чинить історичний хід речей. Питання про те, — що можете ви дати нашим кустарям? В кращому випадку вам удасться поставити на ноги два-три десятки бідарів, і нічого більше. Це буде дуже хорошою, доброю справою. Але яке ж це може мати серйозне суспільне значення?

Сергій Андрійович майже з ненавистю слухав Даєва. Даєв говорив зневажливо-вчительським тоном, наче й не сподівався на тямущість Кисельова, і Сергієві Андрійовичу було досадно, що той зовсім не помічає ні тону Даєва, ні його різкостей.

Кисельов глибоко зітхнув і підвівся з місця.

— Я бачу тільки одне, панове, — сказав він: — ви не любите людину й не вірите в неї. Ну, скажіть, невже, справді, отак і не можна зрозуміти, що дружна робота вигідніша, ніж робота нарізно, що краще бути братами, ніж ворогами? Ви злорадно вказуєте на невдачі... Що ж? Так, вони є! Але чи знаєте ви, в яких умовах доводиться жити селянинові? Чи можуть розвинутися при них ті нахили до любові й чутливості, які закладені в його душі? А нахили в ньому закладені багаті, смію вас запевнити! Ви смієтеся з цього. Але мене ось що дивує: ви молоді, життя не знаєте, обізнані з ним тільки з книг, — і в робочих людях вбачаєте звирів. Я знаю їх, живу серед них ось уже п'ятнадцять років, — і кажу вам, що це — люди, хороші, чесні люди! — палко вигукнув він.

— І я можу підтвердити це! — урочисто вимовив Сергій Андрійович.

— Любо! Чи ти не знаєш, котра зараз година? — раптом голосно спитав Володя.

Він уже з десять хвилин стояв на терасі, нетерпляче й виразисто поглядаючи на батька, але той, захоплений суперечкою, не помічав його.

Кисельов покwapно вийняв годинник.

— Ого, вже восьма година! Пора, Сергію Андрійовичу, коня запрягати, а то я на поїзд не встигну.

— Тату, Нежданчика запрягти? — швидко спитав зраділий Володя.

Усі засміялися.

— Е, братіку, в тебе тут, бачу я, тонка політика була! — сказав Даєв, схопивши Володю ззаду під пахви. — То ж то його раптом зацікавило, котра зараз година!

— Тату, Степанові треба в нічне їхати! — крикнув Володя.

— Та вже доведеться тобі відвезти Івана Івановича, — відповів Сергій Андрійович. — Нехай тільки Степан коня запряже.

— Жодного ж слова, розбійник, без політики не скаже! — промовив Даєв, лоскочучи Володю. — Бити тебе, братіку, нікому, ось що.

— А вам? — заперечив Володя, шулячись і намагаючись спіймати пальці Даєва.

— Та ти ж не даєшся, лиходію!

— Ну, наприклад, за що ви мене лоскочете?

— Скажи ти мені, до якої, власне, думки цей твій «приклад» є ілюстрацією?

Володя викрутився з рук Даєва й заліз на перила.

— Ніякої я вашої балюстрації не розумію.

Він зліз на землю й через квітники помчав на стайню.

Даєв узяв свою порожню склянку й підійшов до Люби.

IV

Сергій Андрійович ревниво поглядав на Даєва. Він бачив, як радісно спалахнула Люба, коли Даєв заговорив з нею: невже він і його погляди не обурюють її?.. Даєв сів кінець столу біля Люби й зайшов з нею в розмову.

— Як для вас, панове, всі ці питання з височини теорії легко розв'язуються! — говорив тимчасом Кисельов. — Для вас кустар, селянин, фабричний — все це абстрактні поняття, а тимчасом вони люди, живі люди, з кров'ю, нервами й мозком. Вони теж страждають, радіють, їм теж хочеться їсти, незважаючи на те, чи дозволить їм це «історичний хід речей», чи ні... Ось я в Нижньому одержав від моїх палашківських артільників листа...

Кисельов дістав з бумажника брудний, списаний кривувальками папір, повільно надів на ніс пенсне і, відкинувши голову, став читати:

«Дорогому благодійникові нашому Іванові Івановичу Кисельову від Єрофія Тукаліна, Івана Єгорова і т. д. лист». Лист! — з усмішкою повторив він, моргнувши

бровами.— «Писали ми до вас, що Косяков Петро продав кузню ціною за 81 крб. срб. і хочить, щоб узяти гроші собі на користь. То через те, Іване Івановичу, як хочете, так і робіть із ним. Але ми оного не потребуємо, тому що в тій кузні ще не працювали й не потребуємо оної, а ви як знаєте, так і робіть розпорядження»... Ну, і так далі... «І ще кланяємося вам з подякою і просимо не залишати нас, за це будемо об вас бога молити за ваші добродійництва нас, бідних людей». Підписано: «брати артілі» такі й такі... Так, панове, і що ви там не кажіть, а я їх не залишу! — вимовив він тремтливим голосом, скидаючи пенсне.

— Який лист хороший! — сказала Наташа, блиснувши очима.

— Ну, о-ось! Правда ж? — спитав Кисельов.— Неможливо ж, панове, так ставитися! Книжки вам кажуть, що за політичною економією артілями революції вашої не можна досягти,— вам і досить. А це ж усе живі люди; хіба ж можна так міркувати?.. Мені й не те ще доводилося чути: переселення, наприклад, теж річ небажана, їх нема чого захочувати, тому що, бач, у такому разі в нас залишиться мало безземельних робітників.

— Ну, це ви чули від якого-небудь молодця з Страсного бульвару!¹ — посміхаючись, сказала Наташа.

В очах Кисельова промайнув лукавий вогник.

— Ні, я це півгодини тому за цим столом чув,— повільно вимовив він, чемно посміхаючись.

Наташа спалахнула і, збентежена, схилилася над чашкою.

— На очну ставку готовий стати з паном Даєвим,— додав Кисельов.

— Я щодо цього не погоджуюсь з паном Даєвим.— Наташа випросталася й дивилася в очі Кисельову з іще червоним від збентеження обличчям.— По-моєму, переселення просто бажане, тому що воно підвищить добробут і переселенців і тих, що залишаються, а це поведе до розширення внутрішнього ринку.

Кисельов слухав з ледве помітною усмішкою. «Не хоче розкрити карти!» думав він. Сергій Андрійович відкинувся на спинку стільця й з нещадним, визивним чеканням дивився на Наташу.

¹ На Страсному бульварі містилася редакція реакційної газети «Московские ведомости».

— Ну, і що ж далі? Для вас це — тільки маленька «розбіжність» з паном Даєвим?.. Дивно! — Він посміхнувся й знизав плечима. — Щойно тільки самі ж ви визнали його погляди гідними Страсного бульвару, а тепер раптом виходить, що це для вас — так собі, лише незначна розбіжність!.. Гм! Ну, тепер мені цілком зрозуміло, чому саме на цьому бульварі ви й зустріли найпалкіше співчуття.

Даєв, з склянкою в руках, підійшов і спинився, колотячи ложечкою в стакані.

— Скажіть, будь ласка, Василю Семеновичу, як ви ставитеся до переселенського питання? — звернувся до нього Сергій Андрійович. Спитав він найневиннішим голосом, але очі його дивилися похмуро й вороже.

— Хвалити бога, у нас, виявляється, й переселятися нікуди, — відповів Даєв, очевидно, забавляючись обуренням Сергія Андрійовича. — Хіба можна серйозно говорити в нас про переселення? Культура землі найпервобутніша, три чверті населення пораяється коло землі; це так нам незабаром і всієї земної кулі не вистачить. Вихід звідси для нас той самий, що був і для Західної Європи, — розвиток промисловості, а зовсім не втеча до Сибіру.

Наташа стала заперечувати.

Сергій Андрійович слухав, палаючи обуренням. З приводу такого істотного питання вони сперечалися неохоче, з готовністю робили одне одному поступки, — очевидно, щоб тільки якнайшвидше порозумітися й дійти краю.

— Навіщо ви, Наталіє Олександрівно, згадуєте про «живих людей», що вони вам? — вигукнув Сергій Андрійович. — Будьте ж одверті до краю: говоріть про вашу промисловість і дайте живим людям спокій. Якби вони загрожували спинити розвиток вашого капіталізму, то хіба стали б на них зважати? Що таке для вас ця сотня тисяч якихось «живих людей», які вмирають з голоду!

І зараз обоє вони об'єдналися проти нього, доводячи, що якби хто-небудь міг спинити розвиток капіталізму, то розмова була б іншою, а за даних умов ніщо спинити його неспроможне.

Сергій Андрійович став завзято заперечувати, але становище його в суперечці було досить несприятливе: в економічних питаннях він був зовсім не сильний і тільки пам'ятав щось про ринки, відсутність яких робить розвиток російського капіталізму неможливим. Супротивники ж його, очевидно, саме економічними питаннями переважно й ціка-

вилися і засипали його доказами. Сергій Андрійович почував, що вони бачать слабкість його позиції, і його однаково дратував і поблажливий тон заперечень Даєва, і співчуття до нього, що світилося в очах Наташі.

До співрозмовників приєднався й Кисельов. Суперечка тривала довго,— палка, але втомливо-безплідна, тому що співрозмовники стояли на занадто різних відмінних точках зору. Для Сергія Андрійовича й Кисельова погляди їх супротивників були сповнені непримиренних суперечностей, і вони були переконані, що ті не хочуть бачити цих суперечностей лише з упертості: Даєв і Наташа проголошували себе ворогами капіталізму— і в той же час раділи його процвітанню й посиленню; говорили, що для широкого розвитку капіталізму необхідні певні суспільно-політичні форми,— і в той же час твердили, що сам же капіталізм ці форми й створить; історичне життя, на їх думку, спрямовувалося непідлеглими волі людини економічними законами, виступати проти яких було безглуздо,— але звідси для них не випливав висновок, що при такому погляді людина повинна сидіти згорнувши руки.

— Хіба все це не зрозумілі до очевидності суперечності? — запитували Сергій Андрійович і Кисельов.

Даєв і Наташа у відповідь знизували плечима, дивувалися, як можна так плоско розуміти речі.

Втім, серйозно сперечатися й доводити продовжувала тільки Наташа; Даєв більше забавлявся, спостерігаючи, якої безглуздо-викривленої форми набирали їх погляди в розумінні Сергія Андрійовича й Кисельова.

Сергій Андрійович мовчки пройшовся по терасі.

— Ні, панове, щоб можна було дійти до такої обмеженості, до такої страхітливої черствості й безсердечності,— цього я не сподівався! Ну, та й часи ж тепер, що вже й казати,— довелося мені дожити.

— На нас гріх скаржитися,— серйозно заперечив Даєв: — час хороший і надзвичайно цікавий. Чудовий час. А щодо ваших докорів у безсердечності, то, запевняю вас, Сергію Андрійовичу, переконати ними кого-небудь дуже важко. Ми твердимо, що Росія стала на певний шлях розвитку, й що змусити її звернути з цього шляху ніщо не спроможне; доведіть, що ми помиляємося; але ви замість цього на всі лади стараєтеся втлумачити нам, що наш погляд «обурливий». Дивне ставлення до дійсності! Пора б

уже перестати судити про явища з точки зору наших ідеалів.

Сергій Андрійович з цікавістю спитав:

— Ви гадаєте, що пора?

— Так, я гадаю, що давно вже пора. Життя розвивається за своїми законами, не беручи до уваги ваших ідеалів; треба прийняти ті, які диктує нам сама дійсність.

— Боже мій, боже мій! І це — молодь, надія країни!..— вигукнув Сергій Андрійович.

Він схопився за голову й схвильовано заходив по терасі.

Наташа з непевною посмішкою дивилася на скатертину. Даєв стежив за Сергієм Андрійовичем з неприхованою іронією.

— Якщо про це говорити, то... Не заздрю я країні, якій доводиться задовольнятися надією на молодь,— сказав він.— Хвалити бога, наша країна цієї надії вже не потребує. Виріс і виступив на сцену новий, глибоко революційний клас...

— Та не на вас же, звичайно, розраховувати...

Голос Сергія Андрійовича зірвався. Він махнув рукою й відійшов до краю тераси.

Хмари на заході сяяли сліпучим золотим світлом, увесь захід горів золотом. Здавалося, ніби там розкинулися якісь широкі, неосяжні рівнини; довге золоте проміння пронизало їх, розходячись до половини неба, на півночі гуртувалися й нагромаджувалися важкі хмари з бронзовим відтінком. Зелень ліщинників і кленів стала дивовижно яскравого кольору, золотий відблиск ліг на далекі ниви й села.

Сергій Андрійович, похмуро прикусивши губу, дивився на переможно палаюче небо. Сльози душили його: то ось що вийшло з Наташі, ось у чому вона знайшла вихід і заспокоєння!.. На Даєва Сергій Андрійович давно вже махнув рукою. Раніше він не розумів, як могла бойова натура Даєва примиритися з таким апофеозом квієтизму, потім одначе вирішив, що жорстокість нового вчення була цілком відповідною черствій і недобрій вдачі Даєва. Але Наташа!..

Сергій Андрійович згадав, як одного разу, чотири роки тому, вона заїхала до нього з прогулянки верхи, разом із своїм двоюрідним братом, лікарем Чекановим. Стільки в її очах було тоді життя й щастя, стільки молодості, що радісно поривалася на простір, співчутливої й люблячої! Сергій

Андрійович сам увесь той день відчував себе немовби помолоділим. Потім він побачив Наташу два місяці згодом. Вона щойно повернулася з Слесарська, де в неї на руках помер лікар Чеканов, до смерті побитий юрбою під час холерних заколотів. Змінилася вона страшенно: очі її палали глибоким, зосередженим вогнем, усіма помислами, всією істотою вона немовби заглибилася в одне бажання,— бажання страждань і жертви. В той час Наташа часто бувала в Сергія Андрійовича й наполегливо розпитувала його, що тепер найпотрібніше робити, куди спрямувати свої сили. Він полюбив її, як дочку, і життя для нього стало світлішим; ніколи він не працював так багато, як в той час, і працював радісно, без звичайного роздратовання й бурчань. Незабаром Наташа поїхала на південь сестрою-жалібницею, потім, коли закінчилася холера, за кордон... І ось що тепер вийшло з неї!

А тимчасом по-давньому вона була симпатичною Сергієві Андрійовичу... Що ж це за клята зараза, звідки набула вона такої всепідкоряючої сили?!

З-за сарая виїхав на шарабані Володя. Він нахльостував батогом Нежданчика, поглядаючи на балкон, чи не стежить за ним батько, й хвацько під'їхав до хвіртки. Біля стола почувся шум відсовуваних стільців. Сергій Андрійович повернувся до гостей.

Кисельов застібав пальто й надівав дорожню торбинку.

— Ну, прощайте, панове! — сказав він, простягаючи свою широку руку Наташі й Даєву.— Бажаю вам усього найкращого. Робіть вашу «історичну» справу,— відкривайте фабрики, старайтесь обезземелити селян, зруйнувати артіль і кустарні промисли,— можливо, вам коли-небудь і стане соромно за це. А ми,— ми з нашими «братами-артільниками» не боїмося вас... Ви не ображайтесь на мене!..— швидко додав він, добродушно посміхаючись і міцно потискуючи обома руками руку Даєва.— Серця у вас хороші, тільки теорія вас душить, ось де лихо!

Даєв розсміявся й гаряче потис у відповідь руку Кисельова.

— А мені дозвольте цілком щиро побажати вам якнайбільшого успіху.

Кисельов зійшов з тераси. Сергій Андрійович після всього, що сталося, відчував до нього приплив особливої любові й ніжності: він не зводив з Кисельова лагідного, любовного погляду.

Кисельов, обмащуючи наповнені кишені пальта, спинився перед шарабаном.

— Доїдете, юначе? — спитав він, оглядаючи маленьку фігурку Володі.

Володя почервонів і з ображеною усмішкою швидко глянув на батька.

— Нічого, доїде... Тільки, братіку, ось що, — суворо звернувся Сергій Андрійович до Володі: — батіг застосовуй до справи якнайменше й назад повертайся через Басово, а не через Ігнашкін-Яр.

Обличчя Кисельова раптом стало серйозним.

— Ну, Сергію Андрійовичу, бувай здоровий! — зітхнув він і розкрив обійми. — Хто зна, коли тепер побачимось.

Вони міцно поцілувалися тричі навхрест. Потім Сергій Андрійович ще раз пригорнув до себе Кисельова й довго, палко цілував його, немовби прагнучи цим поцілунком висловити всю силу своєї пошани й любові до нього.

Кисельов ступив на підніжку шарабана, який тяжко накренився під ним, сів і ще раз обмацав кишені. Володя рушив Нежданчика.

V

Сергій Андрійович повернувся на терасу. В душі в нього кипіло. Його мучило, що на всі його докори Наташа й Даєв відповідали лише знизуванням плечей і стриманою усмішкою; і йому хотілося хоч би чимось присоромити їх.

Наташа, Люба і Даєв сиділи біля самовара й розмовляли. Сергій Андрійович, насупившись, кілька разів пройшовся по терасі.

— Даруйте, панове, — сказав він. — Ну, хіба можна було починати з Іваном Івановичем таку суперечку? Невже ви не відчували, до якої міри це було грубо й безтактно. Даєв здивовано підвів брови.

— Чому?

— Яка була у вас мета? Невже — переконати Івана Івановича, що справа всього його життя — дурниця, що від неї треба відмовитися?

— Я рішуче не можу зрозуміти такого страху перед вільним обговоренням. Тоді я зроблю докір вам: навіщо ви з нами сперечаєтесь? Може, й ви нас переконаєте відмовитися від нашої діяльності? А щодо Кисельова ви даремно турбуєтесь: він до такої міри вірить у свою справу й до

такої міри тупий, що його ніхто не переконає. І ви мені да-
руйте, Сергію Андрійовичу,— я гадаю, що заперечення наші
більше засмутили не його, а вас, тому що ви в душі й самі
не дуже вже й вірите в чудеса артілі.

— Ніхто про чудеса й не говорить,— стомлено вимовив
Сергій Андрійович.— Але справа ця, в усякому разі, хо-
роша, і до неї недозволено ставитися так згорда, як ви це
робите.

— Дозвольте, Сергію Андрійовичу, Іван Іванович го-
ворив саме про чудеса,— заперечила Наташа.— Але мені
хотілося б знати ось що: ви увесь час заперечували нам,
обороняли Кисельова; як же одначе самі ви дивитесь хоч
би на ту саму общину або артіль? Мені це залишилося не-
зрозумілим.

— Не знаю, Наталіє Олександрівно! Це лише для вас
майбутнє ясне, як на долоні; по-моєму, життя складніше
за всякі схеми, й ніхто, з тих, хто ставиться до нього скіль-
ки-небудь добросовісно, не візьметься вам відповідати.

— Але ж висуває це ваше життя які-небудь історичні
завдання? У що ж вірити, яким шляхом іти? Що треба ро-
бити?

Це були ті самі питання, які Сергій Андрійович чув від
Наташі й чотири роки тому. Тоді вона з тугою сподівалася,
що він дасть їй віру в життя і вкаже дорогу,— і йому було
тяжко, що він не може дати їй цієї віри й що йому самому
дорога неясна. Тепер, коли Наташа вірила й стояла на до-
розі, Сергія Андрійовича обурювала сама можливість тих
питань, які вона йому ставила.

Хвилюючись і роздратовуючись, він став доводити, що
життя пред'являє багато різноманітних запитів, і задово-
лення всіх їх однаково необхідне, а майбутнє само вже має
вирішити, чи «історичним» було дане завдання, чи ні; що
не можна ганятися за якимись абстрактними історичними
завданнями, коли навкруги так багато насущного діла й так
мало працівників.

— Авжеж, те саме я чула від вас і чотири роки тому,—
сказала Наташа: — «не знаю» — і тому будь-яке діло одна-
ково хороше й важливе; тільки тоді ви гадали, що інакше
й бути не може.

Наташа швидко пройшлась по терасі.

— Як ви можете з цим жити? — вимовила вона
й з тремтінням знизала плечима.— Кисельов наївний і живе
поза часом, але він принаймні вірить у свою справу; а в що

вірите ви? В навколишньому житті відбувається докорінна, давно небачена ломка, в цій ломці падає й гине одне, непомітно народжується інше, життя перебудовується на зовсім новий лад, висуваються зовсім нові завдання. І ви стоїте перед цим хаосом, втративши під ногами будь-який ґрунт; старе ви раді б удержати, але розумієте, що воно гине без вороття; до народжуваного нового не відчуваєте нічого, крім недовіря й ненависті. Де ж для вас вихід? На все ви можете дати лише одну відповідь: «не знаю!» Перед вами ж така порожнеча, така кромішна п'ятьма, що подумати страшно!.. І в ім'я цієї порожнечі ви озброюєтесь проти нас і ладні обвинувачувати в ренегатстві всіх, хто кидає ваш табір! Та залишатися у вашому таборі неможливо вже хоча б тому, що це означає просто засудити себе на духовну смерть.

— І не залишайтеся, Наталіє Олександрівно, шукайте дорогу! Коли ви її знайдете, ми перші з радістю підемо за вами. Але замість того, щоб шукати, ви зажмурюєте очі, самовпевнено оголошуєте: «ми знаємо!» — там, де знати нічого не можете, й з легким серцем готові нищити все, що не підходить під вашу схему. Хіба це означає знайти дорогу?.. Ні, Наталіє Олександрівно, колосальний успіх вашої, з дозволу сказати, «програми» я можу пояснити лише іншим,— тим загальним здичавінням, яке викликане теперішнім лихоліттям.

— Я гадаю, успіх її пояснюється тим, що саме життя занадто переконливо довело її правильність. Якби ви бачили, які радісні, кипучі джерела боротьби й життя б'ють там, куди пішли ми!.. А за все те, що ми нібито збираємося нищити, ви можете бути цілком спокійні: як можемо ми щонебудь нищити? Ми ніякої сили собою не являємо!

Сергій Андрійович мовчки оглянув Наташу й уїдливо посміхнувся.

— Так, резюме, в усякому разі, виходить дуже повчальне,— і вже, звичайно, де ж тут може бути мова про «духовну смерть»! *Ми сили собою ніякої не являємо. Ідеали наші підкоряємо дійсності. Ніде нікому допомогти не можемо...*

Наташа хотіла заперечити, нервово знизала плечима й змовкла. Даєв, посміюючись, стежив за нею.

— Я гадаю, суперечку давно вже час закінчити,— сказав він.— Зрозуміло, що ми говоримо різними мовами й ніколи не порозуміємося.

— Справді, пора закінчувати. Мені давно вже час їхати.— Наташа швидко підвелась.

— Ось тобі й маеш! Наталіє Олександрівно, годі вам, куди це ви? — заметушився Сергій Андрійович.— Зараз вечеря готова. Чи багато вам їхати, всього п'ять верст!..

Наташа посміхнулась.

— Ні, не п'ять, а тридцять п'ять. Я до міста їду, до вас по дорозі заїхала.

— В такому разі їхати вже надто пізно. Коли ви тепер до міста приїдете,— завтра на світанку! Ви ж не мужчина, Наталіє Олександрівно: хіба мало що може скоїтися по дорозі! Ночі тепер темні. Залишайтеся-но краще у нас ночувати. Переночуєте з Любою, а завтра вранці нап'єтеся собі чаю та й поїдете.

— Ото ще! — розсміялася Наташа.— Яка, подумаєш, небезпечна дорога! У мене в місті справа є, завтра вранці неодмінно треба бути; та й жарко їхати вдень.

Сергій Андрійович помовчав.

— Ну, господь з вами!

Наташа зійшла зі сходів і стала відв'язувати від загорожі коня. Сергій Андрійович задумливо смикав бороду й мовчки дивився, як Наташа загнузувала коня, як Даєв підтягав на сідлі попруги. Наташа перекинула повід на луку.

— Спасибі вам, Наталіє Олександрівно, що заїхали,— повільно вимовив Сергій Андрійович.— Але мушу признатися,— з боєм додав він,— не такою гадав я вас побачити.

— Яка є! — відповіла Наташа з своєю бистрою усмішкою.

Сергій Андрійович нахмурився й мовчки потиснув її простягнуту руку.

VI

Наташа поїхала. Сергій Андрійович постояв, засунувши руки в кишені, надів кашкет і повільно пішов сільською вулицею.

Захід уже не горів золотом. Він був вкритий яскраво-рожевими клочкуватими хмарами, які мали вигляд зораного лану. По дорозі гнали худобу; серед суцільного бекання овець чути було протягле мукання корів і ляскання батога. Дядьки, верхи на стомлених конях, з перекинутими сохами поверталися з оранки. Сергій Андрійович звернув у провулок і через обсажені вербами конопляники вийшов у поле.

Він довго йшов по шляху, понурившись і похмуро дивлячись у землю. На душі в нього було тяжко, бентежно.

Шлях мимо смужок селянського жита звертав до Торміна. Сергій Андрійович сів на високій межі, зарослій бабишником і польовою горобиною. Заграва згасала, рожевий колір тримався тільки з країв хмар і, нарешті, зник. Хмари стали нудного, свинцево-сірого кольору. По широкій рівнині, серед хлібів, м'яко темніли села, в дубових кущах Ігнашкіна-Яра заблимало вогнище. Дядько, з повним мішком за плечима, йшов стежкою через жито. Як і раніше, було тепло й відчувалася близькість до землі, і, як і раніше, повільно посувалися в небі сірі хмари, що не загрожували дощем.

Дядько з мішком вийшов на шлях і повернув у напрямі до Торміна.

— Прогулятися вийшов по холодочку? — ласкаво звернувся він до Сергія Андрійовича, порівнявшись із ним.

— Це ти, Капітон! Добривечір! Звідки бог несе?

Капітон скинув мішок на землю й дістав з кишені кисет.

— Ходив до мельнички, ось борошенця набрав до нового...

Він набив тютюном трубку й сховав кисет.

— Ну, давай, посиджу з тобою, перепочину трошки, — сказав він, сів на межу поряд з Сергієм Андрійовичем і став закурювати.

— Як стара твоя живе? — спитав Сергій Андрійович.

— Опух у ногах пройшов, слава тобі боже. Під серце коли-не-коли та й підступить, а тільки робить тепер добре, дай тобі боже здоров'я.

Вони помовчали.

— Он жито яке вродило! І косити нічого буде, — сказав Сергій Андрійович і кивнув на ниву, що тяглася перед ним; ріденьке, чахла колосся жита зовсім потонуло в морі ясних волошок і полину.

Капітон подивився на поле й неохоче відповів:

— Скосиш, брате, й таке. Ось моє поле таке точнісінько.

— Обсіявся пізно, чи як?

— А то з чого ж?.. Поїли до пилипівки хлібець, ну й набрав до четверті, — у мельнички, в Кузьмича, у санінського пана. Віддати віддай четверть, а відробити за неї треба чи ні? Там скоси десятину, там скоси, — гляди своя сівба й минула. Ось тепер і коси волошки... А тут іще кінь у мене здох на Горпину, — додав він помовчавши.

— Ну, голубе, кепська твоя справа! Як же ти тепер житимеш?

— Та вже... як хоч, так і живи,— повільно відповів Капітон і розвів руки.

Сергій Андрійович похмуро заперечив:

— «Як хоч»... Якось же та треба прожити!

— Та як же не треба? Відома річ,— треба.

— Та як же ти проживеш?

— Як? Н-ну...— Капітон подумав.— Якби син у мене був, в люди віддав би: все дещо додому приніс би.

— Так немає ж у тебе сина!

— Ото ж бо, що нема! Ось я ж тобі й пояснюю: як хоч, мовляв, так і живи.

Сергій Андрійович змовк. Капітон теж мовчав і задумливо попихкував люлькою.

— Життя марудне, що вже й казати. Ма-арудне життя! — промовив він немовби сам до себе.

Сергій Андрійович, похмуро зсунувши брови, дивився вдалину. Він пригадував сьогоднішню суперечку й думав про те, що відчували б Наташа і Даєв, слухаючи Капітона. Сергій Андрійович був переконаний, що вони тріумфували б у душі, дивлячись на цього бідолашного пролетаря, якого навіть через непорозуміння ніхто не назвав би статечним хазяїном.

Капітон докурив люльку, попрощався з Сергієм Андрійовичем і пішов своєю дорогою.

Рівнина темнішала, в селах засвітилися вогники. По дорозі серед віса проскакав у нічне, запізнившись, хлопчина в подертому ковшу. Останній відблиск вечірньої заграви згасав у хмарах. Трудовий день закінчувався, насувалася тепла й темна, хмарна ніч.

Сергій Андрійович стояв, оглядаючи далину; він відчував, яке дороге й близьке йому це навколишнє бідне, тихе життя, якої втіхи зазнавав він, віддаючи на служіння йому свої сили. І він думав про Кисельова, про сотні розкиданих по широкій російській землі невідомих працівників, які робили в глушині свою важку, корисну й непомітну справу... Так, усі вони вже дещо зробили, вони з гордістю можуть вказати на плоди своєї справи. *Ті*, вузькі й черстві, ставляться до цієї справи згорда... Та що самі вони зроблять? І тяжка лють до них ворухнулася в Сергієві Андрійовичу, і він відчув, що ніколи не примириться з ними, ніколи не простягне до них руки...

Через усе своє життя, повне ударів і розчарувань, він проніс незайманим одне — палку любов до народу і його душі, облагородженої й просвітленої великою владою землі. І ця любов, і його туга перед тим, що така чужа йому народна душа, — все це для них смішне й незрозуміле. Їм смішні сумніви й роздуми над тими дорогами, якими піде народне життя, що вибивається з колії. Навіщо роздумувати й шукати, навіщо боротися? Слепа історична необхідність — для них вищий суд, і вони з трезвенною покірністю схиляють перед нею голову.

— Так, що ж вони зроблять? — повторював Сергій Андрійович, похмуро дивлячись у темряву.

НА ЕСТРАДІ

Великий зал був яскраво освітлений. На широкій естраді, за столиком з двома свічками, сидів письменник Осокін і, напружуючи слабкий голос, читав по книзі уривок з свого оповідання. Зал був переповнений публікою, але було в ньому тихо, як у безвітряну вересневу ніч у полі. Коли Осокін одводив погляд від книги, він бачив внизу неясне море голів і сотні уважних очей, звернених на нього...

Осокін був блідий. Читав він нерозбірливо й погано, і на душі у нього було дивно: він читав найзадушевніше і найдорожче для нього з усього, що ним було написано; перед ним живим поставав той невидимий, далекий читач, якого йому завжди так хотілось побачити; а тимчасом те, що читав Осокін, в його власних вухах звучало чужим і фальшивим, а слухачі здавалися зовсім не тими читачами, для яких він писав.

Йому все дужче хотілося швидше скінчити. Він почав пропускати одні фрази, скорочувати інші. Ось, нарешті, абзац, відмічений синім олівцем... Кінець!

Осокін закрив книгу й підвівся. Море голів одразу сколихнулось, з стін і з стелі з оглушливим тріском немовби посипалась штукатурка: це загриміли оплески. Осокін незграбно вклонився ї, кусаючи губи, з блідим, злим обличчям, вийшов через маленькі дверці в «артистичну».

Із зали линули оплески. Перед дзеркалом молода декольтована дама, яка мала співати після Осокіна, тремтячими від хвилювання руками поправляла зачіску. Гладка дама-піаністка, яка нещодавно кінчила гру, уважно дивилась на Осо-

кіна. Біля столу з закусками розпорядники частували і розважали артистів і артисток.

Добродій середнього віку, з чорною борідкою і в золотому пенсне, підхопив Осокіна під руку і, жваво кажучи щось, сів з ним на дивані. Осокін не знав, де й коли познайомився з цим чоловіком, але той поведився з ним, як добрий знайомий.

— З успіхом!.. Оце так успіх! — говорив добродій. — Чуєте, як шаленіють? Нікому так не плескали!.. Треба вийти, розкланятись.

— Ну їх до біса! — сердито відповів Осокін.

— Не можна, Сергію Васильовичу, не можна! — промовив добродій з посмішкою, з якою звертаються до милих, але не тямущих дітей. — Як не є, а треба поважати публіку.

В артистичну вбіг розпорядник з розеткою в петлиці.

— Все вас викликають, кричать! — з шанобливою посмішкою звернувся він до Осокіна.

— Нехай! Я не піду! — благально сказав Осокін.

— Ні, ні, ні! Не можна, ніяк не можна! — невблаганно вигукнув добродій у пенсне, жартівливо взяв Осокіна під руку і примусив його підвестися.

Розпорядник приємно й поштиво всміхався.

— Панночки всю воду випили по ковтку із склянки, з якої ви відхлебнули під час читання, — сказав він.

— От жінота! — зневажливо посміхнувся Осокін, і куточки його губів самовдоволено затремтіли.

Він зітхнув і пішов на естраду. Зал заgrimів і заревів. Публіка залишила місця і тіснилася навколо естради і на самій естраді. З появою Осокіна натовп розступився. Він бачив навколо свіжі дівочі обличчя, блискучі, сповнені захоплення, очі, звернені на нього.

— Осо-о-окін! Bis!! — гучним басом кричав високий студент, старанно і оглушливо плескаючи в долоні.

— Bis! Bis! Осокін! — дзвеніли жіночі голоси, і дівчата плескали, намагаючись плескати сильніше.

Осокін з стриманою посмішкою незграбно вклонявся. Коли він обернувся, щоб піти, дівчата заступили йому дорогу і, сміючись, продовжували плескати і кричати «bis!» Розпорядник висунувся і простягнув Осокіну книгу.

— Браво! Браво! Ві-і-і-і-і-s!! — радісно і ще голосніше закричали навколо.

Осокін, посміхаючись, розвів руками і покірно розкрив книгу.

— Шш-шш-шш!.. — пронеслося по залу.

Він помовчав і з серйозним виразом обличчя почав читати з книги інший уривок. Тепер те дороге йому і задушевне, що було ним написано, здавалося Осокіну красивим і ефектним, і він був гордий з того, що міг так написати; публіка зробилась близькою і милою, і в той же час він відчував до неї поблажливо-презирливе почуття.

Овації і виклики тягнулися довго. Осокін читав ще тричі і, нарешті, заявив, що в нього немає більше голосу. Тільки тоді публіка почала стихати потроху.

На естраду вийшла декольтована співачка, з трубкою нот у руках, в супроводі акомпаніатора у фракці.

На зорі моїх літ
Я вмираю, жертва кохання...—

заспівала вона. Осокін разом з добродієм у золотому пенсне пройшов через значно спустілий зал до буфету. Тут було людно і гомінливо.

— Ну як, чайку, чи що, вип'ємо? — сказав Осокін. — Займіть місце, а я піду чай роздобувати. Тут лакеїв тримати не заведено.

Навколо довгого столу товпився люд; стіл був заставлений склянками і тарілками з бутербродами; за самоваром дві розпорядниці розливали чай. Осокін втиснувся в натовп і почав обережно пробиратися до столу. Оточуючі поштиво поглядали на нього й давали дорогу; Осокін удавав, що не помічає звернених на нього поглядів, і намагався триматися так, немовби і не підозрював, що хтось із навколишніх знає його.

— Даруйте! — з особливо люб'язною і винуватою пошмишкою говорив він, якщо зачіпав когось ліктем чи заступав дорогу комусь, хто вибирався з натовпу.

Нарешті Осокін добрався до столу і попросив дві склянки чаю. Дівчина у голубій кофточці, з широким шкіряним поясом, що стояла поруч, обернулася на звук його голосу, пізнала Осокіна і, удавши байдужий вигляд, швидко відвернулася. Розпорядниця налила дві склянки чаю; Осокін потягнувся до них повз свою сусідку. З тим же неприродно байдужим обличчям дівчина взяла склянки і передала їх Осокіну, своїми заклопотано насупленими бровами показуючи, що їй до нього нема абсолютно ніякого діла. І раптом, в останній момент, коли Осокін брав з її рук склянки, дівчина зашарілась, в її по-дитячому ясных очах на мить

з'явилося радісне збентеження, і вона швидко опустила очі.

Осокін, приховуючи посмішку, сів з склянками до столика, де вже зайняв два місця добродій у пенсне. Підійшли знайомі. Осокін розмовляв, відчуваючи звернені на себе звідусіль уважні погляди. Ці погляди зовсім паралізували всі його звичайні, природні рухи; тіло зробилося пружинним, як в автомата. Осокін спостерігав за собою і з огидою прислухався до щасливого, задоволеного сміху, що тремтів у глибині його грудей.

Напившись чаю, вони пішли до залу послухати балаєчників. Осокін переходив з рук в руки, з ним знайомились навперебій. Добродій у пенсне повідомив йому, що з ним бажає познайомитися графиня Ентведер-Одер. Він підвів до неї Осокіна. Графиня посадила його поруч себе і, бавлячись лорнетом, заявила, що вона «велика поклонниця його чарівних творів» і що давно шукала нагоди познайомитися з ним.

Години минали. Осокін ходив по залах з скромно-привітним виглядом принца, який дотримується всім відомого інкогніто. Він відчував оцей свій скромно-гордий вигляд, і огида все більше охоплювала його. Але оволодіти собою він не міг, і ноги проти волі ступали по паркету з якоюсь безглуздою урочистістю. А навколо все, як і раніше,— оці сотні звернених на нього шанобливо-уважних, зацікавлених поглядів.

Осокіна раптом охопив дивний настрій, який іноді в людних місцях несподівано опановував його. Немов полуда спала з його очей, і всі люди, навіть близько знайомі, раптом стали новими, з якимись дивно чужими обличчями, на яких все написано. І він із здивуванням придивлявся до цих облич і бачив чітко відбитий на них душевний холод і безмежне задоволення собою. Що приваблює цих людей до нього, і хто власне він сам — оцей дрібний, гонористий чоловічок, який пишається тим, що його припечатане до паперу почуття красиве і захоплююче?.. Осокін все дужче відчував, що між ним і навколишніми є якийсь міцний таємний зв'язок, є безмовна угода, яку кожний тримав у собі і нізачо не відкрив би іншому.

Вечір скінчився. Натовп густим потоком ринув до виходу.

Осокін спускався у натовпі сходами. Раптом вгорі біля поручнів якийсь молодий, сильний чоловічий голос вигукнув на всі сходи:

— Осо-окін!.. Ура!

Немов іскра пробігла по низці людей на сходах: вибухнули оглушливі оплески.

— Осо-окін!.. Осокін!..

Осокін, блідий і розгублений, зупинився на площадці сходів. З усіх боків кричали:

— Спасибі!.. Спасибі вам!

Прикусивши губу і важко дихаючи, він мовчки дивився на аплодуючих і слухав звернені до нього викрики.

Оплески ставали густішими, дужчими і наполегливішими. Натовп, який спускався з площадки далі по сходах, зупинився і обернувся до Осокіна, заступаючи йому дорогу. Всі немовби чекали, щоб Осокін щось сказав.

Осокін все більше блід і мовчки, не кланяючись, дивився на галасуючих. Що йому було сказати? Він знав, що в таких випадках належало говорити; тремтячим від хвилювання голосом він повинен був оголосити, що ця хвилинка — краща в його житті, що вона є найвищою нагородою за його працю. Але Осокін відчував, навпаки, що ця хвилинка — щось жахливе, що вона до болю яскраво освітила перед ним всі ті сумніви й хитання, які давно вже наростали в душі.

Очі його блищали. Він скочив на підвіконня і почав говорити.

— Шш-шш-шш! — нетерпляче полинуло сходами. Навколо стихло.

— Панове!.. — почав Осокін, задихаючись. — Я бачу, я всіх вас дуже чимсь задовольнив. Мені хотілося б в'яснити, чим саме заслужив я це захоплення й овації, якими ви сьогодні так щедро нагородили мене... Іде велика рать бійців на велику визвольну справу. Я — рядовий цієї раті, ну, можливо, один з її... барабанщиків, чи що? Але хіба такі почесні, якими ви сьогодні вшанували мене, випадають на долю простих барабанщиків? Ні, справа тут у чомусь іншому... За що ж ви дякуєте мені? За «чудові звуки», за насолоду, яку я даю вам своїми... «чарівними творами»? В такому разі, панове, ви помилилися, приписуючи це мені. Ідьте до тих, для кого ці «чарівні звуки» становлять мету і вищу правду; для мене ж вони — найвища брехня, найжахливіше прокляття мистецтва, і дякувати мені за насолоду — це зла насмішка чи образливе визнання мого безсилля. Я зовсім не хотів давати вам насолоду, — я хотів вас мучити, терзати... Але ні, ви й не скажете, що дякуєте мені

за принесену вам насолоду, — у всякому разі більшість з вас. Ви дякуєте мені, звичайно, за ті «почуття добрі», які я розбудив у вас великою силою мистецтва.

Так, сила мистецтва велика, але сила його — зовсім не в здатності пробуджувати «добрі почуття». Проклята і розбещуюча сила мистецтва полягає в тому, що вона найнеймовірніше перероджує і калічить всяке почуття, всякий душевний порух, викликаний дійсністю. Художник замахується на життя бичем, але в момент удару бич його перетворюється в м'яку гірлянду духмяних конвалій. Він підносить до людських сердець вогонь, здатний запалити і зрушити камінь, а людські серця у відповідь починають тліти ледь теплим вогником м'якого і бездіяльного душевного потрясіння. Подібно до буфера вагона, мистецтво дає людині можливість легко і приємно переживати усі найтяжчі душевні поштовхи. І от за оцю буферну дію мистецтва ви, в дійсності, так гаряче і дякуєте мені... Панове, будемо говорити одверто! Звичайно, вас приваблює і захоплює в нас не краса. Щоб краса? Ми вам даємо можливість переживати почуття сильніші і приємніші за суто естетичні. Ви переживаєте з нами два найвищих щастя, які тільки знає життя, — щастя боротьби і щастя всезахоплюючої любові до людини. І як дешево можна від нас дістати це щастя — для цього не треба ні боротися, ні любити! До того ж щастя це, оброблене нашими руками, таке гладеньке, тепле й комфортабельне! В житті воно набагато шорсткіше й пекучіше. Поранений боєць, запевняю вас, зовсім не помічає своєї красивої пози, а тільки відчуває страшенно неприємний біль у рані; коли людина гине у справедливій боротьбі, вона зовсім не оточена тим загальним співчуттям, яке збуджується до нього в читачах нашим зображенням цієї боротьби.

О, щастя їхнє велике, — щастя людей переможених і змучених, але людей з палкою вірою у прийдешню перемогу... Але це щастя відрізняється від вашого щастя більше, ніж лісова пожежа від мирного вогника, що потріскує в каміні. Є вони, є ці люди, суворі й бадьорі, але — невже це випадковість? — саме для них ми зовсім не потрібні і в кращому разі являємо собою лише приймний десерт. А за десерт хто ж стане так захоплено дякувати! Так дякують лише за хліб, що дає життя... І ви дякуєте нам саме за це життя, якого немає у ваших власних душах, за ту ситість, яку ви відчуваєте завдяки нам. Але ж ця ситість — виразка, що на смерть вбиває душу, і одержувати за неї подяки — най-

тяжча образа!.. Щоб можете ви ще пережити в житті? Художники — починаючи з Толстого, Гюґо, Достоевського і закінчуючи нами, малими — допомогли вам легко і приємно пережити всі найтяжчі душевні катастрофи. І ви ними переситились. Ви стомилися боротись, не боровшись, ви стомилися любити, не любивши. Ви все пережили бездіяльним почуттям, — і чого ж дивуватися, що в суворому житті ви скисаєте швидше, ніж молоко під час грози?

«Все це жорстоко і несправедливо, — скажете ви. — Ми відчуваємо світлі іскри, кинуті в наші серця, і за оці іскри й дякуємо»... Але в такому разі дозвольте, панове! В чому ж виявились оці запалені іскри? Чим заслужили ви право дякувати за них і... і чим заслужив я право приймати ваші подяки? Оце останнє, можливо, найважливіше з усього; найважливіше те, що тут ми з вами близькі спільники. Життя викликає в нас порив кинутися в битву, а ми цей порив перетворюємо в красивий крик і несемо його до вас... Давно сказано: «Слово письменника є його діло». Можливо! Але суть у тому, що діло це все-таки залишається лише словом, і в душі ми з вами прекрасно розуміємо всю дивовижну неприродність цього діла-слова. Розуміємо й мовчимо, тому що так вигідніше й приємніше. Там унизу дико вирує й гуркоче величезне життя. Наші арфи відгукуються на цей гуркіт слабим меланхолійним стогоном і будять гармонійний відгомін на струнах ваших душ. Виходить ніжна, прекрасна музика, і на душі стає тепло й затишно. Та невже ж ви не відчуваєте, скільки душевної розпусти в цій музиці, невже ви не відчуваєте, що приймати за неї подяки соромно? Ні, панове, пробачте, — я не зовсім іще втратив сором, і вашої подяки я не приймаю!..

ЛІЗАР

Сонце сідало за бір. Візок, брязкаючи бубонцями, по-вільно посувався глинистим гребенем. Я сидів і з острахом поглядав на мого візника. Праворуч, просто з-під коліс візка, збігав униз обрив, а під ним весело струмувала темновода Шелонь; ліворуч, також від самих коліс, ішов яр, на дні його тягнулася розмита весняними дощами глиниста дорога. Візок хитався з боку на бік, нахилився то над рікою, то над ярком. В який же бік мали ми перекинутися?

Мій візник Лізар — мовчазний, низенький дідок — втягував голову в плечі, смикав ліктями і обережно повторював: «тпоу!.. тпру!..»

— Як ти, дідусю, не боїшся? Ми ж перекинемось! — не витримав я.

Я приготувався почути у відповідь класичне: «Не бійсь!» Але Лізар несподівано відповів

— Перекинемось, пане,— Христос-правда, перекинемось!.. Як же не боятися? Ще й як боюсь!

— Так ти б на дорогу з'їхав.

— На дорогу! Загруземо на дорозі, дуже грузько. Дощі ж які лили! Поглянь на Шелонь,— бачиш, збутніла. Вода в ній свіжа, чиста, що твоє срібло, а тепер он як потемніла,— всю воду з боліт взяла.. «Не боюсь!» — повторив він, псмовчавши.— Та так уже боюсь, що аж упрів!

Він зняв облізлу шапку і витер рукою лоба.

— А ти от що, пане миленький! Злазь з воза та он до того яру кущами й дійди. А я на дорогу спускаюсь, кругом об'їду.

Я зліз з візка. Лізар пожвавівшав, засмикав віжками і покотив схилом до яру. Бубонці зайшлися зляканим, переривчастим дзвоном; візок підстрибував на вибоях, Лізар підстрибував на передку і натягав віжки.

— Н-но, гамири! — долетіло з дна яру, ніби з глибини пекла. Візок, грузнучи в глині, потягся вгору.

Я перейшов через яр і попрямував переліском. По той бік Шелоні, над бором, висіли яскравозолоті хмарини. І сам бір під ними здавався похмурым і мовчазним. А навколо стояв той нерозбірливий, безперервний і веселий шум, яким і вдень і вночі повниться повітря на початку літа.

Серед ліщинових і вільшаних кущів все співало, сюрчало, дзижчало. В теплому повітрі стояли веселі рої комарів-штовхунців, хрущі з серйозним виглядом кружляли навколо беріз, пташки проносились через галявини хвилястим, поривчастим льотом. Вдалині скрізь дзвеніли дівочі пісні,— були Зелені свята, по селах водили хороводи.

Я зупинився на узліссі, біля межі. Коли стоїш так один, нерухомо, віч-на-віч з природою, тебе охоплює дивне почуття: здається, що вона не помічає тебе, і ти, користуючись з цього, от-от зараз побачиш і дізнаєшся про якусь її заповітну таємницю. І тоді все навколишнє здається незвичайним і сповненим цієї таємниці. Під зеленими дубами земля була всяяна темнобурим торішнім листям; кожен лист шурхотів і ворухився, якесь приховане життя таїлося під ними; що це там,— лісові мурашки, проростаюча трава?.. І все навколо тихо шуміло і шурхотіло, ніби живе,— трава, квіти, кущі. Не помічаючи людини, все ніби ожило і зажило вільно, не ховаючись... Вітер м'яко промчав матовозеленим житом і перебіг в осики. Осики зашепотіли, захвилювалися, з коротким шумом здригаючись листям; хмарка білих пушинок зірвалася з їхніх сережок і, ніби змовившись з вітром, весело полетіла в темну гушавину.

Мені здалося, що праворуч хтось дивиться. Я озирнувся. За десять кроків сиділи, вискочивши з жита, два зайці. Вони сиділи спокійно і з гумористичною цікавістю дивилися на мене. Ніби їм було смішно, що й я сподіваюся проникнути в ту таємницю, яку вони і всі навколо чудово знають. Від мого поруху зайці перезирнулися і, не поспішаючи, кількома великими, м'якими стрибками нечутно відбігли до кущів верболозу, там вони знову сіли і, ворущачи вухами, продовжували поглядати на мене.

— О-го-го-го-го-ооо! — глухо долинув з-за жита крик Лізара.

Я відгукнувся. Зайці схопились і побігли незграбно-легкими стрибками. Поміж кущами ще довго мигтіли їх руді горбаті спини і довгі вуха. Я вийшов на дорогу.

Ми поїхали далі. Сонце сіло, з балки повіяло вогким холодком.

— Добре б тепер чайку попити,— сказав я.

— Ну що ж! От приїдемо до Якорівки, і поп'єш чайку,— відповів Лізар.— Ти, значить, чайку поп'єш, відпочинеш, я тимчасом коней погодую, а там, холодочком, і поїдемо далі.

— А далеко до Якорівки?

Лізар здивувався.

— До Якорівки? Та он же вона!

Над житом сіріли стріхи села. Лізар стрепенувся і дуже засмикав віжками. Ми в'їхали у вузьку, вже потемнілу вулицю, зарослу вербами. Хати, як і взагалі в цих краях, були дуже високі, з вікнами вінців на п'ятнадцять-двадцять від землі.

Лізар під'їхав до хати. Біля неї на вербовій гілляці висіла мотузяна гойдалка. На високому ганку нікого не було, у вікнах було темно. Лізар зупинив коней, замислено подивився на гойдалку і гукнув:

— Гей, кумо Агафіє! Чи не можна на гойдалці погойдатися в тебе? Саме й гойдалка хороша!

На ганок вийшла висока жінка, пряма і худа, з сухим суворим обличчям.

— Кого кажеш? — запитала вона.

— Самоварчик панові потрібен, проїжджому... Здрастуй! Жінка уважно оглянула мене з голови до ніг.

— Здрастуйте... Оце тільки самі напились, можна настановити,— повільно відповіла.— Дунько! — покликала вона так, ніби Дунька стояла поруч з нею.— Підклади шишок у самовар!.. Зараз готовий буде тобі.

З сіней визирнула дівчина з широким обличчям і меткими очима під чорними бровами. Вона з цікавістю оглянула мене і сховалася.

За десять хвилин на високому ганку кипів самовар. Я заварив чай.

Вечірня заграва догорала. Легенькі хмарки освітлювалися зверху дивним півсвітлом наступаючої білої ночі. На

вулиці, оповитій блідими сутінками, вирували життя і рух, з кінця її лилась хорородна пісня. Гучні голоси, скрашені віддаллю, бриніли задумливо і ніжно:

Не на довго літ життя судилося,
За одну годину закінчилося...

В панському саду заливався соловейко, звідти віяло пахощами бузку і росяною свіжістю саду. Ніч знемагала, в душі народжувалися невиразні бажання. Робилося хороше і сумно.

Під ганком почулося шепотіння. Чоловічий голос запитував:

— Ти чого ж гуляти не виходиш?

— А тобі що? — лукаво відповів голос Дуньки, теж півголосом.

— Що, що! Всі дівчата в хоророді, а тебе немає. На біса вони мені?.. Хто це у вас?

— Пан проїжджий чай п'є. Самовар йому настановляла я.

— Самовар? — Чоловічий голос раптом перервався. — Само... вар?

— Іди ти, чортяко!

— Замовч! Ідуть!

Голоси змовкли. Лізар, засипавши коням вівса, піднявся на ганок. Я дістав пляшку, налив горілки в чарку і чашку. Запропонував чашку Лізарові. Лізар пересмикнув плечима, маленькі очі під навислими бровами блиснули.

— Ну, почеремонимось! — соромливо посміхнувся він, швидко стягнув з голови шапку і взяв чашку. — Здоров будь!

Ми випили, закусили. Почали пити чай. Лізар тримав у шкарубких руках блюдечко і, жмурачись, дув на нього. Господиня знову з'явилася на порозі, пряма й нерухома. За її спідницю трималося двоє хлопчаків. Засунувши пальці в рот, вони спідлоба уважно дивилися на нас. З віконця підвалу несло запахом прілої картоплі.

Господиня тихо запитала:

— Розродилася невістка твоя?

— Розродилась, матінко, розродилась, — швидко відповів Лізар.

— Мертвого скинула?

— Чого ж мертвого? Живого!

— Живого?.. А в нас тут подейкували, мертвого скине. Стара Пафнутава говорила, — дуже вже важко родить, не розродиться.

— Чого ж не розродиться? За дохтуром послали! — Лізар посміхнувся довгою, гузливою посмішкою. — Приїхав, кліщами дитинку витяг, — живого, от і говори.

Господиня похитала головою.

— Кліщами!

— Роблять казна-що! — зітхнув Лізар.

— Як же казна-що? — заперечив я. — Живого ж витягли, чого ж тобі? А коли б не допоміг лікар, дитина б померла.

— «Живого», «живого», — повторив Лізар і замовк. — Вони ж нам ні до чого, діти оті, ну ні до чого!.. Досить, виходить. Годі! І так повна хата. Чого ж балуються, дохтура турбують? Самі хліб жували-жували, а дохтур приїжджай до них — ковта-ати! . Розпестилися нині люди, от що! Дуже тендітні стали, надто про себе дбають, про бога не думають. Он бобушки¹ по селах ходять, дітей кліюють; зараз приїде фершалиха, зачне дітей колоти; всіх переколе, жодного не залишить. Захворів хто, — одразу до дохтура їде... Раніш не так було...

Лізар зітхнув.

— Раніш, пане мій хороший, краще було. Жили смирно, бога пам'ятали, а господь-батечко піклувався про людей, призначав для всього міру. Міра була, порядок! Війна об'явиться, а чи голод, — і переміє народ, дивисься — іншим життя вільніше стало; бобушки прийдуть, — скільки того народу поклюють! Знай, домовини готуй! Скорочував господь людину, жалів народ. А тепереньки немає того. Ні війни не чути, скрізь тихо, фершалих настановили. От і тужить народ землею. Що робиться, і очі б не дивились! Виїдеш з плугом на нивку, а що орати — не знаєш. Сусід гукає: «Гей, дядьку Лізар, мою смужку зачепив!» Повернувся — з іншого боку: «А мою ж нащо чіпаєш?!» Ось яка тіснота!.. Скажімо, куму взяти. — Лізар кивнув на господиню. — П'ятеро синів у них, бачиш? Дітки все маленькі, як павучки, а виростуть, — всіх треба до діла приставити... До діла треба приставити! А землі на одну душу. От і міркуй тим разом, чи багато на кожного припаде?

— Та так сказати, нічого і не припаде, — повчально сказала господиня.

Лізар розвів руками.

¹ Бобушками у Псковській губ. називають віспу.

— Нічого! На біса вони потрібні! На сторону нам ходи-ти нікуди, заробітки погані!.. Лягай та помирай. В нашому ділі, пане мій ласкавий, стільки дітей не потрібно. Коли чий бог хороший, як забирає до себе,— значить, зменшує родину. Чув, як говориться? Дай, боже, хлів з худобою, а дітей з хворобсю. От як у нас говориться!

Господиня співчутливо слухала Лізара і ласкаво гладила голівки дітей, які тулилися до неї.

— Гублять нас, можна сказати, дрібниці,— продовжував захмілілий Лізар.— Безсмертна сила народу набилася, а сунуться нікуди, кінців-виходів немає. А кожен на те не дивиться, старається з своєю жінкою... Е-ех! Не дивилися б мої очі, що робиться!.. Все наказуєш синам своїм: будьте, дітки, смирнішими,— самі бачите, справа наша маленька, мізерна. І розуміють, а глянеш — то одна невістка, не думавши, народить, то друга...

— Та й те сказати: не з соломи сплетені,— зітхнула господиня.

— Важкі діла, важкі діла! — замислено промовив Лізар.— А тільки я так собі міркую, що жінкам би тут подбати потрібно, от кому. Сходи до дохтура, поклонися в ніжки,— вони вчені, діло знають. Поклонишся — дадуть тобі крапель. Адже за це не те що ячочок — гусака не пожалкуєш. Як скажеш,— є такі краплі? — спитав Лізар, значуще і допитливо подивившись на мене.

Він говорив довго. А вдалині дзвеніли пісні, і природа знемагала від надміру життя. І здавалося,— от стоять два гниючих трупи і говорять холодні речі, які дихають могильною цвіллю.

Я встав.

— Час їхати!

— Та й справді час!

Лізар метушливо підвівся і пішов до коней.

Заграва зовсім згасла, коли ми рушили. Стояла біла ніч, хмарна і тиха. На околиці ще водили хоровод, але він уже дуже порідшав і з кожною хвилиною танув все більше. А в блідих сутінках — на токах, за тинами, під вербами,— скрізь чувся чоловічий шепіт, стриманий дівочий сміх.

З провулка назустріч нам вийшло двоє. Хвацький парубок з русою борідкою і дівчина в червоній хустині повільно переходили дорогу, тісно пригорнувшись одне до одного. З широкого, миловидного обличчя дівчини спокійно глянули на мене очі з-під чорних брів. Здається, це була Дунька.

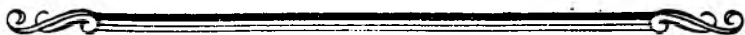
За цариною нас знову охопив з усіх боків невиразний, безперервний гомін весняного життя. Була вже пізня ніч, а все кругом жило, співало і любило. Красувалось і пахло жито. В прозорому присмерковому повітрі, коливаючись і переганяючи одна одну, летіли вдалині білі пушинки верб і осик,— летіли, летіли без кінця, ніби бажаючи заповнити своїм насінням увесь світ.

Відпочивши, коні підтюпцем бігли дорогою. Ясножовтий пісок весело шурхотів під колесами. Горілка випарувалась з голови Лізара, він знову примовк. Я з дивним почуттям, як на щось чуже тут і незрозуміле, дивився на нього... Ми з'їхали в балку.

— Тпру!.. Тпру!..— раптом злякано вигукнув Лізар. Він зупинив біля місточка коней, скочив і почав швидко прив'язувати посторонок, що зірвався з орчика. Шум візка змовк.

Тоді мене ще дужче охопило це життя, що вирувало навколо. Звідусіль пливла така безліч звуків, що, здавалося, їм було тісно в повітрі. В лісі лунко, перебиваючи один одного, заливалися солов'ї, у вершині балки задумливо тріскотів деркач; навколо, в вогкій осоці, уривчасто і загадково стогнали і квакали жаби, з-під землі безперервно линуло тихе і мелодійне «туррррррр»... Все жило вільно і нестримно, з непохитною свідомістю законності і правоти свого існування. Життя — прекрасне! Жити, жити,— жити широким, повним життям, не боятися його, не ламати і не заперечувати себе,— в цьому була велика таємниця, яку так радісно і владно розкривала природа...

І серед цього таїнства нестримно вируючого життя — він, що скулився у собі з упертими думами про власне скорочення!.. Цар життя.

В СУХОМУ ТУМАНІ

Товаропасажирський поїзд поволі повз у напрямі до Москви. Вечоріло, було дуже жарко і задушно. У вагоні нашому панувала сонна нудьга й тиша; пасажери,— здебільшого з «сірої» публіки,— спали на лавках і на вкритій пилом, запльованій підлозі, або мляво розмовляли, курячи махорку. Мідноливарник з Москви, що сидів навпроти мене, мовчки крутив чорну борідку і похмуро дивився у вікно. Він їздив на побивку до себе в село і тепер повертався до Москви; чи то в селі у нього було щось негаразд, чи то вдачею був він такий, чи впливала на нього погода,— але весь час він дивився суворо і ображено, немовби всі ми дуже досадили йому чимось.

Погода була дивна. Сірувата каламуть вкривала небо, сонце світилося крізь неї блідою плямою; неясний обрій губився в густій сіроліловій імлі, і важко було добрати, що це там,— хмари, дим чи щось інше. Поля, гаї, села, які проносились мимо,— все було повите синюватим серпанком, ніби туманом; але який туман міг держатися в цьому сухому, розпеченому повітрі, в якому майже вмиль танув пар, що шугав з труби? Жодна травинка не ворушилась, над полями стояла дивна тиша. Щось незрозуміле, загадкове було в усій природі, це гнітило й дратувало.

— От погода дивна! — сказав я. — Мабуть, де-небудь ліси горять.

— Це не ліси горять,— відказав огрядний, присадкуватий тесляр-рязанець.— Це сухий туман.

— Який сухий туман?

— На спеку. Спека, значить, туманною імлою йде по землі; де пройде, все висушить дощенту.

— У нас під Чернію три роки тому такий туман на поля впав,— заговорив блідий дідок з хворобливим обличчям, у дірявому залатаному сіряку.— За один день весь хліб посох. Сиплется зерно, в'язати почне молодиця,— перевесла на потерть розсипаються; така спішка пішла,— косареві по три з полтиником на день платили, тільки коси швидше!

— Що ж воно таке, туман оцей? Пил, чи що?

— Чому ж пил? Ні. Просто сказати — сухий туман! — пояснив тесляр.

— Виходить, спека оця й є суша! — додав дідок.

Звичайно, пилом це бути не могло. Але що ж це?.. І починало здаватись, що це, справді, спека набрала зримого вигляду і зловісним синім туманом стоїть над висихаючими ланами, висмоктуючи з них останні залишки вологи.

Дідок зітхнув.

— Продержитесь так ще день-другий,— посохне колос! Думали, передихнемо рік цей: дуже вже навесні корінець гарний був; та господь-батечко знову прогнівався, немилость свою посилає... А вже так-то народ охляв! — сказав він, помовчавши.

— Охляв,— підтвердив тесляр.

— О-ох! Краще б на світ не родитись! Живуть не знати як! Як тільки зиму продержались! А про худобу й не кажи. Солома у нас навесні тридцять копійок пуд була! Я вже скільки живу, а таких цін не бачив...

Він ще раз зітхнув, почухав під сіряком плече і нерухомо став дивитися в вікно — на це дивне, каламутне і водночас безхмарне небо. Поїзд пішов повільніше. Мимо пропливли три розчеплених товарних вагони, стрілочник, водочка. Поїзд підійшов до станції, здригнувся, зупинився і завмер, ніби раптом поринув у сон.

І все навколо неначе спало. Тепер, коли поїзд не шумів, була ще дивовижнішою мертва тиша, що панувала над землею. Лугами і нивами, повитими синюватим серпанком, мовчки бродили граки, пороззявлявши дзьоби. На березах і липах станційного садочка не ворухився жоден листочок. Коли-не-коли налетить вітерець, мляво загойдає їх вкриті пилом гілки,— і зараз же впаде, наче знемігши від спеки. Помічник начальника станції, позіхаючи, походжав по плат-

формі. Біля огорожі, як статуї, стояли два візника, чекаючи сідоків; вони дивились на поїзд, мружачись від сонця, і здавалось, ніби їх засмагли обличчя застигли в нерухомій по-смішці.

До вагона ввійшов стрункий парубок з картузом на потилиці, в жовтокоричневій бумазейній блузі, вимазаній фарбами,— очевидно, маляр. Він з бистрою посмішкою роздивився навколо і голосно спитав:

— Містечко знайдеться, земляки?.. Ну, от і гаразд! — продовжував він, побачивши біля вікна порожню одиночну лавку — Якраз для нас приготовлена! Доїдемо як-небудь!.. Недалеко й їхати,— до Серпухова всього! — пояснив він невідомо кому.— За три години десь, певно, доїдемо.

Маляр сунув під лавку свій клунок, сів, поправив на голові картуз і зараз же знову встав.

— А то хіба горілочки піти випити? — швидко спитав він чи то себе, чи то сусідів.

— Давно вже буфетник чекає,— озвався хтось з пасажирів.— Куди це, каже, запропав хлопець?

— Ото ж то і я кажу!.. Значить, роботу закінчив, розрахунок одержав,— можна й випити, як ви скажете?

— А ти ж де робив?

— А он за переліском, графський дім фарбували. Ворошилов граф — знаменитий. Синові на весілля будинок готує... Наших там артіль ціла, й зараз працює... Гей, гей, земляче! — Маляр струснув за плече куняючого сусіда, у якого звалився з голови картуз.— Чого шапку на підлогу кидаєш? Умови такої не було! — Він підняв картуз і кинув його на коліна дядькові, що протирав очі.— Ну, що ж? Треба піти, хильнути!

Він вийшов, і зразу в вагоні знову стало тихо. Я сховався за кип'ятком, заварив чай і запросив до нього своїх сусідів — блідого дідка, тесляра і похмурого ливарника з Москви. Пролунав третій дзвінок і слідом за ним кондукторський свисток. Паровоз мовчав. Маляр повернувся і знову заповнив вагон своїм голосним, веселим говором, зверненим невідомо до кого.

Кондуктор свиснув удруге, втретє. Паровоз мовчав ще який час і потім раптом хрипло й люто відгукнувся. Маляр засміявся.

— Чого лаєшся? Розіспалась машина наша! «Відчепись ти, каже, від мене, чорт осоружний! Не тривож!»

Поїзд усе не рушав. Маляр з цікавістю висунувся з віконця. Кондуктор свиснув ще раз. Мовчання. Десь далеко пролунав сердитий крик: «Наддай!»

— Оце так! Не може машина з місця зрушити, кондуктори наддають... Ходімо, хлопці, підсобляти! — швидко звернувся маляр до сусідів.

Пасажири повисовувались з вікон. Паровоз ще раз свиснув дико й хрипло, неїаче з переполою, забурчав і раптом сильно смикнув вагони. Поїзд рушив.

Ми пили чай і мляво розмовляли, в тон поїзду, що мляво повз уперед, і природі, що мляво дрімала навколо. Маляр був уже на другому кінці вагона і голосно сперечався про щось з сільським священником з сивою борідкою і в запорошеній рясі. Дивно було чути серед пануючої в вагоні нудьги цей веселий голос невгамовного і, мабуть, дуже щасливого маляра.

Я почав розпитувати ливарника про його поїздку в село. Він спочатку відповідав неохоче, а далі поступово розговорився. Виявилось, у нього, справді, були неприємності: рік тому в селі занедужала стара мати ливарника, і на допомогу батькові довелося послати з Москви свою жінку. Минув рік, мати все не видужувала. Ливарник з'їздив у село на побивку і переконався, що мати його взагалі вже більше не робітниця.

— Ось так, значить, і піде діло, — роздратовано говорив ливарник. — Жив собі в Москві — благородно, чисто, все, як слід бути... А тепер — я в Москві живи, сім'я на селі. Хіба це порядок?

Дідок у сіряку запитав:

— А син ти один у батька?

— Один.

— Ну, неможливо! — підтвердив дідок. — Де вже там без жінки з господарством упоратись!

— Про це ж я й кажу. Стара на печі лежить, не злізає; до лавки дійде, — дух запирає. Що з неї візьмеш.

Він помовчав.

— А тільки я тому лаюсь, що звик я, — на старе життя переходити не хочеться. Яку я можу мати втіху без жінки? То ж її клопіт, щоб чоловікові добре було, — чи то про харчі, чи то про що інше. Хвалити бога, п'ять років прожив людськи, на бога не нарікав. А тепер живи не знати як. Веселе це діло — з квартирними хазяйками морочитися! Бруд, безладдя, порядків ніяких немає... Наша робота брудна,

а хазяйки квартирні один раз на місяць перуть. Що ж мені, три дюжини сорочок мати? А жінка на те не дивиться, час прати, чи ні; бачить, неохайно чоловік ходить, і випере. Знову ж таки з їжею: обідаєш в трактирах, в закусочниках,— яка ж приємність, скажіть на милість?

— Вам, значить, тепер так завжди й доведеться жити? — спитав я.

— Так і живи.

— Справді, важко.

— Ото ж то я й кажу... А потім і те сказати: раз на рік прийдеш додому на якийсь там тиждень, а воно теж, вибачте... Знаєте, жива людина! Важко без цього... Для чого ж я в закон вступав?.. А як ви скажете,— можу я знати, що там без мене жінка робить, як обходиться? А вона ж бо жіночка молода, гаряча.

— І нічого їй не скажеш! — зітхнув дідок.— Молодиці теж без цього скрутно. Горла не перервеш за таке діло. Вона скаже: а ти чому зо мною не живеш?

— І правда.

— А то хіба не правда! — Дідок знову зітхнув.— Молодиці у нас по селах живуть все одно як сироти! Рік за роком хитріший іде, жити стає важче; землі мало, а народу розмножилось, кожен хоче жити, як пригородній, хоче жити легко. Нині машина завозить його на чотири роки, і не побачиш стільки часу. А сам він там хіба ж тихо живе? Ех, бра-ат!

— І багато хто у вас в Москві так живе? — спитав я ливарника.— В Петербурзі заводські здебільшого живуть з родинами.

— Ні, у нас, в Москві, цього мало. Все більше артілями живуть, а родина на селі...— Він помовчав.— У мене товариш був, ми з ним у парі разом всю складну роботу робили. Гарячий був на роботу — не вженешся! Все на село посилав, дай,— каже,— поправлю господарство, сяду на землю, своєю господою заживу. Приїжджає земляк із села: «Дядьку Федоре, а жінка твоя гуляє!..» Не повірив: плітки, каже,— чого не наплетуть! Інші приїхали,— те ж саме розказують: зв'язалася з писарем... Ну, поїхав, подивився,— правда! Махнув рукою, повернувся, знову в нас робить. Про дім свій думати перестав, почав у чарчину зазірати: пропадай усе пропадом... От тобі й поправляй господарство! — з усмішкою додав він.

Маляр, що ввійшов на останній станції, уже хвилин з де-

сять стояв коло нас, спершись ліктем на спинку лавки, і уважно слухав. Раптом, з своєю бистою усмішкою, він голосно сказав:

— Я так міркую, що ви неправильно про це говорите!

— Це про що? — спитав ливарник.

— Взагалі про ваші розмови. Хто ж винен у тому ділі, дозволяє спитати? Кажете: в господарстві жінка потрібна. В господарстві? А мені не потрібна?

Близькі пасажири, чию увагу привернув гучний голос маляра, один за одним стали підходити до нашої лавки. Він продовжував:

— Значить, поженився, а там — «прощай, Саша, прощай, мила»? Ну, ні, вибачте, будь ласка!.. Я й сам жонатий, а тільки оженився — і зразу взяв жінку з собою в Серпухов. Дозвольте вам сказати: вона мені самому потрібна!

— Не випадає мені так робити, — неохоче відповів ливарник.

Маляр здивувався.

— Як це не випадає? Чому це так? «Не випадає!» Чому не випадає? — Він із запитливо-здивованою усмішкою оглянув слухачів. — Ні-і! Оженили мене отак на селі, — весело продовжував він, — батько мені й каже: «Ну, Васю, ти, каже, їдь тепер до свого діла, а жінка нехай у нас зостанеться!» Ну, ні, вибачте, татоньку... «Як?! Що?! Ах, ти, такий-сякий! Я тебе для чого женив? Щоб робітницю в господарстві мати!» Робітницю в господарстві? Он воно яке діло! Як же це ми раніше не порозумілися? Ну, а я для того оженився, щоб жінку мати!

Кругом засміялись. Якийсь довготелесий парубок у сірій чумарці швидко поправив на голові картуз і почав енергійно чухати потилицю.

— Якщо розумно міркувати, при здоровому розумі... — почав він, широко розкривши очі, і замовчав, намагаючись збагнути слова маляра, що так вразили його.

Маляр швидко звернувся до нього.

— Ви думаете, я невірно кажу?

— Ні, я говорю... Якщо розумно міркувати...

І парубок знову замовчав, роззявляючи рота, щоб щось сказати, і нічого не говорячи.

Мій сусід-тесляр, який весь час мовчки слухав наші розмови, тепер раптом захвилювався, для чогось підвівся, знову сів...

— Стривай, я знаю, що тобі на це сказати! — звернувся він до маляра, збуджено розмахуючи руками в повітрі.— Ось що. Оженили тебе.— Чому? Робітниця потрібна, робітниця в домі нема... Гаразд,— почекай!.. Робітниця нема. А що ти без жінки робитимеш у господарстві? Як упораєшся? Як без жінки упораєшся? Голубчику, голу-убчику!.. Без жінки господарству зарізі!.. Ось що я тобі сказав проти цього! — задоволено промовив він, переставши махати руками.

— В господарстві? — іронічно передражнив маляр, але його перепинили, і всі разом загомоніли.

— У місто жінку привіз! — різко сказав широкоплечий візник.— То ти, може, граф, одержуєш тищі? Сказав слово! Як жити будеш у місті з сім'єю, подумай ти в своїй довбещі!

— Певна річ, де вже там прожити,— озвався з юрби лампівник з пригороднього заводу.— Вісім карбованців мені платні йде,— звернувся він до мене: — де вже тут з сім'єю проживеш, поміркуйте самі. Дай боже на податки зібрати, і то слава тобі, господи! От на мені каптан, а під каптаном, може, нема нічого!

Маляр рішуче відрізав:

— Не можеш у місті жити? Не лізь не в своє місце! На село йди, господарюй!

— А чим господарювати будеш, дурна твоя голова, козир! — вигукнув візник.— Нас от п'ять братів, а наділ на півтори душі. По хаті поставить кожен,— і орати нічого. Смужка — сюди відрізав, туди відрізав, і нема нічого... «Господарюй»!.. І радий би господарювати!.. Невелика радість цілий вік по чужих людях жити!

— Не проживеш нині з господарства, ні! — сказав мій сусід-дідок.— Є подавці з сторони,— ну, викрутишся сяк-так; а без подавців не упораєшся, де там!

— «Господарю-юй»! — ще раз сердито повторив візник.— Тьху! Дурні твої слова!..

Він махнув рукою і відійшов. Заперечення продовжували сипатися одне за одним. Маляр був розбитий по всіх пунктах; він не здавався, але для всіх уже було ясно, що перед ними просто дуже легковажний чоловік, який говорить, сам не знаючи що.

Розмова розбилася на окремі групи, поступово захоплюючи все більше пасажирів. По всіх кутках вагона жваво й

схвильовано обговорювалась і заперечувалась єретична думка, висловлена безшабашним малярем.

Поїзд, гуркочучи й похитуючись, мчав уперед. Тьмяне, кривавочервоне сонце поволі спускалось в брудножовту імлу заходу. Все той же самий туманний серпанок ще густіше сгортав поля, і все той же дивний і незрозумілий вигляд мала природа. На душі було смутно.

Так, маляр судив легковажно, — це було йому доведено найнезаперечнішими доводами, проти яких сказати було нічого. Господарювати на селі! Але вже самий грізний сухий туман, що стелився по полях, давав на це таку промовисту відповідь, що ставало моторошно. А пропозиція все порвати і жити в місті звучала просто глузуванням над багатьма з тих, до кого була звернута. А проте... проте єретична думка маляра полягала ж не в чому іншому, як у тому, що чоловік одружується для того, щоб мати жінку! І зумів же він так хитро поставити питання! Недарма всі ті, що заперечували, виставляючи свої невідпорні доводи, в той же час так сердились і дратувались: маляр був легковажний, рубав з плеча, — але як собі хочете, а чоловікові належить одружуватись саме для того, щоб мати жінку...

В Серпухові з поїзда зійшов маляр, зійшли теслярі і мій сусід-дідок. Ми залишилися з ливарником. До вагона понабивались нові пасажери. Поїзд пішов далі. Я спитав ливарника:

— Ну, а відпочили ж ви принаймні на селі?

— На селі?.. Як сказати? Для нашого брата на селі відпочинок поганий. Нудьга! Прожив два тижні і не міг діждатися, коли поїду. Адже теж, знаєте, звичка потрібна. Їжу, скажімо, взяти; селянські страви відомі — тетеря та цибуля; народ не балуваний. З незвички отак поживеш, — живіт підводить. Мені що з того, що яловичина в мене по повір'ю гуляє, мені вона в мисці потрібна; а тут — нема! Яловичину викохуй, а їж редьку...

— Ви, я бачу, навряд чи коли-небудь захочете перебраться на село!

— Де вже там! — Він махнув рукою. — Я й від роботи сільської відвик. Недавно от покосив день на панському луку, — ми його поміщиківі громадою косимо за вигін, — то всі руки відмахав, і досі болять. Та й те сказати, — з чого жити будеш на селі? Адже в теперішній час, знаєте, не

годує воно, село. Наділи у нас маленькі; улітку відробився, а зимою забивай хату та йди, куди хочеш, роботу шукати; на місці ось як платять: у лісі колоти-пиляти — двадцять п'ять копійок, з конем — шістдесят. А самого оброку, коли на управу рахувати, на старосту, на училище, — двадцять п'ять карбованців заплаати за дві душі. Звідки візьмеш?

— Але ж у вас живуть все-таки з землі?

— Де живуть? Без подавців не проживуть: сини подають зі сторони. А коли один чоловік в домі, то на зиму йде на місце, тільки жінка зостається. Ви от самі поміркуйте: з чого жити? Сіна — дай боже, щоб на свою худобу вистачило, овес — дві чверті з двома мірками віддай на громадську магазю, решту своєму ж коневі згодуеш; хліба — добре, як до пилипівки самим вистачить. А податки, а вдягнутися? Гас, сірники, чай, цукор, дрібниці всякі? Як туго не живи, а без них не обійдешся. От і поміркуйте, як же тут прожити?

— Що ж ви робитимете, як ваші старі батьки помруть?

— Тоді без робітника не обійдешся; доведеться робітника брати на літо.

Починалося щось незрозуміле, що дратувало і гнітило своєю безглуздістю.

— Та яка ж вам вигода наймати робітника? Що ви маєте від землі? Що вона п'ять місяців на рік дає хліб вашій родині?.. Ви ось на місяць заробляете понад п'ятдесят карбованців, — скільки самих цих грошей ви в землю вгратите! Самі ж ви нарікаєте, що вам без сім'ї нудно жити. Чому ж вам не взяти її до себе? Хвалити бога, на п'ятдесят карбованців можна прожити в місті і з сім'єю.

— А землю хто буде обробляти?

— Хто! Ну, в оренду можна її здати.

— Як же це здати в оренду? В оренду здати, все господарство занести.

— Та нащо воно вам, господарство?

Ливарник здивовано глянув на мене.

— Ви цього, пане, не розумієте, — повільно і повчально промовив він, неначе говорячи з малою дитиною. — Як то нащо? Бува, що трапиться, — скажімо, роботи нема, скажімо, захворів, старий став, — куди подінешся? На вулиці помирати? А тут все-таки свій куток; ситий не будеш, то хоч з голоду не помреш.

Я замовк. Ливарник теж мовчав. Потім заговорив знову:

— Наша робота шкідлива. Мідь в грудях осідає, все

від сухот помирає народ; до сорока років мало хто доживає здоровим. Куди тоді підеш? На село, більше нікуди.

— Невеселе ваше життя буде на селі.

— З самої нудьги помреш.

Він задумливо глянув у вікно.

На імлистому обрії, над лісом, червоніли каламутно-пурпурові плями. Як і раніш, було душно і тихо. По схилах видолинків тулилися убогі сільця, по хатах де-не-де засвітилися вогні; повиті загадковою сухою імлою, проносились повз нас ці маленькі села — такі тихі, смиренні і жалюгідні...

Відповідь мого співбесідника не була для мене новиною; уже багато-багато разів доводилось мені чути ту ж саму до стереотипності тотожну відповідь: «Як порвеш? Бува що трапиться,— захворів, старий став або що,— куди подінешся?»

Що й казати, чи ж це не поважна причина! Коли людина зовсім виснажитьься на роботі, коли, безсила і хвора, із з'їденими сухотами легенями, вона буде викинута на вулицю, як непотрібна ганчірка, що тоді?

Тоді ти, брате гордий мій,
Сконай від голоду страшного?

Краще вже повільна агонія на селі. Але все-таки це ж не більше, як агонія! А право на цю агонію доводиться купувати ціною ломки і калічення всього життя...

НА ПОВОРОТІ

Повість

I

Токарева зустріли на вокзалі його сестра Таня і фельдшерниця земської лікарні Варвара Василівна Ізворова. Токарев оглядав Таню і вдесяте повторював:

— От не сподівався, що побачу тебе тут.

Варвара Василівна сказала:

— А яка прикрість трапилась... Я вам писала,— директор банку обіцяв мені одразу ж дати вам місце в банку, тільки-но приїдете. Вчора заходжу до нього,— виявляється, він зовсім несподівано поїхав за кордон. У Карлсбаді в нього тяжко захворіла дочка. Питала я помічника директора, йому він нічого не говорив про вас. Яка досада. Доведеться вам чекати, поки повернеться директор.

Варвара Василівна говорила винуватим голосом, мовби була винна у несподіваному від'їзді директора. Цей тон викликав у Токарева посмішку.

— Та не на рік же поїхав директор?

— Ні, звичайно. На місяць, найбільше — на два. А тим часом, знаєте що? Поїдемо до нас у село. Я з завтрашнього числа дістаю у лікарні відпустку, сьогодні або завтра прийдуть з села коні.

Токарев радісно вигукнув:

— Варваро Василівно, та це ж чудово. Чого ж ви переживаєте за мене? Пожити в селі, кращого б я і сам для себе не придумав.

Підійшов носій з речами.

— Куди накажете візника брати?

Токареві, веселий і жвавий, взяв ремінь з пледом.

— Яка у вас тут є гостиниця недорога?

— Ну от іще, навіщо гостиниця? — стрепенулась Таня. — Зупинишся у нас в колонії.

Токареві звів брови.

— В колонії?.. Подивимось, що за колонія.

Вони вийшли з вокзалу. Варвара Василівна сказала:

— Ідьте, панове. А мені треба ще забігти в лікарню, зробити дві перев'язки. Я зараз буду у вас.

Токареві і Таня сіли на візника і поїхали в напрямку міста. Сонце сідало, над шосе стояла золотава курява, і саме повітря здавалося від неї золотим. Токареві, усміхаючись, дивився на Таню.

— Розкажи ти мені до ладу, як ти сюди потрапила. В лютому востаннє написала з Петербурга і після цього як у воду впала.

— Я тобі говорила, всю весну ми пробули тут на голоді, в Артем'ївському повіті. Ну, я тобі скажу, — і надивилися. — Страшно згадати. До червня пробули там і все вгатили, у кого які були гроші, тобто, розумієш, ані копійки ні в кого не лишилось. Ну, от і пішли в Томилінськ.

— Пішли?

— Де йшли, де товарним поїздом їхали... Дуже було весело. Тут роздобули роботу, — хто по статистиці, хто уроків. Живемо всі вкупі, — цілий, голубе, будинок наймаємо. За три карбованці на місяць. Ось побачиш, славний підібрався народ.

— Я дещо чув про твою діяльність на голоді. У вагоні я розговорився з одним земським лікарем, — Рассудін, здається, на прізвище. Він мені багато розповідав про тебе.

— Рассудін? Що, що він говорив? — швидко спитала Таня і з цікавістю підвела голову. Її великі очі самолюбиво заблищали.

Токареві лукаво усміхнувся.

— Одним словом, хвалив. А передавати не буду, — загордишся. А скажи ти мені краще ось що: коли ти вийшла на голод?

— У березні місяці.

— Як же ти з екзаменами влаштувалась? Перейшла на вищий курс?

— Я ще взимку вийшла з курсів.

— Ви-йшла? — проказав повільно Токареві і замовк. — Чому? — коротко спитав він.

— Нащо вони мені. Курси важливі тільки напочатку, щоб завести знайомства, попасти у певне середовище. А поскільки це вже є, то нащо вони?

Токарев спохмурнів.

— Дивно... Курси, в усякому разі, дають систематичні знання.

Таня засміялась

— Систематичні знання... Диплом вони дають, а не систематичні знання. Мені не шістнадцять років, я і без професорської указки зумію набути знання.

— Я не розумію, адже тобі тільки один рік лишався до закінчення,— роздратовано сказав Токарев.— Що тобі завадив би диплом? Хто знає, що може трапитися в майбутньому,— чому його не мати на всяк випадок?

— Господи, як це нудно,— про майбутнє думати. Не боюсь я ніякого майбутнього, завжди зумію прожити і без диплома. Адже тобі теж лишався всього рік до диплома,— не одержав, і що ж? Чи велика від цього біда?

Токарев нахмурився і мовчав.

Прольотка перевалювалась з ями в яму по небрукованій, поритій вимоїнами вулиці. Під парканами, в бур'яні, валялися дохлі кішки і лушпиння з кавунів. Прольотка зупинилась біля перекошених воріт невеличкого будинку. На лавці сидів підсліпуватий, голений дідок у жилетці і залізних окулярах. Таня крикнула:

— Іване Фіногеновичу, будь ласка, відчиніть нам ворота.— Дідок оглянув прольотку і мовчки пішов відмикати. Вони в'їхали на зарослій моріжком двір. У кутку двору, коло садової хвіртки, стояв крихітний флігельок. На ганок вийшли два студенти.

Токарев і Таня зійшли на землю. Таня сказала:

— Знайомтеся, панове. Це мій брат, я вам про нього говорила.

Студенти, трохи ніяковіючи, назвали себе і потисли руку Токареву.

— Шеметов.

— Борисоглебський.

Шеметов, стрункий хлопець у синій сорочці, спідлоба глянув на Токарева

— Давайте-но я вам віднесу.— Взяв з його рук чемодан і здивувався.— У-ух, який важкий.

Величезний Борисоглебський крутив на підборідді жорсткі чорні волосинки. Заїкаючись, він спитав:

— Чай будете пити? Зараз поставимо самоварчик.

Увійшли через сінці в тісну кімнату, з брудними, напів-обірваними шпалерами. Всюди валялися книжки. До стіки були припилені шпильками портрети Маркса, Чернишевського і Горького.

Шеметов пішов за булками і закускою. Борисоглебський порався в сінцях із самоваром.

Таня сіла на ліжко.

— Ну, от тобі наша колонія... Третього, Вегнера, ще немає,— пішов кудись...

Вона помовчала.

— Ну, розкажи ж, що ти поробляв у Пожарську?

У Токарева ще не зовсім пройшло вороже почуття до Тані. Він неохоче відповів:

— Та нема чого розповідати. Приїхав туди із заслання, служив в управлінні залізниці, ти знаєш. Прослужив рік, штати скоротили, і я лишився ні в сих ні в тих.

— Ну, а який народ там?

— Ніякого «народу» нема, самі лише обивателі. Нудьга, тиша, тільки книжками і рятувався. Зовсім мертве містечко.

Повернувся з булочної Шеметов. У сінцях почувся його буркотливий голос.

— Нещасне дитя природи, він все ще з самоваром кисне... Пусти.

— Зажди, вугля треба підкинути,— відказав Борисоглебський.

— Іди геть, осоружний. «Вугля». Вугля досить, треба щоботом роздути... Ось так. Бачив? Ого, як пішло... «Вугля»...

Таня слухала, усміхаючись.

— Гарний хлопець цей Шеметов. Дивиться спідлоба, голос лютий, а така м'яка, делікатна душа. На голоді Вегнер у нас захворів на висипний тиф. Подивився б ти, як він його доглядав: наче мати.

Самовар подали. Сіли пити чай.

Прийшла Варвара Василівна разом з Вегнером. Невисокий і сутулий, з запалими грудьми, Вегнер з соромливою усмішкою потиснув руку Токареву і мовчки сів до чаю.

Варвара Василівна торжествуючи заявила:

— Оце тільки що врятувала Вегнера від расторгувських собак. Підходжу до рогу, бачу,— собаки його оточили, гавкають, а він стоїть і збирається застосувати свій спосіб. Ледве встигла його втримати.

Всі засміялись. Токарев спитав:

— А що це за спосіб?

— У нього свій особливий спосіб є відгонити собак, найвірніший. Якщо накинетесь собака, треба тільки сісти навпочіпки і грізно глянути йому в очі,— він одразу ж підбгає хвіст і втече.

— Тільки ніяк він собі грізного погляду не може виробити,— зауважив Шеметов.

— От у цьому і горе його... Недавно, на голоді, пішов він до крамаря купувати сіль для своєї їдальні. Вискочив величезний собака; він присів навпочіпки і грізно глянув собаці в очі, а той як хапне його за носа.

Вегнер з усмішкою хитав головою.

— Як усе точно! Я тільки говорив вам, що чув на голоді від одного паламаря про такий спосіб. А ви щодня розповідаєте, начебто все це і справді було,— навіть знаєте, що саме я йшов купувати до якогось там крамаря.

— І завтра будемо розповідати так само,— невблаганно сказала Варвара Василівна.

Сутеніло. Взялися вже до третього самовара. У маленькі вікна тягло із саду росистою свіжістю і запахом достиглих вишень. Токарев узяв зі столу довгасту сіреньку книжку і почав переглядати. Це були протоколи недавнього ганноверського з'їзду німецької соціал-демократичної партії.

Таня зазирнула, яку він узяв книжку.

— От. Правда, характерно? Весь з'їзд повністю був присвячений книжчині Бернштейна... Нічого було більше робити.

Токарев перегортав сторінки книжки і стримано заперечив:

— На мою думку, Бернштейн багато над чим змушує задуматися.

Таня вкрай здивувалася:

— Боже, Володю! Ну, над чим він може змусити задуматися? Адже це просто банкрут, що заспокоївся, присмирів і всього боїться. І до чого ж гидко боїться: у нього навіть не вистачає мужності прямо зректися своїх колишніх «мріянь»...

— Не бачу в нього боягузтва. Навпаки, потрібно було багато мужності, щоб виступити з такою книжкою. І ні від яких мріянь він не відмовляється, він повстає тільки проти хвастовитих фраз.

Вегнер злегка почервонів і, пощипуючи борідку, спитав:

— Але цього ви не будете заперечувати, що він філістер до самісіньких кісток?

— Я цього не заперечую,— поспішно сказав Токарев.— Але це аніскільки не заважає його книжці бути по суті глибоко вірною. Філістерство лишається при авторі, а в книжці його все ж таки більше справжнього, реалістичного марксизму, аніж у правовірному марксизмі.

Таня глузливо усміхнулась:

— Дивно. Ти згоден, що він наскрізь просякнутий філістерством; як же це філістерство може не відбиватися на самій суті його побудовань? Начебто філістерство — це так собі, маленький придаток, який не стоїть ні в якому зв'язку з усім іншим.

Суперечка розгорілася жорстока. Втрутилися інші, і було стільки поглядів, скільки й учасників суперечки. Таня сперечалася різко, насмішкувато, не гребувала софізмами і переінакшуванням слів супротивників. Її великі очі з суворою ворожістю дивилися на Токарева і на всіх, хто хоч скільки-небудь висловлювався за ненависного їй Бернштейна. Було вже за північ, у кімнаті стояв задушливий тютюновий дим, а у вікна віяло свіжою і глибокою тишею сплячої ночі.

Варвара Василівна глянула на годинник і сполошилася.

— Господи, мені вже давно час в лікарню. З дванадцятої години починається моє чергування, а зараз уже двадцять хвилин на першу. Прощайте, панове!

Вона квапливо наділа капелюх, простягла руку Токареву.

— Приходьте завтра, я з дванадцятої години буду вільна.— І швидко пішла.

— Ну, час-бо вже й спати,— сказав Токарев.— Правду кажучи, голова як не лусне з дороги.

Він безпорадно оглядівся: де його можуть тут покласти?

— Ми вам зараз влаштуємо постіль,— сказав Шеметов і підвівся.

Таня знову стала милою й гостинною. Вона вигукнула:

— Ні, ні, не треба. У вас тут блощиць багато. Він у мене нагорі спатиме, а я піду ночувати до Варі. Ходімо, Володю.

Крутими східцями з сінців вони зійшли нагору. У крихітній кімнатці було жарко від залізного даху і задушно, як у лазні. Книжки і статистичні листки валялися на підлозі, на стільцях, на ліжку. На столі лежала чорна спідниця. Таня квапливо повісила її на гвіздок.

— Ну, от тобі кімната. Тобі не буде твердо спати? — спитала Таня і помацала рукою своє ліжко.

Токарев був приємно збуджений суперечкою і загальною атмосферою, від якої вже почав відвикати. Він неуважно відповів:

— Ні, нічого.

— Ну, спи... Прощавай.

Таня пішла до дверей. Згадала щось і зупинилась.

— Чекай. Чи не візьмешся ти облагодити тут одне дільце?

Токарев насторожився.

— Що саме?

— Бачиш, така справа... Яке враження справила на тебе Варвара Василівна.

— Далєбі, не можу сказати,— я її занадто мало бачив.

— Вона дуже жвава людина і ділова. А тимчасом ось уже третій рік кисне тут у Томилінську, в лікарні,— відслужує земську стипендію. Їй абсолютно неможливо тут лишатися, необхідно перетягти її в Петербург.

— Так, так... Але що ж я тут можу зробити?

— Річ у тому, мені говорила Варя, ти знав у Петербурзі її двоюрідну сестру Засецьку; вона закінчила на фельдшерських курсах на два роки раніше за Варю. Так от, ця Засецька тепер замужем тут за членом управи Будиновським,— ліберальний земець, впливова людина. Познайомся з ними, вони якраз позавчора приїхали на тиждень із села. Ти людина солідна. Вплинь на Будиновського, умов його, щоб Варі скоротили строк служби в земстві.

— Вона, що ж, сама хоче цього?

— Їй нічого про це і говорити не треба. Вона така педантична, нізащо не згодиться.

— От дивно. Яке ж ми маємо право без її дозволу клопотатися про неї?

— Ах, ти ж, господи! — Таня досадливо пересмикнула плечима і швидко пройшлась по кімнаті.— Ну, я не знаю,— як хочеш, а тут їй неможливо лишатися. Я просто не можу з цим примиритися.

— Я не від того, щоб провідати Засецьку, мені цікаво побачити її. Але клопотатися про Варвару Василівну без її дозволу — це, на мою думку, безцеремонно, перш за все, щодо неї ж самої... А скажи, будь ласка, я і не знав, що Варвара Василівна одержувала стипендію; адже її батьки — багаті люди, мають маєток під Томилінськом.

— Так, але він весь у боргах, будівлі розвалюються, батько дуже в карти грає. Вони тільки зовні багаті... Ну, добре, прощай. Спи... Так завтра ми все-таки підемо до Будиновських.

Таня пішла. Токарев сів на вікно, запалив цигарку. Росяний сад, облитий місячним сяйвом, наче завмер. Було дуже тихо. Лише зрідка усією своєю вагою гупало об землю, впавши з дерева, яблуко. Вдаліні співали півні.

Варвара Василівна справила на Токарева досить бліде і розхолоджуюче враження. А тимчасом у Пожарську і раніше — у Вятській губернії — він думав про неї з солодким і захоплюючим почуттям. В Петербурзі вони були добре знайомі. Час стояв гарячий, хвиля громадського настрою починала здійматися все вище; вони не помітили, як їхнє зближення стало чимось більшим за дружбу. Одного вечора, раптом, у несподіваному пориві, Токарев висказав Варварі Василівні свої почуття до неї; Варвара Василівна різко і злякано відсахнулась і з того часу почала все більше замикатись і віддалятися від Токарева. А проте він відчував, що і вона любить його... Незабаром Токарева заарештували, потім заслали у Вятську губернію. Вони весь час листувалися, в цьому листуванні образ Варвари Василівни ставав для нього все світлішим, чистішим і дорожчим. Тепер, побачивши її, він відчув розчарування. Ідеальний образ, збільшений відстанню, одягся плоттю і перетворився на звичайну дівчину, — до того ж бліду, схудлу і постарілу; тільки обличчя її, із строгою вродою, трохи пасувало до колишньої мрії.

Токарев почав роздягатися. Сів на ліжку, щоб роззутися, сперся на нього руками — і застиг.

— Одна-а-че!.. — Він підняв ковдру і простирадла. На соснових підставках лежали три необстругані дошки, покриті тонким солдатським сукном, — і більше нічого: це була вся постіль

Токарев розсміявся. Він згадав, як Таня питала: «тобі не твердо буде?»

— Аякже, «не твердо», — вголос сказав він, мацаючи долонею тверді дошки. Він із гарячим зворушенням подумав про Таню: мабуть, їй самій це, дійсно, не твердо; вона турбувалася, щоб йому було зручніше; він сказав: «не буде твердо», — і вона заспокоїлась.

Токарев розв'язав свої ремінці, поклав на дошки пальто, подушки, плед, все, що було в кімнаті з Таниного одягу,

і так-сяк влаштував більш-менш непогану постіль. Все ще посміхаючись, він загасив свічку і ліг.

Минула година, друга,— Токарев не міг заснути. Було задушно, кусали комарі і мошва, жорсткі Танині простирадла терли тіло. Накладені замість матраца речі утворювали в постелі горби, і ніяк не можна було лягти зручно. Хотілося пити, а води не було. Токарев лежав, спітнілий, хмурий і злий, і згадував свою затишну квартиру в Пожарську. Знову він бездомний. Майбутнє темне і непевне, і що хороше може чекати його в цьому майбутньому?

II

У широкому коридорі лікарні пахло валер'янкою і м'ятою. Таня постукала в невеликі білі двері. Відповіді не було. Вона відчинила двері. Кімната була порожня.

— Ну, так я і думала. Варі ще нема. А вже друга година. Напевне, допомагає кому-небудь управлятися. Я просто-таки ніколи не бачила, щоб людина так працювала. З ранку до ночі займається хворими, всі службовці використовують її і звалюють на неї всю роботу, а їй хоч би що.

Кімната була велика і чиста, два вікна виходили в сад лікарні.

Токарев сів у крісло і запалив цигарку. Таня пройшлась по кімнаті, зупинилася перед етажеркою і стала переглядати книжки. За дверима тонкий жіночий голос спитав:

— Варенько, ви у себе?

Таня поморщилась.

— Її нема тут.

В кімнату, з книжкою в руках, увійшла молода дівчина в сірій сукні,— бліда, з круглими, дивно світлими голубими очима. Токарев підвівся з крісла.

— Здрастуйте, Тетяно Миколаївно, Варенька скоро прийде?

— Не знаю я,— похмуро відповіла Таня.

Дівчина розгублено поглядала на Токарева. Таня пробурмотіла:

— Мій брат. Ольга Петрівна Темпераментова.

Темпераментова шанобливо потиснула Токареву руку.

— Я дуже рада, мені Варенька стільки розповідала про вас. Вона страшенно рада, що ви перебираєтесь із Пожарська в Томилінськ... Я ці дні якраз згадувала про вас: я от

читаю Вароччину книжку, Енгельса, «Про походження сім'ї», з вашим написом їй... Яка книжка, просто чудово! Так глибоко, так ясно все викладено... Як незаперечно доводиться правильність економічного матеріалізму...

Слова сипалися, як дрібні горошинки,—рівні, круглі і сухі. На душі одразу стало сухо і порожньо. Токарев слухав, намагаючись зобразити на обличчі увагу. Таня сіла до вікна і почала читати. А Ольга Петрівна із своїми розгубленими, дивно голубими очима продовжувала висипати своє захоплення книжкою.

Прийшла, нарешті, Варвара Василівна. Вона зняла лікарняний халат, квапливо вийшла і повернулася з гарячим кофейником. Сиділка внесла піднос з чашками.

— Ну, хвала богові. Вільна,—полегшено зітхнула Варвара Василівна і сіла на ліжко.

— Довгенько ви «звільнялись»,—з усмішкою зауважив Токарев.

Темпераментова закоханими очима стежила за Варварою Василівною.

— Та ви ж не знаєте, Варенька така сумлінна. Всім їй треба допомогти, за всіма доглянути. Головний лікар прямо говорить, що вона обслуговує всю лікарню...

— Варю, ходітьте зараз до Будиновських,—перебила Таня.— Володя хотів би побачити Марію Михайлівну.

— Чудово. Зараз після кофе і підемо.

Сіли пити кофе. Ольга Петрівна сипала своєю пустою балаканиною, час тягся нудно і гнітюче. Всі поспішили закінчити.

Вийшли на вулицю. Таня йшла, похмура і зла.

— На мою думку, це просто профанація Енгельса — давати його читати таким паніям. Не розумію, чого ви панькаєтесь з нею. Адже п'ять хвилин пробути з нею — це каторга.

— Нуднувата вона, це вірно,—погодилася Варвара Василівна.— Та й нав'язлива трохи. А все ж вона дуже хороша людина... і нещаслива. З ранку до ночі бігає по уроках, на її руках хворий батько і ціла купа сестричок; через оце не пішла на курси...

На тихій Старо-Дворянській вулиці сірів широкий будинок з великими вікнами. Густі ясені через садову огорожу розкинули над тротуаром темний навіс. Варвара Василівна подзвонила. Зайшли в передпокій. На дверях зали з'яви-

лася молода дама у світлій блузі — біла і повна, з гарними синіми очима.

— А-а, Варенька! Нечастий гість.— Вона радісно поцілувалась з Варварою Василівною. Потім з усмішкою непорозуміння прищулила короткозорі очі на Токарева

— Не пізнаєте, Маріє Михайлівно? — усміхнувся Токарев.

— Ах, господи, та це ж Володимир Миколайович! Я чула від Вареньки, що ви перебираєтесь у Томилінськ... Як же ви змінились! Ну, здрастуйте, здрастуйте! — Вона міцно, кілька разів потиснула руку Токареву.— Ходімте, панове, в кабінет... Борю, йди сюди! До нас гості!

М'яко ступаючи легкими літніми черевиками, з кабінету поволі вийшов високий, огрядний чоловік з русявою борідкою, підстриженою клинцем. Марія Михайлівна перезнаймила всіх. Зайшли в просторий, прохолодний кабінет.

— Це Токарев, Володимир Миколайович... Я тобі часто розповідала про нього. Приятелями були в Петербурзі.

На дубовому письмовому столі, акуратно складені, лежали книжки і папери. Сонячне проміння, пробиваючись крізь жалюзі, весело грало на зеленому сукні стола і на яскравій бронзі письмового приладдя. Біля вікон величні латані, ніжні ареки і кенції переплітали візерунки свого листа. В кабінеті було комфортно і затишно.

— Я чув, ви переселяєтесь до нас у Томилінськ? — повільно запитав Будиновський, дивлячись на Токарева спокійними, серйозними очима.

Він почав розпитувати Токарева, як той жив раніше, слухав і співчутливо кивав головою. Токарев розповідав, а сам приглядався до Марії Михайлівни. В Петербурзі, курсисткою, вона була тоненька й худенька, з великими чудовими очима, повними неспокою і питання. Тепер очі дивилися м'яко і задоволено. Гарне, повне тіло під легкою блузою дихало тихим спокоєм.

— До речі, Варваро Василівно, я вас хотів повідомити,— згадав Будиновський.— Ви пробачте мені, але я вашої заяви до відома управи не довів.

Варвара Василівна нахмурилась і холодно сказала:

— Дуже шкода. В такому разі я сама напишу голові.

— Ось маєте, Володимире Миколайовичу, вплиньте хоч ви на Варвару Василівну,— з усмішкою звернувся Будиновський до Токарева.— Навесні під час земських зборів ми одноголосно ухвалили висловити Варварі Василівні подяку

за її щире і сумлінне ставлення до хворих у нашій лікарні. Послали їй відповідний документ, а вона в відповідь подала мені заяву, що не потребує нашої подяки... Ну, як можна це робити?

— А як можна дякувати людині за те, що вона виконує взяті на себе обов'язки? — різко заперечила Варв. ра Василівна. — Дякують за найзвичайнісіньке виконання своїх обов'язків! Та це ж просто дико! Отак скоро дочекаєшся ще подяки за те, що не обкрадаєш хворих і не береш з них хабарів!

Будиновський усміхався, тішачись з її обурення.

— Ми дякували вам саме за особливе відношення до своїх обов'язків, а не за звичайне, формальне: відбув своє і — все!

— Ну, не варт про це говорити! Справа по суті абсолютно ясна. Я працюю зовсім не для ваших земських зборів, і мені зовсім байдуже, схвалюють вони мене чи осуджують.

В її голосі бриніли сльози образи. Вона швидко пройшла по кабінету і, закусивши губу, зупинилась біля вікна. Будиновський посміювався. Токареву теж було трохи смішно. Таня слухала, уважно насторожившись, очі її блищали; у неї визрівав новий план.

Увійшла покоївка і сказала, що обід на столі. Марія Михайлівна підвелась.

— Панове, ходітьте обідати!

Рушили в їдальню. Таня відстала від інших і зупинила Будиновського.

— Борисе Олександровичу, мені треба з вами поговорити.

Будиновський здивовано подивився на Таню і люб'язно сказав:

— Будь ласка! В чому справа?

— Та бачите... Ви зараз розказували, як задоволена управа службою Варвари Василівни. Їй ще рік треба відслужувати стипендію... Чи не можна з уваги до її видатної діяльності влаштувати так, щоб простити їй цей рік?

Будиновський, схиливши голову, уважно слухав.

— Я не зовсім вас розумію... Навіщо їй це потрібно?

— На те, що тоді вона зможе виїхати звідси, — в Петербург, наприклад. Її лише відслужування стипендії і затримує тут.

— Я цього не знав.

Будиновський у замішанні погладив рукою борідку і по-вільно пройшовся по кабінету.

— Відверто кажучи, мені зробити це надзвичайно незручно. Ви знаєте, Варвара Василівна двоюрідна сестра моєї дружини. На мене і так усі косо поглядають за мою останню доповідь про недоліки в постановці народної освіти в нашій губернії; якщо я запропоную зробити те, чого ви бажаєте, то всі скажуть, що я «за рідного дбаю чоловічка».

— Та господи, чи ж варто на це звертати увагу!

— Навіть дуже варто,— серйозно заперечив Будиновський.

— Що ж тепер робити?— Таня замислилась.— От що: тоді познайомте мене з яким-небудь іншим впливовим членом управи.

«От невгомнна!» подумав Будиновський і неохоче відповів:

— Зараз усі роз'їхалися з міста. Раніше осені все одно нічого зробити не можна.

— Панове! Ідіть же обідати!— крикнула з їдальні Марія Михайлівна.

Таня швидко сказала:

— Тільки, будь ласка, не кажіть Варі про нашу розмову.

Вони пішли в їдальню. В тарілки вже був налитий холодник з рожевими шматочками лососини і прозорими грудочками льоду. В кінці стола сидів поряд з бонною шестирічний син Будиновських, в матросці, з м'яким довгим і кучерявим волоссям. Він з цікавістю дивився на Токарева і раптом спитав:

— Навіщо у тебе сині окуляри?

— Ах, Коко, ну яке тобі діло?— розсміялась Марія Михайлівна.— У дяді очки болять.

— Очки болять... Тоді треба компреси,— впевнено сказав Кока.

— Який досвідчений окуліст!— усміхнувся Будиновський до Токарева.

Марія Михайлівна зітхнула.

— Атож, тут станеш досвідченим!.. Всю цю зиму він у нас прохворів на очі; мабуть, застудився минулого літа, коли ми їздили по Волзі. Довелося до професорів возити його у Москву... Таке кумедне хлопчатко!— Вона засміялась.— Уявіть собі: ідемо ми по Волзі на пароплаві, стоїмо на палубі. Я кажу: «Ну, Коко, я зараз візьму тата за ноги

і кину у Волгу!..» А він відповідає: «Ах, мамо, будь ласка, не роби цього! Я страшенно не люблю, коли тата беруть за ноги і кидають у Волгу!..»

Всі розсміялися. Кока, посміхаючись, оглядав усіх.

У передпокої пролунав дзвоник. Увійшов вродливий студент в сірій тужурці, з ним молода дівчина — рожева, з довгою косою. Це приїхали по Варвару Василівну із села її брат Сергій і сестра Катя.

Сергій, увійшовши, одразу ж швидко спитав:

— Дістала відпустку?

— Дістала!

— Чудово! Значить, їдемо!

— Серьожо, Катю! Сідайте швидше, їжте холодник! — сказала Марія Михайлівна.

Прибулі привітались. Сергій міцно і радісно потиснув руку Токареву, — очевидно, він уже чув про нього від сестри.

— А ми з Катею приїхали, поткнулися до тебе, — звернувся Сергій до Варвари Василівни. — Тебе немає, сидить лише панянка ота... Як її? З психологічним таким прізвиськом. Сказала, що ви пішли сюди... Ну, а ти, молодець, як ся маєш? — спитав він Коку. — Дифтеритом не заразився ще? Час би, голубе, час тобі схопити гарний дифтеритик.

— Ах, Серьожо, ну що це таке? — вигукнула Марія Михайлівна.

— Ні, їй-богу, слід би йому заразитися! Живуть на селі, мати за освітою фельдшериця, і не дозволяє молодичкам приносити до себе хворих дітей, — заразять її Коку!

Марія Михайлівна захвилювалась.

— Ну, Серьожо, ми краще про це не будемо говорити! Я не можу займатися громадськими справами. Жінка, маючи дітей, повинна жити для них, — це моє глибоке переконання.

Сергій здивовано розкрив очі.

— Яка ж це громадська справа — каломелю чи хініну дати дитині?

— Ми робимо для народу все, що можемо. Завдяки Борисові в нашому повіті відкрито ще вісім нових фельдшерських пунктів, збільшено суму, що відпускається на ліки... Ми за це маємо право Коку не наражати на небезпеку. Я можу жертвувати собою, а не дитиною... Володимире Михайловичу, чого ж ви собі лафіту не наливаєте? Борю, налий Володимирові Михайловичу... Ні, далєбі, ця молодь —

така завжди прямолінійна,— звернулася вона до Токарева.— Недавно продали ми наш мценський маєток,— тільки збитки з ним. Серьожа сміється: будете, каже, тепер стригти купони?.. Я абсолютно не розумію,— що ж поганого в тому, щоб купони стригти? Чому це гірше, ніж господарювати в маєтку?

— Я нічого проти купонів не маю,— заперечив Сергій з легкою усмішкою.— Але Борисові Олександровичу не вісімдесят років, щоб сидіти на купі паперів і різати купони.

— Це все одно. Ми не маємо права ризикувати капіталом.

— Чому так?

Марія Михайлівна поправила персні на білих м'яких пальцях.

— Гроші від мценського маєтку повністю повинні лишитися для Коки.

Після курчат подали морозиво, потім кофе. Сергій перешіптувався з Танею. Будиновський курил сигару і своїм повільним, трохи меланхолійним голосом розповідав Токареву про засноване ним у Томилінську товариство тверезості.

— А яку прекрасну публічну лекцію на користь цього товариства прочитав у нас недавно Осьмериков, Олексій Кузьмич,— звернулася Марія Михайлівна до Токарева.— Про рентгенівське проміння... Це вчитель гімназії нашої,— така талановита людина, надзвичайно! І як його діти люблять! От, коли б у нас всі такі вчителі були, я б не боялася віддати Коку в гімназію.

— Справді, надзвичайно діти його люблять,— сказала Варвара Василівна.— Навесні зустрілася я з ним на вулиці, іде, оточений цілою юрбою гімназистів. Розмовляю з ним, а хлопчик ззаду стоїть і тихо, любовно гладить його рукою по рукаві... Так шкода його, бідолаху,— сухоти ж у нього.

— Тільки страшенно довго він лекцію цю читав,— усміхнулася Марія Михайлівна.— Дві години без перерви. Хоч і демонстрації були, а все ж важко слухати дві години підряд.

— Та в нас взагалі не звикли довго слухати,— сказав Токарев.— От у Німеччині, там простий робітник слухає промову чи лекцію три-чотири години підряд, і нічого, не стомлюється.

— Так це чому? Вони сидять собі, п'ють пиво і слухають; жінки в'яжуть панчохи... Коли чим-небудь займаєшся,

завжди легше слухати. Та ось, наприклад, ми іноді з Борисом читаємо вечорами «Русское богатство». Я читаю, а він слухає і малює кінські голівки. Це дуже допомагає слухати.

Сергій зареготав.

— Чорт знає, що таке... Кінські голівки... А дотепно ви це придумали!

Він сміявся найщирішим веселим сміхом. Будиновський зніжковів і нахмурився.

— Ну, Машо, що ти таке розповідаєш? Просто, я воджу машинально олівцем по паперу, а з твоєї розповіді виходить так, мовби без кінських голівок я й слухати не можу.

Марія Михайлівна стала виправдуватись:

— Ні, я тільки кажу, що це все-таки допомагає зосереджуватись. Адже, правда, якимось легше слухати.

Сергій кілька разів замовкав і знову вибухав сміхом. Таня нудьгувала. Варвара Василівна звернула розмову на інше.

Знову пролунав дзвоник. Увійшов добродій, невисокий на зріст і худий, з великою, обстриженою під гребінець головою; обличчя у нього було коричневого, хворобливого кольору, вуха стирчали, літній піджак метлявся на кістяких плечах, як на вішалці.

— А-а, Олексію Кузьмичу!— привітно, спроквола сказала Марія Михайлівна.— Про вовка помовка, а вовк на порозі. А ми щойно говорили про вашу лекцію. Всі нею буквально захоплені.

— Угу!— пробурчав Осьмериков і підійшов привітатися,— підійшов, втягнувши похилену голову у підняті плечі, начебто чекав, що Марія Михайлівна зараз ударить його по голові палицею.

— Ну, здрастуйте,— сказав він сиплим голосом, сів і нервово провів рукою по стриженій голові.— А я чув від Вікентія Францовича, що ви приїхали, от забіг до вас... Ах, от ще... До речі!— Осьмериков каламутними очима вступився в Сергія.— Скажіть, ви не знаєте, Коломенцев Олександр закінчує в цьому році?

— Вже закінчив, здається,— недбало відповів Сергій.— Навіть при університеті залишений.

— А-а!— хрипко сказав Осьмериков.— Дай боже, дай боже!

— Ну, не знаю, чого тут «дай боже». Адже це цілком віта бездарність.

Осьмериков своїм сиплим, зривистим голосом заперечив:
— Зате працьовитий! Це значно важливіше! В житті потрібні працьовиті, а не обдаровані люди... Ох, ці вже мені обдаровані люди! Ви мені, будь ласка, не кажіть про них, я їм нічого не довіряю, ніякого діла,— вашим «обдарованим людям».

— Одна-аце!— здивувався Сергій.— Коли б ще інше що, а бездарність-професор — це щось просто неможливе.

— Таж світочів серед них всього два-три проценти, не більше!— сказав Осьмериков.— А решта... Ось я недавно був у Москві на фізико-математичному з'їзді. Жах, жах!.. Жа-ах!— Він підвівся з місця і швидко озирнувся по сторонах.— Де люди? Нема їх. Професор математики, вчена людина, європейська величина, а дай йому поговорити з дитиною,— він не може! Занадто сам він значна величина. Дитина для нього — логарифм! Така собі скринька, в яку треба запихати знання,— пхай! Зрозуміли? О-от!.. А я вам скажу: розумна людина не та, що вміє логічно мислити, а та, яка розуміє чужу логіку і вміє в неї увійти... От іноді у мене ж у класі. Тлумачиш, тлумачиш хлопчаків,— ніяк не збагне. Хто винен? Я! Я не вловив його логіки!.. Викличеш інше хлоп'я: ти зрозумів?— Зрозумів!— Ну, гайда з ним за дошку, поясни йому там... І пояснить. А я от, старий дурень, не зумів!

Він знову швидко сів на стілець і присунувся з ним до стола. Сергій неохоче заперечив:

— Так от, саме ви і доводите, що педагогом може бути лише обдарована людина.

— Ні, ні, я цього не доводжу! Треба бути лише сумлінним працівником, не дивитися на життя звисока, не ставитися до нього з презирством! Не зневажати чужої душі, не зневажати чужої логіки!

Осьмериков говорив швидко, нервово і дивився на Сергія каламутними, начебто безбарвними і водночас гострими очима.

— Бездарний працівник саме на це і не здатний,— сказав Сергій.

— Чому ні? Чому ні?

— Тому що він занадто схиляється перед...

— Чому ні?

— ... перед власною логікою. Вона для нього все.

— Нам потрібні «великі діла», на малі ми плюємо.
Чому ні?

Осьмериков знову поривчасто підвівся і почав озиратися, наче збирався негайно піти, потім знову сів.

— «Обдаровані люди»!.. О, господи! Звільни наше життя від обдарованих людей! Саме вони все й каламутять, саме вони і заважають нормальному рухові життя... От, я вам відверто скажу: ви — обдарована людина. Я весь час бачив це, коли ви були моїм учнем. І тоді ж я сказав собі: для життя від вас користі не буде... Вас от у минулому році виключили з московського університету, через рік виключать і з юр'ївського. І закінчите ви життя дрібним чинушею в акцизі або зіп'єтесь вкрай. Чому? Тому що нам потрібне «велике діло», звичайна, буденна праця для нас банальна і нудна, до ретельних роботяг ми відчуваємо органічну відразу!

— Вірно! Просто органічну відразу відчуваю!

Осьмериков зрадів.

— Ну, от! Хіба не правда, що?.. Сірі, звичайні люди для вас не існують, вони для вас — отут, під диваном... Любий мій, дорогий! Життя живе сірими, непомітними людьми, його велика справа твориться з малого, нудного і мізерного!

Таня підвелася.

— Мені час іти! — сказала вона. — Треба ще встигнути в статистичний комітет.

— Панове! Ходімте, адже нам теж вже давно пора! — звернувся Сергій до інших.

III

Вони вийшли. Вечоріло. Вдалині ще шуміло місто, але вже відчувалось, що скоро запанує тиша. Обабіч широкої і пустинної Старо-Дворянської вулиці тяглися потопаючі в садах будиночки, і через те, що вулиця була дуже широка, вони здавалися зовсім маленькими і низенькими.

— Хто цей гриб? — спитала Таня.

Сергій усміхнувся.

— Осьмериков — ви маєте на увазі?.. Чиста душа!.. Адже, дійсно, вся душа світиться. Але скільки він народу серед учнів зіпсував своєю чистою душею!

— Як задушно з ними! — Таня пересмикнула плечима. — І яке все навколо маленьке, низеньке, смирне! Зовсім от, як оці будиночки... І арифметика, і почуття — все якесь

особливе: мале більше за велике, сіре яскравіше за червоне.

— А як вам здалася Марія Михайлівна?— звернулася Варвара Василівна до Токарева.

— Яка вона стала... м'яка та біла!— усміхнувся Токарев.

— Страшно! Страшно, як людина змінюється!— задумливо сказала Варвара Василівна.— Адже саме тільки ім'я лишилося від колишнього. Що значить сім'я і діти...

— Так,— зітхнув Сергій,— багато я бачив сімейних щастя і думаю, що на світі нічого немає тухлішого за сімейне щастя.

— І це, безумовно, щось фатальне лежить в жінці,— продовжувала Варвара Василівна,— дитина заступає їй весь великий світ... Ні, страшно, страшно!.. Ніколи не пішла б заміж!

Таня з непевною усмішкою відказала:

— Я не знаю,— чому? Все залежить від самої людини. Я б вийшла, коли б захотіла.

— Цілком з вами згодний,— рішуче сказав Сергій.— Люди створюють собі тухлятину. Винні в цьому лише вони самі. Чому з цього випливає, що треба душити себе, зв'язувати, звалювати на себе якісь там аскетичні обмеження? Якщо це — потреба, то вона свята, і тікати від неї соромно і смішно.. От, ніч яка буде! Панове, чуєте! Давайте видемо сьогодні ж. Коні відпочили, а ночі тепер місячні, світлі... Заберемо всю колонію з собою і поїдемо.

У Тані розгорілися очі.

— Оце добре!.. Ім усім корисно буде відпочити: в Петері жили казна-як, на голоді самі голодували, а тут вже зовсім пооблазили... Чудово! Всі й поїдемо!

Коли вони прийшли в колонію, там усі сиділи й працювали. Сергій виголосив:

— Ну, хлопці, одягайтесь! Ідемо на село!

— Та ну-у?— засіяв Борисоглебський.— Оце здорово! Серйозно?

Таня жваво говорила:

— Статистику заберемо з собою, і там можна буде працювати! А село, кажуть, чудове. Добре з тиждень проживемо.

Митрович слабо свиснув і з торжествуючим виглядом застрибав по кімнаті, незграбно піднімаючи ножища у великих чоботях.

— Мабуть, і кисле молоко є у вас там?.. Збирайся, хлопці!

— Ач, вачув кисле молоко, заворушився!.. Ну, вабирайте вашу статистику, одягайтесь. А я піду на постійний, звелю запрягати коні.

Сергій пішов.

Варвара Василівна сказала:

— Тільки, панове, ще одне: треба буде і Ольгу Петрівну взяти з собою, Тёмпераментову.

Таня скорботно опустила руки і застогнала.

— Ну, Таню, ну що ж робити? Нехай і вона трохи відпочине. Адже зовсім, сердешна, запрацювалася за зиму.

— Нудотна!— зітхнув Митрович.— Апетиту до життя позбавляє людину! А що воно, звичайно, як сказати... Треба ж і дівчиськові відпочити, це вірно.

О дев'ятій годині вечора з міста виїхав запряжений тройкою тарантас, повнісінький людей. Сиділи на козлах, на приступочках, скрізь. Сергій правив.

— Оселедці, оселедці мочені!— тонким голосом кричав Шеметов, коли назустріч траплялись проїжджі дядьки.

Тарантас виїхав на м'яку дорогу. Вечірня заграва догоріла, зійшов місяць. Коні бігли підтюпцем, Сергій ухав і свистів, у тарантасі сперечалися, співали, сміялися.

Була глупа ніч, коли гості приїхали в Ізворівку. На них не сподівались. Прокинулась хазяйка Конкордія Сергіївна Ізворова, метушлива, привітна бабуса. Подали молока свіжого і кислого, холодну баранину. Заспані служниці наносили у вітальню свіжого сіна і послали гостям постелі. Вже світало, коли всі,— збуджені, веселі і смертельно втомлені,— лягли спати і міцно поснули.

IV

Ізворівка була старовинним панським маєтком, великим і колись розкішним, але тепер все в ньому руйнувалося. На великому будинку дах проіржавів, штукатурка облупилась, надвірні будівлі порозвалювались. Чудовим був лише сад — тінистий і зарослий, з цегляними руїнами оранжерей і лавень. Сам Ізворов, Василь Васильович, з ранку до вечора пропадав у полі. Він був працьовитий, господарював старанно, але всі прибутки програвав у карти.

Життя для гостей було привільне. Вставали пізно, купалися. Потім пили чай, розходились по саду і на лавах алей, в альтанках, на землі під кущами, всюди сиділи і

читали,—поодинокі або всі разом. Після сніданку грали в крокет або в городки, слухали катину, гру на роялі. Ввечері йшли гуляти і поверталися пізно вночі. Токарев почував себе дуже добре в молодій компанії і тишився життям.

Минув тиждень. Завтра «колонія» мала виїздити. На прощання вирішили піти куди-небудь подалі і прогуляти всю ніч. Була шоста година вечора. Токарев і студенти сиділи з простиралами недалеко під ялинами і чекали, коли покупаються дівчата. День був дуже жаркий і тихий, в повітрі парко.

Сергій крикнув:

— Гей, дівчата! Швидше! Прохолоджуються собі вже дві години, а тут кисни... Егей, панянки! Потопли ви там чи що?

Від тераси швидко пройшла стежкою Таня з простиралом на плечі і книжкою під пахвою.

— Те-те-те!.. Тетяно Миколаївно! Це що ж ви тільки ще йдете купатися?

Таня квапливо відповіла:

— Я за хвилину буду готова, тільки раз пірну.

— Слухай, Таню, це неможливо,— починаючи дратуватись, сказав Токарев.— Адже кликали тебе купатися,— ні, сиділа і читала, а знаєш, що люди чекають. А коли кінчають, тепер ідеш. Ще півгодини чекати.

— Ну, от побачиш, я з ними разом повернусь.— І Таня пройшла.

Токарев прикусив губу, намагаючись не показати свого роздратовання. Якраз учора вранці він проспав і йшов купатися, коли там уже купалися, а Таня сиділа під ялинами і чекала. Вона енергійно заперечила і не пустила його,— мовляв, поодинокі будете ходити, так цілий день доведеться тут чекати... А сьогодні сама робить те ж саме...

Шеметов сидів на столі і ліниво махав ногами.

— Чорт знає, що голова як не лусне! Вайло цей Митрович о восьмій годині сьогодні розбудив... Слухай, Сергійку, забери ти його, будь ласка, від нас в іншу кімнату, я з ним, негідником, не можу спати.

Митрович скривив обличчя в посмішці.

— Ти ж сам учора просив розбудити тебе.

— А сьогодні вранці я тебе просив не будити... Чорт знає, як восьма година,— хапає і тягне з ліжка. Така свиня!

— А що вже Сашко — як в'юн в'ється! — засміявся

Вегнер.— Обережніше, ти мене заплутав!.. Ой, Митровичу, облиш, я дуже схуд! Бозна-що говорить і найсерйознішим заклопотаним тоном.

— Сміху в нас... той... буває... з ними вранці! — звернувся Митрович до Токарева.— Ввечері просять будити: це, кажуть, розпушта,— спати до півдня. Ну, я і стараюся. Значить, стягнеш Сашка з ліжка, він лається, а потім раптом схопитися і кидається німця стягувати.

Шеметов сердито говорив:

— Ні, я, головне, не розумію, для чого будити! Адже людина, що не виспалася, неспроможна працювати; що ж вона? Буде лише сидіти над книжкою і куняти. Все одно, що порожнім відром воду черпати!

— Хм...— Сергій замислився.— А ти вважаєш, що звичайно воду черпають повним відром?

— Повним, порожнім,— мені однаково. Я ваших дурних приказок зовсім не бажаю знати.

— Він взагалі відносно приказок і цитат любитель,— зауважив Вегнер.— Вчора раптом проголошує:

На світі є багато, мій Горацию,
Чого нехитрий розум не вигадась й вік!

Запевняє, що це Шекспір сказав...

Сергій загорлав:

— Ей ви, дівчиці! Чи скоро ви?

Від ставу долинув голос Тані:

— За-ра-аз.

Але там все чулися плескіт води і сміх.

Токарев скипів. Яка безцеремонність! Вона навіть і не вважає за потрібне поспішити!.. Взагалі за цей тиждень у Токарева багато набралася проти Тані. Темпераментова, що приїхала з ними з Томилінська, була дійсно нестерпно нудна, але отак третирувати людину, як третирувала її Таня, було абсолютно неможливо. Більше за все Токарева обурювало в Тані її нестерпне нехлюйство,— вона приїхала сюди, не взявши з собою з одягу абсолютно нічого,— не варто возитися, а тут без церемонії носила білизну і сукні Варвари Василівни і Каті. Так само вона ставилася і до чужих грошей: Токарев із свого мізерного заробітку в Пожарську вислав їй в Петербург гроші, щоб дати можливість закінчити курси; ні разу вона не відмовилась від грошей, хоч могли ж бути у неї хоч іноді які-небудь заробітки; цієї весни вона вийшла з курсів, нічого йому навіть

не написавши, а гроші від нього продовжувала одержувати.

Нарешті від ставу пролунало:

— Ідїть!.. Можна!

Дівчата піднімалися стежною. Таня сказала Токареву:

— Ну, от бачиш, разом закінчила з усіма!

Він нічого не відповів і пройшов мимо.

Гаряче сонце грало на гладенькій поверхні великого ставу, старі верби на греблі звисували віти до води. Від берега були покладені містки до купальні, обтягнутої старою, посірілою парусиною, але всі роздягались на березі, на лавах під великою березою.

Шеметов і Сергій ліниво роздяглися і залишились сидіти на лаві. Вегнер уже давно був у воді. Маленький і в'юнкий, він, як риба, пірнав і хлюпався посередині ставу. Шеметов спитав:

— Слухай, німче, вода тепла?

— Приємна! — значуще крикнув Вегнер.

— Хм...— Шеметов зійшов на містки і попробував ногою воду.— Еге ж, «приємна»!..

Борисоглебський стояв на березі,— величезний, голий, мускулястий, оброслий жорстким чорним волоссям, з очима, що кумедно шулилися без окулярів. Простягнувши руки наперед, він співав своєю схожою на ричання глибокою октавою:

Проклятий світ!
Морзенний світ!
Нікчемний
І ненависний мені!..

— От, чорт!..

Шеметов з містків бризнув на нього водою. Борисоглебський серйозно сказав:

— Ну, яка ж свиня! Та вода ж холодна! — потер собі бік і продовжував:

Нікчемний,
Ненависний мені світ!..

Сергій переморгнувся з Шеметовим і Вегнером, з невинним виглядом зайшов у воду,— і на Митровича полився цілий дощ бризок.

— Чор-рти! — заричав Митрович і кинувся на них. Вегнер і Сергій, як жаби, стрибнули у воду. Шеметов перед носом Митровича рвучко закрити двері купальні і замкнувся на заціпку. Митрович, дужий, мов ведмідь, плавав погано і в воді почував себе непевно.

— Заждіть ви, чорти! Вийдете на берег, я вас кожного примушу «Проклятий світ» проспівати!

Шеметов з купальні крикнув:

— Хлопці! Укладемо проти нього спільний морський союз!

— Згода! — озвався в середині ставу Сергій. — Лізь у воду, Сашко!

— Та вода, братіку, холодна!

Борисоглебський на березі співав:

Боровся я, шукав я смерті,
Та залишився жить...

Сергій і Вегнер тихо, стараючись не шуміти, підпливали до купальні.

— Ой, негідники!.. Рятуйте! — загаласував раптом у замкненій купальні Шеметов під регіт інших голосів. Сергій і Вегнер пірнули в купальню і оббризкали Шеметова.

— Ой!. Стривайте, мені вам щось треба сказати! — кричав Шеметов, а вода вирувала в купальні, і бризки злітали високо вгору.

Двері грюкнули, і Шеметов бомбою вилетів на берег.

І будеш світу ти цариця,
Єдина подруга моя...—

ревнув Борисоглебський і, широко розкинувши руки, згріб в обійми Шеметова.

Шеметов серйозним, заклопотаним тоном говорив:

— Ой, Митровичу, зажди! Що мені тобі треба сказати!.. Обережніш, будь ласка, я заплутався!

— Він заплутався! — сміялися в купальні.

— Співай: «Проклятий світ!»

— Іди до біса!.. Ах ти, кутя нещасна!

Шеметов спритно вивернувся і обхопив Борисоглебського. Почалася боротьба. Шеметов, спритний і стрункий, майстерно викручувався від спроб Митровича зломити йому спину. Тіла переплилися, напружені міцні м'язи залишали на шкірі червоні сліди. Митрович з силою наліг на Шеметова, той вислизнув і гепнув Митровича на землю, але Митрович уже на землі підім'яв його під себе.

Задихаючись, він навалився на Шеметова.

— А-а, голубе!.. Ну, співай: «Проклятий світ!»

І зашилив йому товстий великий палець під ребра.

— Боляче, Митрошко!

- Співай: «Проклятий світ!»
- Ой-ой!.. Кишки видавиш, свиня!
- Співай,— зараз пуцу!.. «Прокля-а́тий світ!»

Шеметов несамовито зарепетував:

- «Проклятий світ!»
- «Мерзенний світ!.. Нікчемний!..» — підказував Борисоглебський і ворухив пальцями під ребрами Шеметова.
- «Мерзенний світ!..» Ой, Митрофане клятий, буланний без узди!..

Митрович похмуро і зосереджено підказував:

- «Нікче-емний!..»
 - «Нікче-емний!..»
 - Морський союз іде на континент! — гукнув Сергій.
- Він і Вегнер вискочили з води і вчепилися в Митровича.

Чотири тіла злилися в одну купу. Вони вовтузились і борсалися на траві. Показувалось на мить червоне напружене обличчя Митровича і його величезні мускулісті руки, які охоплювали одразу двох, а то і всіх трьох. Токарев сидів на лаві, сміявся і дивився на боротьбу. Йому впало у вічі злісно-нахмурене обличчя Сергія, придаленого до землі ліктем Митровича. Нарешті, Борисоглебського підім'яли під спід, і всі троє навалилися на нього.

Все ще із злим обличчям Сергій зашипив йому палець у живіт і крикнув:

- Співай: «Проклятий світ!»
- «Прокля-а́тий світ!» — покірливо загорлав Митрович,— так дико, що галки на вербах сполошилися і з криком полетіли геть.
- Далі.
- «Мерзенний світ!.. Нікчемний!.. Ненависний мені світ!»...

Його випустили. Всі підвелися — червоні, скуйовджені, захекані. Шеметов погладжував долонею боки і обурювався.

— Отака паскудна звичка! Бува що не так, зараз же тобі палець під дев'яте ребро,— радий, що анатомію знає,— і співай йому «Проклятий світ!..» А може, я в цю мить зовсім не маю настрою співати?

— Тварюки ви! Самому мені все черево розворушили! — сказав Митрович.

— Ну, хлопці, годі борюкатись! — оголосив Шеметов.— Треба купатися. Цур, не бризкатись!.. — Він зітхнув.— Тільки у мене щось уже всяке бажання пропало у воду лізти.

— А раніше велика охота була? — засміявся Вегнер.

— Мовчи ти, плюгавець паршивий! Зрадник! Я з тобою і розмовляти не хочу... Володимире Миколайовичу, — звернувся він до Токарева. — Ходіте в купальню, як годиться пристойним людям.

Він узяв Токарева під руку і важно пройшов з ним до купальні.

— Ач, всю купальню замочили! Порядній людині і викупатися не можна!

— Ну, справді, хлопці, цур не бризкайтесь! Годі! — сказав Борисоглебський.

Вегнер і Сергій попливли на той бік ставу. Митрович тричі пірнув у купальні і вплив на став.

— У-у, пес твою голову відірви! Гарно!

Він захоплено гоготав, підстрибував і пірнав до плечей. Токарев теж вліз у воду. Тільки Шеметов стояв, спираючись на перекладку купальні, і бовтав ногою у воді. Він буркотливо говорив:

— Джерела у вас тут якісь б'ють на дні, чи що? Вода яка холодна!

— Лізь, Сашко, а то знов оббризкаю! — крикнув з того берега Сергій.

— Я тебе «оббризкаю»! — насварився Шеметов і зітхнув. — Ні, їй-бо, я вважаю це просто за аморальне: навіщо я буду силувати своє тіло? Я і без того змерз, інстинкт тягне мене зігрітися, а якийсь безглуздий обов'язок велить лізти у холодну воду.

Митрович стояв по груди у воді і намилював голову. Шеметов стрепенувся, тихенько сковзнув у купальню і зник під водою.

— О-о-о!!! — залентував Митрович і шарахнув до берега. З води виринуло усміхнене обличчя Шеметова.

— Ну, голубе, налякав ти мене! Я думав — рак!

— «Ра-ак...» Будеш ти надалі «Проклятий світ» примувувати мене співати?

Сергій крикнув:

— Ну, хлопці, одягайся! Швидше! А то пізно буде!

Вони вдяглись і пішли до будинку.

На широкій кам'яній терасі, зарослій диким плющем, кипів самовар. Всі вже пили чай. Конкордія Сергіївна розтирала дерев'яною ложкою гірчицю у глиняній мисці.

Катя виставила з-за самовара своє рожеве молоде обличчя і лукаво спитала:

— Яку це ви, Шеметов, пісню співали на березі?

Шеметов зітхнув:

— Це ми з Митровичем зіспівувались. Дует із «Демона». Він Демона співав, а я Тамару,— млосно сказав він.— А що, гарно? Справляє естетичне враження?

— Чудово! Справляє...

— Отож! — пробурчав Шеметов.— А ви думали, що тільки ви здатні давати естетичну насолоду, розігруючи своїх Шопенгауерів?

Катя розсміялась і в захопленні заплескала в долоні. Варвара Василівна невинно спитала:

— А це хороший композитор — Шопенгауер?

— Він Шопена хотів сказати! — засміялась Катя.

І всі засміялись. Шеметов презирливо оглядав їх.

— Сміються!.. Начебто композитори бувають лише в галузі музики!

— А де ж вони ще бувають? — спитав Вегнер.

— Де! Та хоч би в філософії. Серед твоїх німців є цілий ряд філософів-композиторів,— наприклад, той же Шопенгауер, Ніцше... Платон...

— Та Платон же зовсім не німець.

— Тому я про нього і не говорю. От іще — Фіхте...

— Ну, ну, пригадай, про яких ти ще філософів чув,— засміявся Сергій.— Катай: Гегель, Лейбніц, Шелінг, Кант...

Шеметов сердито відповів:

— Ні, вони були сухими раціоналістами. В них не було цього... поривань, екстазу, чи що...

— Який нахаба! — зітхнув Вегнер.

— А яким лютим голосом говорить, начебто хоче смертовбивство заподіяти! — вигукнула Варвара Василівна.

— Я найзвичайнісіньким голосом говорю.

— Так, звичайнісіньким! — сказала Катя.— Мамо, дивись, він тобі голову відкусить! Налий йому швидше чаю, умилює його!

— А, щоб вас бог любив! — сміялася Конкордія Сергіївна, наливаючи у склянки чай.

Всі старанно їли й пили. Прийшов Василь Васильович, засмаглий літній чоловік у великих чоботях і парусиновому піджаці. Конкордія Сергіївна налила йому чаю у велику фарфорову чашку з золотими ініціалами. Василь Васильович почав пити, не випускаючи з рук черешневого мундштука, в якому диміла цигарка. Він мовчки слухав роз-

мови, і під його сивими вусами пробігала легенька прихована усмішка.

Таня підвелася.

— Ну, панове, напилися? Ходіте!

— Ходімо!

V

Швидкою ходою вони йшли по дорозі між житами. Сонце сідало в багрові хмари. Небо було вкрите важкими, кошлатими хмарами, на півдні стояла синява муть. Безвітряне нерухоме повітря начебто завмерло в могильній тиші.

Сергій з дивним нервовим блиском в очах радісно потер руки.

— Гроза буде! Відчувається в повітрі!

— Панове, ходіте далі! — жваво сказала Таня. — Ведіть, Сергію Васильовичу!.. Та швидше, панове, чого ви так поволі?

Катя засміялась.

— Повільно! І так мало не біжимо.

— Справді, гроза буде? — стрепенулась Темпераментова. — Так тоді краще повернутися, взяти калоші; а то всі потонемо.

Шеметов пробурчав:

— Від потоплення калоші не можуть врятувати.

Ольга Петрівна радісно засміялась і пояснила свої слова:

— Не від потоплення, а щоб ноги не промочити.

Митрович незграбно ступав по пилюці своїми великими чобітьми. Трошки заїкаючись, він заговорив:

— Не тільки не врятують калоші, а в них і топитися ходять. У нас в селі, де мій батько псаломщиком служив, був піп, у нього син, в семінарії вчився зо мною. Плохий був хлопчисько, той... Скромний. Ну, гаразд. Якось потрапив він у компанії на ярмарок, — те, друге, і напився в дим, по саме нікуди; не знає, як дома опинився. Вранці прокинувся, — голова тріщить, скуйовджений; лежить і стогне: «Ольоно, чуєш, Ольоно! Дай-но колоші!»... У нас там, в Олонецькій губернії, на б говорять. Вийшов у двір, вчепився у волосся... «О, позорище, осудовисько!.. Де мої колоші? Піду втоплюся!..»

Катя раптом вигукнула:

— Панове, подивіться, що вгорі робиться!

Хмари,— низькі, химерно кошлаті,— палали по всьому небі яскравими барвами. Над головою тяглася велика з розпливчастими краями хмара яскравочервоного кольору, далеко на сході ніжно рожевіли круглі хмаринки, а їх перерізувало чорно-лілове пасмо хмар. Хмарина над головою все червоніла, начебо наливалася кривавочервоним світлом. Небо, вкрите дивними склубоченими хмарами, мало незвичайний і грізний вигляд.

— Дивіться, панове, дивіться, яке у Митровича червоне обличчя,— засміялась Катя.

— Та у вас ще червоніше,— відказав Шеметов.

— В усіх, в усіх! Панове, подивіться один на одного! І дорога! і всі!

Обличчя були ясначервоні, дорога і жито здавалися облитими кров'ю, а зелень пирію на межах була ніби ще зеленішою і яскравішою. На півдні темніло, по житі зрідка проносились швидкі нервові брижі. Потягло прохолодою, груди дихали бадьорістю.

— Вперед, панове, вперед! — квапила Таня.— Ой і хороше ж!

Вони йшли якраз назустріч хмарам, що сунули з півдня. Там раз у раз спалахувала блискавка, і чулось глухе бурчання грому. Хмара над головою звузилась, витяглась і стала ліловою. Хмарини вгорі почали темніти.

Варвара Василівна сказала:

— А он там яка ідилія, подивіться!

На півночі, на бірюзово-синьому небі, білили легкі хмаринки, все там було таке тихе, мирне і спокійне...

— Туди подивитись і потім враз обернутися сюди,— зовсім два різних світи.

Далеко на дорозі знялася велика хмара куряви і оповила стріхи села, що сіріли над житом. Видко було, як на горі раптом затріпотіла стара лоза. Вітер рвонув, по житі побігли великі, розложисті хвилі. І знову все стихло. Тільки чути було мирне цвірінькання пташок. Вдалині протягло свиснула іволга.

— Панове, чи не сядемо ми отут на хвилинку? — сказала Ольга Петрівна.

Коло роздоріжжя випинався ріг невисокого валу, що відгороджував селянські коноплища. По той бік дороги височів занедбаний сад, крізь тин видно було зарослі стежки і клумби.

Таня вороже оглянула Темпераментову.

— Ну, от іще!.. Далі, панове, далі ходімте!

Токарев рішуче сказав:

— Ні, я теж стомився, сядемо.

— Ну, що ж, сядемо,— погодилася Варвара Василівна.

Ольга Петрівна, Катя і Вегнер стомлено опустили ся на вал.

— Стривайте, вирішимо тоді більшістю голосів,— запропонувала Таня.

Токарев обурився.

— Я абсолютно не розумію, як такі речі можна вирішувати більшістю голосів! Я дивуюсь, у тебе нема найелементарнішого почуття товаришськості. Багато хто з нас потомилися, не можуть іти, а ти хочеш більшістю голосів примусити їх тягтися за собою.

— Та про що тут говорити? Відпочинемо трохи, той... покуримо і підемо далі,— примирливо сказав Митрович і сів.

І всі сіли. Таня презирливо повела головою.

— Ех, ви, нікчемні люди!

Вона продовжувала стояти і жадібно дивилася на наступаючі хмари.

Чорно-сині, важкі, вони поволі росли, освітлюючись час від часу блискавками. Грім чути було вже зовсім виразно; за півверсти, на схилі гори, раптом шалено затріпотів і зашумів гайок, і цей шум було дивно чути поряд з непорушним, мовчазним садом. Скоро заревів і він; дерева заметались, виблискуючи виворотом листя.

Сергій продекламував:

Ніч буде темна, і буря буде люта,
Зіллються в морок гул і небо, і земля...

Токарев здивувався.

— Сергію Васильовичу, ви знаєте Фета?

Здивувався і Сергій.

— А чому б мені його не знати? Навіть дуже його люблю!

— Серьоже, прочитай увесь вірш! — коротко сказала Варвара Василівна, підперши підборіддя і дивлячись в далечинь.

Таня стояла і жадібно дихала бадьорим, прохолодним вітром.

— Господи, я абсолютно цього не можу зрозуміти!..

Тут справжня, жива гроза іде, а вони сидять і вірші читають про грозу!.. Та ну вас! Шеметов, ходітьте вперед! Ми повернемося.

— Ходімо! — Шеметов схопився.

— А, чорт! Я теж з вами! Чого тут киснути? — Сергій теж схопився.

Вони втрюх пішли по дорозі назустріч вітрові. На півдні виблискували яскраві злами блискавок, грім чути було виразно, але через досить довгий час після блискавок. Далеко на дорозі, на свинцевому фоні неба, тріпотів на вітрі легкий, ясножовтий шарф на голові у Тані і яскраво рябіли червона і синя сорочки Сергія і Шеметова.

Митрович лежав на животі і жував суху билинку.

— А гроза забариться! — ліниво проказав він.

Хмари дійсно начебто зупинилися, вітер ущух. Вгорі мляво рухалися клочкуваті хмарини, сірі, безсилі. Настала тиша, — природа немов підозріло прислухалася. Потім раптом все ожило. Птахи безтурботно зацвірінкали.

Варвара Василівна дивилася на нерухомі хмари.

— Господи, та вони справді зупинилися!

— А ті он, нещасні! — засміялась Катя. — Дивіться: стоять і чекають!

Митрович гучно крикнув:

— Гей-гей, друзі! Спектакль відкладено, повертайтеся!

Минуло п'ять хвилин, десять. Повітря і небо були не порушні. Таня, Сергій і Шеметов повернули назад.

— А що, гарна гроза! — спитала Катя.

Шеметов повалився на траву.

— О, ганьба, ганьба! Де мої колоші? Піду, втоплюся!

— Ну, розсівся! — обурилася Таня. — Підводьтесь же, панове, ходімо, нарешті! Невже ще не відпочили?

Встали і пішли далі. Темніло. Хмари на півдні висіли нерухомо, спалахуючи блискавками. Дорога, огинаючи овес, йшла в густий давидівський ліс.

Варвара Василівна заговорила:

— Ех, хороша річ гроза! Люблю її! Дивне вона справляє враження, вона так підносить, в ній є щось таке впевнене, безперечне і творче... Здається, — тут, під грозою, не може бути ніяких роздумів і вагань: все, що робитимеш, буде добре, потрібне, і буде саме те, що й слід робити. А як це хороше діяти, не роздумуючи, коли тебе підхопить і понесе вперед велика, могутня сила!..

— Воно так тепер і є, — сказала Таня.

Варвара Василівна помовчала.

— Де ж воно є? Так, на хвилину нам здалося, ніби щось є. Але виявилось, що це міраж. Знову все замутилося, знову темно; все, як звичайно, дрібне, мляве і слабе. І немає, немає того революційного припливу, який би підхопив людей цілком, нема повітря, яке бадьорило б, в якому б і слабкі міцніли, зникали б сумніви, і ріс би дух. Дорогу було знайдено, але виявилось, що вона книжна.

Таня вигукнула:

— Господи, «книжна»!.. Варю, ви, значить, зовсім сліпі, ви нічого не бачите навколо!

— Мені здається, я все бачу. Боязкі, невиразні натяки на щось... Пригадую, Достоевський говорить про вічного руського «блукача»-інтелігента і його драму. Недавно здавалося, що питання, нарешті, вирішено, блукач перестає бути блукачем, з низів назустріч йому піднімається величезна стихія. Але хіба це так? Звичайно порівняно з колишнім є різниця, але різниця дуже невелика: ми, як і колись, лишаємося царями в галузі ідеалів і безпритульними блукачами в житті.

Сергій роздратовано знизав плечима.

— Що ти таке плетеш? Я абсолютно нічого не розумію!— Обличчя його, з того часу як вони з Танею і Шеметовим повернулися до роздоріжжя, було зле і сіре.

— Я кажу, що у нас все гарно і струнко лише в теорії. Ось ми йдемо разом і розмовляємо,— люди все благочесні, з однаковими думками. Наші ідеали високі й світлі, ми горді собою і своїм світоглядом. Але зіткнешся з життям,— і все це меркне, і все стає таким маленьким і жалюгідним через свою безгрунтовність... І життя говорить: ти горда собою, і горда по праву, і як ти можеш поступатися всією повнотою і правдою твоїх ідеалів? Але разом з тим,— а можливо, саме внаслідок цього,— ти сліпа і невміла, і життя тебе відмітає... Іноді мені майже здається, що я чую колишнє страшно: не лизь!..

Таня хотіла заперечити, але Варвара Василівна продовжувала.

— І от постають питання: йти на два чи на десять кроків попереду стихійного руху? В якій мірі дозріла революційна свідомість робітничого класу? Самі ці питання підлі, підлі вкрай, вони образливі для мене і ставлять мене у фальшиве становище: я не можу зрекатися самої себе. Але те,— могутнє, стихійне,— воно мене не визнає, а я не можу

знайти в собі сили, я — ніщо, коли не захочу визнати цього стихійного і його стихійності.

— Чорт зна що! — обурилась Таня. — От так питання! На два, на десять кроків вперед! Яке мені діло до цього? Я хочу йти на повний крок, і плювати мені на все і на всіх. Хто відстане, — наздоганяй, а то, як почнуть всі один до одного пристосовуватись, то всі й будуть тупцювати на місці!

Сергій у захваті вигукнув:

— Браво, Тетяно Миколаївно! От! Оце те саме і є! Все стихійність, стихійність... Ще новий бог якийсь, перед яким треба схилитися! На себе треба розраховувати, а не на стихійність! Буду я себе зрікатися, аякже! Чорта пухлого!.. Сміливішим треба бути, треба йти на свій власний ризик і покладатися на власні сили, — тільки! Будь вона проклята, ця стихійність!

— Вірно, вірно! — погодився і Борисоглебський. — Що вона мені за указчик, ця стихійність? Злість у мене тут є невимовна (він ударив себе кулаком у груди), — ну й гаразд. Більше мені нічого не треба!

Шеметов буркотливо заперечив:

— Ну, і втішайтеся в такому разі бирюльками, гарцюйте зі своєю злістю в безповітряному просторі! А я не розумію і не визнаю, що тут підлого в тих питаннях, про які говорить Варвара Василівна. Справді, все питання в тому, — на два чи на десять кроків вперед! Для мене стихійність тільки й дорога, найважливіше, найголовніше питання, — як до неї приєднатися. А ви, — купка гарцюючих, — і будете собі гарцювати, поки цілком незалежно від вас до вас підійдуть низи... Ви скільки вже часу, — тридцять, сорок років гарцюєте з вашою повнотою революційних ідеалів?..

Вони йшли тепер лісовою галявиною серед лісу. Навколо галявини густо росли темні, кучеряві дуби, від них галявина мала спокійний і серйозний вигляд. Хмари на півдні дедалі росли і темніли, але вітру не було, і стояла глуха тиша.

Токарев мовчки йшов і задумливо слухав. На душі було важко: всі сперечалися палко і пристрасно, питання суперечки, видимо, мали для них життєвий, кровний інтерес. Він намагався і себе настроїти на такий лад, але думка лишалася холодною, і він почував себе чужим і стороннім.

Підійшов Сергій і сказав:

— Люблю я ці суперечки! Думка жива,— працює і шукає... А як було кілька років тому: всі питання розв'язані, все розподілено по ящичках, на ящички наклеєні марксистські ярлики. Сиди та милуйся. Адже це — загибель для вчення, смерть!.. Тільки й лишалось, що сперечатися з народниками; одному з одним ні про що було і говорити...

— А що, панове, конячка тут не пробігала?

— Тьху, чорт!..— Сергій нервово відскочив набік.

У сутінках стояв згорблений дядько з розгубленим обличчям, в накинутому на плечі сіряку.

— От налякав!— Сергій усміхнувся, соромлячись свого переляку.— Яка конячка?

— Ряба конячка,— втекла вночі з пасьби,— щб з нею подіялось!.. Не інакше, як цією дорогою побігла... Таке лихо!

— Ні, тут не видно було,— сказала Варвара Василівна.

— Ех-ех! — старий почухав у потилиці.— Головне діло, кінь молодий, дороги додому не знає, тільки на Казанську куплений...

Шеметов сердито говорив:

— Обурливіше за все ці інсинуації, на яких ви виїжджаєте! Суперечка тут зовсім не про принцип, а лише про факт. Як стоїть справа? На вашу думку? Наш робітничий клас, дійсно, вже горить яскравим, свідомим революційним вогнем? Дійсно, він усвідомив, хто його класові і політичні вороги? Ну, і хвалити бога, це — найкраще, чого й ми хочемо. Але тільки суть у тому, що ви помиляєтесь.

Вони пішли далі. Варвара Василівна залишилася з дядьком. Таня заперечувала:

— Тут все питання саме в принципі. Питання в цьому опортунізмі, «практичності», задоволенні малим...

— Хто проповідує наше задоволення?— грубо спитав Шеметов і раптом зупинився. Він звів брови і, немов щось згадавши, озирнувся назад.— Що це він про конячку говорив?.. Чорт його знає, що таке! Ідуть дев'ятеро здоровенних молодців, долю революції вирішують... Ходімте, допоможемо йому!

— Ходімте, панове!— переконуюче сказала Варвара Василівна.

Сергій пожвавішав.

— Ходімо! Агов, дядьку! Яка, кажеш, конячка твоя? Ряба?

— Ряба, батечку, ряба... Я чого боюся? Ніч надходить, негода, а в лісі у нас тут вовки,— розірвуть конячину.

— Кажеш, у цей бік побігла?

— У цей, у цей!

— Ну, гаразд. Ти сам звідки,— дернопільський? То йди, ми тобі приведемо твою конячку.

— Самовпевнено!— засміялась Варвара Василівна.

Дядько зрадів.

— Підсобити хочете? Ну, дай вам боже... Ходімте! Дуже ж важко самому!

— Ходімте, друзі,— великим колом у цей бік,— сказав Сергій.— Цур, перегукуватись! Сходитися біля місточка у ярку перед сторожкою.

Всі розбрелися по лісі. Ліс задзвенів сміхом і криками. На заході було ще світло, але навколо ставало дедалі темніше. Серед цілковитої тиші хмари на півдні росли поволі і упевнено.

Токарев продирався крізь гушавину ліщини, спотикаючись об пеньки і бурелом. Зліва пролунали крики й сміх Шеметова та Митровича.

— Знайшли-и-и!..— долинув справа голос Сергія.

— Знайшли?— крикнув зліва Шеметов.

— Знайшли ви?

— Та ми не знайшли, а ти знайшов?

— Ні, не знайшов.

— То чого ж ти кричиш — знайшли?

— Я вас запитував!

— Дурень!..

Ліс вдалині глухо зашумів. По верховіттю дерев буряним поривом пронісся вітер. Токарев ішов вперед і намагався не збитися з напрямку. Спочатку він старанно дивився на всі боки, потім перестав і йшов ліниво, постукуючи паличкою по стовбурах. Крики і перегукування все віддалялися.

Токарев подумав: ще заблудишся тут!.. Ліс гув і шумів від несподіваного вихору. Жовте листя і сучки падали на землю. Вдалині глухо рокотав грім.

Хаща почала світлішати. Токарев вийшов на край якогось видолінка. Внизу вився болотяний струмок, зарослий осокою. Кумкали жаби. На косогорі пролягла дорога і видно було місток. Цей, чи що?..

По дорозі стомленою ходою спускалися Варвара Василівна і Ольга Петрівна. Токарев попрямував до них.

— Не знайшли?

— Ні. Треба буде далі йти. Тільки почекаємо, щоб усі зібралися... Аго-оо-в!!

Вдалині відгукнулася. Вітер буйно вив по лісі, глухий шум дерев то наростав, то слабшав, і по глухому шумові струмками проносилось різке шипіння ближчих дерев. Надійшли ще Вегнер і Катя, потім Борисоглебський.

Раптом яскраво спалахнула блискавка, небо наче розтріскалось і з оглушливим гуркотом посипалося на землю. З кущів нечутно вийшов Шеметов. Він кивнув на небо і сказав:

— «Там батько рубає, а я от вожу!»

— Не знайшли коняки?

— Чорти їй знайдуть! — пробурчав Шеметов і сів на місток.

Блискавки яскравобілими стрілами сипалися на ліс, грім шалено прокочувався по небу з кінця в кінець, ліс ревів і бився. На півдні було моторошно темно. Ольга Петрівна стояла з блідою посмішкою і намагалася перебороти страх.

На косогорі, серед дубових кущів, з'явився Сергій. Блискавка яскраво освітила його кумачеву сорочку. У шаленому захваті він кричав:

— Го-го-го-го!.. Чуєте, друзі? Он як гримить!.. Варко, чуєш?!

Вітер рвав на ньому сорочку, обличчя було божевільне і захоплене.

— Ганьба усім слабким і легкодухим! Ганьба тим, хто перед лицем грози заперечує прихід грози!.. Іде вона, іде! Чи бачите ви її тепер,— ви, полохливі, невпевнені?.. Прийшло життя, прийшла боротьба і простір! Слава бурі!..

— Го-го-го-го!— долинув з хащі голос Тані.

— Тетяно Миколаївно, сюди! Наше зверху! Прийшла гроза!.. Слава борцям, слава всім друзям грози!

Таня швидко спустилася до місточка. Спідниця на ній розвівалася, вона з насолодою дихала вітром, очі блищали. Поспішно вона запитала:

— Ну що, не знайшли?

— Ні.

— То чого ж ви сидите? ходітьте далі!.. А правда ж, як хороше?— з щасливою усмішкою звернулася вона до Токарева.

Токарев мовчки кивнув головою, хоч вважав, що навколо стає досить-таки незатишно.

— Ну, ходімо, панове! Вставайте!— квапила Таня.

Шеметов пробурчав:

— От невгомонна! Куди вставати? Мабуть, коня вкрали і завели. Буде на нас конокрад чекати!

— Ну, все ж таки, пошукаємо ще!— сказала Варвара Василівна.— Дуже вже дядька шкода.

— Напевне, кобила сама вже додому прийшла,— зауважив Борисоглебський.

— А щоб знайти, то, звичайно, вже не знайдемо тепер,— погодився Сергій.

— «Ганьба всім полохливим і невпевненим!»— іронічно повторила його слова Варвара Василівна.

— Ех, чорт! Вірно, пішли далі!.. Яка ганьба! Жінки нас ведуть вперед.

На дорогу почали важко падати перші великі краплини дощу. Варвара Василівна крадькома уважно подивилася на Токарева і сказала:

— Тільки от що: навіщо всім іти? Багато хто стомився. Тут зразу за пагорком сторожка, можна зайти відпочити, тим паче дощ починається.

— Панове, зайдемо всі,— заговорив Токарев.— Ну, кому хочеться мокнути під дощем! Перестане дощ, тоді й підемо знову шукати.

Таня ущіпливо заперечила:

— А тоді ти скажеш, що мокро, ноги промочиш.

Токарев спохмурнів і замовк.

— Ходімте, я вас проведу в сторожку,— запропонувала Варвара Василівна.

— Ну, панове, а ми ходімо далі,— сказала Таня.

— Го-го-го! На витримку візьмемо гору!— крикнув Сергій. Він, Шеметов і Митрович, разом з Танею швидко вибігли на косогір.

Вегнер із заздрістю дивився їм у слід.

— Ні, я спочину, стомився.

Варвара Василівна провела Токарева, Катю, Вегнера і Ольгу Петрівну до лісової сторожки. До них назустріч виїшов лісник — худорлявий, з червоним носом, у піджаці. Варвара Василівна сказала:

— Ну, прощайте поки що!

— Варваро Василівно, та перепочиньте ж і ви!— обурився Токарев.— Ви бліді, мов полотно,— очевидно, ви страшенно стомились!

— Е, пуста! Це так здається!

Вона зникла в темряві. Токарев звернувся до лісника:
— А що, чоловіче добрий, непогано б самоварчик поставити; знайдеться у вас?

— Знайдеться, аякже!.. Зараз поставимо. А ми за те винця потім вип'ємо за ваше здоров'я.

Раптом блиснуло. Як гарматний залп, прокотився грім. Линув дощ. Він шелестів по стрісі, дзюркотливими струмками збігав на землю. З чорного лісу широко потягло свіжою, вологою прохолодою.

В сторожку постукали. Увійшов дядько, у якого заблукала коняка. Вода збігала струмочками по його шапці, обличчю і сір'яку. Катя спитала:

— Не знайшли?

— Ні, панночко! Вже і на село бігав, чи не повернулася... Немає!

Він стомлено сів на лаву. Принесли самовар, почали пити чай. Таргани бігали по стінах, в щілині сюрчав цвіркун, на печі рівно дихали поснулі діти. Грім гримів тепер глухіше, блискавки спалахували синім світлом, дощ продовжував лити.

Прийшли Сергій і Шеметов. З обох вода лила струмками, на чоботях налипла грязюка, обидва були злі. Сергій сказав:

— Ні, Тетяна Миколаївна — це абсолютно ненормальна людина. Нащо Варя і та визнала, що неможливо знайти; а вона: «а я все-таки знайду!»

Шеметов сердито засміявся.

— Ні, це ж справді безглуздо! За два кроки нічого не видно,— в отакому лісищі шукати коняку навпомацки!.. І Митровича сердешного запрягла, крекче, а пре за нею слідом.

Прийшла і Варвара Василівна. Була вже дванадцята година. Мовчки пили чай, розмова не клеїлася. Всі були мляві і думали про те, що по грязюці, мокроті й холоду доведеться плентатися додому верст за вісім. Варвара Василівна, бліда, бадьорилася і намагалася приховати дрож, що проймав її. Сергій і Шеметов сиділи в облиплих сорочках, скуйовджені і похмурі, як мокрі півні.

За темними вікнами могутньо загув бас Митровича:

— Егей, друзі! Ви тут?.. Виходьте зустрічати, знайшли!

Всі кинулися до виходу. У темряві біліла коняка. Митрович тримав її за вуздечку. Таня, бадьора, жвава, вбігла в сїни.

— А що? Знайшла?— торжествуючи звернулася вона до Сергія і Шеметова.— Я казала, що знайду.

Сергій розвів руками і низько вклонився.

— Схиляюсь!

Таня сяяла дитячою, смішною гордістю.

— Ну й молодець же ви, Таню!— радісно вигукнула Варвара Василівна.

Дядько вклонявся.

— Це вже, панночко, таке спасибі вам! Вік за вас буду бога молити! Пошли вам, господи, доброго здоров'я!

— І як воно все вийшло!— розповідала Таня.— Ідемо, щось збоку біліє. Митрович каже: річка!.. Все-таки звернули. А це вона! Стоїть на галявинці і скубе траву.

Мужик узяв з рук Митровича вуздечку і радісно повторював:

— Знайшли, знайшли!

Таня і Митрович випили прохололого чаю. Токарев розплатився з лісником. Рушили додому.

Втомлені і перемерзлі, всі мляво пленталися по слизькій, грязькій дорозі. На півночі, громадячись, відходили хмари і глухо гуркотів грім. Над лісом серед прозоро-білих хмаринок плив ущерблений місяць. Було вогко і холодно, починало світати.

Ліс лишився позаду. Митрович і Шеметов почали наспівувати «Отречемся от старого мира!..» Пішли рівним кроком, в ногу. Так іти було легше. Від ходьби поступово розім'ялись, знову залунали жарти, сміх.

Коли вони прийшли в Ізворівку, сонце вже зійшло. Сергій і Катя обшукали буфет, знайшли холодні некруто зварені яйця і півгличка молока. Всі жадібно почали їсти. У світлі сонячного ранку обличчя були сірими і пом'ятими, очі дивно блищали.

Варвара Василівна, яка ходила до себе в кімнату, повернулася радісна і збуджена, з розпечатаним листом у руці.

— Володимире Миколайовичу, ви пам'ятаєте по Петербургу Тимофія Балуєва?

— Аякже!— відповів Токарев.

— Він пише, що із заслання їде в Катеринослав і по дорозі від поїзда до поїзда заїде до мене в Томилінськ. Шостого серпня, на спаса. Хочете його бачити?

— Звичайно!

Таня спитала:

— Хто це?

— Робітник, слюсар. Надзвичайно хороша людина,— сказала Варвара Василівна.

У Тані спалахнули очі.

— Я теж хочу його побачити.

— Та всім, усім треба його побачити,— вирішив Сергій.— Хоч у Варі і всі люди — надзвичайно хороші люди, а все ж таки цікаво.

— Ну, а тепер спати!— заявила Варвара Василівна.— Ледве на ногах стою.

VI

Назавтра Шеметов, Борисоглебський, Вегнер і Ольга Петрівна поїхали в Томилінськ. Таня залишилася погостювати ще.

Життя тепер стало спокійніше. Токарев, як і раніше, втішався погодою і сільським привіллям. Взаємини його з Варварою Василівною були начебто дуже дружніми. Але коли вони розмовляли сам на сам, їм було ніяково дивитися одне одному в очі. Те давнє, петербурзьке, що роз'єднало їх, стіною стояло між ними, вони не могли переступити через цю стіну і зробити взаємини простими. А тимчасом Варвара Василівна ставала для Токарева знову дедалі милішою.

Минали дні. Варвара Василівна з ранку до вечора ходила по навколишніх селах, лікувала селян, приймала їх вдома з чорного ходу. Сергій поринув у книжки. Таня теж багато читала, але починала нудьгувати.

Токареву вона дедалі менше подобалась. Його вражало, що вона така обмежена і одностороння. З нею можна було говорити лише про революцію, все інше для неї було нудне, чуже і здавалося дурницями. Танина поведінка, її манера тримати себе також обурювали Токарева. Вона абсолютно не зважала на інтереси оточуючих її людей; Конкордія Сергіївна, наприклад, ледве приховувала свою антипатію до неї, а Таня на це не звертала ніякої уваги. Взагалі, як помітив Токарев, Таня викликала до себе в людях або різко вороже, або палко співчутливе, майже захоплене ставлення; і він порівнював її з Варварою Василівною, яка в усіх, навіть в абсолютно чужих їй за складом людей, вміла викликати до себе м'яку любов і повагу.

П'ятого серпня Варвара Василівна, Токарев, Таня, Сергій і Катя поїхали в Томилінськ, щоб побачитись з гостем Варвари Василівни, який мав проїжджати.

Вони сіли в поїзд. Дали третій дзвоник. Поїзд свиснув і рушив. Начальник станції, з гладким бородатим обличчям, щось сердито кричав сторожеві і показував пальцем на кінець платформи. Там сиділи і лежали серед клунків чоловік із десяти селян, у личаках і закурених сіряках. Сторож, із злим обличчям, підбіг до них, щось крикнув і раптом, розмахнувши ногою, дуже вдарив чоботом діда, що лежав на клунку. Селяни злякано схопилися і почали поспіхом збирати клунки.

— Господи, та що ж це таке? — вигукнула Таня.

Поїзд пішов швидше. Таня і Токарев висунулись з вікна. Селяни збігали з платформи. Сторож, розмахнувшись, ударив одного з них кулаком по шиї. Той втягнув голову в плечі і побіг швидше. Зігнувшись, як дуга, поїзд закрив станцію.

Підійшла Варвара Василівна, бліда, з тремтячими губами.

— За що це? Що там сталося?

Токарев, теж блідий і обурений, відповів:

— Не знаю.

Майстровий, що сидів поруч, пояснив:

— Що сталося!.. Значить, полягали собі дядьки на недовolenому місці. Ну, їх уклінно і попросили посторонитися.

Варвара Василівна, закусивши губу, пішла на своє місце. Таня стояла, злісно нахмурившись, і мовчки дивилася у вікно. Токарев зітхнув:

— Нічого не скажеш, легко все це у нас робиться!

— Так їм і треба, самі винні! Господи, їх б'ють, а вони тільки підставляють шиї і тікають... О, ці селяни!

В очах Тані була така зненависть, така нещадна зневага до цих побитих людей, що вона зробилась огидна Токареву. Він відвернувся; в душі ворухнулася глуха ворожнеча, майже страх перед чимось дико-стихійним і чужим, що наскрізь проймало все Танине ество.

— Ну, хай їм чорт, чи варт ще про них говорити! — Таня пересмикнула плечима і знову почала дивитися у вікно.

Вечірня заграва догорала. Поїзд гуркотів і колихався. У задушеному, накуреному вагоні було темно, стояв гомін, розлягалися сміх і пісні.

Таня сказала:

— До речі, Володю, от що! Як хочеш, а треба буде в Томилінську вжити ще якихось заходів, щоб Варя поїхала звідси.

Токарев махнув рукою.

— Ти знову своєї!.. Я не розумію, чого ти береш на себе якусь опіку над Варварою Василівною.

— Та невже ж ти не бачиш, що з нею робиться? Адже буквально живцем гине людина: якісь вагання, сумніви в усьому, цілковита невіра в себе... Очевидно, її діяльність не задовольняє її.

Токарев знизав плечима.

— Звідки це очевидно? Я не кажу про Варвару Василівну, я її занадто мало знаю,— але, взагалі кажучи, людина може не вірити в себе зовсім з інших причин. Вона може визнавати дану діяльність найвищою і потрібною і все ж таки не вірити в себе... Ну, хоч би просто тому, що відчуває себе не в силі віддатися цій діяльності,— промовив він із зусиллям.

Таня здивувалась.

— Як це так? Діяльність найвища і найпотрібніша,— і не можеш її віддатися! Очевидно, це означає, що є інша діяльність, вища і потрібніша.

— Таню, мене просто вражає, що ти така обмежена! Візьмемо яку завгодно діяльність. Нехай вона буде найвища, найпотрібніша,— все, що хочеш. Та тільки нема у мене сили віддатися їй!

— Очевидно, це означає, що ти не цілком віриш в неї.

— Ну, слухай, Таню! Поставимо питання грубо, карикатурно. Скажімо, я пристрасно люблю шампанське, устриці. Розумом я цілком визнаю, що є справи незрівнянно вищі від смакування устрицями і шампанським, та мене все ж більше тягне до устриць і шампанського.

— Тоді нема чого й ламати себе: пий шампанське і їж устриці.

Підійшов Сергій і мовчки сів коло них на поручень лави. Токарев спитав:

— Отже, коли б тебе більше за все приваблювала така «діяльність», то ти з спокійною душею і віддалася б їй?

— На мою думку, це дуже нудно; але коли б тягло,— звичайно, віддалася б.

— Господи, до чого все це егоїстично! — обурився Токарев.— Ну, де ж, де ж у тебе хоч який-небудь моральний

регулятор, хоч який-небудь критерій? Сьогодні нудно жити для себе, завтра стане нудно жити для інших. Невже ти не розумієш, скільки в цьому егоїзму? Що хочеться, те й роби!.. Тобі навіть абсолютно незрозуміло, що можуть бути люди, які вважають за свій обов'язок робити не те, що хочеться, а що визнають за корисне, потрібне для життя.

Втрутився Сергій:

— Але питання в тому, — наскільки їм це вдається? Я не розумію, чому вас так обурює егоїзм. Дай нам, боже, лише одного — побільше саме такого егоїзму, — здорового, дужого, жадібного до життя. Це набагато важливіше, аніж усякого роду «обов'язок», який людина бере собі на плечі; візьме — і йде, крекчучи і похитуючись. Хай би люди почали діяти із себе, вільно і без надсаду, не ламаючи і не силуючи своїх нахилів. Тоді настало б справжнє життя.

— Уявляю, яке б настало життя! — стримано усмінувся Токарев.

— Хороше б життя настало! І загинув би безповоротно його головний ворог — нудота. Тому що саме з нудотою егоїзм ніколи не схоче примиритися!

Токарев з усмішкою звів брови.

— Нудота... Ви серйозно думаєте, що головний ворог життя — це, дійсно, нудота?

— Безумовно! Нудота варта всіляких злигоднів, принижень, довгих робочих днів і тому подібного... Нудно! Адже від цього «нудно» люди божеволіють і заподіюють собі смерть, це «нудно» накладає свою печать спустошення на цілі історичні епохи. Вирватися з життєвої нудоти, — ось найголовніше завдання сучасності. І суть не в тому, щоб окрема людина вирвалася з цієї нудоти, а щоб люди вирвалися з неї. А для цього що потрібно? Потрібно, щоб навколо вирувала жива громадськість, щоб життя цілком захоплювало душу, щоб це життя було велике і сильне, повне боротьби і світла... Ось що мусить відчути людина, а не необхідність якогось «обов'язку»... Обов'язок! По сусідству з обов'язком навіть повітря починає скисати і тхнути цвіллю.

Таня слухала з палаючими очима.

— Все це дуже легко говорити... — почав Токарев, але в цей час у вагоні зчинився шум і крик.

Гладкий добродій у брудному парусиновому піджаці і сірому картузику з блискучим козирком, горлав:

— Сволота ти, негідник!! Я відставний поручик Пильського гренадерського полку, а ти насмілюєшся говорити мені «ти»?.. Падлюка!

Майстровий в каптані, з блідим зеленкуватим обличчям, який мирно було заговорив до сердитого добродія, в першу хвилину сторопів.

— Я тебе, мерзотнику, зараз накажу висадити з поїзда!.. Негідник, п'яниця!..

Майстровий неквапливо і голосно проказав:

— Я гадав — це гармати бухкають, аж воно жаби кумкають!

Навколо засміялись.

— Мовчати!!! — гримнув гладкий добродій. — Дурень!

— Не бував, голубе, ти розумним чоловіком, коли я дурень. Ач, який! Ясний козирок начепив собі і думає — хазяїн! Мені на твій ясний козирок наплювати!

— Ах-х, ти мерзо-отник! — обурився в душі пан і висунувся з вікна, мовби виглядаючи, чи скоро зупиниться поїзд, щоб покликати жандарма.

— Плюю я на твій ясний козирок, отак: тьху! — Майстровий плюнув на підлогу. — Плюю і топчу ногами.

Поряд сидів приміський селянин. Він з усмішкою сказав:

— Та годі вам! Як усе сваритися, краще б уже побитися!

— Вірно! Мені до душі ваше слово! Я вас поважаю!..

А сказати що-небудь проти мене ясному козиркові оцьому не дозволю! Не хочу мовчати!.. Прошу, звиніть мені! Звиніть, будь ласка!

Селянин позіхнув.

— Тут дзвонів немає, дзвонити нема в що.

Гладкий добродій посмикував головою і продовжував визирати у вікно.

— Не хочу мовчати! — хвилювався майстровий. — Він мене розтривожив, а я його не займав!.. Чуєш ти, козирок! Я визнаю, що ти — дурень! Зрозумів ти це слово?

Поїзд зупинився на полустанку. Гладкий добродій поспішно вийшов, через хвилину повернувся з жандармом. Показав на майстрового і коротко сказав:

— Ось! Забери його!

Жандарм підійшов до майстрового і рішуче взяв його за рукав.

— Вставай!

Майстровий сторопіло дивився:

— Що таке? В чому річ?

— Ану-ну, вставай! Нічого тут!

— Та що ви? За що ви мене?

Таня скипіла:

— Слухайте-но, жандарм, за що ви його висаджуєте?

Він нічого не робив!

— Ми всі можемо бути свідками,— додав Токарев.— Цей добродій сам же перший почав. На весь вагон став кричати і лаяти його.

Загрозливо і значуще гладкий добродій сказав жандармові:

— Я тобі заявляю, що він мене образив!

Токарев спокійно заперечив:

— Всі у вагоні чули, що ви перший почали його ображати.

Токарев був одягнений чисто і пристойно, значно пристойніше, аніж гладкий добродій. Жандарм завагався.

— Жандарм! Я тобі повторюю: візьми його!.. Він п'яний!

— Ні, я не п'яний! Ви мене образили, а я вас не чіпав!

Жандарм прошепотів Токареву:

— Ви, будь ласка, не турбуйтеся! Я його тільки в інший вагон переведу.

У приємному і спокійному відчутті сили, якої надавав йому його гарний костюм, Токарев голосно заперечив:

— Та з якої речі? Ми вам усі заявляємо, що цей добродій сам почав перший бешкетувати. Чому ж ви його не переводите?

— А то, може, ваше благородіє, ви самі перейдете? — поважливо-умовляючим голосом звернувся жандарм до гладкого добродія.

Добродій грізно крикнув:

— Я тобі востаннє повторюю: забери його!

Жандарм розгублено знизав плечима.

— Адже от... Всі свідчать, що ви ж самі почали.

— Ах, та-ак!..— зловісно проказав спроквола пан.— Ну, гаразд, іди!.. Гаразд, гаразд! Можеш іти! Ми це ще побачимо! Іди, нічого!

Жандарм з винуватим обличчям м'явся на місці. Вагони рушили. Він стрибнув на платформу.

— Тут ще скоро, мабуть, і поб'ють тебе! — обурено сказав гладкий добродій, взяв свій чемодан і пішов в інший вагон.

Майстровий, торжествуючи, стояв, похитувався і дивився йому вслід.

— Ф'ю-у! — стиха свиснув він і махнув рукою навздогін. — Ні, їй-бо, дивак! — звернувся він до Тані і хвацько покрутив головою. — Мовчи, каже, дурень!.. Га? Чому таке? Не хочу мовчати!.. Благородну людину я поважаю завжди! А коли зо мною поведяться сурйозно, — не можу терпіти! Такий вже карахтер у мене... суворий! Недавно майстер каже нам: от що, хлопці! Після спаса за кожний прибор на дві копійки менше будемо платити... Як так? Ні, я кажу, я не хочу!.. Мені не копійка потрібна. Щоб та копійка? Я на неї плюю! — Він витяг затасканий гаманець, вийняв золотий і кинув його на землю. — От! Не треба мені, хай тут лежить! А чого він неправильно робить? Не хочу, кажу, піду від вас, більше нічого!

— А ви де працюєте?

— Ми тобто? Аж он, за горбом будинок пихкає... Ми — токарі по металу. Мідь, свинець, залізо — це у нас називається метал... По-нашому, по-майстровому!

Поїзд гримів і колихався. У вагонах засвітили ліхтарі. Таня сиділа в куточку з майстровим і жваво розмовляла. Майстровий конфіденційно говорив:

— Я, мила моя панночко, хочу жити, щоб було посправедливого, щоб кривди мені не було! Я цього не хочу терпіти — ніколи! А за грошима я не женусь... Я от випив, — і більше нічого!

Паровоз оглушливо і протяжно засвистів. У темряві замиготіли вогні томилінських передмість. Всі підвелися і почали збиратися.

Поїзд зупинився. Затиснуті у судільному натовпі, Токарев, Сергій, Варвара Василівна і Катя вийшли до під'їзду.

— А де ж Таня? — спохватилась Варвара Василівна.

Сергій посміювався:

— Вона з майстровим пішла.

— Та не може бути! — вигукнув Токарев.

— Справді! Я бачив: він собі взяв клунок на плечі, вона поряд з ним. Просто з платформи зійшли, мимо вокзалу.

У Токарева опустили руки.

— Чорт зна що!

Він, вагаючись, зупинився посеред вулиці. На сторони відходили бічні вулиці, заселені майстровими, чорні, зловісні, без жодного вогника.

— Треба її відшукати! Це абсолютно ненормальна людина: дівчина, вночі, одна йде з п'яним незнайомим чоловіком, сама не знаючи куди!

Сергій засміявся.

— Шукай вітру в полі! Йй-бо, молодець Тетяна Миколаївна!

Вони прийшли до Варвари Василівни. Подали самовар, сіли пити чай. Сергій говорив:

— Ні, йй-богу, люблю Тетяну Миколаївну! Це пролетар до самих кісток! Ніякі умовності для неї не писані, нічим вона не зв'язана, нічого їй не потрібно...

Токарев похмуро заперечив:

— На мою думку, це не пролетар, а психічно хвора людина, і їй необхідно лікуватися.

Таня прийшла близько дванадцятій години ночі — жвава, радісна, з блискучими очима. Токарев був такий обурений, що навіть нічого їй не сказав, і сидів мовчки, насуслений і сумний. Таня не звертала на нього уваги.

VII

Другого дня, о третій годині, Токарев і студенти прийшли до Варвари Василівни. Тимофій Балувєв уже сидів у неї. Тані не було: вона об одинадцятій годині пішла до свого вчорашнього знайомого і ще не поверталась.

Балуєв, у чорній блузі, з застєбнутими біля кистей рукавами, сидів край столу, тримав на розставлених пальцях блюдечко і пив чай вприкуску. Токарев радісно підійшов.

— Ну, Тимофію Степановичу, здрастуйте! — Вони обнялися і міцно поцілувалися тричі навхрест.

— Не думав я, що і вас тут побачу! — сказав Балувєв і збентежено провів великою рукою по густому волоссі.

Сергій, Шеметов, Борисоглебський і Вегнер назвали себе і шанобливо потиснули йому руку. Токарев дивився на зазмагле, заросле обличчя Балувєва.

— Як ви змінилися! Зустрів би вас на вулиці — не пізнав би.

— Так... Та і я б вас не пізнав.

— Що ж, постарів?

— Полиняли яюсь... На вигляд.

Варвара Василівна сказала:

— Ну, сідайте, панове! Пийте чай, закушуйте!

Сіли до столу. Токарев спитав:

— Ви куди ж тепер вирушаєте?

— В Катеринослав їду. Там товариші обіцяли на завод влаштувати. Тут, значить, треба було Варвару Василівну побачити. А, між іншим, ось і вас зустрів... Ну, а ви як?

Він говорив, не поспішаючи, звівши брови, і уважно дивився на Токарева своїми маленькими очима. Студенти і Катя крадькома придивлялися до Балуєва.

Розмова, як звичайно, спочатку не клеїлася. Потроху почала пожвавлюватись. Мова зайшла про одне з питань, що палко обговорювалось останнім часом в гуртках і подіяло нещодавніх однодумців на два різко ворожі табори. Токарев спитав Балуєва, чи чув він про це питання і як до нього ставиться.

— Аякже, чув. Книжки теж деякі читав про це...— Балуєв помовчав.— Здається мені, не з того кінця ви підходите до справи. Воно гладко пишеться в книжках, логічно, а тільки книжка, знаєте, вона більше по верхах крутиться, дуже багато одразу захопити хоче. Воно те, але не те виходить. Дивишся в книжку,— он які питання. І у волосся за них вчепитися радий усякому. А навколо подивишся — що таке? І питання інші, і з приводу зовсім іншого сваритися треба.

Незвичайно тихим і лагідним голосом Сергій заперечив:

— Але, дозвольте, книжки ґрунтуються на тому ж таки житті, на тих же життєвих фактах.

— Вірно! «Факти»... Що таке факти? Я ось дивлюся у вікно, бачу, кінь упав, і кажу: тут дорога слизька,— будь ласка, не сперечайтесь зо мною,— сам бачив, як кінь упав. А на дорозі цій, може, пилу по кісточки, а кінь тому упав, що нога підвернулася. Воно, бачите, коли на факти у віконце дивитися, то і факти виявляються фальшивими. А з цих фактів здоровенний гвіздок зроблять та в голову його тобі й заганяють... Був я оце нелегально у Пітері, зустрівся з одним приятелем давнім.— Ти, питає, хто? — Я? (Під густими вусами Балуєва з'явилась на мить посмішка.) Чи не пізнав? Слюсар Тимофій! — Ні-і, я не про те. Ти людина яких поглядів? — Я кажу... робітник!

Всі поспішили голосно і дружно розсміятися.

— От і ходить людина з гвіздком у голові. Адже і не у вікно сам дивиться, все навколо бачить очима,— коли ні! Гвіздок у голові сидить міцно.

Почалася загальна суперечка. Наводились «факти», міркування. Балувєв, поклавши на стілець руку долонею вниз, поволі і спокійно заперечував. І шестеро співрозмовників були слабкі перед ним, начебто вони стояли на грузькому і хиткому болоті, а він серед них — на твердій купині.

— А про книжку я тільки щб кажу? Безумовно, вона річ корисна, необхідна,— хто ж стане заперечувати? А тільки треба ж і її з розумом читати,— одне взяв, друге кинув. А у нас як? Пошила собі людина каптан з поглядів і одягає. А каптан той йому, може, зовсім не до мірки. От недавно один товариш мій пише з Москви братові своєму, хлопчаківі: Васю, каже, вчись, думай, читай книжки, щоб ти міг стати «борцем за страждаючих і гноблених»... О-от! Я думаю, дуже вже багато книжок сам він начитався, мозок обмозолив собі.

Сергій захоплено вигукнув:

— Чудово!

Схопився і швидко заходив по кімнаті. Митрович задоволено посміхався. Інші не могли зрозуміти, в чому річ. Токарев обережно спитав:

— Що ж ви тут бачите смішного? На мою думку, лист цей, навпаки, надзвичайно зворушливий.

— Ні, що ж тут смішного... Дуже навіть благородно! А тільки... За себе будь борцем, і то добре. А то: мені самому, мовляв, нічого не треба, я от тільки відносно «страждаючих»... Недавно мені теж один чоловік зовсім це саме каже...

Токарев знизав плечима:

— Я все ж таки вас не розумію!

— ...один чоловік,— освічений, інтелігентний. І до того ж заможний: чай п'є з булками. Каже: мені нічого не треба, мені й самому добре, я, каже, якщо готовий працювати, то готовий працювати для інших... На мій погляд, це вже не інтелігентний чоловік.

— Але чому ж, чому? — наполегливо спитав Токарев.— Діяльність егоїстична, тобто тільки для себе, з необхідності буде завжди вузькою і темною. Вища моральність, навпаки, полягає саме в самопожертвуванні, коли людина не бачить від цього вигоди для самої себе. Самопожертвування! Як я можу жертвувати собою для самого себе? Навпаки, чим

менше мої власні інтереси спрямовують мою діяльність, тим вона буде чистішою, вищою, світлішою. Адже це абсолютно ясно!

Балуев, звівши брови, слухав. В очах його з'явилося щось напружене і розгублене. Він почав заперечувати. Суперечка набувала щодалі абстрактнішого характеру. І чим абстрактнішою вона робилась, тим все більш книжними і шаблонними були висловлювання Балуєва. Повіяло сірою скукою і теоретичною «нецікавістю». Токарев і Варвара Василівна заперечували дедалі обережніше, намагаючись не припірати його до стінки. Балуев підвівся. Він швидкими рухами куйовдив бороду, ходив по кімнаті і, затинаючись, непевним голосом наводив свої невдалі заперечення.

Сергій своїм твердим, самовпевненим голосом втрутився в суперечку і почав захищати висловлений Балуєвим погляд. Суперечка одразу пожвавішала, зробилася глибшою, яскравішою і цікавішою; і в міру того, як вона відривалася від відчутної дійсності, вона робилася щодалі яскравішою і життєвішою. А Балуев, такий сильний своєю невідривністю від життя, був тепер невиразний і сірий. Він майже перестав заперечувати. Гаряче і уважно слухаючи Сергія, він лише співчутливо кивав головою на його заперечення.

Суперечка почала спадати. Всім ще милішим і симпатичнішим зробився Балуев з його серйозним, напружено вдумливим обличчям, яке у нього було під час суперечки. Варвара Василівна сказала:

— Тимофію Степановичу, ваш чай зовсім прохолов. Давайте я вам наллю свіжого.

— А ось зараз! Я цей доп'ю!— Балуев поспішно допив чай і простягнув склянку Варварі Василівні. Сергій послужливо взяв склянку і передав сестрі.

— Скажіть, Тимофію Степановичу,— спитав він,— як ви зробились отаким? Ви вчилися в якій-небудь школі?

— До двадцяти років я грамоти не знав. Приїхав у Пітер вайло-вайлом. Потім уже самоучкою вивчився.

— А що вас примусило навчитися?

Балуев усміхнувся.

— Захотів сам французькі романи читати. Дуже вже вони мене зацікавили. На квартирі у нас, як прийдемо з роботи, один хлопчина вголос нам «Молодість Генріха Четвертого» читав,— цілу 6 ніч слухав. Вивчився я, значить, почав читати. Багато прочитав французьких романів, а ще фейлетонами зачитувався в «Петербурзької газеті» і «Пе-

тербургском листке». Навіть навмисне для них у Публічну Бібліотеку ходив. Ну, а потім вступив я у вечірню трикласну школу, закінчив там,— після цього, звичайно, набув досить широкого розумового горизонту.

Слухачі крадькома перезирнулися. Ці слова всіх зворушили.

— І от же штука яка цікава!— усміхнувся Балуюєв.— Пам'ятаю, читав я «Рокамболя»; два томи прочитав, а далі не міг дістати; така вже мене взяла досада! Що з ним далі, з оцим Рокамболом, трапиться? Хоч іди за гроші купуй книжку, їй-бо!.. Ну, гаразд. Минуло років чотири. Вже Добролюбова прочитав, Шелгунова, Гліба Успенського. Раптом натрапив на продовження... Жаданий мій! Забрав я книжку додому, думаю,— вже ніч не посплю, а прочитаю. Почав читати,— п'ятдесят сторінок прочитав і кинув. Така дурниця, така нудота!.. А все ж таки добром я її згадаю завжди, вона мене читати привчила. Оці Рокамболі, ви знаєте,— вони велику справу роблять!.. Ну, а година там котра зараз? — звернувся він до Варвари Василівни.

Варвара Василівна зітхнула.

— Час іти, а то на поїзд запізнитесь. А може, залишитесь до завтра?

— Ні, не можна, треба поспішати! Спасибі за частування. Прощайте!

У своїй чорній блузі, в закурених, зношених чоботях, він обійшов стіл, простягаючи всім широку руку. Катя боязко підвелася і — рожева, з уважними, шанобливими очима — чекала. Балуюєв простягнув їй руку. Вона вклала в цю грубу, мозолясту руку свою білу, вузьку руку і міцно потиснула її. Очі засвітилися зворушенням і радісною зняквілістю.

Балуюєв узяв з стільця свій клуночок і вийшов у супроводі Варвари Василівни.

Всі сиділи мовчки. Варвара Василівна повернулася.

— Як він однак змінився!— задумливо промовив Токарев.— І який він міцний і цільний,— просто кряжистий якийсь!

— Справді. Нічого немає схожого на колишнє,— сказала Варвара Василівна.— Пам'ятаєте, раніше? Гарячий, палкий, але зовсім, як жовтороте галченя; роззявив дзьоб, і пхай в нього, що хочеш. Ну, а тепер...

Вегнер сумно спитав:

— А тепер?.. На мою думку, це просто жахливо! Таке відкидання теорії — загибель і смерть абсолютно всьому. Ми це зрозуміємо, але зрозуміємо занадто пізно.

— Дійсно, сумно це! — погодився Сергій. — Але ще сумніше, що це підкорює, пригнічує якість... Сила відчувається.

Двері швидко відчинилися. Увійшла Таня — задихана, розчервоніла. Глянула по кімнаті.

— Поїхав уже?

— Поїхав, звичайно.

— Ах ти, господи! Ну, що це!.. Що, що він розповідав? — жадібно звернулася вона до Варвари Василівни і Сергія.

— Цікавий хлопець!.. — З повільною усмішкою Сергій нерухомо дивився у вікно. — Як це він влучно висловився відносно обмозоленого книжкою мозку! Хтозна, якийсь зовсім особливий душевний склад!

Таня швидко пройшла по кімнаті і рішуче сказала:

— Слушайте, Митровичу! Тепер п'ять хвилин на шосту, поїзд відходить без чверті шість. Поїдемо на візнику на вокзал. Ви мене познайомите з ним.

— Що ж, поїдемо!

Вони обое вийшли.

VIII

У двері постукали.

— Заходьте!

Увійшов фельдшер лікарні, Антон Антонович, у білому халаті і рожевому крохмальному комірці. Він був блідий, на спітнілий лоб падало з голови масне і мокре пасмо волосся.

— Варваро Василівно, Никанора привезли: сказився!

— Та що ви?.. Никанор? Сказився-таки?

— На возі привезли з села, зв'язаного... Я, бачите, черговий, а лікаря нема. Та й не знаю, чи знімати його з воза, чи лікаря чекати. Дуже вже кидається, страшно підійти. За лікарем я вже послав.

Варвара Василівна швидко одягала білий халат.

— Ну, от іще — чекати! Що ж йому так зв'язаним і лежати?.. Ходіте!

Вони поспіхом вийшли.

Ті, що лишилися в кімнаті, мовчали. Було дуже жарко. Сергій сидів біля вікна і читав «Русские ведомости».

— Задуха яка!.. Давайте, панове, на човні покатаємось!— запропонував Шеметов.

— Що ж, ідьмо.

— Тільки, панове, почекаймо Тетяну Миколаївну,— сказала Катя.

Сергій сердито заперечив:

— Ну, от іще! Чекати її!.. Вона, може, тільки аж на ніч повернеться!

Обличчя його було тепер нервово і роздратоване. Токарев усміхнувся:

— Я готовий битися об заклад, що вона з ним сіла у вагон, щоб проїхати одну-дві станції!

Десь дуже грюкнули дверима. У коридорі лікарні важко загупали ноги. Хтось хрипко викрикував безладні слова і реготав. Чулося, як голосно і спокійно говорила Варвара Василівна, наказуючи. Шум завмер на другому кінці коридора.

Варвара Василівна увійшла в кімнату. Катя з острахом спитала:

— Що це таке? Справді, скажена людина?

— Так. Дуже шкода його! Такий славний був дядько — лагідний, делікатний, просто на диво! І дружина його, Дуняшка, така ж сама... Його три місяці тому вкусив скажений собака. Лежав у лікарні, потім його відправили в Москову для щеплень. І от, все-таки сказився! Бешкетує, кидається,— довелося помістити в арештантську.

Сергій підвівся.

— Ну, панове, ходімо. Досить чекати! Варю, хочеш з нами? Ми ідемо човном.

— Чудово! Ходіте.

Вони вийшли на вулицю. У Токарева все ще стояв у вухах дикий регіт хворого. Він поморщився.

— А, мабуть, тяжке враження справляють такі хворі.

Варвара Василівна опустила очі і глухо відповіла:

— Не знаю, на мене вони абсолютно ніякого враження не справляють. От пішла звідти, і на душі нічого не лишилося. Начебто його зовсім і не було.

У міському саду, де давали напрокат човни, з нагоди свята було гуляння. По курних доріжках рухалися гарно вбрані юрби людей, оркестр у будці грав вальс «Неповторний час». Токарев сторгував човен, вони сіли і попливли проти течії.

Міський сад лишився позаду, на берегах тяглися маленькі будиночки передмістя. Потім і вони зникли. Обабіч річки стіною стояла висока густа осока, і за нею не було нічого видно. Сонце сіло, захід горів ясночервоним світлом.

Шеменов, як стовп, стояв на лаві і дивився вздовж річки, Катя сказала:

— Серьожа, Вегнер! Штовхніть, будь ласка, Шеменова у воду: він заступає мені краєвид.

Сергій, мовчазний і похмурий, сидів на кормі й не поворухнувся. Вегнер зробив рух, начебто збирався і справді штовхнути Шеменова. Шеменов спідлоба виразно глянув на нього і грізно засукав рукава.

— Побачимо, хто на це наважиться!

Ще рука та чарівнича не народжена
Ні в боярськiм роду, ні в купецькому!..

Він стояв, очікуючи, стискаючи кулаки. Потім сів і самовдоволено сказав:

— От що значить вчасно навести відповідний вірш! Ніхто не насмілювався!

Токарев гріб і задумливо дивився собі під ноги. Балует справив на нього велике враження. Він відчував невиразний сором за себе і зневагу до присутніх. У голові спливали спогади з часів студентства. Потім пригадалася сцена з ібсенівського «Гюнта». Задирикуватий Пер Гюнт бореться в темряві з невидимою істотою і запитує її: «хто ти?» І голос Великої Кривої відповідає: «Я — я сама! Чи можеш і ти це сказати про себе?..»

Шеменов сипав дотепами і жартома пікірувався з Катєю. Варвара Василівна і Вегнер сміялися. Сергій мовчав і з нудгуючим, гидливим виглядом дивився на них.

— А Серьожа сидить, наче оцту з гірчицею наївся! — засміялася Катя.

Сергій похмуро відповів:

— Не бачу, з чого сміятися. Ваші дотепи вважаю страшенно недотепними.

Раптом Катя насторожилася:

— Що це?

Далеко в осоці уривчасто і сумно ухав бугай, дивними гучними звуками, наче в порожню діжку.

— Бугай, — коротко сказав Сергій.

— Які оригінальні у нього звуки! Щось таке загадкове!

Шеметов невинно запитав Сергія:

— А що таке бугай?.. Риба чи птах?

Сергій мовчки відвернувся, нахилився з корми і опустив руку в воду.

— Це він бугая хоче вловити, показати нам! — догадався Шеметов.

— Ні, голубе, бугая ловити я тебе самого у воду спущу! — злісно відповів Сергій.

Варвара Василівна засміялася:

— Ні, Серьожі, безумовно, треба дати валеріанки! Його сьогодні якась блоха вкусила.

Сергій звернувся до Токарева:

— Володимире Миколайовичу, дайте мені погребти.

Він сів на весла і почав завзято гребти. Човен пішов швидше. Сергій працював, схиливши голову і напружуючи всі сили, весла тріщали в його руках. Він гріб хвилин десять. Потім зупинився, стер піт з розчервонілого лоба і раптом із засоромленою усмішкою сказав:

— Одначе який з мене з часом вийде паскудний дідуган!

Всі засміялися.

— Чорт зна що!.. — Сергій помовчав і задумливо заговорив: — Страшенно паскудне враження залишила у мене сьогоднішня зустріч! Чи може бути що-небудь огидніше? Сидить він, — спокійний, певний у собі. А ми навколо нього вмліваємо, розчулені і запобігливі. І яке характерне з нашого боку ставлення: м'яка поблажливість з висоти своєї теоретичної величі і водночас суто холопське плазування перед ним. Аякже! Адже він — «носій»! А ми — що ми таке? Порожнеча, яка соромиться себе і тужить за ним, «носієм». Життя, мовляв, тільки там, а там ти чужий, органічно не зв'язаний... Яка гидота! Чому він так гордо несе свою голову, живе сам собою, а я тільки зітхаю і позираю на нього? Кінець кінцем я сам по собі історичний факт. Я — інтелігент. Що ж з того? Я не хочу соромитися цього, я хочу визнати себе. Він хороший, не заперечую. Я вірю в нього і поважаю його. Але, перш за все, хочу вірити в себе.

— А цієї віри нема і не може бути, — сумно мовила Варвара Василівна.

Сергій з викликом спитав:

— Чому це? Чим я гірший за нього? Яка між нами різниця?

— Та різниця, що ти от і тепер уже став паскудним дідуганом, — пробурчав Шеметов.

Сергій хотів щось заперечити, але нахмурився і замовк. Він знову взявся за весло і почав з силою гребти.

Було вже зовсім темно, коли вони повернулися до пристані. У міському саду народу побільшало. В курному морозі, серед гілля, блищали різнокольорові ліхтарики, музика гриміла.

На вулицях було порожньо і тихо. Стояла зморююча духота, пахло вапняним порохом і олійною фарбою. Сергій весь час мовчав. Раптом він сказав:

— Прощайте, панове, я піду на вокзал. Поїду з нічним поїздом: не варт чекати до завтра!

— Серьоза, можна, і я з тобою? — спитала Катя.

Сергій похмуро відповів:

— Як хочеш.

Вони попрощалися і пішли до вокзалу.

IX

Шеметов і Вегнер повернули до себе. Токарев пішов з Варварою Василівною провести її до лікарні. Зірки яскраво мерехтіли, десь далеко стукало калатало нічного сторожа. Варвара Василівна і Токарев ішли тихою вулицею, і звук кроків лунко відбивався за будинками.

Обоє задумливо мовчали. Сьогоднішня зустріч збудила в них колишні спогади, вони не перекинулися ані словом, але обоє знали і відчували, що думають про одне і те ж саме.

Раптом Варвара Василівна зупинилася:

— Стійте, що таке?

З того боку вулиці з розчинених вікон линули звуки скрипки і рояля. Грала «Легенду» Венявського.

У Токарева забилось серце. «Легенда»... П'ять років тому він сидів якось увечері у Варвари Василівни, в її убогій кімнаті на Пісках; за тогкою стіною студент консерваторії грав цю ж саму «Легенду». На душі солодко щеміло, охоплювало поезією, пристрасно хотілося любові й світлого щастя. І як це тоді трапилось, Токарев сам не знав, — він схопив Варвару Василівну за руку; задихаючись від хвилювання і щастя, висказав їй усе, — висказав, яка вона безмірно дорога йому і як він її любить.

З вікон широко лилися співучі звуки «Легенди», що нібито виливали скаргу на щось. Токарев глянув на Варвару Василівну. Вона стояла, не рухаючись, з блискучими очима, і жадібно слухала. Десь вдалині з гуркотом проїхали дροжки, потім застукало калатало нічного сторожа. Варвара Василівна нетерпляче прошепотіла:

— Боже, як заважають!

Вдалині змовкло, і знову по тихій вулиці попливли широкі царственні звуки. Обличчя Варвари Василівни стало молодіше і прекрасне, очі світилися. І Токарев відчув, — це не музика прикувала її. В цій музиці він, Токарев, з далекого минулого говорив їй про любов і щастя, її душа линула до нього, і його серце гаряче билосся у відповідь.

Грати перестали. Варвара Василівна швидко рушила далі.

— Ходіть! Іншого не треба слухати!

І знову за тихими будинками відбивався звук кроків, і зірки мерехтіли в темному небі.

— Пам'ятаєте, Варваро Василівно?.. — почав Токарев.

Жвава і щаслива, вона поспішно перебила його:

— Звичайно... Тільки не треба про це говорити... Як хороше навколо, як зірки блищать!..

Вони підійшли до воріт лікарні.

— Зайдіть. Нап'ємося чаю.

В її кімнаті було темно. Токарев засвітив лампу.

— Посидьте, я зараз піду в кухню за кип'ятком... —

Варвара Василівна щось згадала і, вагаючись, помовчала. — Або от що, — заговорила вона винуватим голосом: — почекайте хвилини п'ять, я лише піду провідаю сьогоднішнього хворого.

— Варваро Василівно, та це ж неможливо! Ну, будь ласка, я прошу вас. — Він стиснув її руку в своїх руках. — Будь ласка, залиште на сьогодні всіх хворих! Адже ви у відпустці, там у вас є чергові фельдшери.

— Я за одну хвилину повернусь. Бачите, сьогодні черговий Антон Антонович: він з десятої години заляже спати і не прокинеться до ранку. А хворий тяжкий, йому, може, що-небудь потрібно... Я зараз повернуся!

— Ну, а можна мені з вами піти?

— Чудово! Ходіть!

Вони пішли коридором. Варвара Василівна тихо відчинила двері в арештантську. У задній її половині, за ґратами, сидів на підлозі хворий. По цей бік стояв служитель лікарні Іван — блідий, з широко розплющеними очима.

Маленька гасничка горіла на стіні. Варвара Василівна пошепки спитала у служителя:

— Ну, що Никанор?

— Після обіду нічого був. Лікар йому ліків дав, він заснув... А тепер от сидить, очима поводить, та раптом як почне головою битися об ґрати!.. Все пити просить.

— А ліки ввечері давали йому?

— Ні-ні...

Варвара Василівна і Токарев підійшли до ґрат. У півтемряві сидів на підлозі величезний чоловік. Він сидів згорблений і похитував головою. Волосся в нього спадало на лоб. Варвара Василівна м'яко сказала:

— Здрастуйте, Никаноре! Як поживаєте?

Хворий поволі звів голову і пильно оглянув Варвару Василівну. На темній бороді шматками висіла підсихаюча піна. Він хрипко відповів:

— А як!.. Мабуть, не дуже добре!

— Ви мене знаєте?

— Ну, а чому ж не знаю!

— Хто ж я?

— Ви? Панночка наша.— Він помовчав і задумливо потер долонею край лоба.— Скажіть ви мені, заради бога, як я тут опинився?

— Ви у лікарні. Вам було погано, і тому вас привезли сюди!

— Погано? — Хворий замислився.— Справді, я щось дуже бешкетував. Але що я робив, — не знаю.

— Зовсім ви не бешкетували. Просто у вас дуже боліла голова, так боліла, що ви були без пам'яті. Ну, звичайно, коли людина без пам'яті, то і борсається... Хочете пити? Я вам зараз дам.

— А ґрати навіщо?.. Ні, видно, дуже я бешкетував, коли за ґрати посадили мене, мов звіра...

Він сумно опустив голову. Обличчя стало зажуреним і хорошим.

— Посадили вас за ґрати, щоб ви не втекли, коли знову будете без пам'яті, — тільки для того. Одужаєте, і підете собі додому.

Хворий раптом спитав:

— А де моя жінка?

— Вдома.

— А скажіть... Вона жива?

— Звичайно, жива і здорова.

— А діти?

— І діти теж.

— Хм...— Хворий нахмурився і похнюпив голову.— Так скажіть же мені, що таке зо мною було? — Він починав хвилюватися. — Я пам'ятаю, я щось дуже бешкетував. От ви кажете, жінка моя, Дуняша, здорова... Чому ж її тут немає?

— Никаноре, який ви, справді, дивний! Адже ви знаєте, — у неї в селі господарство, діти, худоба. Не може ж вона все покинути і йти до вас. Ну, упорає все, вранці і приїде вас провідати.

— Вранці... Ні, це ви мене дурите!.. Що з жінкою? — раптом коротко і рішуче спитав він. — Я їй що-небудь зробив? Убив її? Не дуріть ви мене, заради бога!

— Ні, Никаноре, якщо ви мені не вірите, то я піду. Мені, нарешті, прикро: я ніколи не кажу неправди, а от ви мені не вірите.

Хворий уважно слухав.

— Ні, ні, не йдіть, я вірю... Ну, а вас, панночко, я не скривдив? Пам'ятаю, я вам щось недобре вчинив.

— Та ні ж, голубчику, нічого ви мені не зробили! Годі говорити, вам це шкодить... Іване, сходіть до смотрителя і принесіть пляшку пива.

Іван вийшов. Хворий сидів на матраці, похиливши голову. Обличчя його зблідло, він дихав часто і неглибоко.

— Ех, отут болить, — сказав він і показав місце під грудьми: — дихати не дає. А пити хочеться...

— Ось зараз принесуть пиво, ви вип'єте, і вам полегшає.

Зривистим голосом він раптом спитав:

— Скажіть, панночко, я.. скажений?

Варвара Василівна розсміялась:

— Ну, які дурниці! Який же ви скажений? У вас просто гарячка, більше нічого. Я зараз піду поїти вас, — хіба б я пішла, коли б ви були скажений.

Хворий замовк. Каламутні очі дивилися з напівтемряви на Варвару Василівну. Раптом він сказав:

— Я зараз щосили буду стукати у двері!

— Навіщо?

Він з викликом відповів:

— А щоб Дуняша прийшла!

— Я ж вам сказала, зараз їй ніколи. Вона прийде завтра вранці, а коли її щось затримає, — опівдні вже неодмінно.

— Опівдні... Ну, тепер я бачу, все ви брешете. Говорили, — вранці, а тепер уже на опівдня перейшли!.. Ні, видно, її і в живих немає... Пустіть мене, я до неї піду! — крикнув він, підвівся і підійшов до ґрат.

— Ну, Никаноре, коли так, то прощайте! Я вам переказую її ж слова, а ви не вірите. Якщо не вірите, то нема чого й балакати.

— Ні, стривайте, не йдіть. Ви скажіть лише, — прийде вона?

— Прийде.

— Йй-богу?

— Йй-богу.

— Ну, гаразд, чекатиму. А тільки... Якщо вона не прийде, буду так бешкетувати, що... І вас не послухаю, нікого! — Хворий помовчав. — Коли не прийде, побачите, що буде! Я попрошу вас до себе сюди... — зловісно проказав він.

— Навіщо?

— А тоді дізнаєшся, навіщо! Значить, ви тільки потішали мене, обдурювали!

Хворий хвилювався дедалі більше. В тузі він потер рукою під ребрами.

— От, як болить отут!.. Дайте мені пити! Я пити хочу.

В арештантську навшпиньки зайшов служитель Іван з пляшкою пива.

— Ось, будь ласка! — Відчуваючи невиразний жах, він подивився скося на хворого і зашепотів:

— Тільки я, панночко, нізащо не піду з вами! Хоч зараз з роботи проженіть!

Варвара Василівна спитала:

— Антон Антонович у себе?

Вона вийшла з Токаревим у коридор. Токарев відчував, як по спиці забігали мурашки. Він спитав:

— Але ж скажені, здається, не можуть пити?

— Ні, пиво їм іноді вдається проковтнути.

По коридору йшов заспаний Антон Антонович, у своєму рожевому комірці і піджаці.

— Антон Антонович, Никанор пити просить. Чи не допоможете ви мені його напоїти.

Фельдшер зупинився, звів брови і забігав очима по стелі.

— М-м-м... Знаєте що? Почекаємо краще лікаря, він же незабаром прийде.

— Яке ж «незабаром»? Він приходить о дев'ятій ранку, а тепер тільки година ночі.

— Ні, знаєте... Він сьогодні раніше прийде.

— Ну, Антоне Антоновичу, це ви вигадуете! Чому він сьогодні раніше прийде?.. Скажіть, допоможете ви мені чи ні?

Антон Антонович зам'явся.

— Знаєте... я боюсь! А що, як він мене вкусить! З лікарем хоч у вогонь піду, а без нього я... вибачте, боюся!

— Як хочете!.. Справа тільки в тому, що одній важко його напоїти.

Варвара Василівна кинула швидкий погляд на Токарева. Токарев уважно дивився на фельдшера і з невинним виглядом крутив у пальцях ключика від годинника.

Фельдшер помовчав і спитав:

— Ну, а якщо я не піду, то що буде?

— Що буде! Нічого особливого. Піду сама.

Фельдшер з подивом оглянув її.

— Ну, Варваро Василівно... Як це — сама? Це неможливо!

— А що ж я маю робити? Хворий просить пити, а я буду умовляти його чекати до ранку?

Варвара Василівна пішла назад. Фельдшер ішов за нею слідом.

— Панночко, ви подумайте, та це ж неможливо! Та й навіщо йому пити? Він однаково не одужає, помре до завтрашнього дня — чи з пивом, чи без пива...

Варвара Василівна, не слухаючи, говорила:

— Треба буде морфію всипати в пиво.

Вона зайшла в арештантську. Фельдшер, дивно сопучи носом, хвилюючись, пройшовся коридором. Підійшов до Токарева, розвів тремтячими руками.

— Я, знаєте... не могу цього... У мене жінка молода, дитина маленька...

І, швидко повернувшись, знову пішов по коридору. Токарев бачив, як він бурмотів щось під ніс і розмахував руками.

Варвара Василівна висипала в бляшаний кухоль порошок і налила пиво. За ґратами темніла в півтемряві величезна кошлата постать хворого. Він сидів згорбившись і в забутті хитав головою. Служителі і сиділки товпилися в першій кімнаті, зрідка чулося глухе зітхання. Токарев, прихилившись до одвірка коридорних дверей, міцно зціплював зуби, бо в нього тремтіли щелепи.

Варвара Василівна підійшла до ґрат.

— Никаноре, ви хотіли пити. Я зайду, напою вас. Добре?

Він пробурмотів:

— Добре.

— Ну, а можна мені до вас самій зайти, ви не скривдите мене?

Хворий з подивом підняв очі.

— Що ви, панночко? Ви мене поїти будете, а я кривдити! Ні, ви не бійтеся!

— Ну, гаразд... Іване, відімкніть замок!

Іван знову зашепотів:

— Тільки я, панночко, нізачо не піду з вами. Та й ви теж, панночко... Адже в його душу не влізеш!

Варвара Василівна нетерпляче повторила:

— Та одмикайте ж!

Зробилось тихо. Іван тремтячими руками тикав ключ, але не міг попасти у замок. Хворий нерухомо сидів на матраці і з загадковою цікавістю дивився на гурт людей за ґратами.

На дверях коридора з'явився фельдшер. З широко розплющеними страдницькими очима він зупинився на порозі, міцно вчепившись пальцями у лікті. Іван продовжував брязкати ключем по замку. Варвара Василівна, бліда і спокійна, всунувши тонкі брови, чекала з кухлем у руках.

Фельдшер пробурмотів:

— Ні... Ні... Господи!.. Простіть мене, я не можу!..

Він дивно молитовно підняв догори руки, повернувся і з піднятими руками пішов по коридору геть.

Замок двічі дзвінко клацнув. Ґратчасті двері відчинилися. Всі завмерли, Варвара Василівна зайшла до хворого. Раптом немов сила якась підхопила Токарева. Він протиснувся крізь натовп і теж зайшов за ґрати.

Варвара Василівна сказала:

— Ну, Никаноре, давайте пити!

Хворий заворушився і квапливо обтер долонею вуса.

— Дайте мені руку, тримайте мене!

Токарев півголосом сказав Варварі Василівні:

— Дозвольте я потримаю.

Вона швидко глянула на нього. Бліде обличчя спалахнуло радістю, очі її засвітилися і з гарячою ласкою зупинилися на Токареві. Хворий говорив:

— За обидві руки тримайте! А то я боюся, щоб не вдарити панночку... Гей, ви! — звернувся він до гурту. — Потримайте хто-небудь!

Іван навшпиньках зайшов у двері і, широко посміхаючись, узяв хворого за руку. Токарев тримав другу. Тримав і дивився на підсохлі шматки піни, що висіли у сплутаній темній бороді хворого.

Хворий пожадливо глянув на кухоль з холодним пивом і зітхнув.

— Ех, а випити я не зможу!.. Я воду в рот, а мене наче хто за горлянку хапає.

Варвара Василівна сказала:

— Так це ж не вода, це пиво. Ви не бійтеся, пиво всяк завжди може випити, воно зовсім легко йде в горло.... Ну, відкрийте рота!

Хворий непевно розкрив рота. Варвара Василівна влила в нього ложку пива.

— Ну, от! Чудово! Ковтайте, ви неодмінно проковтнете! — спокійно і впевнено твердила Варвара Василівна.

Хворий заплющив очі, постарався проковтнути, але судорога здушила йому горло. В болісних зусиллях подолати її, він увесь вигнувся назад, вирячував очі, виривався з рук тих, що тримали його. Потім раптом сів і з полегшенням зітхнув, — він проковтнув.

— Чи не вдарив я вас? — спитав він, передихнувши. — Здається, я руками дуже махав — чи не зачепив когось?

Варвара Василівна радісно відповіла:

— Ні, ні, заспокойся, любий, нікого ти не зачепив! От тепер ти сам бачиш, що можеш пити... Ну, ще ложку!

— Дай тобі, боже, доброго здоров'я!.. Ну, господи, благослови!

Хворий, хоч і з значними зусиллями, але випив ще дві ложки. З полегшенням, заспокоєний, він сказав:

— Тепер, бог дасть, засну.

Всі вийшли від нього. У коридорі до Варвари Василівни підійшов фельдшер. Він винувато і підлесливо заглянув їй в очі.

— Я, справді, Варваро Василівно, не міг піти! Адже я не один, ви знаєте; у мене жінка молода, дитина. Знаєте, хотів було піти, і раптом — ніби марево постало перед очима: Дашенька, а на руках у неї немовля! І голос говорить: не ходи!... Не ходи, не ходи!.. Якась сила невидима тримає і не пускає!

Варвара Василівна добродушно засміялась.

— Ну, що вже про це говорити тепер! Бачите, якось владналось. На добраніч!

Вона і Токарев зайшли у її кімнату. На підносі стояв великий бляшаний чайник з окропом, і чай був уже заварений. Токарев сміючись говорив:

— Боже мій, який чудний цей ваш Антон Антонович!.. Подивилися б ви на його фізіономію, коли Іван відмикав замок!.. До речі, Варваро Василівно, чому ви прямо не звернулися до мене, щоб я вам допоміг? Я спочатку не наважувався запропонувати свої послуги, думав, для цього потрібен спеціаліст. Ну, а бачу, «спеціалісти» всі мнутья...

Варвара Василівна із щасливою посмішкою нахилилася над чайником, злегка піднімаючи і опускаючи його кришечку.

— Я в душі була певна, що ви підете... Хоч на одну мить усумнилася...

Токарев усміхнувся.

— Це тоді, коли ви говорили в коридорі з фельдшером?

— Т-так...

— Та, господи, я ж вам кажу: я не знав, чи здатний я. Бачу, ви до мене не звертаєтесь,— думаю: очевидно, тут потрібні спеціальні знання...

Вони довго просиділи за чаєм. Не хотілось розходитися. Трапилося щось особливе. Раптом вони зробились близькі-близькі один одному. Кожну фразу, кожне слово одного другий сприймав з гарячою, любовною увагою. І очі зустрічались тепер вільно.

Уже розвиднялось, коли Токарев вийшов з лікарні. Він ішов, усміхаючись, високо піднявши голову, і жадібно дихав ранковою прохолодою. Наче кожний мускул, кожен нерв оновилися в ньому, наче і сама душа зробилась зовсім іншою. Він відчував себе молодим, сміливим і трохи зневажав боягуза Антона Антоновича. І перед ним стояла Варвара Василівна, як вона входила в кімнату скаженого, — бліда, із зсунутими бровами і спокійним обличчям, і як це обличчя раптом освітілося гарячою ласкою до нього.

Х

Варвара Василівна і Токарев повернулися в Ізворівку. Таня заявила, що вже відпочила на селі і залишиться в Томилінську.

Життя в Ізворівці було тихе, кожен жив сам по собі. Токарев купався, їв за двох, катався верхи. Варвара Васи-

лівна знову з ранку до вечора возилася з хворими, Сергій сидів за книжками. Спільні прогулянки робили рідко.

Варвара Василівна наче шкодувала про той порив, що охопив її під впливом зненацька почуті «Легенди». Вона замкнулася в собі і сторонилася Токарева. Токарев мучився, кілька разів пробував заговорити. В її очах з'являлася тоді розгубленість. Вона просила у Токарева поглядом пробачення і переводила розмову на інше. Йому щодалі більше починало здаватися, що Варвара Василівна, така на вигляд спокійна і рівна, давно вже переживає в душі щось дуже тяжке. Іноді, випадково побачивши її саму, він бував вражений, яке у неї надзвичайно сумне обличчя.

Із Сергієм взаємини у нього зовсім не клеїлися. Спочатку Сергій ставився до Токарева з любовною шанобливістю, гаряче цікавився його думками про все. Але що далі, то більше в його розмовах з Токаревим почала вчуватися іронічна нотка. І Сергій робився Токареву дедалі неприємнішим.

Взагалі Сергій справляв на Токарева дивне враження. Обидва вони жили нагорі, у двох просторих кімнатах мезоніна. Сергій бував то буйно веселий, то цілими днями похмуро мовчав і не спав ночами. Іноді Токарев чув крізь сон, як він уставав, одягався і на всю ніч ішов з дому. Від Варвари Василівни Токарев дізнався, що Сергій хворіє на щось подібне до істерії, що у нього бувають нервові припадки.

Минув тиждень. Тринадцятого серпня, у неділю, були іменини Конкордії Сергіївни. З'їхалося багато гостей.

Великий стіл був парадно прибраний і поверх звичайної чорної клейонки покритий білосніжною скатертиною. У вікна крізь зелень кленів весело світило сонце. Конкордія Сергіївна, яка встала вдосвіта, змучена кухонною метушнею і хвилюванням за пиріг, сіла до столу і почала наливати в тарілки суп.

Сергій з усмішкою прошепотів Токареву:

— Мучениця свого ангела! І Варя, сердешна, теж запроглася. Зранку на кухні топчеться.

Василь Васильович був дуже жвавий і говіркий. Він наливав у чарки зубрівку.

— Ну, панове, панове! За здоров'я іменинниці!

Випили по чарці, дехто по другій. Закусивши, взялися до бульйону з пирогом.

Юрасов, акцизний ревізор з Анною на шиї, з люб'язною посмішкою говорив Конкордії Сергіївни:

— А приємно отак, знаєте, на лоні природи жити!.. Яке у вас тут повітря чудове!

Конкордія Сергіївна махнула рукою:

— Ех, любий Олексію Павловичу, не говоріть! Ми цього повітря і не помічаємо. Стільки турбот, суєти, де вже тут про повітря думати!

— Ні, знаєте... Що ж суєта? Суєта всюди є, без неї не обійдешся.

— От тільки для дітей, звичайно. Для них, для здоров'я їхнього — це справді, багато користі від повітря.

— Аякже, і для дітей... — Юрасов глянув на Сергія. — Сергій Васильович де тепер, в Юр'ївському університеті?

Конкордія Сергіївна зробила скорботне обличчя.

— В Юр'ївському, Олексію Павловичу, в Юр'ївському... Дай боже, щоб вже там як-небудь закінчив, про одне тільки я бога молю.

— Ну, закінчить, бог дасть... Молодість, знаєте: кров кипить, у голові шумує!.. — Юрасов повів сухими пальцями перед лобом. — Цим печалитися не слід; перешумує, погляди усталяться, і все буде гаразд. От побачите.

Ховаючи усмішку на красивих губах, Сергій мовчки дивився на благодушно-поблажливе обличчя Юрасова, з пологим лобом і очима без блиску.

Юрасов говорив далі:

— І все ж таки, що ви там не говоріть, а я широко радію за Василя Васильовича, що він кинув нашу лямку. Що йому тепер? Ні від кого не залежить, сам собі хазяїн, робить, що хоче.

Василь Васильович гумористично підняв брови і крикнув:

— Хм... Я б залюбки віддав цю вітиху вам... Ні, Олексію Павловичу, раніше було краще. Бувало, прийде двадцяте число, — розписуйся у скарбника і одержуй платню, ні про що не думай. А тепер — дощ, сонце, мороз, від усього залежиш. А головна наша турбота — народу немає. Немає народу!

— Нема, нема! — зітхнув поміщик Пантелєєв, дебелий, з маленьким лобом і жорстким стриженим волоссям. — Абсолютно неможливо господарювати.

— Хоч сам коси та ори! Всі біжать у місто; там хоч за три карбованці ладні жити, а тут і за п'ять не хочуть. А вже який залишається, то така шушваль, що краще і не зв'язуйся.

— Грубий народ, п'яний! Злодійкуватий — народ! — підтримав Пантелеев. — Ви повірите, зараз серпень місяць, а в мене ще дві скирти торішнього жита не обмолочені стоять, — їй-богу! Немає людей!

Своїм повільним і спокійним голосом заговорив Будиновський:

— Я гадаю, панове, ви самі в цьому винні. Добрих робітників завжди можна дістати, коли їм гарно платити і непогано утримувати.

Пантелеев шанобливо і з прихованою ворожістю спідлоба глянув на нього:

— Еге, Борисе Олександровичу, вам це легко говорити! Ми б, може, з вашими капіталами теж не скаржилися. А то ж капіталів у нас нема, а дітей сім душ; всіх взуйодягни, нагодуй-напій. Ви от платите від лишків, а ціну набиваєте. А жити, Борисе Олександровичу, всім треба, — всім треба жити!

Палко засперечалися.

Марія Михайлівна Будиновська сиділа поруч Токарева. Вона тихо сказала йому:

— Страшенно поміщики на нас злостяться! Не можуть простити, що ми платимо робітникам високу ціну. Оцей Пантелеев на земських зборах таку філіппіку виголосив проти Бориса... І взагалі, я вам скажу, типи тут! Один допотопніший за другого! От Олексій Іванович багато може вам розповісти про них.

Вона глянула на земського лікаря Голіцинського, що сидів поряд.

Загорілий, з похмурим інтелігентним обличчям, Голіцинський лїниво спитав:

— Це про що?

— Я кажу, що вам доводиться спостерігати наших діячів у досить-таки непривабливому світлі.

— А-а!.. — Голіцинський помовчав. — Та ось вам випадок з колегою моїм, лікарем сусідньої дільниці, — заговорив він неохоче, начебто його змушували говорити проти волі. — Кличе його у свій притулок для сиріт земський начальник, гласний. У хлопчика, виявляється, гнійний плеврит. Будь ласка, прошу зробити дезинфекцію. — Дезинфекція не потрібна, хвороба не заразлива. — А я вимагаю! Лікар знизав плечима і поїхав. Земський пише в управу донос, — у притулку, мовляв, виявилась заразлива хвороба, а земський лікар відмовляється зробити дезинфекцію. З управи запит

до лікаря: чому? — Тому що не було ніяких підстав виконувати неурядські вимоги п. земського начальника. Призначається розслідування, і наслідок: лікаря «для поліпшення місцевих взаємин» переводять на іншу дільницю.

Сергій з цікавістю спитав:

— Ну, а ви що ж?

— Тобто, що ж я?

— Так і залишили це? І всі лікарі повіту не вийшли у відставку?

Марія Михайлівна вигукнула:

— Ах, господи, Серьожи!.. Який він прямолінійний! Про все судить з своєї студентської точки зору!.. Ну, що доброго було б, коли б Олексій Іванович пішов? Однією розумною людиною стало б у нас менше, і більше нічого.

Лікар, нахилившись над тарілкою, ворухив виделкою обгризене крильце качки.

— Ні, річ не в цьому, — грубувато заперечив він, — річ, як бачите, в тому, що шматка хліба позбавишся. А на інше місце підеш, буде не краще. От, — причина проста.

Марія Михайлівна, прищулившись, дивилася в далечінь, начебто не чула визнання лікаря. Сергій сказав спроквола:

— Авжеж, чого вже сперечатися! Просто!

— Воно, знаєте, в нашому житті людина робиться падлюкою страшенно швидко, стра-ашенно!.. Зовсім особлива філософія потрібна для неї: одягни шори, по сторонах не озирайся і йди з лямкою по своїй колії. А то вискочиш з колії, загубиш рівновагу і... жити не стане сили. Чи бачите? Не стане сили жити!

Сергій здивувався.

— І ви миритесь з цією філософією!.. Навколо — життя, таке яскраве, живе і цікаве, а ви свідомо одягаєте шори і боїтесь навіть глянути на нього!

Лікар неохоче спитав:

— Де воно, це яскраве життя? Все сіро навколо, задушно і порожньо... «Яскраве»...

— Авжеж, якщо так тремтіти перед ним і скорятися йому...

— Я не знаю, мені здається, ви абсолютно не заперечуєте Олексієві Івановичу, — заговорив Токарев, звертаючись до Сергія. — Думка лікаря цілком ясна: в теорії непримиренність хороша і навіть необхідна, але умови життя такі, що людині мимоволі доводиться зщуплюватися і ставати у вузьку колію. І мені здається, це цілком вірно. Яка,

питаю вас, користь, щоб замість Олексія Івановича у нас опинився лікар, який би лікував мужиків оптом: гей, у кого животи болять? Виходь наперед. Ось вам рицина. У кого жар? Ось вам хінін!

Сергій, звівши брови, уважно дивився на Токарева.

— Це з ваших вуст звучить по-новому!.. Я гадаю, ви погодитесь з тим, що непримиренність потрібна насамперед у житті, що чесні люди повинні словом і ділом доводити, що підлота є підлота, так само упевнено і сміливо, як нечесні люди доводять, що підлота є найблагодніша річ.

Марія Михайлівна, зрадівши підтримці Токарева, сказала:

— Та воно так, але тоді не можна буде жити! І всі чесні люди будуть гинути.

Сергій усміхнувся.

— Будуть гинути, вірно! А ось цього якраз нам страшенно не хочеться — гинути!

— Ну, Серьожо, я тебе не слухаю! — Марія Михайлівна засміялась і заткнула вуха білими пальцями в персях.

Обід закінчився. Перейшли у вітальню. Дехто з гостей сидів, інші походжали по кімнаті і розглядали красиві дрібнички в незграбних скляних шафах. Подали кофе. Перед будинком, у густій липовій алеї, розставляли картонні столи.

Конкордія Сергіївна сиділа на дивані між дружинами Юрасова і Пантелєєва, розмішувала ложечкою кофе і розповідала:

— У Катомишевих кажуть мені: спробуйте пряжене кофе взяти, у нас особливим способом пряхать, всі покупці схвалюють. Взяла,— погань страшенна! Просто кофійна настойка, без усякого смаку. А я люблю, щоб у кофе був букет...

З тераси, потираючи руки, зайшов у вітальню Василь Васильович:

— Ну, панове, панове! Час до діла! Прошу, столи готові!

Чоловіки і багато хто з дам підвелися. Василь Васильович спитав Токарева:

— А ви у вінт граєте?

— Я... мм... граю трохи...

— А-а!..— Василь Васильович з повагою оглянув

його.— Чудово!.. От вам і четвертий партнер! — звернувся він до Марії Михайлівни.

Марія Михайлівна зраділа і з ласкою глянула на Токарева.

— Яка я рада!

Вона спочатку наче здивувалась, що він грає.

Спустилися з тераси. Столи в алеї весело зеленіли яскравим сукном. Партнерами Марії Михайлівни і Токарева були Пантелеев і акцизний чиновник Йолкін. Посідали, витягли карти. Марії Михайлівні припало здавати.

Йолкін, жвавий стариган, з круглими очима, говорив:

— Ну, то я сьогодні у виграві! Як з дамами граю, завжди виграю.— Він узяв карти.— Так і є! Туз... другий... третій... четвертий... п'ятий...

Марія Михайлівна засміялась. Йолкін сказав:

— Ви чого смієтесь? Давайте на парі, що я виграю!

— Давайте!

Вечір був чудовий — теплий і тихий. Сонце світило збоку в алею. Нижні гілки лип просвічували яскравою зеленню. У смугах сонячного світла золотими цятками плавали мухи. Варвара Василівна походжала по алеї з дружиною Йолкіна і Пантелеева і розважала їх.

Марія Михайлівна, вагаючись, дивилася у свої карти.

— Заждіть трохи... Хм...— Вона помовчала.— Ну... без козиря!

— Якщо кажуть з руки: «ну.. без козиря!» — це означає, що всього два тузи,— пояснив Йолкін Токареву і рішуче сказав: — Три без козиря!

Марія Михайлівна лукаво насварилася пальцем.

— Іване Яковлевичу, не заривайтеся!

— Я вам на початку гри сказав, що у мене п'ять тузів... Володимире Миколайовичу, карти ближче до орденів,— все бачу.

— Чотири черви! — сказав Токарев, який грав з Марією Михайлівною.

Йолкін шанобливо сказав протягом:

— Па-ас, па-ас!.. Накажете розкрити прикуп?

Марія Михайлівна захвилювалась:

— Ні, ні, зачекайте! . Чотири без козиря! Я беру!

Вона розкрила прикуп, замислилась. Нерішуче передала Токареву чотири карти і сказала:

— Ну, подивлюся, чи зрозумієте ви.

Пантелеев буркотливо зауважив:

— Маріє Михайлівно, так не можна!

— Та я... я нічого не сказала!

— А я от зрозумів, що ви сказали! — задириливо сказав Йолкін. — На ренонсах ви хочете грати?

— Малий у червах, — оголосив Токарев.

Вони виграли те, що призначили. Марія Михайлівна забрала останню взятку і радісно заговорила:

— Ви мені кажете: «черва», а у мене туз і п'ять фоксок! Я все ж таки вагадась піднімати на п'ять черв, але думаю: ви зразу сказали чотири черви, значить, у вас масть гарна... Ну, записуйте, Володимире Миколайовичу!

Її вродливе обличчя палало пожвавленням. За сусіднім столом панувало гробове мовчання. Там грали Василь Васильович, Будиновський, лікар Голцінський і ревізор Юрасов з Анною на шиї. Вони сиділи мовчки, нерухомі і суворі, і лише зрідка чулося коротке: «пас», «три черви», «чотири трефи!» Йолкін шанобливо сказав:

— От грають! Як царі!

Гра йшла весела і жвава. Зіграли уже шість роверів. Темніло, подали свічки і чай.

Токарев, захоплений важким розігруванням великого шлему з Йолкіним, випадково звів очі. За сусіднім столом, обличчям до нього сидів Василь Васильович, дивлячись у карти. Свічки освітлювали його обличчя — серйозне і суворе, із зсунутими тонкими бровами... У Токарева пройшло по душі дивне почуття. Що таке? Де він недавно бачив таке саме обличчя? Ах, так!.. Якраз з таким обличчям Варвара Василівна стояла недавно перед ґратами, очікуючи, коли служитель відчинить двері до скаженого...

По алеї пройшли в глиб саду Сергій і зблідла Варвара Василівна. Сергій іронічно сказав:

— Ач, Володимир Миколайович наш! Зовсім акліматизувався серед «дорослих»!

Токарев здригнувся і нахмурився.

«Які нудні пустощі!» тоскно подумав він.

Об одинадцятій годині подали вечеряти. Всі шумно сіли за стіл, веселі й зголоднілі. Токарев знову сидів поруч Марії Михайлівни. Вони тепер почували себе зовсім друзями, жартували, сміялися. Василь Васильович налив у бокали донське ігристе. Почали підносити жартівливі тости, цокатися. Після вечері гості почали роз'їжджатися.

Марія Михайлівна у верхній кофточці такого ж кольору,

як її спідниця, і в капелюшку, що робив її обличчя ще вродливішим, міцно тиснула руку Токареву і примусила його присягнутися, що він приїде до них у село. Подали коляску Будиновських. Гарні, сірі коні, пирхаючи, скоса поглядали на світло і дзвякали бубонцями. Кучер в оксамитовій безрукавці нерухомо сидів на козлах.

Будиновські сіли, і коляска, дзенькаючи бубонцями, м'яко покотила в темряву.

Токарев вийшов на терасу. Було тепло і тихо, легкі хмарини закривали місяць. З темного саду віяло пахощами красолі, левкоїв. У голові Токарева злегка шуміло, перед ним стояла Марія Михайлівна — вродлива, жвава, з ніжною білою шиєю над мереживом елегантної кофточки. І він уявив, як в цій теплій ночі котиться по дорозі коляска Будиновських. Будиновський сидить, обнявши дружину за талію. Крізь шовк і корсет відчувається теплота молодого, гарного жіночого тіла...

Добре б отак жити! Отака дружина — вродлива, біла і елегантна. Влітку — маєток з розложистими липами, білою скатертиною на обідньому столі і гостями, що роз'їжджаються в тарантасах у темряву. Взимку — затишний кабінет з латаніями, м'яким турецьким диваном і великим письмовим столом. І щоб усе це покривалося широкою громадською справою, щоб справа ця захоплювала цілком, виправдувала життя і не вимагала занадто великих жертв...

XI

Зранку пішов дощ. Низькі чорні хмари бігли по небу, дув міцний вітер. Сад вив і шумів, у повітрі кружляло мокре жовте листя, в алеях стояли калюжі. Дихнуло непривітною осінню. На сходах ганку чорніла грязь від брудних ніг, всі були одягнені в теплу одягу.

Настав вечір. Повечеряли. Негода посилювалась. У саду стояв глухий могутній гул. У комилах свистіло. На даху сарая напіввідірваний залізний лист дзвякав і тріпався під вітром. Конкордія Сергіївна, у зношеній блузі і з косинкою на рідкому волоссі, складала в спальні білизну в чемодани і корзини, — цими днями Катя виїздила в гімназію. Покоївка Дашка, позіхаючи і чухаючи кошлату голову, подавала Конкордії Сергіївні в корзини для білизни виправдані жіночі сорочки, спідниці і простирала.

Варвара Василівна, Токарев, Сергій і Катя сиділи в їдальні. Горіла лампа. Скатертина, з неприбраним після вечері посудом, була вкрита хлібними шкоринками і крихтами. Сергій, з особливим блиском в очах, сидів на вікні, засунувши руки між коліна, і похмуро дивився в куток.

— Ох, і гидко як! — з відразою сказав він, підвівся і почав ходити по кімнаті. — Як паскудно на душі! Ну, і компанія ж була у нас вчора!.. У-у, ці дорослі люди!..

Він зупинився перед столом.

— Дорослі, «поважні»... Все життя гнуть спину, «працюють», і навіть не питають себе, кому і на що потрібна їхня праця. Важливо лише одно, — щоб «заробити» більше, щоб можна було із своєю сім'єю жити... А для чого жити?.. А ввечері поз'їжджаються і з тим же поважним, солідним виглядом цілими годинами кидають на стіл розмальовані картонки. І як усі страшенно поважають себе, і яке усвідомлення власної гідності, яка впевненість у своєму праві на життя! У голові — пара поганеньких ідейок, вислих, як лежалий лимон, і це — «сталі погляди». Навіщо думати, шукати? Адже це буквально зібрання якихось тварин — тупих, самовдоволених, які ніколи не задумуються. І серед оцих тварин — «люди»: лікар, який покірливо схиляється перед усякою підлотою, хоч і розуміє, що це підлота, Будиновський з його прекраснодушним лібералізмом... Я його собі інакше тепер не можу уявити: дружина сидить, читає йому розумну книжку, а він слухає і... малює кінські голівки. Адже в оцих кінських голівках він увесь цілком, з усією силою своїх ідеалів і розумових потреб.. Бррр!..

Сергій пересмикував плечима і почав повільно ходити по їдальні. Токарев стояв біля грубки і крутив борідку. В душі зростало глухе роздратовання. Він заговорив:

— Мене, Сергію Васильовичу, дивує одне. Ви сповнені страшенним презирством до дорослих людей, що були у нас вчора. Вони не задовольняють вашої уяви про людину смілу, яка пристрасно шукає і не тремтить за себе і своє благополуччя. Ви в цьому цілком праві, але тільки... Хіба у нас вчора були які-небудь особливі «дорослі люди», а не цілком звичайні? Взагалі дорослі люди всі такі, і про це варто подумати. От хоча б така річ: серед ваших однолітків ви, напевно, поважаєте безліч осіб, а серед «дорослих» людей лише трьох-чотирьох, та й то ви їх поважаєте умовно. Адже правда?

— Цілком вірно.

— Ну, от. У мене теж було багато однолітків, які за-
слуговували глибокої поваги, а тепер... тепер вони поваги
не заслужують. Яка тому причина? Та, що двадцять ро-
ків є не тридцять і не сорок, більше нічого. Вам двадцять
два роки. Ото яке диво, що у вас кров кипить, що вам
хочеться подвигів, «грози», самовідданої діяльності, що ви
жадібно шукаєте знань! У вашому віці все це цілком при-
родно. Але це зовсім не надає вам права так зневажати
інших людей і так поважати себе самого. От лишіться та-
ким до сорока років,— тоді поважайте себе!

Сергій стримано заперечив:

— Мені здається, з ваших слів випливає не цей висно-
вок. Коли я *перестану* бути «таким», то я і повинен пере-
стати поважати себе.

— Ні, не те! Я кажу, що треба мати право ставити
певні вимоги, хоч би і найзаконніші, а ви такого права не
маєте. Коли десятирічний хлопчик проповідуватиме дорос-
лій людині ідеї «Крейцерової сонати», мені буде тільки
смішно, хоч я можу цілком співчувати його проповіді. Як
може він дорікати людям, коли *фізіологічно* не спромож-
ний зрозуміти, що таке пристрасть? Я буду слухати його
і думати: стривай, голубе, доживи до двадцяти років, і тоді
ми тебе послухаємо. Те ж саме і відносно вас: я думаю,
вам з вашим презирством слід було б почекати років п'ят-
надцять-двадцять.

Сергій, згорбившись, сидів на вікні, погойдував ногами
і з цікавістю дивився на Токарева. Токарев схвильовано
говорив:

— Життя людини, її душа — це страшна і таємнича
річ! За маленькою, вузькою свідомістю людини стоять не-
виразні, величезні і непереборні сили. Саме оці сили, по-
стійно змінюючись, і формують свідомість. А людина уяв-
ляє, що вона своєю свідомістю формує і спроможна форму-
вати ці сили... В чому іншому, але в цьому, мені здається,
неможливо сумніватися, і з фактом цим доводиться мири-
тися. І я особисто, навпаки, дуже поважаю людей, яких
ви так зневажаєте,— у них почуття обов'язку принаймні
хоч до певної міри регулює і спрямовує ці темні сили. І тут
не можна говорити: або все, або нічого, а треба бути дуже
вдячним просто за що-небудь.

Сергій хитав головою і дивився поглядом, від якого
Токареву було незручно.

— Як легко і затишно жити з такою мораллю,— я вам просто заздрую! І інших можна «дуже поважати» за лама-ний гріш, та й... самому весь свій основний капітал можна обмежити отаким саме грошем.

Токарев рішуче і швидко сказав:

— Ну, Сергію Васильовичу, на окремих осіб, я гадаю, можна б і не переходити!

— Але пробачте! Ви ж самі весь час доводите, що мені лише двадцять років. Маю ж і я право сказати, що вам... перейшло за тридцять! — з усмішкою сказав Сергій.

— Так, мені перейшло за тридцять. Але що ж із цього виходить? До себе я можу і навіть зобов'язаний ставити найвищі вимоги, все життя своє я можу обмежити лише обов'язком. Але це не звільняє мене від обов'язку ставитися до інших терпимо і поблажливо. Я розумію, що жити порядною людиною не так легко, як птахові співати пісні. Хто з собою бореться, хто намагається не згубити з-перед очей ідеалу, заслуговує на повагу, а не на презирство. Я навіть більше скажу: наша прямолінійна вимогливість, наша зненависть до компромісів тяжким прокльonom лежить на всій історії нашої інтелігенції. Це — спеціально російська риса, європейцеві вона зовсім не зрозуміла. Лежить купа цегли. Європеєць бере з неї, скільки в силі підняти, і спокійно несе до місця будування. Росіянин стежить за ним з презирливою усмішкою: дивіться, який філістер,— несе лише дюжину цегли! Підходить російський богатир і бере на плечі всю купу. Ледве йде, ноги підгинаються, і він, нарешті, падає, бо підірвався, на смерть розчавлений нелюдською вагою. Оце герой!.. Підходить другий, пробує підняти ношу, і знов-таки, звичайно, всю цілком. Але у нього невістачає сили. Що робити? Він у відчаю стоїть над важкою купою: він не працівник, він — зайва людина,— і кінчає самогубством. Адже таке ставлення до справи ми бачимо у нас в усьому. У кожного над головою висить альтернатива: або герой, або негідник — середини між цим для нас немає.

— Ну, тепер мені все цілком ясно!.. Авжеж! Найзручніше, звичайно, поміститися в центрі вашої альтернативи, мовляв, ані герой, ані негідник. Дістати тепленьке містечко в надійній установі і робити «посильну справу»,— приміром — жертвувати в народну бібліотеку старі журнали...— Сергій звів на Токарева важкий погляд.— Але невже ви, Володимире Миколайовичу, не помічаєте, що ви цілковитий банкрут?

Варвара Василівна обурено вигукнула:

— Серьожи, це, нарешті, гидко! Для чого ти завжди зараз же звертаєш на особистості?

— Чорт забирай, та мені зовсім не цікава теоретична розмова! Всі люблячі папаші говорять те ж саме! Мене весь час цікавить лише сам Володимир Миколайович, про якого я раніше мав зовсім інше уявлення.

Токарев стримано сказав:

— Ну, знаєте, в такому разі ми краще припинимо розмову.— І він мовчки заходив по кімнаті.

Варвара Василівна, спохмурнівши, дивилася на Сергія і намагалася зупинити його поглядом. Сергій спокійно заговорив, начебто нічого не сталося:

— Різні бувають історичні епохи. Бувають часи, коли справи слимаків і мурах не можуть бути виправдані нічим. Що поробиш? Так складається життя: або безбоязність цілковита, або — банкрут, і йди нанівець.

Токарев, наспівуючи під ніс, ходив по кімнаті. Він удавав, що не слухає Сергія і вважає розмову закінченою. Інші теж мовчали і з осудом дивилися на Сергія. Сергій позіхнув, заклав руки за голову і потягнувся.

Катя сказала:

— Серьожи, обережніше! Продавиш ліктем шибку.

Сергій помовчав. Очі заблищали дивно і весело. Він високо підняв брови, і обличчя від цього зробилось зовсім дитячим.

— А щоб, виб'ю зараз шибку чи ні?

— Ну, голубе, будь ласка! Чого доброго, ти і справді виб'єш! — сказала Варвара Василівна.

Сергій, все так само піднявши брови, з вичікувальною усмішкою дивився на Варвару Василівну — і раптом швидко вдарив ліктем. Осколки скла із дзенькотом посипалися за вікно. Вогкий вітер шалено увірвався в кімнату. Полум'я лампи блимнуло і довгим язиком, пускаючи кіптяву, забилося в склі.

— Господи, Серьожи, так це ж неможливо! — Варвара Василівна квапливо схопила лампу і відсунула в куток.

Токарев зупинився, здивовано оглянув Сергія і, знизвавши плечима, знову заходив по кімнаті. Сергій, засоромлено посміхаючись, почухав потилицю.

— Чорт зна що! Для чого я це зробив?.. Ну, нічого, Варварко, не журись! Ми зараз цю справу владнаємо!

Він швидко викинув у сад осколки скла, взяв з дивана поруділу шкіряну подушку і затулив вікно.

— Бачиш, ще краще,— все ж таки, хоч трохи буде вентилявати.

Увійшла Конкордія Сергіївна і невдоволено спитала:

— Що це у вас тут за війна?

— Війни, мамо, ніякої не було. Це я хотів випробувати, чи міцні у нас шибки у вікнах. Виявляється, нікуди не годяться, уяви собі!

— Шибку розбив? Господи ти мій, боже! Ну що це! — буркотіла Конкордія Сергіївна, підходячи до розбитого вікна.— Наче хлопчик якийсь маленький! Розігрався!

Сергій обняв її.

— Нічого, мамо, завтра міцніші шибки вставимо... А що, даси ти нам покуштувати пастили, яку сьогодні варила?

— Ач, підлещується! — засміялась Катя.

Конкордія Сергіївна з сердитою усмішкою відповіла:

— Не буде тобі пастили, не вартий!.. Ви, дітки, ідіть у їдальню: он як у вікно дме, ще застудитесь!.. І як це так можна? Адже шибка грошей коштує! Не маленький, міг би зрозуміти. Тридцять-сорок копійок треба віддати... Пастила ще не остигла, на холод поставлена.

Вона пішла. Сергій мовчки постояв і теж вийшов. Токарев знизав плечима.

— Яка дивна людина!

Катя занепокоєно глянула на Варвару Василівну і сумно сказала:

— Він щось сьогодні. наче сам не свій. Я боюсь,— а що коли з ним сьогодні знову що-небудь трапиться?

— Дуже він нервовий!.. Коли б справді чого не трапилося з ним! А тут ще вітер так фантастично гуде...

XII

Сергій вийшов з їдальні і поволі пройшов через велику темну залу у вітальню. В ній теж було темно. Він постояв, підійшов до стола і сів у незручне старовинне крісло з вигнутою спинкою.

З самого ранку його сьогодні поїняла тупа, мутна туга. Здавались противними погода, вчорашні гості. А найпро-

тивнішим було те, що він не може скинути з себе цієї туги. Вразлива і злобна, вона росла, здіймалася і охоплювала, немов задушні випари. З огидою він спостерігав, як в душі ворушилася і тремтіла темна, нервова муť, над якою він не мав влади. Токарев зараз теж говорив про «невиразні, непідвладні людині сили, які формують свідомість»... О, ця людина з відростаючим черевцем і вже помітною лисиною,— він усе зуміє повернути на виправдання своєї запливаючої жиром душі... І Сергій гидливо морщився, що у нього може бути хоч що-небудь спільне з цією людиною.

У великій, високій вітальні було темно. Тільки ясніли величезні вікна. Вітер гув не перестаючи, хмари швидко бігли над садом. Чорне верховіття дерев билосся і хиталосся під вітром. Скляні двері тераси дзвякнули, і, їм відповідаючи, слабо, болісно задзвеніла струна в роялі.

Сергій здригнувся і озирнувся. Він почув цей нестихаючий, глухий гул вітру. Гул був там, зовні, а навколо причаїлася тиша. Тільки стінний годинник у залі якось особливо голосно цокав. Але в цій тиші все начебто жило і таємниче рухалось... Знову дзвякнуло скло, щось невидиме з зітханням пронеслося в темряві через кімнату і зникло за шафою. Двері в залу тихенько рипнули і заворушилися. За вікном, на фоні блілого нічного неба, як жива, злякано билася гілка. Зробилось моторошно. Сергій підвівся і виїшов з вітальні, боячись озирнутися.

У Ідальні ще горіло світло. Біля стола, тихо розмовляючи, сиділи Токарев і Варвара Василівна. Сергій пройшов по коридорі в материну кімнату. Конкордія Сергіївна різала на блюді свіжозварену яблучну пастилу і складала її в банки. Біля вікна, заставленого бутлями з наливками і ягідним оцтом, стояла Катя.

Конкордія Сергіївна сказала:

— Ну, тепер вам усім до самих свят запасів вистачить!.. Подивися, Серьоженько, яка пастила,— як янтар! Покуштуй-но!

Сергій мовчки взяв шматок і з'їв. Щоб що-небудь сказати, він спитав:

— А шинки даси?

— Аякже! Сьогодні вранці чотири окороки відправила коптити у місто... Ну, слава богу, все уклала.

Вона стала ув'язувати банки. Катя з боязкою тривогою крадькома стежила за Сергієм. Конкордія Сергіївна говорила:

— А вітер он як гуде!.. А рами всі в щілинах, жодна щільно не починається. На шибках усю замазку галич склювала... Ага! От ще що, дітки: ковбаси я вам покладу двох сортів,— польські і просто смажені. Смажені ви їжте раніше, вони швидко псуються. Їх можна їсти холодними, але, якщо розігріти, то, звичайно, буде смачніше. Їжте з гірчицею, це буде здоровіше для шлунку.

Сергій, з нерухомими очима, постояв ще трохи і мовчки вийшов. Катя спитала:

— Серьожо, ти куди йдеш?

— Нагору, до себе.

— Можна з тобою?

Сергій помітив її люблячий, сповнений турботи погляд і різко сказав:

— Чого тобі там треба?

Катя замовкла.

Сергій вийшов з кімнати, пройшов темний коридор, передpokій і вузькими крутими сходами піднявся в мезонін.

Нагорі було темно. Але в цій темряві так само, як у вітальні, все жило і рухалося. Вітер у саду гув глухо і безперервно, то посилюючись, то вщухаючи. На дворі уривисто гавкав собака, мов прислухаючись до власного гавкання, і закінчував протяжним виттям. Напіввідірваний залізний лист дзвякав на даху сарая. Сергій зупинився посеред кімнати. Він повільно дихав і пильно вдивлявся в темряву.

Зовні щось невидиме зашаруділо по стіні і швидко промайнуло перед вікнами. У кутку, біля вікна, почулось слабе жалісне гудіння. Це гудіння поступово голоснішало. Знову щось з шумом промайнуло перед вікнами, вітер шалено налетів з саду на будинок. Стіна затріщала. А в кутку вило чимраз дужче, одчайдушніше. Тепер там виразно вчувалися живі, мов людські, стогони. Сергій обережно вдивлявся в куток і раптом помітив, що у вікні праворуч створки якимось дивно звучать,— слабко, поривчасто і неправильно. Начебто хтось підлетів знадвору і старався відчинити вікно, не терпляче соваючись по рамі. Сергій широко розкритими очима вдивлявся у вікно і раптом здригнувся, відскочив назад,— у щілину рами пролунав злобний, шиплячий свист.

Задихаючись, Сергій заспокоював себе:

— Це — вітер!

А надворі шалено вило і свистіло, стіна хиталася... І рап-

том враз усе обірвалося і замовкло. Тільки далеко гудів сад,— глухо, стомлено.

Настала тиша. Невиразний жах щодалі сильніше охоплював Сергія. Серед мертвої тиші, позаду, у темному кутку хтось невидимий спокійно плюнув. Сергій рвучко озирнувся: це впала на підлогу краплина з умивальника, під яким забули підставити таз. Знову щось легке промайнуло за вікнами, і знову слабо, ледь чутно застогнало у кутку. Гул саду ріс, посилювався, наближався. Наче могутня сила мчала з саду на будинок. З усіх боків попливли дивні, не-виразні звуки, і Сергій вже не встигав їх пояснювати. Все навколо набувало незвичайного надприродного характеру. Біля вікна ледве ворухилось і коливалося щось сіре. Позаду хтось важко дихав. У темряві швидко проносилися синюваті іскри.

Стискало груди, було важко дихати. Жах — божевільний, безтямний скував Сергія. І здавалося йому,— варто тільки поворухнутися,— і станеться щось нечуване, і він, втративши розум, полетить у темний вихор безодні.

XIII

Токарев і Варвара Василівна сиділи вдвох у їдальні. Лампа освітлювала скатертину і неприбрані тарілки з недоїдками. У саду лютував вітер. У розбите вікно, затулене подушкою, дуло вогким холодом. Варвара Василівна говорила:

— Ви сказали тоді, що за маленькою душею людини стоять невиразні і величезні сили, які роблять з нами, що хочуть. Це так страшно і, здається... така правда!

Вона помовчала і, перемагаючи себе, заговорила знову:

— Я вже кілька років помічаю це на самій собі. Що таке робиться? В мені все немов сохне, як сохне гілка дерева. Її форма, весь зовнішній вигляд — все начебто залишається тим самим, але в ній нема гнучкості, нема життя, вона мертва до самої серцевини. Отак і зі мною. Начебто нічого не змінилося. Погляди, мета, прагнення — все колишнє, але від них все більше відлітає дух...

Токарев повільно походжав по кімнаті і з подивом слухав. Він ніяк не сподівався, щоб Варвара Василівна переживала що-небудь подібне. Від її відвертості робилось легко й радісно, і Варвара Василівна ставала ближчою.

— І що робити, щоб утримати колишнє? Мене б ніщо

не зупинило. Але воно минуло, і його не повернеш. Нема бажання віддати себе всю, цілком, хоґ і зовсім собою не дорожиш. Нема нічого, що дійсно серйозно б захоплювало, у що готова б була вкласти всю душу. Я знаю, в цьому розв'язанні всіх питань, щастя і життя, але тільки в мені цього нема, і я... я не люблю людей, і нічого не люблю! — Вона з острахом глянула на Токарева.

Токарев, широко розкривши очі, мовчки ходив. Він ждав, щоб Варвара Василівна продовжувала говорити, — так дивно було чути від неї це визнання. Але, похиливши голову, вона мовчала.

Токарев зупинився перед нею і поволі заговорив:

— Ви не любите людей... Я не знаю, хто ж тоді може сказати, що любить? Мені здається, ви ставите до себе вже занадто перебільшені вимоги. Ви хочете кожду, будь-яку людину любити гаряче, так би мовити, «конкретно», як близьку, — це просто неможливо. Візьміть такий випадок. Я йду вночі глухою вулицею і чую крики «караул!» Коли я знаю, що це кричить, припустимо, дівчина, яку я люблю, я все забуду і кинуся на поміч. Коли ж це так, невідомо, хто кричить, то піду я дуже неохоче, можливо, навіть постараюся пройти осторонь непоміченим...

Варвара Василівна здивовано глянула на Токарева. Він начебто не помітив її подиву і постарався обережно послабити враження від свого визнання.

— Припустимо для ясності, що я навіть на це здатний, — припустимо, що я пройшов би мимо. Все ж таки це ще нічого не доводить; до страждань чужої людини неможливо ставитися з таким же самим співчуттям, як до страждань близької. Але чи значить це, що я не люблю людей? Мені дороге все хороше, я гаряче радію тому, що приносить людям користь і щастя, обурююсь на те, що їх душить і робить нещасними; влаштовуючи свою особисту долю, я керуюсь не власними вигодами, а тим, щоб моя справа була по можливості корисною для людей. Хіба все це було б можливим, коли б мені до інших не було діла?

Варвара Василівна мовчала. Токарев пройшовся по кімнаті.

— І головне — вам, *вам* звинувачувати себе в байдужості до людей!.. Ох, Варваро Василівно! Ну, скажіть по совісті: коли б треба було вмерти за яке-небудь хороше діло, — ви, особисто, не пішли б? Та я голову дам відрубати, що опинилися б у перших рядах.

З блідою усмішкою Варвара Василівна відповіла:

— Ні, я пішла б... Саме тому, що треба було б *вмерти*.

Токарев похилив голову. Моторошно зробилося йому, моторошно і від смислу її слів, і від того, що вона в цьому признавалася. Він відчув, що далі в їхній розмові не буде неправди, що і він говоритиме всю правду, яка б вона не була. Вітер шаленим поривом налетів із саду і задзвенів у шибках.

Токарев із зусиллям сказав:

— А що така холодна любов, про яку я говорю, не може виповнити життя, — це, звичайно, вірно. Кажучи правду, зо мною діється те ж саме, що й з вами, тільки ще в більшій мірі: Ви ось зараз, здається, здивувалися, коли я сказав, що, почувши крики про допомогу, я, можливо, пройшов би мимо. А я відчуваю себе навіть на це здатним. Пам'ятаєте, ви тоді у лікарні пішли вночі напоїти селянина, що сказився? Я неправду сказав, що не знав, чи здатний я бути помічником, — я просто боявся піти...

Варвара Василівна збентежено і розгублено звела очі і співчутливо закивала головою, мовби боялась, щоб Токарев не подумав, що вона осуджує його. Радіючи з можливості говорити все, не зустрічаючи осудження, він продовжував:

— Мені взагалі важко заглядати в себе. Я бачу, в мені зникає щось, зникає дуже потрібне, без чого не можна жити. Згасає безпосереднє почуття, і його ніщо не замінить. Я починаю дедалі байдужіше ставитися до природи. Між людьми і мною все вище росте глуха стіна. Хочеться жити для одного себе... Я от тепер багато думаю і читаю з етики, стараюсь філософськи обгрунтувати мораль, конструюю собі різні «категорії обов'язку». Але в душі я гірко сміюся з себе: чому раніше нічого подібного мені не бракувало? Чи помітили ви, що взагалі у людей, які діють, мораль на диво мізерна і вбога? А ось коли людина робиться байдужою, отут і починаються у неї настирливі думки про мораль, про обов'язок. І чим більше байдужість опановує її, тим вищими стають її мораль і обгрунтування. Обов'язок, обов'язок!.. Завжди, коли я говорю або думаю про нього, у мене в глибині душі починає неспокійно копошитися сором. Наче я збираюся почати гру з фальшивою колодою карт. Обов'язок тягне людину туди, куди вона не хоче іти сама. Але людина набагато хитріша за обов'язок, що стоїть над нею, і кінець кінцем примушує його тягти себе якраз

туди, куди їй хочеться. Мине десять років,— я буду вбачати обов'язок у тому, щоб не сваритися з дружиною, щоб похертвувати десять карбованців на народну бібліотеку або відмовитися від третьої страви на користь голодуючих. Мине ще десять років, почне старіти тіло,— і я створю собі обов'язок з того, щоб відмовитися від тютюну, від вина, стати вегетаріанцем... І жахливо те,— я знаю, що це так і буде! І я буду щиро поважати себе за те, що в міру сил виконую взятий на себе обов'язок.

Варвара Василівна, зсунувши брови, задумливо збирала ножем хлібні крихти. Токарев тихо говорив:

— Я з усього цього не бачу ніякого виходу. Вмерло безпосереднє почуття,— вмерло все. Його не можна замінити ніяким божеством, ніякими філософськими категоріями і нормами, ніякими «я зрозумів». А коли це так, то, звичайно, ви по суті маєте рацію: для чого лишатися жити? Не для того ж, справді, щоб картати себе і збільшувати число «зайвих людей»...

— Так. І добре тим, за ким нема кому сумувати.

Вони ставали все ближчими одне одному. З цілковитою довірою спільниці Варвара Василівна глянула на Токарева і сказала:

— І дивна у мене організація! Ніяка хвороба до мене не чіпляється. Яюсь, розтинаючи труп, Олексій Михайлович, лікар наш, каже мені: обережніше розтинайте труп, хворий вмер від гнилокрів'я. А я урізалась...— Вона показала великий червоний рубець на лівій долоні,— і хоч би що! Через два тижні все загоїлось. Іншого разу змазувала я горло дитині, хворій на дифтерит; дифтерит був дуже тяжкий, гангренозний; дитина закашлялася і бризнула мені слиною в очі; цього разу, звичайно, все вийшло неумисно. Я зразу не встигла промити око,— і все ж таки нічого!

Високо піднявши брови, Токарев нерухомо дивився на Варвару Василівну. «Цього разу, звичайно, неумисно»... Значить, першого разу було не неумисно?.. Так ось на що здатна вона, завжди така врівноважена і весела! Зробилось страшно від думок, які він щойно висловлював з таким легким серцем. Дівчина, що сиділа перед ним, раптом стала йому чужою, чужою...

Він кілька раз пройшовся по кімнаті. Потім зупинився перед Варварою Василівною і зміненим голосом заговорив:

— Все ж таки мені здається, що ви менше, ніж будь-хто, маєте право так робити. Вам жити важко, це я тепер

бачу. Але я чув, як захоплено говорять про вас усі, з ким ви стикаєтесь, бачу, що ви як світлий промінь всюди... Яке ви маєте право іти з життя лише тому, що вам самій важко? Невже це не найгрубіший егоїзм?

Варвара Василівна похололиво глянула на нього і спустила очі, шкодуючи, що проговорилась. А він дивився на її гарний, благородний лоб, на м'яке і густе русяве волосся, і ридання забилося у грудях.

У ідальню увійшла Катя.

— Варю, ходімо спати! Вже перша година.

Варвара Василівна рвучко підвелася.

— Справді, пора! Ходім!

— Як цей вітер неприємно впливає на нерви! — Катя нервово повела плечима. — Мені просто моторошно йти спати самій. Ось послухайте, як гуде!

Безперервний гул стояв над садом — дивний, зловісний і сухий, як тільки восени дерева шумлять. Вітер поривами проносився за темними вікнами; стовбури лип скрипіли; у комині чувся шурхіт.

Раптом нагорі, над стелею, пролунав глухий стук, як від падіння людського тіла. Потім застукотіли ноги об підлогу, і впало ще щось важке.

Катя швидко підвела голову і нервово скрикнула:

— Що це там?

Знову щось глухо стукнуло над стелею і почулися дивні звуки, — не то сміх, не то плач. Вітер дужче завив за вікном.

Катя раптом розридалася:

— Варю, голубонько, це щось з Серьожою нагорі! Він зранку був якийсь дивний... Мерщій ходімо!.. Господи, що з ним таке?!

Варвара Василівна здригнулася.

— Та ну, Катю, що це?.. Що з ним може статися!

Катя заливалася сльозами і твердила:

— Ну, ні, ходімо швидше!.. Володимире Миколайовичу, підіть подивіться, що з ним таке!..

Всі вийшли у передпокій.

XIV

Токарев і Варвара Василівна почали підніматися крутими, скрипучими сходами. Було темно. Токарев запалив сірника. Раптом двері нагорі швидко розчинилися і на по-

розі з'явилася біла постать Сергія у білизні. Волосся було скупйовджене, очі горіли диким, божевільним жахом.

— О-о-о-о-о-о-о! — кричав він безперервним ридаючим виттям. — Чого тобі тут треба! Ге-еть! Чорти!..

Варвара Василівна голосно сказала:

— Серьоже, що з тобою? Посоромся!

Сергій, зігнувшись, тримався руками за одвірок, дивився пильним, божевільним поглядом у вічі Токареву і безтямно вив.

— Та ну ж, заспокойтеся, Сергію Васильовичу! Що це справді! Як вам не соромно? — Токарев ступив уперед.

Сергій здригнувся, наче наступив на гадюку.

— Геть! — закричав він і судорожно затупотів ногами.

Сірник погас у руках Токарева.

— Серьоженько! — почув він за собою боязкий плачущий голос Конкордії Сергіївни. — Ох, Володимире Миколайовичу, голубчику мій, що це з ним?

Двері нагорі зачинилися.

— Допоможіть мені зійти!.. Ох!.. Не видно нічого, темно!.. Що це з ним таке?.. Варенько, це ти? Що з ним?

Конкордія Сергіївна піднімалася сходами, оступаючись у темряві. У Токарева сірників в коробці більше не було. Варвара Василівна сказала:

— Принесіть мерщій свічку!

Токарев поспішно спустився вниз. У передпокої світилася лампа. Катя, схопившись за голову і схилившись над столом, істерично ридала.

— Ну, як Серьожа?

— Добудьте швидше свічку! — Токарев був блідий, нижня щелепа його тремтіла.

— Та от візьміть лампу, вона тут не потрібна.

— Лампу боязко: виб'є з рук, — ще пожежі наробить.

Катя побігла за свічкою. Токарев зупинився біля стола. Вітер вив надворі. У чорному вікні відбивалося світло лампи. На газетному аркуші жовтів хміль, покладений сушитися. Тарган пробіг по столу, досяг газетного аркуша, задумливо поворушив вусиками і побіг вздовж аркуша до стіни.

Катя принесла свічку. Токарев піднявся нагору. Сергій лежав в постелі, закутавшись у ковдру і повернувшись обличчям до стіни. Над ним схилилася Конкордія Сергіївна, плакала і втирала очі хустинкою.

— Серьоженько, рідний мій! Скажи мені, що з тобою?

Сергій, не повертаючи голови, уривчасто відповів звичайним своїм голосом:

— Та дурниці, нічого не було!

— Варенько, люба, дай йому яких-небудь заспокоюючих крапель... Це ти собі нерви розстроїв. Казала я тобі: не працюй так багато. Сидиш ночами, от і досидівся...

Конкордія Сергіївна, схлипуючи, підійшла до заваленого книжками стола. Варвара Василівна прошепотіла:

— Серьоже, випий чого-небудь, щоб заспокоїти маму. Я тобі принесу.

Сергій мовчки хитнув головою. Варвара Василівна пішла вниз.

— Он скільки книжок... Господи!.. Та це ж зовсім голову собі зіпсуєш! Ну, почитав трошки — і годі, відпочинь. А то ж день і ніч все книжки та книжки...

Сергій лежав, не ворушачись. Увійшла Варвара Василівна з розчином бромистого калію. Вона весело сказала:

— Ну, ось тобі і заспокоюючі ліки!.. Серьоже, пий!

— Ти б ще, Серьоженько, лід на голову поклав,— говорила Конкордія Сергіївна.— Я зараз накажу Дашці нарубати.

Токарев розсміявся:

— Та годі-бо, Конкордіє Сергіївно! Який там лід! Облиште його, хай спить!

— Ну, спи, голубчику! Господь з тобою!

Вона невпевнено підійшла до Сергія, перехрестила його і поцілувала. Сергій поморщився і закутався у ковдру.

Конкордія Сергіївна і Варвара Василівна пішли. Токарев перейшов із свічкою в другу, свою, кімнату. Він відчув себе самотнім, стало трохи страшно. Взяв книжку і сів до стола так, щоб двері у сусідню кімнату були перед очима.

Він водив поглядом по рядках, але нічого не розумів. Сергій в сусідній кімнаті заворушився на ліжку.

— Ох, і дозу ж відмірила мені Варка!.. Що це, бром?

— Так. Нічого, що багато. Краще подіє.

Стало не так страшно.

— Солоний який! Тепер, я знаю, на кілька днів розкиснеш. Пам'ятаю, якось довелося прийняти,— три дні після цього голова наче ганчір'ям була набита...— Сергій помовчав і засоромлено усміхнувся.— Чорт зна що я утяв!

Токарев зайшов у його кімнату.

— Як ви себе тепер почуваете?

— Нічого,— неохоче відповів Сергій і замовк.— А добре, що ви тоді на сходах ще одного кроку не зробили. Я б вас, їй-богу, задушив!

— Ну, так уже й задушили б! — всміхнувся Токарев і відчув, що блідне.

В очах Сергія пробіг насмішкуватий вогник, і Токарев помітив це.

Унизу, на сходах, почулося шарудіння і тихий скрип східців. Сергій здригнувся і швидко звівся на ліжку.

— Що там ще таке?! — Очі його знову дивно запалали.

Очевидно, Конкордія Сергіївна або Катя підслухували, що робиться з Сергієм. Токарев узяв свічку і пішов, щоб попросити їх піти звідси. Але тільки він ступив на сходи, як Сергій нечутно схопився з ліжка і прослизнув у кімнату Токарева. Токарев повернув назад. На порозі він зіткнувся з Сергієм, який поспішав назад. Їхні погляди зустрілися. Сергій мерщій відвернув обличчя і знову ліг. Серце у Токарева закалатало. Він увійшов у свою кімнату і підозріливо оглядівся навколо. Що тут треба було Сергієві? Що він узяв?

Зробилось безмірно страшно. Захотілося втекти, сховатися куди-небудь. Він сів до стола і не зводив очей з чорного чотирикутника дверей. В сусідній кімнаті було тихо. За вікном гув сад, рами стукали від вітру... Сергій, можливо, взяв тут ніж. Все це бозначим може скінчитися! Добре ще, що бром він прийняв: бром — сильнодіючі заспокоюючі ліки, через півгодини вже не буде ніякої небезпеки.

Сергій заворушився на постелі, дерев'яне ліжко під ним зарипіло. Токарев насторожився. Знову все затихло, Токарев курив і думав, що йому робити, як Сергій кинеється на нього: чи покірливо, з лагідною усмішкою віддатися в його руки, чи грізно крикнути на нього, приборкати його силою психічного впливу?

Минали години. Токарев безперервно курив. Іноді йому здавалося, що Сергій заснув,— в сусідній кімнаті чулося розмірене, спокійне дихання. Але скоро Сергій знову починав ворухитися, і ліжко під ним рипіло. Токарева дуже знемагав сон. Голова опустилася, думки почали плутатись. Раптом він здригнувся і швидко підняв голову,— він ясно начебто відчув на собі чийсь пильний погляд... Навколо все було, як і раніше. З сусідньої кімнати чулося хропіння Сергія. Надворі розвиднялося.

Токарев з полегшенням зітхнув і підвівся. У кімнати було дуже накурено. Він обережно відчинив вікно у двір. Вітер ушух, по блідому небі пливли розірвані, темні хмарини: Подвір'я було мокре, чорне, з покрівель капало, і було дуже тихо. Стежкою до людської нечутно і повільно пройшла чорна фігура скотарки. Подув вітерець, охопив тіло вогким холодом. Токарев тихенько причинив вікно і ліг спати.

XV

Вранці Сергій, наче і не було нічого, засів за книжки. За сніданком він був мовчазний і засоромлено дивився в тарілку. На нього уважно поглядали крадькома, але ніхто не говорив про те, що сталося.

Токарев після всього вчорашнього почував себе, наче на похмілля. Що це сталося? І те, що говорив Сергій, і призначення Варвари Василівни, і Сергіїв випадок — все разом здавалося надзвичайно диким і хворобливим кошмаром. І власні його відверті розмови з Варварою Василівною, — він начебто сказав усе це в якомусь сп'янінні, — і було соромно. Що могло його так сп'янити? Несподівана одвертість Варвари Василівни? Цей дивний шум саду, який напружував нерви і настроював на щось незвичайне, особливе?

Між ним і Варварою Василівною лягло щось, і вони не дивилися одне одному в вічі. Перед вечерею Токарев пішов до себе нагору за цигарками. Він піднімався скрипучими сходами. Крізь маленьке віконце падало місячне світло на круті, закурені східці.

І раптом згадалося, як учора швидко розчинилися нагорі двері, як на порозі з диким зойком заметалась страшна Сергійова постать. Згадався його погляд, що горів жахом, судорожне тупотіння... Серце неприємно стиснулося, і, стараючись не згадувати про вчорашнє, Токарев піднявся нагору.

Але, раз згадавши, він уже не міг відігнати спогадів. Неясний страх вився навколо і непомітно охоплював його. Все оточення ставало незвичайним. Місяць світив у вікна, мертвенне світло двома скісними чотирикутниками лягало на підлогу. У напівтемній кімнаті приховувалась дивна, пильна тиша. Токарев нерухомо зупинився посеред кімнати. Він відчував, — пролунай зараз несподівано гучний крик або

стук,— і з ним станеться те ж саме, що вчора було з Сергієм. Він так само затупотить, з тим самим диким зойком кинеться кудись.

В кутку біля шафи щось невиразно забіліло. Сперло дихання. Токарев почав пильно придивлятися. Він одразу зрозумів, що це висить рушник на ручці крісла. Але його поривало здригнутися, поривало злякатися. І Токарев стояв і нерухомо вдивлявся в пляму, що біліла, немов чекав, щоб що-небудь дало поштовх його переляку.

— Що це во мною?— раптом подумав він, голосно розсміявся, підійшов до крісла і зірвав рушник.

Страх зник. Але лишатися нагорі все-таки було неприємно, і він вийшов з кімнати.

У напівтемному передпокої сиділа селянка в сіряку. Варвара Василівна, весело розмовляючи, перев'язувала їй на руді розрізаний нарив. Пахло карболкою і йодоформом. Токарев пройшов через залу, де Дашка накривала на стіл до вечері, і в темній вітальні сів до рояля.

Він сидів, брав однією рукою повільні, тихі акорди і задумливо дивився в темряву.

Яке у Варвари Василівни було зараз спокійне, веселе обличчя... Та чи не сон це, що він чув від неї вчора, в той страшний вечір? І завжди вона така, як тепер,— врівноважена, спокійна, начебто вся на тугу натягнутих віжках. Токареву робилось страшно,— страшно від глибини і безбоязності тієї таємної драми, яку так непомітно переживала в душі Варвара Василівна...

Через п'ять днів строк відпустки Варвари Василівни закінчився. Вона поїхала в Томилінськ. З нею разом поїхала в гімназію Катя. Сергій вирішив залишитися на селі до половини вересня, щоб краще одужати від нервів. Він щоранку купався, незважаючи на погоду, старався більше їсти, рубав дрова і копав у саду ями для насадження нових яблунь.

Минув тиждень. Токарев поїхав у гості до Будиновських. Вони зустріли його дуже привітно, відіслали коней назад і протримали його у себе три дні. 30-го серпня, на Олександра Невського, Токарев в легкій прольотці Будиновського повертався назад у Ізворівку. Був ясний осінній день. Прольотка швидко і м'яко котилася по второваній дорозі. Токарев відкинувся на спинку сидіння і дихав чистим, підбадьорюючим повітрям осені. На душі було легко, в голові приємно шуміло від випитого за сніданком рейнвейна.

І з усмішкою він пригадував ласкаві припрошування Марії Михайлівни пити більше.

— Ну, Володимире Миколайовичу, випийте ще скляночку! Адже це вино зовсім слабеньке! Ви знаєте, як про нього говорять німці: «Рейну багато, вейну замало»...

Згадував він свої обговорення з Будиновським його проекту відкриття в Томилінську громадської бібліотеки-читальні. Згадував комфортабельну, чисту обстановку Будиновських... Яке у них здорове, затишне і радісне життя!.. Токарев був задоволений, що у нього в Томилінську будуть такі милі, симпатичні знайомі, і думав про те, що впливовий Будиновський може бути йому дуже корисним.

По чистому глибоко-синьому небу пливли білі хмарини. Над стернею великими зграями літали граки і особливо голосно, не по-літньому, кричали. Прольотка виїхала нагору. Вдалині, на кінці рівнини, серед густого саду сірів незграбний фасад ізворівського будинку із зеленкувато-рудим, заіржавілим дахом. З дивним почуттям, як на щось нове, Токарев дивився на нього.

Там, під цим дахом, ростуть тяжкі, болісні душевні драми. З апломбом ставляться перед людьми по-дитячому прямолінійні вимоги, де кожна людина повинна бути надприродним героєм. Те і інше переплітається у щось безмірно хворобливе і потворне, життя стає нестерпним. А тимчасом живуть же люди легко і щасливо, без болісного надсаду. І це не заважає їм, в міру можливості, працювати на користь іншим... Але у нас, росіян, така посиљна праця увінчується тільки презирством. Якщо ти, як стародавній мученик, не віддаєш себе на розтерзання звірам, якщо не їси самого чорного хліба і не ходиш у руб'ї, то ти паразит і не маєш права на життя.

Кучер у синій сорочці і оксамитовій безрукавці під'їхав до ганку. Токарев зліз, дав йому карбованця на чай і зайшов у будинок. В передпокої накидок і капелюшків на вішалці було більше, ніж звичайно. Дашка повідомила, що на два дні свят приїхала з Томилінська Катя, а з нею — Таня і Шеметов.

Токарев пройшов до себе нагору вмитися і переодягтись. Він не був радий приїздові гостей. Знову війне оцим духом молодого запалу і безтурботної прямолінійності,— духом, який був йому тепер просто неприємним.

Він напився кофе, поговорив з Конкордією Сергіївною і пішов у сад. Сонце схилялося до заходу, лужки

яскраво зеленіли; від кожної купини, від кожного виступу лягала довга тінь. У фруктовому саду, біля солом'яного куреня, сторожі варили кашу, синій димок'вився від багаття і стелився між деревами.

Сергій приніс до ставу у подолі сорочки яблук і груш. Компанія розташувалася на березі і уминала фрукти. Токарев підійшов, поздоровкався. Таня схопилась і відвела його набік — жвава, радісна.

— А знаєш, Володю, я таки влаштувала варину справу.

— Та ну?

— Пам'ятаєш, ми тоді у Будиновських зустрілися з Осьмериковим. Учитель гімназії, вухатий такий, — ще страшенно ненавидить обдарованих людей. Пішла до нього в гості і переконала, що Варя цілком відповідає його ідеалам ві трудівника, що не можна їй дозволити лишатися фельдшерницею. А він у добрих стосунках з головою управи. Словом, Варю відправляють на земський рахунок у Петербург, в жіночий медичний інститут! Розумієш? П'ять років у Петербурзі!

— Ну... схиляюся перед тобою! Це, дійсно, дуже добре!

— От ти все схиляєшся і схиляєшся, а сам нічого не хотів зробити. Все — «незручно», та «з якої речі»... Взагалі, ти став страшенно якийсь... нерухливий. А вже ти ж, із своєю солідною фігурою, міг значно швидше добитися всього. На мене як гляне солідна людина, так одразу відчує зненависть... Взагалі я своїм перебуванням у Томилінську дуже, дуже задоволена. І люди є, і все. Треба тільки пошукати... Якби не треба було їхати в Пітер, обов'язково б залишилась тут...

Сергій стояв на колінах перед купою фруктів. Він крикнув:

— Володимире Миколайовичу, беріть груші! Дивіться, які,— той же дюшес!

Токарев і Таня підійшли до гурту. Таня сказала:

— До речі, Володю! Ти все-таки поговори про цю справу з Будиновським, щоб і він з свого боку посприям. Ти з ним, здається, у добрих відносинах...

— Заприятелювали! — з легкою усмішкою зауважив Сергій.

Токарев холодно відповів:

— Не бачу нічого ганебного бути його приятелем. На мою думку, він дуже ділова і симпатична людина.

— Я проти цього не заперечую. Але тільки при всій своїй симпатичності, він завжди якось... уміє чудово влаштуватися. І жити з усіма в злагоді. Мені це не подобається.

Токарев почав роздратовуватися.

— Скажіть, будь ласка, що ж у цьому поганого? Чому ділова людина неодмінно має жити у брудній собачій конурі і хапати зубами за ноги кожного, хто проходить?

Сергій ліниво потягнувся.

— Зовсім це не потрібно. А оце справді потрібно,— щоб для розумної людини справа була її життям, а не десертом до ситного обіду. А для Будиновського життя— у затишку і комфорті, а справа— це так собі, лише приємна краса життя. Скажіть, будь ласка, чим ця тепленька людина пожертвує для своєї «справи»? За це я принаймні ручуся, що жодної з своїх чудових латаній він за неї не віддасть. А мотив, звичайно, буде дуже благородний: «на мене і так всі дивляться скоса»... Тільки тому він і не хоче,— не хочу справі нашкодити, мовляв, а то б радий від щирої душі... І подумаєш,— хто там на нього дивиться скоса!.. І взагалі, яке характерне явище для нашого життя такі люди! Бува що трапиться,— зараз: ой, боже мій, обережніше! ви нам пошкодите!.. Брр! Краще мерзотники, ніж усі ці смирні і благонамірені ліберальні пани!

— Це, розуміється, справа смаку,— іронічно процідив Токарев.— А я особисто гадаю, що саме ці смирні і блискучі «пани» винесли і виносять на своїх плечах усю велику культурну роботу, якою живе країна. І далеко до них не тільки мерзотникам, а і всякого роду «героям», які більше займаються лише пусканням у повітря блискучих фейерверків,— різко закінчив Токарев.

Таня звела брови, з подивом придивлялася до брата. Шеметов підвівся. Він зневажливо відвернувся від Токарева і буркотливо сказав:

— Годі, годі, Серьожко, сперечатися! Можна знайти справу цікавішу!

— Вірно!..— Сергій схопився на ноги.— Давайте, панове, покатаємося на човні.

До містків був прив'язаний великий, старий, наскрізь прогнилий човен, наполовину залитий водою. У Тані весело загорілися очі.

— Давайте!

Токарев обурився.

— Ну, Таню, подивися ж, який човен! Адже він зовсім гнилий!

— Що ж такого? Ще приємніше... Сашко, Катюхо, їдьмо!— крикнув Сергій і стрибнув у човен.

Човен важко захитався, на його дні з шумом захлюпотіла вода.

Таня і Шеметов з сміхом зійшли в човен. Катя, хвилюючись і стараючись перебороти страх, спустилася за ними.

Сергій з насмішкуватим очікуванням дивився на Токарева:

— Володимире Миколайовичу, їдемо!

— Дякую уклінно, мені купатись не хочеться!— з усмішкою відповів Токарев.

Стоячи на почорнілих, слизьких перекладках, вони відштовхнулися від берега. Човен накреньявся то вправо, то вліво, вода у ньому хлюпала. Сергій вклав у кочети мокрі, гнилі весла і почав гребти.

Човен вплив на середину ставу. Сонце сідало, криваво-червоні хмарини відбивались у воді червоним вогнем. Шеметов, стоячи на кормі, заспівав півголосом:

Из-за острова на стрежень,
На простор речной волны
Выплывают расписные,
Острогрудые челны.
На переднем Стенька Разин...

— Що ж це човен не тоне? — з цікавістю спитав він.— Дивно! Повинен би знати, що за законами фізики йому давно слід піти на дно... Ну, ти, шалава!— крикнув він і хитнув човен.

Катя, притримуючи рукою спідницю, засміялась, стараючись не показати, що їй страшно.

Токарев сидів на березі, обурений і лютий. Яка дурниця! Став дуже глибокий, вода холодна. Якщо човен затоне, то виплисти на берег одягнутим зовсім не просто. І легко може статися лихо. Це якась зовсім особлива психологія — без усякої потреби, просто заля втіхи, гратись з небезпекою! Ну, їхали б самі, а то ще беруть з собою цю дитину Катю...

На ставі пролунали крики і сміх. У Сергія зломилося весло. Дужий і вправний, у зсунутому на потилицю студентському кашкеті, він стояв посередині човна і грів одним веслом. Човен з кожним ударом нахилився і майже досягав бортами рівня води.

І вони пливли вперед, весело сміючись. Токарев з глухою ворожнечею стежив за ними. І раптом йому спало на думку: все, все різне у нього і у них; душі зовсім різні,— такі різні, що однакове життя відгукуватиметься в них зовсім інакше. І так в усьому,— і в дрібницях, і в самій суті. І як можна тут порозумітися хоч у чомусь, тут, де різниця — не в поглядах, не в логіці, а в самому строї душі?

Покоївка Дашка з'явилась нагорі і крикнула:

— Сергію Васильовичу, пані кличуть!.. Мерщій! Швидше всі йдіть!

— Що там таке?

— Телеграма з міста прийшла... Мерщій, пані кличуть! Ідіть, я в клуню побіжу за паном!..

Конкордія Сергіївна, бліда, з завмерлим від горя обличчям, сиділа в спальні і нерухомо дивилася на розпечатану телеграму. В телеграмі було:

«Приїжджайте швидко. Варенька тяжко хвора.

Темпераментова».

XVI

Того ж вечора всі приїхали в Томилінськ. Лікар, схвилований і засмучений, сповістив, що Варвара Василівна, доглядаючи хворого, заразилася сапом.

— Сапом?...— Конкордія Сергіївна розгублено дивилася на лікаря нерухомими очима.— Це... це небезпечно?

Лікар сумно відповів:

— Дуже небезпечно.

Варвара Василівна лежала в окремій палаті. На вікні світився нічник, заставлений зеленою ширмочкою, в кімнаті стояла зеленкувата півтемрява. Варвара Василівна, бліда, із зсунутими бровами, лежала на спині і стиха марила. Обличчя було вкрите химерними прищами, вони здавалися в темряві великими і чорними. В головах сиділа Темпераментова, стомлена двома безсонними ночами. Лікар пошепки сказав:

— Побудьте, панове, трохи і виходьте. Не треба довго залишатися.

Жалісним, покірливо-благальним голосом Конкордія Сергіївна заперечила:

— Любий лікарю, я... я не піду звідси... хоч карайте мене...— Очі її були великі-великі і світлі.

Лікар вийшов. Токарев догнав його.

— Скажіть, лікарє, є яка-небудь надія?

Лікар хотів відповісти, але раптом обличчя його перемикнулося, і губи застрибали. Він глухо схлипнув, швидко махнув рукою і мовчки пішов коридором.

Вранці Варвара Василівна прийшла до пам'яті, весело розмовляла з матір'ю, потім заснула. Після обіду покликала до себе Токарева і попросила всіх присутніх вийти.

Токарев сів у крісло коло ліжка. Варвара Василівна, з жовто-сірим, змарнілим обличчям, вкритим зловісними прищами, звелась на лікоть у своїй білій нічній кофтинці.

— Володимире Миколайовичу, я вам хотіла сказати... Я позавчора написала директорові банку і нагадала йому про його обіцянку прийняти вас на службу... Він до мене добре ставиться, я була при його дочці, коли вона була хвора на дифтерит... Він зробить...

Токарев страждально поморщився.

— Варваро Василівно, бога ради, облиште про це!

— Так... І потім ще от що...— Вона підняла тьмяні очі, і в них було зусилля відігнати від мозку туман марення.— Так... Що я ще хотіла сказати?

Варвара Василівна нетерпляче потерла руки і забігала поглядом по кімнаті.

— От що!— Вона помовчала і вагаючись глянула на Токарева.— Дайте мені слово честі, що ви нікому не будете розказувати про нашу розмову,— пам'ятаєте, тоді ввечері, в Ізворівці, коли з Серьожою трапився припадок?

Токарев здригнувся і почав бліднути. Варвара Василівна хвилювалася все більше. Вона повторювала в тузі:

— Чуєте, Володимире Миколайовичу, слово честі, нікому!..

Токарев сидів, смертельно блідий, дихання в нього зупинилося.

— Гаразд,— поволі сказав він і замовк. І продовжував сидіти — блідий, з широко розкритими очима. І голова його трусилася.

— Бачите, мамі цього... Що я хотіла сказати? Ага!.. Треба виписати сто грамів хлороформу, будь ласка, не забудьте,— з ефіром... Антон Антонович поїде. А я завтра сама розважу, не будіть провізора.

Варвара Василівна почала марити. Токарев хиткою ходю вийшов.

Він вийшов з лікарні і почвалав по вулиці в поле. В сірому тумані мрячив дрібний, холодний дощ, було грязько. Місто лишилося позаду. Одинока верба при дорозі темніла неясним силуетом, далі скрізь був вогкий туман. Над мокрою стернею пролітали галки.

Токарев ішов, несвідомо хитав головою і бурмотів щось під ніс. Чи це не сон? — іноді спадало на думку. І він гнав від себе думки, боявся думати про щойно почуте, боявся ворухнути застиглий у душі тупий жах.

Повернувся він у лікарню, коли вже смеркалося. З воріт виходили Сергій і Таня, — обое бліді і серйозні.

— Варя вмерла! — коротко сказав Сергій, прикусив губу і пройшов мимо.

Через два дні Варвару Василівну ховали.

Похорон вийшов величний. Ніхто не думав, щоб Варвара Василівна користувалася такою популярністю, як виявилось. Незліченний натовп народу проводжав труну, чулися ридання. Над могилою виголосили промови головний лікар лікарні, голова управи, Будиновський. Вони говорили про самовіддану діяльність скромної трудівниці, про те, що все життя її було одним суцільним подвигом, що вона, як воїн на полі битви, славно полягла на своєму посту. Токарев — похмурий і заціпенілий у жаху — слухав промови, і вони здавалися йому пошлыми і нікчемними перед тією страшною загадкою, яка випливала з цієї смерті. Хотілося ридати від шаленого жалю до Варвари Василівни і до того, що вона над собою зробила.

Того ж дня ввечері поїхали в Петербург обидва члени «колонії», що лишалися в Томилінську — Таня і Шеметов. Токарев, Сергій і Катя проводили їх на вокзал. Таня не могла опам'ятатися від несподіваної смерті Варвари Василівни.

Вона стояла біля свого вагона, обурена, схвильована.

— Я рішуче з цим не можу примиритися! Смерть!.. Жити, діяти, прагнути, дихати повітрям, — і раптом, ні з того, ні з сього все це обривається, коли життя навколо таке хороше і цікаве!..

Назад Токарев повертався сам. Таня поїхала, — що чекає її попереду? Тепер, після прощання, вона була для Токарева дорогою і близькою. Перед ним стояло її обличчя, рухливе, енергійне, з великими і сміливими, майже зухвалими очима... Дивно! Він прекрасно знав, — не благополуччя чекає на неї в майбутньому, і можливо, накладе вона голо-

вою. А проте не було за неї ніякого страху, і йому здавалося — і жалю ніколи не буде. Навпаки, була тільки пекуча заздрість до Тані за її жадібну любов до життя і за безстрашність перед цим життям. І це тяжке питання, яке виникало із смерті Варвари Василівни, з думкою про Таню тьмарилося, ставало дивним і незрозумілим.

XVII

Токарев разом з Ізворовими повернувся в село.

Пообідали. Всі були сумні і мовчазні. Сутеніло. Токарев вийшов у сад. Вечір був безвітряний і холодний, зоря згасала. Крізь поріділе листя алей світився серп молодого місяця. Пахло в'ялим листям. Було просторо і тихо. Токарев повільно йшов по алеї, і листя шелестіло під його ногами.

Життя раптом стало для нього страшним. Заворушилися в ньому тяжкі, моторошні питання... Останнім часом він з кожним роком ставився до нього все легше. Обходив його суперечності, заплющував очі на глибини. Ще трохи — і життя стало б простим і рівним, як літня уторована дорога. І ось раптом ця смерть Варвари Василівни... Разом з її тінню перед ним постали напівзабуті тіні минулого. Постали близькі, молоді обличчя. Горді і суворі, всі вони загинули так або інакше, — не відступили перед життям, не примирилися з ним.

Токарев вийшов до ставу. Верби схилилися над греблею і нерухомо відбивалися в чорній воді. На гілках темніли граки, чулося їх сонне каркання і тріпотіння. Близько берега висувався з води борт затонулого човна, і плавав уламок весла. Токарев зупинився. Ось у цьому човні три дні тому каталися люди — молоді сміливі, бадьорі і веселі; для них радість була в їхній сміливості. А він, Токарев, з глухою ворожнечею дивився з берега.

І все минуле, і ті люди були для нього тепер страшенно чужими. Щось сталося в душі, щось надломилось, і повороту немає. Зникло презирство до небезпек, зникла безтурботність. Попереду було порожньо, холодно і неясно. Пригадувались недавні мрії про маєток, про затишне життя, і охоплювала огида. Для чого?.. Жити, як всі живуть, — без захоплюючої мети попереду, без усього, що сповнює життя, що надає йому смислу і цінні. І дедалі яснішим для

нього ставало одне: неможливо жити без мети і без смислу, а хто хоче смислу в житті, той, — який би цей смисл не був, — перш за все повинен бути готовим віддати за нього все. А хто з питанням про смисл і мету життя сплітає питання свого бюджету і кар'єри, хай краще не думає про смисл і мету життя. І Токареву зробилось соромно за себе.

Але коли він відчув сором, він обурився. Чого соромитись? Що він зробив поганого, і як же йому жити? Адже все, що сталося з Варварою Василівною, до обурення хворобливе і ненормальне. Люди лишаються людьми, і треба примиритися з цим. Він — звичайна сіренька людина і, як такий, все-таки має право на життя, на щастя і на маленьку безпечну працю.

Пригадалися жорсткі слова Сергія:

— Що поробиш? Так складається життя: або безбоязність цілковита, або банкрот, і йди нанівець.

Ця думка теж обурила його, і він знову відчув жах перед тим незрозумілим йому тепер і чужим, що зробило можливим варину смерть. Токарев відштовхував і не хотів визнати цього незрозумілого, але воно владно стояло перед ним і ставило вимоги, яких задовольнити він був не в силі.

Токарев підвів голову, оглядівся. Його здивувало, яка навколо мертва тиша. Місяць спустився до верб і відбивався у нерухомій, чорній глибині ставу. Нерухоме було повітря, дерева не ворухились ані листочком. Наче зараз сталося щось, чого Токарев за своїм міркуванням не помітив, і все навколо, завмерши, злякано прислухалося. Була така дивна тиша, як тоді, після припадку Сергія, на закурених сходах. І так само дивно нерухомо світив місяць. І все навколо здавалось незвичайним. З берези зірвався жовтий листок: він нечутно і похливно майнув у повітрі, мов боячись повернути до себе чиюсь грізну увагу, і поспішно шурхнув у траву. І знову все завмерло.

Неясний страх пойняв Токарева. Він повернувся і пішов додому.

XVIII

Минув тиждень. Токарев дуже схуд і змарнів, в очах з'явився дивний нервовий блиск. Збаламучені в мозку думки не осідали. Токарев все думав, думав про одне і те ж.

Іноді йому здавалося: він божеволіє. І пристрасно хотілося друга, щоб висловити все, щоб полегшити право визнати себе таким, яким він є. Варварі Василівні він був би здатний сказати все. І вона зрозуміла б, що повинен же бути для нього який-небудь вихід.

Але перед ним був тільки Сергій. А Сергій цурався його, і вони не мали тепер нічого спільного. Проте багато що в Сергієві разюче нагадувало Варю: той самий тонкий, різьблений профіль, ті самі очі, та ж звичка зсувати брови. Наче Варя ожила в Сергієві. Але не м'яка, здатна прощати, а сувора, з відчуттям зневаги і безпощадності.

В Сергієві, в його зневазі і презирстві, мов уособлювалося для Токарева все, через що він мучився. І все більше він починав ненавидіти Сергія. Крім того, з тієї ночі, як з Сергієм трапився випадок, він викликав у Токарева невиразний, майже марновірний страх. Але поряд з цим Токарева якось дивно вабив до себе Сергій. Йому давно вже слід було поїхати з Изворівки, але він не виїздив. Він не міг поїхати, йому необхідно було раніше про щось домовитися з Сергієм. Але про що домовитися, для чого,— Токарев не міг би ясно сказати.

Була половина вересня. День видався тихий, хмарний і жаркий. На обрії з усіх боків нерухомо синіли хмари, повітря було зморне. Сергій зранку мав дивний вигляд. В очах був незвичайний, вже знайомий Токареву блиск, він дихав важко, дивився на все похмуро і з огидою.

Об одинадцятій годині повечеряли. Василя Васильовича, як і звичайно, не було,— він тепер всі вечори просиджував у сусідів, граючи в карти.

Конкордія Сергіївна сказала:

— А як барометр упав!.. Кінчаються ясні деньочки; тепер підуть дощі, холод, грязюка...

— Упав барометр? — з цікавістю спитав Сергій і замовк.

Вони піднялися з Токаревим нагору. Токарев співчутливо спитав:

— Ви себе сьогодні погано почуваете?

Сергій усміхнувся.

— Чули, барометр упав!.. Ну, от! Така погань люди,— кожне коливання барометра відбивається на їх душі!

Він мовчки засвітив лампу і сів за «Критику чистого розуму». Останнім часом він старанно читав її.

Токарев, не засвічуючи світла, ходив по своїй кімнаті. Він бачив, як все у Сергієві нервово кипіло. Це заражало його, і нерви напружувались. Охоплював невиразний страх... Токарев зупинився біля груби.

Сергій сидів у своїй кімнаті, схилившись над книжкою. Лампа освітлювала вродливе обличчя. Токарев дивився в темряви.

Ось він спокійно сидить, цей хлопчисько. А він, Токарев, відчуває до нього страх і соромиться його презирства... Скільки в ньому хлопчачої впевненості в собі, скільки свідомості непогрішимості своїх поглядів! Для нього все вирішено, все ясно... А цікаво, що б сказав він, коли б дізнався про справжню причину варинної смерті? Чи визнав би, що це так і повинно було статися? Чи і він жахнувся б того, до чого ведуть молода прямолинійність і надмірні вимоги до людей?

Токарев засвітив лампу і розгорнув книжку. Але не читалося. Він думав про те, що з Сергієм знову може сьогодні статися припадок. Що тоді може зробити з ним Токарев, один в порожньому будинку? І пригадалося йому, як Сергій признався, що тоді мало не задушив його, і як насмішкувато усміхнувся, коли Токарев зблід, почувши це признание... До того ж Сергій тепер знає, що Токарев його боїться.

Токарев встав і вийшов з кімнати. Спустився вниз.

У великих, порожніх кімнатах було темно і тихо. В передпокої на тапчані хропла покоївка Дашка, пахло потом. У коридорі скребли шури. Було тоскно і сумно. Токарев зайшов у вітальню. Там, при світлі одинокої свічки, Конкордія Сергіївна пришивала на кріслах обірвані бахромки. Він здивувався:

— Ви ще не спите, Конкордіє Сергіївно?

Конкордія Сергіївна підвела на нього своє змарніле обличчя.

— Та от засиділася тут з кріслами: сором глянути, зовсім обірвалися бахромки.

Токарев помовчав.

— А яка тут, мабуть, нудьга взимку! Всі роз'їдуться, ви залишитесь удвох з Василем Васильовичем. Мені здається, я б і тижня не витримав.

Конкордія Сергіївна поволі перекусила нитку і почала засилювати в голку.

— Голубчику мій, звикла я. Що вже там — «нудьга»... Мені за веселощами не гнатися. Скільки вже років отак живу. Було б діткам добре, а мені що... Ну, а крім того, все ж таки ждеш: от знову літо настане, знову... знову всі... з'їдуться...

Голос її урвався. Вона нахилилася до крісла. І такою самотньою здалася вона Токареву, з її прихованим, невисловленим сумом.

Він поговорив з нею, потім вийшов на ганок.

Ніч була тиха і тепла. Важкі хмари, як віко труни, низько нависли над землею, було дуже темно. В селі слабо мерехтів вогник, десь далеко гуркотів віз. Ці низькі, нерухомі хмари, ця глуха тиша гнітили душу. За лісом тьмяно спалахнула блискавиця.

З-під ганку, махаючи хвостом, вилізло лягаве щеня Збогар. Худе, на довгих великих лапах, воно підійшло до Токарева, тихо повискувало і тоскно дивилося молодими, добрими очима. Токарев погладив його по голові. Збогар швидко замахав хвостом і продовжував жалісно повискувати.

За лісом знову спалахнула блискавиця і блідим, перебігаючим світлом кілька разів освітила нерухомі хмари. Стало ще темніше. У Токарева раптом промайнула думка, — як надзвичайно відповідає ця ніч і нинішній стан Сергія тому, що Токарев вже кілька днів збирався зробити: так, Сергій повинен дізнатися про справжню причину смерті сестри! Хай це відкриття вдарить його по серцю, сповнить тугою і жахом, знівечить його прямі, непохитні погляди на життя і його вимоги... О, він побачить, що справа зовсім не така проста, як йому здається! — з злорадним торжеством подумав Токарев.

Швидкий, нервовий дроз охопив тіло. Він зачекав, щоб дроз пройшов, і піднявся нагору.

Сергій повільно ходив по кімнаті, стомлено похиливши голову.

— Сергію Васильовичу, сидите ви тут над книжками. А подивіться, яка ніч чудова — тиха, тепла... Ходімо проїдемося.

Сергій потер рукою лоб і стрепенувся.

— Про мене, ходімо! Однаково нічого в голову не йде.

Вони вийшли з дому і через хвіртку ввійшли в сад. І на просторі було темно, а тут, під липами алеї, не видно було нічого і на крок. Вони йшли, мов у підземеллі. Не ба-

чили один одного, не бачили землі під ногами, ступали, як у безодню. Пахло сухим листям, напівоголене верхів'ття дерев глухо шуміло. Іноді крізь віти слабо спалахувала блискавиця, і все навколо немов здригалося їй на відповідь. Сергій мовчав.

Вони дійшли до кінця саду і зупинилися біля огорожі. За канавою, що заросла кропивою, простяглося зжате поле. Над ним нерухомо висіли низькі хмари. З чорної далини віяв теплий, сухий вітер і тихо шелестів у волоссі. Токарев нахилився і провів рукою по траві.

— Дивна річ, як сухо! Роси зовсім немає!

Сергій коротко відповів.

— Дощ завтра буде.

— Ну, Сергію Васильовичу, ходімо далі! Повітря таке хороше!.. Ходімо до Зибінки, на Живі Ключі. Так просто, через поле, ми швидко дійдемо.

Він переліз через тин і перестрибнув канаву. Сергій неохоче рушив за ним. Пішли навскоси по колючій стерні. Вітер різко дув в обличчя, полинь по обніжках ледь ворухився. На темному обрії безперервно спалахували блискавиці,— то яскраві, освітлюючи все навколо, то тьмяні, сумні і зловісні.

Позаду в неясних сутінках почувся м'який, частий тупіт, що швидко наближався.

— Що це там? — Сергій здригнувся і рвучко обернувся.

Токарев засміявся.

— Ну, Сергію Васильовичу, та це ж нікуди не годиться! Що це може бути? Напевне, Збогар нас наздоганяє!

Збогар підбіг і, радісно махаючи хвостом, почав ластитися до Токарева і Сергія. Сергій намагався усміхнутися.

— Ач, негідник! Так несподівано налетів, мимоволі здригнешся!

Рушили далі. Сергій повільно і важко дихав, крадькома вдивлявся у темряву дивно блискучими очима. Вітер ущух. Стало тихо. Вони вийшли на дорогу.

Далеко на церковній дзвіниці глухо вдарив дзвін. Тремтячий звук, сповнений неясної таємниці, тихо пролинув над темними полями. Потім пролунав другий удар, третій — вибило дванадцять.

Токарев взяв Сергія під руку.

— Північ... Селяни кажуть,— церковний сторож погнав мерців на водопій!..— Він помовчав.— Дивно на мене впли-

вають такі ночі. Вам не здається неймовірним, щоб у цьому морозі не було нічого таємничого? Мені це часто здається. Навколо незаперечно повинно бути своє життя, але тільки ми не можемо його бачити. Треба зовсім несподівано озирнутися, щоб уловити з нього хоч що-небудь. На мене, наприклад, добра половина картин Бьокліна справляє таке враження, наче він саме «несподівано озирнувся». Ось ми йдемо з вами,— і невже ми тут лише двоє в усьому цьому просторі, а навколо нас лише тремтіння різних молекул, коливання світового ефіру тощо. Чому ж в такому разі так ясно і так моторошно душа відчуває невидиму присутність когось,— якихось неясних, безформних істот, перед якими ми такі слабкі і безпомічні?

Сергій ішов, мовчки похиливши голову. Вони звернули на стежку, пройшли мимо покинутої каменоломні і спустилися в Зибінську лошовину. В ній було дуже тихо. Невиразно вимальовувалися чорні кущі верболозу, і здавалось, наче вони повільно рухаються.

Пішли зарослою дорогою,— вона простягалася по косо-гору до верхів'я лошовини. Збогар стиха вищав, озирався навколо і тулився до їхніх ніг. Якраз над лошовиною низько стояла велика чорна хмарина з відрогами, що розходилися по боках. Наче велетенська, дивна комаха повисла у повітрі і пильно, переможно стежила за ними. Похмурі і мовчазні блискавиці спалахували у темряві.

Непомітний внутрішній дроз чимдалі сильніше охоплював Токарева. На душі було неясно і незвичайно. Тільки розум працював з цілковитою ясністю.

— Пам'ятаєте ви «Hogla» Мопассана? Це ж дуже хвороблива, але напрочуд розумна і глибока річ. Мопассан говорить, що люди здавна населяли світ різними таємничими, страшними і невиразними істотами. І що це не могло бути інакше,— людина завжди відчувала, як сама вона безпомічна, що над нею стоять якісь сили, перед якими вона раба... Що це за сили, що за істоти? Вони повинні бути невидимі, але страшні і могутні. В чому б вони не виявлялись, але вони завжди показують свою владу над людиною, і людина перед ними така безсила, така жалюгідно безпомічна!

Сергій здивовано підвів голову.

— Невже ви все це серйозно говорите! Адже це буквально якесь марення, і до того ж досить смішне... Тільки я б вас попросив, Володимире Миколайовичу,— киньте про

це говорити. Я сьогодні почуваю себе страшенно знервованим.

— Гаразд. Та власне, я не кажу серйозно про різних там мерців або привидів, не кажу і про мопассанівських невидимок Орля. Я тільки кажу про мопассанівську «глибоку таємницю невидимого». Адже саме її тільки Мопассан і символізує в образі «Норла». Погодьтеся, що ця таємниця, дійсно, глибока і страшна. Мопассан говорить: «Все, що нас оточує, все, що ми помічаємо не дивлячись, все, що зачіпаємо, самі того не усвідомлюючи, торкаємось, не обмацуючи — все це має над нами, над нашими органами, а через них і над нашими думками, над самим нашим серцем — швидко, дивовижну і непоясниму дію»... Хіба це не страшно і хіба це не правда? — схвильовано спитав Токарев. — Людина була ще вільною, коли вона ці сили втілювала в істотах, які стояли поза нею, — з ними принаймні можна було боротися, проти них стояла вільна душа людини, яка самовизначалася. А тепер усі ці істоти переселилися всередину її, в її мозок, в серце і кров... І що тепер чекає людину? Ви пам'ятаєте цей страшний зойк Мопассана: «Царювання людини скінчилося!.. Горе нам!.. Горе людям!.. Прийшов він, як його звать? Мені здається, він викрикує мені своє ім'я, але я не чую його... О так, він з'явився!.. Яструб з'їв голубку, лев пожер буйвола з гострими рогами... Всьому кінець!.. Він у мені, він стає моєю душею!.. Що робити? Горе нам!..»

Токарев дрібно тремтів, в голосі бринів жах, наче дійсно це таємниче «невидиме» стояло тут у темряві... Але і по-інший жахом Токарев відчував, як Сергій нервово здригався. І ставало на душі злобно-радісно.

Сергій різко заперечив:

— На мою думку, все це тільки дуже характерно для самого Мопассана. Та, можливо, і для вас... Що й казати, «таємниця невидимого» глибока. Але боягуз і легкодушкий той, хто піддається цьому невидимому.

— Сядемо тут! — коротко і рішуче сказав Токарев і сів на косогір під молодою вербою.

Він сказав упевненим, владним голосом, і Сергій послуухався. Токарев набув над ним дивної влади.

Обрій, раніше різко окреслений, заслало на півдні мутною імлою, і він почав зливатися з небом. Потягло вологою прохолодою. Токарев схвильовано подивився в далечінь:

мине півгодини,— і моторошна чарівність ночі зникне. Небо вкриється мутними хмарами, ліниво замрячить обложний дощ.

Він повільно заговорив:

— Ви сказали: той, хто піддається «невидимому»,— боягуз і легкодухий. Дивна річ! Перед вами стоїть величезне питання, а ви хочете розв'язати його кількома презирливими лайками... Ні, Сергію Васильовичу, такі питання так не вирішуються! Питання в тому, що ж робити, коли це невидиме безповоротно підкорює тебе. Ну, гаразд,— боягуз і легкодухий... Адже це сказати просто. А коли в житті постає таке питання, то можна збожеволіти від жаху... Ви знаєте, від чого вмерла Варвара Василівна? — Він задихався і поволі перевів дух.— Вона заразилась сапом... Але вона не випадково заразилась, а навмисне!.. Вона не зупинилася перед такого роду смертю, щоб всі близькі думали, ніби це — нещасний випадок. А вбила вона себе саме тому, що відчувала наближення перемоги «невидимого».

Навіть крізь темряву Токарев бачив, як на нього дивилося смертельно бліде обличчя Сергія з застиглими очима. Раптом Сергій рішуче сказав:

— Цього не може бути!.. Вона могла б це зробити, вона на це здатна. Але ніколи ні вам, нікому іншому вона не призналася б у цьому!

— Справді. Воно саме так і є. Але одного разу,— пам'ятаєте, в той вечір, коли з вами стався випадок,— вона призналася мені, що відчуває наближення і перемогу «невидимого». Щоб не скоритися йому, вона вбачала лише один засіб — смерть. Але щоб ця смерть якомога менше завдала горя близьким. Розмова була суто абстрактною... Ну, а перед самою смертю, майже уже в маренні, вона взяла з мене слово, нікому не розказувати про нашу розмову... Як ви гадаєте, чи можна з цього зробити які-небудь висновки?

— Ччо-орт, ччо-орт!..— простогнав Сергій і стиснув голову руками. Він поставив лікті на коліна і так сидів, стиснувши голову.

Суворим, безпощадним і проникливим голосом Токарев говорив:

— Ну і що ж? Вона вчинила правильно? В цьому справжній вихід?.. Ні, це жахливо і до божевілля ненормально! А тимчасом саме ваші погляди, ваша пряmlinійна вимогливість і роблять можливими подібні кошмари.

Цього заперечувати ви не можете. І не можете також заперечувати, що ви замикаєте для живої людини всі виходи. Необхідно серйозно і пильно придивитися до «невидимого». І лише тоді, пізнавши всю його силу і неминучість, можливо знайти якийсь вихід.

Сергій схопився на ноги. Блиснувши очима, він крикнув:

— Навіщо ви все це говорите? Ви вариною смертю хочете виправдати себе! Та невже ви не відчуваєте, яка різниця між нею і вами? З її смерті виникає величезне питання,— так, величезне і жахливе по своїй серйозності. Але ви до цього питання і боком не доторкуєтесь!

Токарев замовк, збитий з позиції, не знаючи, що сказати. Ослабленим голосом він заговорив:

— Гаразд! Скажімо, ви праві. Я не гірше за вас бачу різницю між нею і собою. Але вдумайтесь трохи в те, що я вам скажу. Слухайте. Я — звичайна, маленька людина. Мені долею призначено одне: жити смирно і тихо, нікуди не встряючи, не маючи ніяких серйозних життєвих завдань — жити, як живуть усі навколо: так чи інакше заробляти гроші, клясти працю, якою я живу, плодити дітей і грати вечорами у вінт. Але бачите, в житті кожної, навіть болотної душі буває вік, коли ця душа перетворюється,— у неї виростають крила. Коли обставини сприяють, то її неясні, невиразні пориви оформлюються в прагнення до ясних ідеалів. І людина іде за них на боротьбу, на загибель, і не може зрозуміти, як можна жити, не шукаючи в житті смислу, не маючи всезахоплюючого життєвого завдання. Минає кілька років. Крила висихають і відпадають, і сама людина зсихається. Все недавнє стає для неї абсолютно чужим і мертвим. І ось я тепер перебуваю саме в такому стані. Але суть у тому, що це минуле вже отруїло мене,— я жахаюся порожнечі, в яку іду, я не можу жити без смислу і без мети. А крил немає, які піднесли б над болотом...

Слава вірі, для нас згубній,
Слава юності минулій,
Незаплямленій ганьбою...

Так, я з гарячим, пристрасним почуттям згадую її, цю чесну юність. Але слава її похована, бо похована сама юність, і її не воскресити... Де ж знайти основу, на яку я міг би тепер спертися? Щоб може мені надати сили жити людиною? Філософія? Релігія? З мене викочується душа, ви розумієте це? Душа викочується!.. Як її удержати? Немає

таких сил у житті, нема таких сил в ідеях і релігії... Вся сила лише в почутті. Коли ж воно зникло, то дурниці всі клятви і обітницї, все самопрезирство і туга... Що ж мені робити?

Сергій гидливо відповів:

— Це ваше діло! На жаль, я вам допомогти ні в чому не можу.

— О, Сергію Васильовичу! Не ставтеся до цього так презирливо! Запевняю вас, все це дуже близько стосується і вас самого! Ще сьогодні ви говорили про те, як усяке коливання барометра відбивається на вашій душі. Невже ви думаєте, що лише один барометр має таку дивну силу?.. Ні, Сергію Васильовичу, ви так само, як і я, вже цілком перебуваєте під владою могутнього «невидимого». Ви от наполегливо проповідуете радість життя і силу духу, а самі живете в темному світі нервової туги і безвілля. Ви запевняєте, що людина повинна діяти із себе, що в такому разі вона відкриває в собі величезні багатства душі, а все ваше багатство полягає лише в разючій нечулості, самопевненості і самозакоханості. Але поки що все це скрашується молодістю. А мине молодість,— що від вас залишиться? Ми з вами однакові банкроти, ми однаково надто бідні і хворі душею, щоб розплатитися з величезними вимогами нашого розуму... Є інші люди. Здорові, міцні, люди нутра. Їх можна вбити, але неможливо розколоти надвое. Для них думка вже тим, що вона — думка, є водночас і дія... От вам та людина, яку ми бачили тоді у Варвари Василівни. Мені здається, така і Таня. Байдуже, що вона така нерозвинена, з вузькими інтересами,— в цьому ж і є її сила!.. А наша з вами справа програна. Я це вже усвідомлюю, ви ще не усвідомлюєте. Але недалекий той час, коли перед вами постане те ж саме питання... І над трупом Варвари Василівни треба це питання вирішити чесно і серйозно.

Сергій злобно і болісно усміхнувся.

— Ой, як вам хочеться цього «чесного» вирішення!.. Будь ласка, ось воно, на мою думку: примиріться з вашим «невидимим», лізьте назад у болото і благоденствуйте на здоров'я. Адже вам страшенно хочеться саме цього вирішення. А мені дайте спокій. Будьте певні, живим я в болоті ніколи не опинюсь.

Токарев мовчки махнув рукою. Він сидів на пагорку, охопивши коліна руками, і дивився в далечінь. Глуха, люта

зненависть до Сергія охопила його. Сергій насмішкувато і злобно підкреслив те, чого саме і хотілося Токареву. Так, він саме і хотів, щоб за ним було визнане право жити таким, який він є,— де ж інший вихід? Сергій цього виходу не хоче визнати... Гарзд!— подумав Токарев, охоплений тугою і дрожем.

Він хрипко сказав: .

— Господи, яка ніч тяжка!.. Сергію Васильовичу, зробіть ласку, принесіть мені води з джерела. У мене так паморочиться в голові,— мені здається, я зараз упаду... Воно тут недалеко, за горбом... Хоч у кашкет мій зачерпніть, він сукняний, не проллється... Ради бога!..

Сергій уважно подивився на Токарева і повільно сказав:

— Давайте кашкет.

Він зник за горбом. Токарев прудко схопився і подивився навколо. Волога, сіра стіна дощу безшумно насувалася в темряві і неначе починала вже колихатися. Навколо була глуха тиша, біля річки нерухомо чорніли дивні обриси кущів. Молода верба над головою тихо шелестіла сухим листям. Шалена радість поїняла Токарева. Він подумав:

«Ну, матимеш своє вирішення!»— І став квапливо розперізуватись. Він був підперезаний вдвоє довгим і міцним шовковим шнурком.

Хвилюючись і поспішаючи, Токарев тремтячими руками зробив на шнурку зашморг і смикнув його, випробовуючи міцність. Зашморг був міцний. Він радісно усміхнувся, став навшпиньки і почав прив'язувати зашморг до гілляки верби.

— Одержуйте ваше рішення, Сергію Васильовичу!

І він уявив собі, як повернувся Сергій і побачив його труп — на вербі.

Вдалині почувся шурхіт, наче кроки. Токарев здригнувся, відскочив від дерева і почав вдивлятися. Ні, все було тихо. Сергій так швидко не міг повернутися. Це, мабуть, пробіг унизу Збогар.

Поволі розкривалися внутрішні очі. Раптом блиснула думка:

— Що це я роблю?!

Токарев зупинився і дивився на чорну вербу, наче щойно прокинувся від дикого кошмару. З потривоженої верби поволі і безшумно падало на землю жовте листя. Це було

незвично і жахливо: і верба з безшумно падаючим листям, і недавня розмова, і його намір.

Він відкинув шнурок і швидко пішов геть з лощини.

Від хмари подуло міцним, вологим вітром. По землі зашелестіли перші краплини дощу. Непідперезаний, в розхристаній сорочці, Токарев ішов по колючій стерні, через обніжки, йшов у темряву, не знаючи куди.

1901

*З*АПИСКИ
ЛІКАРЯ

ПЕРЕДМОВА ДО ДВАНАДЦЯТОГО ВИДАННЯ

Двадцять сім років минуло після виходу в світ цієї книги, за цей час відбулися події, які глибокою безоднею відокремили питання й інтереси колишні від нинішніх. А книга все вимагає і вимагає нових видань; диспути, присвячені їй обговоренню, відбуваються в переповнених аудиторіях. Очевидно, проблеми, які порушує книга, не віджили свого строку і все ще цікавлять і хвилюють читачів, вимагають свого розв'язання,— хоч, можливо, і в деяких інших площинах, ніж раніше.

На деяких з цих питань я вважав би за потрібне тут спинитися.

І на диспутах, і в приватних розмовах мені частенько доводилося останніми роками чути такі заперечення.

— Ви надто багато піклуєтеся про окрему особу. Це — індивідуалізм. Треба стояти на точці зору колективу. Кожна серйозна, важлива для життя справа вимагає жертв. Чи можлива, наприклад, революція без жертв? Нам немає діла до блага окремих осіб. Має значення лише благо колективу.

Так зараз говорить багато хто.

Є два роди колективізму: колективізм бджіл, мурашів, стадних тварин, первісних людей — і той колективізм, до якого прагнемо ми. При першому колективізмі окрема особа, — цілковите ніщо, вона нікого не цікавить. Трутнів у вуликах годують, поки вони потрібні для запліднення матки, після цього їх нещадно вбивають або виганяють з вулика, прирікаючи на голодну смерть. Стадні тварини бай- дуже кидають хворих членів свого стада і йдуть далі. Так само чинили дикі кочові племена з хворими чи постарілими

своїми родичами. Можемо ми прийняти такий колективізм? Звичайно, ні. Ми прекрасно розуміємо, що колектив сам по собі є не що інше, як абстракція. У нього немає власної свідомості, власних почуттів. Радіти, втішатися, страждати він здатен лише в свідомості членів колективу. Головний смисл і головна мета нашого колективізму полягає саме в гарантуванні для особи можливостей найширшого її розвитку. В первісно-людському і тваринному колективі нехтування інтересами особи є не лише *право* колективу, але навіть його обов'язок. Для нас це — лише *сумна необхідність*, і чим її менше буде, тим краще. Нам здасться диким одвернутися від діда, який все своє життя працював для колективу і тепер став йому непотрібний. Він для нас не відпрацьована в машині гайка, яку через непотрібність можна викинути в канаву, він для нас — брат, товариш, і ми повинні для нього зробити все, що можемо.

Просто вражає легковажність, з якою іноді люди ставляться до цього питання. «Ніяка серйозна справа не обходиться без жертв. Яка без жертв можлива була б революція?» Вірно. Але ж в революції ми боремося проти *ворога*. Не ми його, то він нас. А спробуйте, зберіть найзагартованіших революціонерів, твердо переконаних в необхідності жертв в усякій серйозній справі,— зберіть їх і скажіть:

— Коли ви прийдете в лікарню, то, можливо, ми будемо вас лікувати, а, можливо, віддамо в руки молодому, недосвідченому лікареві, який на вас зробить першу свою операцію. Вашій дружині або дочці ми, можливо, прищепимо з експериментальною метою сифіліс. На вашій дитині випробуємо нові, мало досліджені ліки. Нічого не вдієш. Медицина без цього не може розвиватися. Кожна серйозна справа вимагає жертв.

Спробуйте, скажіть так,— і ви побачите, яку відповідь дадуть вам загартовані революціонери, цілком переконані в необхідності жертв у всякій серйозній справі.

Випадково в книзі моїй залишилося невисвітленим дуже гостре в нашій справі питання про лікарську тайну. Годиться про неї сказати хоча б тут.

Раніше в питанні про лікарську тайну у нас панувала точка зору, яку енергійно відстоював професор В. А. Манассеїн у редактованій ним газеті «Врач». Газета ця відіграла величезну позитивну роль у громадському і моральному вихованні російських лікарів, заслуги Манассеїна з цього

погляду неоціненні. Одначе в питанні про лікарську тайну він посідав позицію цілком антигромадську. Манассеїн стояв за абсолютне збереження лікарської тайни, незважаючи ні на що. Він мотивував це тим, що, лише знаючи, що його тайну збережуть, хворий говоритиме лікареві всю правду про себе.

Манассеїн в цьому питанні не спинявся перед абсурдними висновками. Пам'ятаю два такі приклади.

До приватного очного лікаря звернувся по допомогу залізничний машиніст. Оглянувши його, лікар водночас виявив, що у хворого — дальтонізм. Це — вада зору, внаслідок якої людина не може відрізнити деякі кольори, найчастіше — зеленого від червоного. Але, як відомо, вся залізнична сигналізація побудована саме на розрізненні цих кольорів, зелений прапор або ліхтар свідчить, що шлях вільний, червоний — дає сигнал, що загрожує небезпека. Лікар розповів машиністові про його хворобу і сказав, що йому треба відмовитися від роботи машиніста. Хворий відповів, що він нічого іншого робити не вміє і від служби відмовитися не може. Що повинен був зробити лікар? Манассеїн відповідав: «Мовчати. Винне залізничне начальство, що не влаштовує періодичних лікарських оглядів своїх службовців. А лікар не має права виказувати тайн, про які дізнався, завдяки своїй професії, — це — зрада хворого».

Другий випадок — такий. До одного паризького лікаря-професора прийшов порадитися жених його дочки. Виявилось, що у юнака сифіліс. Професор сказав, що тепер про шлюб йому нема чого й думати. Молодий чоловік відповів: «Ні, я все-таки хочу одружитися з вашою дочкою. А від вас вимагаю додержання лікарської тайни, яку ви, як лікар, не маєте права порушувати». Професор відповів: «Ваша правда, порушити лікарської тайни я не можу. Але знайте, — при першій-ліпшій нагоді я публічно дам вам ляпаса. Отже, весілля ваше все одно розладнається». Манассеїн з великим задоволенням наводив у своїй газеті цю відповідь професора, як дотепний спосіб розв'язання конфлікту, здавалося б, і не розв'язного. Але ж тайну порушує лікар не тільки тоді, коли безпосередньо розповідає про неї словами, а взагалі, коли діє, знаючи її, не так, як діяв би, коли б тайни не знав. Своєю загрозою професор все одно порушив довірену йому лікарську тайну.

Для нас точка зору Манассеїна на лікарську тайну є цілком неприйнятною. Якщо додержання лікарської тайни

загрожує шкодою суспільству або особам, які оточують хворого, то і мови не може бути про збереження лікарської тайни. Питання про лікарську тайну безумовно мусить регулюватися міркуваннями громадської доцільності.

Нині в питанні про лікарську тайну у нас панує точка зору, діаметрально протилежна точці зору Манассеїна. Цю нову точку зору енергійно обстоює в своїх виступах нарком-здоров'я М. О. Семашко. На одному диспуті, що відбувся в Москві в січні 1928 року, М. О. Семашко, як повідомляють газетні звіти, говорив, напр., так:

«— Ми спрямовуємо свої зусилля на цілковите знищення лікарської тайни. Лікарської тайни не повинно бути. Це випливає з нашого основного гасла, що «хвороба — не ганьба, а нещастя». Але, як і скрізь, у наш переходовий період ми і в цю галузь вносимо поправки, обумовлені побутовими пережитками. Кожен лікар повинен сам вирішувати питання про межі цієї «тайни».

«Проф. О. І. Абрикосов,— пишеться далі в газетному звіті,— від імені московської професури цілком солідаризувався із словами наркома і цим начебто визнав питання вичерпаним».

Я особисто ніяк не можу визнати це питання за вичерпане. І взагалі питання ставиться зовсім неправильно. Якщо збереження лікарської тайни є суспільно шкідливим, то зберігати її не слід. І в такому разі зовсім байдуже, як дивиться на свою хворобу недужий,— як на «ганьбу» чи як на «нещастя». Коли ж додержання тайни ніякою суспільною шкодою не загрожує, то лікар зобов'язаний зберігати довірену йому хворим тайну, як би він сам не дивився на цю хворобу,— як на «ганьбу» чи як на «нещастя».

Точка зору, яку енергійно висуває М. О. Семашко, на практиці, в рядовій масі лікарів, призводить до страхітливої легковажності і до найобурливішого зневажання найзаконніших прав хворого. Після диспуту в одному великому провінціальному місті, де один із моїх опонентів енергійно висував нинішню точку зору на лікарську тайну, до мене підійшла дівчина і, дуже хвилюючись, сказала:

— Ви мене сьогодні бачите вперше і востаннє. Я вам скажу все.

І розповіла, що вона хворіє на відомий тайний порок, це її дуже мучило, вона звернулася по допомогу до лікаря. Згодом ця дівчина дізнається від подруги, що лікар той зовсім вільно розповідає кожному про її хворобу. Вона

обурилась і, пішовши до лікаря, зажадала пояснення. Він трохи зніяковів, але зразу ж заспокоївся і відповів їй: «Наша радянська медицина лікарської тайни не визнає. Ваша хвороба не ганьба, а нещастя, і соромитися її абсолютно нема чого». Як, правильно зробив цей лікар? Я відповів:

— Мерзотник,— іншого про нього не скажеш!

Повторюю: якщо немає в додержанні тайни ніякої шкоди для суспільства чи для людей, які оточують хворого, то зовсім не діло лікаря вирішувати, «ганьба» чи «нещастя» хвороба для його пацієнта. Це має повне право вирішувати сам пацієнт, незважаючи на погляди лікаря. Життя занадто складне, неможливо собі навіть уявити всієї безлічі випадків, коли порушення тайни хворого може мати для нього дуже тяжкі наслідки без будь-якої користі суспільству від цього. Вагітність, аборт, вилікуваний сифіліс,— кінець кінцем майже кожна хвороба, кожна рана. Адже по-всякому можуть скластися обставини. Пам'ятаю, якось пізно ввечері до мене прийшов приятель і попросив негайно поїхати з ним до нього на квартиру. Там я застав одну спільну нашу знайому. У неї була прострілена револьверною кулею ліва грудь. Чи мали право обое сподіватися на те, що я мовчати, це побачивши? Звичайно. Злочину не могло тут бути,— обидві сторони хотіли приховати подію. А до того ж — яке мені діло? Яке я маю право втручатися в чужі справи? Я тут зобов'язаний був мовчати і нікому не розповідати про те, що бачив.

Твердження: «Ми спрямовуємо свої зусилля на цілковите знищення лікарської тайни» — ні в якому разі не можна прийняти. Навпаки, основною тезою в даному питанні мусить бути: «лікар зобов'язаний зберігати довірену йому хворим тайну». Але до цього — одне істотне застереження: «якщо збереження тайни загрожує шкодою всьому суспільству або людям, які оточують хворого, то лікар не тільки може, але й мусить порушити тайну». Однак в кожному такому випадку він повинен дати точну і вичерпну відповідь як хворому, так і самому собі, на якій підставі він порушив довірену йому тайну.

9 березня 1928 р.
Москва

ПЕРЕДМОВА ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Пастор. Невже у вашому материнському серці немає голосу, який забороняв би вам руйнувати ідеали вашого сина?

Пані Альвінг. Що ж тоді буде з правдою?

Пастор. Що ж тоді буде з ідеалами?

Пані Альвінг. Ох, ідеали, ідеали!

Г. Ібсен. «Примари»

«Записки» викликали проти мене серед деякої частини читачів зливу обурення: як міг я наважитися в загальній пресі, перед профанами, з цілковитою одвертістю розповідати все, що переживає лікар,— яку мету я при цьому мав? Я повинен був знати, що в публіці і без того підширене велике недовір'я до медицини і лікарів, викриття ж, подібні до моїх «Записок», можуть лише посилити це недовір'я: вуличні газети, що раз у раз цькують лікарів, з радістю вхопляться за матеріал, який я подаю, щоб використати його для своїх темних цілей; чутки можуть дійти до нижчих шарів суспільства, до темного народу, і відштовхнуть його від медицини, допомоги якої він так потребує. Автор, сам лікар за професією, повинен був би розуміти, що він робить, підриваючи в публіці довір'я до лікарів і медицини.

Обурення це здається мені дуже знаменним. Ми так боїмося в усьому правди, так мало усвідомлюємо її необхідність, що варт відкрити хоч маленький її куточок, і люди починають почувати себе ніяково: навіщо? яка від цього користь? що скажуть люди, які не мають відношення до медицини, як зрозуміють вони цю правду?

З самого вступу мого на медичний факультет і ще більше — після вступу у практику, переді мною одне по одному почали поставати питання, щораз складніші й тяжчі. Я шукав їх розв'язання у лікарських журналах і книгах — і ніде не знаходив. Лікарська етика старанно і педантично опрацьовувала дуже обмежене коло незначних питань про ставлення лікаря до пацієнта та про взаємини лікарів між собою, всі ті проблеми, які стояли переді мною, для неї майже не існували. Чому?.. Смішно сказати,— не вже, справді, потрібна була якась особлива проникливість або чутливість, щоб помітити і поставити ті питання. яких я торкаюсь в

«Записках»? Адже ці питання б'ють у вічі кожному медикові, вони мучать кожного лікаря, який ще не зовсім загруз в кар'єрному гаразді. Але чому ж все-таки про них не говорять, чому розв'язання їх кожен змушений шукати сам один?

Мені здається, тут можливе лише одне пояснення: всі бояться, що коли ставити і обговорювати подібні питання, то це може «підірвати довіру до лікарів». І ось на дуже серйозні і жагучі питання лікарської справи накладається непроникливе покривало, і про них мовчать, немовби вони зовсім не існують. А тимчасом це систематичне замовчування зробило і далі робить дуже недобре діло; через нього немає найголовнішого, — немає тієї загальної атмосфери, яка наголошувала б на цих насущних питаннях і закликала до невідкладного їх розв'язання. Питання вирішуються кожним сам на сам і тишком-нишком, абияк, а найбільше заглушуються без усякого вирішення. З приводу моїх «Записок» мені доводилося чути від лікарів заперечення, яких я просто не наважуюся навести, — такі вони дикі і професійно-національно егоїстичні; а чути їх доводилося мені від багатьох. Я думаю, подібні заперечення можуть впливати лише з того непроглядного, німого мороку, в якому думка починає ворушитися, лише впритул нашттовхнувшись на питання; і важко сподіватися, щоб в таких умовах питання було охоплене хоч більш-менш широко.

Мені кажуть: якщо ви вважали за необхідне поставити ваші питання, то чому ви не вдалися до спеціальної лікарської преси, навіщо ви звернулися з цими питаннями до профанів? Розв'язати їх профани все одно не зможуть, і їм зовсім навіть не слід знати про існування цих питань.

В середні віки один вормський лікар, Ресслін, видав свою медичну працю не латинською мовою, як тоді було заведено, а німецькою; цілком розуміючи всю обурливість такої «профанації» своєї науки, він у передмові вибачався за це перед читачами і дуже просив їх добре ховати його книгу, «щоб вона не потрапила в руки профанів і щоб таким чином бісер не метати перед свинями».

Часи ці давно минули; спеціальна преса користується тепер виключно рідною мовою, приступною і зрозумілою кожному «профану». Коли б свої «Записки» я написав менш популярно, коли б і опублікував я їх в спеціальному виданні, — то, все одно, загальна преса витягла б із них на широкій світ все «цікаве», різниця була б тільки в тому, що

вона надала б фактам свого власного освітлення,— можливо, невірною й неуцього.

А втім, суть справи не в цьому, суть ось в чому: чому профанам не слід знати про існування цих питань? Хто дав право олікати профанів? Хай публікують свої «записки» суддя, вчитель, літератор, адвокат, залізничник, поліцейський пристав. Якщо скажуть, що мені, як профанові, шкідливо знати зворотний бік всіх цих професій, то я відповім, що я не дитина і що я сам можу знати, що мені шкодить.

Узнавши правду, профани можуть втратити довіру до лікарів і медицини... Який це старезний, непридатний і все ж всіма визнаний спосіб — наказувати мовчати із страху, щоб правда не захитала авторитету! Неначе є такий міцний ящик, в якому можна наглухо замкнути правду! Якими обручами не обковуй ящик, він все одно розпадеться, і з щілин поповзе спотворена, уривчаста правда, яка дратуватиме своєю неповнотою і змушуватиме припускати все найгірше. Лікарі старанно охороняють публіку від усього, що могло б похитнути віру в медицину. Ну й що ж? Велика в публіці віра в медицину? Чи не підхоплює вона найстраховинніших пліток про лікарів, чи не виставляє вона проти лікарів найбезглуздіших обвинувачень і вимог?

Для користі даного моменту інколи з огляду на необхідність доводиться обманювати тяжко хворого; але суспільство в цілому — не тяжко хворий, і хвилину брехню не можна кваліфікувати як постійне правило. Одне з двох: або правда може послабити віру в медицину і лікарів тому, що медицина самою своєю суттю не заслуговує такої віри,— в такому разі правда корисна: нічого немає шкідливішого і ніщо не несе з собою стільки розчарувань, як перебільшена віра у щось; або, по-друге, правда може похитнути віру в лікарів тому, що виявляє темні сторони лікарської справи, які можна усунути і які не усуваються,— в такому разі правда необхідна; коли темні сторони будуть усунені, то віра знову з'явиться; поки ж вони не усунені, то повної віри і не повинно бути. Повторюю тут те, що я говорю в «Записках»: я особисто не звернусь до лікаря, який тільки що закінчив навчання, не ляжу під ніж хірурга, що робить свою першу операцію, не дозволю дати своїй дитині нових, мало випробуваних ліків, не дозволю прищепити їй сифіліс. Вважаю, що на це не погодиться жоден лікар. А коли так, то як можна приховувати все це від «профанів», як можна

дозволяли їм іти на те, від чого всякий «не профан» благо-розумно ухилиться?

Що профани неспроможні розв'язувати усіх порушених питань,—це цілком вірно. Але профани мають право вимагати розв'язання цих питань і цікавитися їх розв'язанням: справа надто близько стосується їх. Навіть більше,—публічне обговорення всіх цих питань, по-моєму, дає єдину гарантію задовільного їх розв'язання: коли ж розв'язувати їх будуть самі лікарі, то вони легко можуть впасти в більшу чи меншу однобічність.

Мені закидають ще інше обвинувачення. Одна поширена лікарська газета твердить, що я «недозволено узагальною поодинокі факти з лікарської практики», що я, «невідомо для чого», дозволяю собі «безсумнівні перебільшення і надмірне згущення фарб». З таким обвинуваченням доводиться, звичайно, серйозно рахуватися; на жаль, воно зовсім не аргументоване, так що заперечувати його досить важко. Можливість подібних обвинувачень я передбачав з самого початку і, на пряму шкоду викладу, щедро пересипав свої «Записки» цитатами, як мені здається, досить характерними і переконливими. В загальній пресі мені навіть довелося зустріти докір, що я «вдаюся в занадто великі подробиці» і що «Записки» мої «часом скидаються на спеціальну статтю з медичного журналу». Якщо я не наводжу ще більше підтвержень правильності моїх «узагальнень», то зовсім не за браком таких підтвержень.

*Петербург,
квітень, 1901 р.*

Я закінчив курс на медичному факультеті сім років тому. З цього читач може бачити, чого він може сподіватися від моїх записок. Записки мої — це не записки старого, досвідченого лікаря, який підбиває підсумок своїх довгих спостережень і роздумів і опрацьовує певні відповіді на всі складні питання лікарської науки, етики й професії, це також не записки лікаря-філософа, що глибоко збагнув суть науки і цілком опанував її. Я — звичайнісінький середній лікар, з середнім розумом і середніми знаннями; я сам плутаюсь в суперечностях, я зовсім неспроможний розв'язати багатьох з тих важких питань, які вимагають нагального рішення, питань, які виникають переді мною на кожному кроці. Єдина моя перевага, — що я ще не встиг стати людиною професії і що для мене ще яскраві і сильні ті враження, до яких з часом мимохить звикаєш. Я буду писати про те, що пережив, знайомлячись з медициною, чого я сподівався від неї і що вона мені дала; буду писати про свої перші самостійні кроки на лікарській ниві і про враження, які я виніс із своєї практики. Постараюсь писати *все*, нічого не приховуючи, і постараюсь писати *широ*.

I

Я вчився в гімназії добре, але, як і більшість моїх товаришів, науку гімназичну зневажав усім серцем. Наука ця була для мене тяжкою і неприємною повинністю, яку для чогось треба було відбутися, але яка сама по собі не мала для мене аніякогісінького інтересу; що мені було до того,

в якому сторіччі написано «Слово Даниїла Заточника», чий син був Оттон Великий і як буде пасивний стан від «persuadeo tibi»? Розвиток мій ішов незалежно від школи, незалежно від школи здобувалися і знання, які мене цікавили.

Все це різко змінулося, коли я вступив в університет. На перших двох курсах медичного факультету читаються теоретичні природничо-наукові предмети — хімія, фізика, ботаніка, зоологія, анатомія, фізіологія. Ці науки давали знання настільки для мене нові і настільки важливі, що цілком захопили мене: все навколо мене і в мені самому, на що я раніше дивився очима дикуна, тепер ставало ясным і зрозумілим: і мене дивувало, як я міг дожити до двадцяти років, нічим подібним не цікавлячись і нічого не знаючи. Кожен день, кожна лекція несли з собою нові для мене «відкриття»: я був вражений, дізнавшись, що м'ясо, те саме м'ясо, яке я їм у вигляді біфштекса та котлет, і є ті таємничі «мускули», котрі мені уявлялись як якісь клубки сіруватих ниток; я раніше думав, що із шлунка тверда їжа йде в кишки, а рідка — в нирки; мені здавалось, що груди під час дихання розширюються тому, що в них якоюсь незрозумілою силою вводиться повітря; я знав про закони збереження матерії й енергії, але в душі зовсім не вірив у них. Згодом мені довелося переконатися, що й більшість людей мають не менш дитяче уявлення про все, що у них перед очима, і це їм не завдає прикрощів. Вони почервоніють від сорому, якщо не зможуть відповісти, в якому сторіччі жив Людовік XIV, але легко признаються, що не знають того, що таке чад і чому світиться в пільмі фосфор.

Щодо анатомії, то часто доводиться чути, якою тяжкою і неприємною стороною її вивчення є необхідність препарування трупів. Справді, дехто з товаришів досить довго не міг звикнути до вигляду анатомічного театру, повного обідраних трупів з мутними очима, вишкіреними зубами і посудомленими пальцями; одному товаришеві довелося навіть перейти через це на інший факультет: у нього почались галюцинації, і ночами йому здавалось, що з усіх кутків кімнати до нього повзуть скривавлені руки, ноги й голови. Але особисто я звик до трупів досить швидко і з захопленням просиджував цілі години за препаруванням, яке розкривало переді мною всі таємниці людського тіла; протягом семи-восьми місяців я старанно вивчав анатомію, цілком віддавшись їй, — і на цей час погляд мій на людину якимось навдивовижу спротився. Я йшов вулицею, стежачи за якимось

перехожим, і він був для мене не більш, як живим трупом: ось тепер у нього скоротився *glutaeus maximus*, тепер *quadriceps femoris*; ця опуклість на шії обумовлена мускулом *sternocleidomastoideus*; він нагнувся, щоб підняти паличку, яка випала з рук,— це скоротилися *musculi recti abdominis* і потягли до таза грудну клітку. Близькі, дорогі мені люди почали в очах моїх якось двоїтися; ця дівчина,— в ній стільки оригінального і славного, від її присутності на душі стає гарно і світло, а тимчасом все, з чого складена вона, мені добре відомо, і нічого в ній немає особливого: на її мозку ті ж самі закрутки, що й на сотнях мозків, які мені довелося бачити, мускули її також наскрізь проросли жиром, який робить таким неприємним препарування жіночих трупів, і взагалі в ній зовсім немає нічого привабливого і поетичного.

Ще більше враження, ніж пропоновані знання, справив на мене метод, який панував у цих знаннях. Він вів вперед обережно і неухильно, не залишаючи без старанної перевірки найнікчемнішої дрібнички, строго контролюючи кожен крок експериментом і спостереженням: і те, що цим шляхом було пройдено, було пройдено остаточно, думати про можливість повороту назад не доводилося. Метод цей так привабно діяв на розум тому, що подавався не у вигляді шкільних правил абстрактної логіки, а з необхідністю впливав із самої суті справи: кожен факт, кожне пояснення факту неначе самі собою повторювали золоті слова Бекона: «*non fingendum aut excogitandum, sed inveniendum, quid natura faciat aut ferat*,— не вигадувати, не вимишляти, а шукати, що робить і несе з собою природа». Можна було не знати навіть про існування логіки,— сама наука змусила б засвоїти свій метод успішніше, ніж найгрунтовніший трактат про методи; вона так виховувала розум, що всякий ухил від прямого шляху в ній же самій,— на зразок «безперервної зародкової плазми» Вейсмана або теорій зору,— прямо били у вічі своєю ненауковістю.

На другому курсі підготовчі теоретичні предмети закінчилися. Я склав напівлікарський іспит. Почалося навчання в клініках.

Тут характер знань, яких ми мали набути, різко змінився. Замість абстрактної науки на перший план висунулася жива людина; теорії запалення, мікроскопічні препарати опухів і бактерій змінилися справжніми виразками і ранами. Хворі, покалічені, змучені люди нескінченною чер-

гою потяглися перед очима; легких хворих у клініки не приймають,— все це були захворювання тяжкі, серйозні. Їх велика кількість і різноманітність справили на мене гнітюче враження; мене вразили безліч страждань і та різноманітність найбільш витончених, неймовірних мук, які приготувала нам природа,— мук, від одного лише погляду на котрі ставало моторошно.

Незабаром після початку клінічних занять у клініку старших курсів був покладений городник, що захворів на стовбняк. Ми ходили дивитися на нього. В палаті панувала тиша. Хворий був чоловік величезного зросту, дебелий і мускулистий, з загорілим обличчям; увесь заюшений потом, з губами, перекошеними від нелюдського болю, він лежав на спині, поводячи очима; від найменшого гамору, від дзвінка конки на вулиці чи грюкання дверей вниз, хворий починав повільно випростовуватися: потилицю йому зводило назад, щелепи судорожно впивалися одна в одну, так що зуби тріщали, і моторошна, тривала судорога спинних м'язів підводила його тіло з ліжка; від голови на всі боки розходилась по подушці мокра пляма від поту. Два тижні тому хворий працював босоніж на городі і загнав скалку у великий палець ноги; ця маленька скалка викликала те, що я тепер бачив.

Жахливе було не тільки те, що існують подібні муки; ще жахливіше було те, як легко їх можна придбати, як мало гарантована від них найздоровіша людина. Два тижні тому кожен позаздри б богатирському здоров'ю цього самого городника... Йшов через двір міцний парубок-конюх, підсковзнувся і вдарився спиною об корито,— і ось він уже шостий рік лежить у нас в клініці: ноги його висять безсило, хворий не може поворухнути ними, він все робить під себе; безпорадний, як немовля, він лежить так дні, місяці, роки, лежить до пролежнів, і немає надії, що коли-небудь повернеться колишнє... Ось акцизний чиновник із запаленням сідничного нерва, доведений стражданням до оскаженіння, кричить професорові:

— Падлюки ви всі, шарлатани! Та вбийте ж ви мене, заради господа бога,— одного тільки я у вас прошу!

Погожого літнього вечора він посидів на росяній траві...

Кожну хвилину, на кожному кроці нас підстерігають небезпеки: боронитися від них неможливо, бо вони надто різноманітні, тікати нікуди, бо вони всюди. Саме здоров'я наше — це не спокійний стан організму; під час ковтання,

дихання в нас щохвилини проникають міриади бактерій, всередині нашого тіла безперервно утворюються найсильніші отрути; непомітно для нас усі сили нашого організму провадять відчайдушну боротьбу з шкідливими речовинами і впливами, і ми ніколи не зможемо вважати себе гарантованими від того, що, можливо, ось саме в цю хвилину сил організму не вистачило, і нашу справу програно. І тоді з невеличкої подряпини розвивається бешиха, флегмона чи гнилокрів'я, незначне забиття веде до утворення рака, саркоми, легкий бронхіт од відчиненої квартирки переходить в сухоти.

Потрібні якісь ідеальні, для нашого життя зовсім незвичайні умови, щоб хвороба справді стала «випадковістю»; за сучасних умов хворіють всі: бідні хворіють від нужди, багаті від достатку; працюючі — від напруження, ледарі — від неробства; необережні — від необережності, обережні — від обережності. В усіх людей з дитячих літ гніздиться руйнація, організм починає розкладатися, навіть не встигнувши ще розвинути. У Бостоні були обстежені зуби чотирьох тисяч школярів, і виявилось, що здорові зуби, особливо у дітей старших за десять років, є винятком; у Баварії серед п'ятисот учнів народних шкіл виявлено лише троє з цілком здоровими зубами. Лікар Бабес розітнув у будапештській лікарні сто дитячих трупів, і в сімдесяти чотирьох із них він виявив в бронхіальних залозах туберкульозні палички; а всі ці сто дітей померли від різних не туберкульозних хвороб... Вже діти встають після сну з «заспаними», гнійними очима; вже дитиною кожен хворіє на хронічний нежить і не може обійтися без носової хусточки, — всіх просто здивувала б думка, що здоровій людині носова хустка зовсім непотрібна. Щождо жінок, які дійшли зрілості, то вони вже нормально, фізіологічно засуджені кожного місяця хворіти протягом кількох днів.

З новим і дивним почуттям я придивлявся до людей, які оточували мене, і мене дедалі більше вражало, як мало серед них здорових; майже кожен на щось та був хворий. Увесь світ почав здаватися мені однією величезною лікарнею. Так, це ставало дедалі ясніше: нормальна людина — це людина хвора; здорова являє собою лише щасливу потворність, різке відхилення від норми.

Узявшись вперше до вивчення теоретичного акушерства, я, розгорнувши книгу, просидів над нею цілісіньку ніч; я не міг од неї відірватися; як тяжкий, гарячковий кошмар,

розгортався переді мною «нормальний», «фізіологічний» процес родів. Черевні органи, пожмакані і придавлені вагітною маткою, типово-болісні родові потуги, весь цей жахливий, кривавий шлях, який дитина проходить при родах, ця неймовірна невідповідність розмірів — все тут було страхотливо ненормальне, аж до тих рубців на животі, які характерні для жінки, що народжувала хоч раз... Пам'ятаю добре, як сьогодні, і перші роди, на яких я був присутній. Породілля була молода жінка, дружина дрібного поштового чиновника, що народжувала вже вдруге... Вона лежала на спині з оголеним величезним животом, безпорадно розкидавши руки, з крапельками поту, що виступив на лобі; коли її брали потуги, вона згинала коліна і зціплювала зуби, намагаючись стримувати стогін, і все ж стогнала!

— Ну, ну, добродійко, потерпіть трохи! — незворушно-спокійним голосом умовляв її асистент.

Ніч була без краю довга. Породілля вже перестала стримуватися; вона стогнала на всю палату, схлипуючи, тремтячи і заламуючи пальці, стогін відлунював у коридорі і завмирав десь далеко під склепінням. Після одного особливо сильного приступу потуг хвора схопила асистента за руку; бліда, з вимученим обличчям, вона дивилася на нього з благанням у погляді.

— Докторе, скажіть, я не помру? — питала вона з тугою.

Вранці в клініку прийшов дізнатися про стан здоров'я породіллі її чоловік, схвильований і розгублений. Я придивлявся до нього з тяжким, неприязним почуттям; це була у них друга дитина, — отже, він знав, які муки чекають його дружину, і все ж таки пішов на це... Лише пізно ввечері роди почали наблизитися до кінця. Показалась голівка, все тіло породіллі почало судорожно зводитися в одчайдушних зусиллях виштовхнути з себе дитину; дитина, нарешті, вийшла; вона вийшла з величезним кров'яним опухом з лівого боку потилиці, із спотвореним, довгим черепом. Породілля лежала непритомна з надірваною промежиною, плаваючи в крові.

— Роди були легкі й малоцікаві, — сказав асистент.

Це все теж було «нормальне»!.. І справа тут не в тому, що «цивілізація» зробила роди тяжкими: у тяжких муках жінки народжували завжди, і вже стародавня людина була вражена цією дивною обставиною і не могла пояснити її інакше, як прокляттям бога.

Описані враження лягали на душу одне по одному, без перерви, чимдалі посилюючи густоту фарб.

Якось вночі я прокинувся. Мені снилось, що я йшов по якомусь вузькому, темному провулку: на мене наїхала карета, вдарила дишлом у бік, і в мене утворився рнептоthorax. Я сів на ліжку. Біда ніч дивилася у вікно; вентилятор, перетерши мастило, сповнював тишу лютим, уривчастим хрипом; в кухні плакала хвора дитина квартирної хазяйки. Все, що я бачив і передумав останнім часом, раптом постало переді мною, і я жажнувся, яка ж беззахисна людина проти випадковостей, на якій тоненькій волосинці висить завжди її здоров'я. Лише б мати оте здоров'я,— з ним нічого не страшно, ніякі випробування; його втратити— значить втратити все; без нього немає волі, немає незалежності, людина стає рабом оточуючих її людей і обставин; воно — вище і найнеобхідніше благо, а тимчасом удержати його так важко! Довелося б *усе життя*, всі сили покласти на це; але ж прикро і смішно ставити це метою життя. До того ж, все одно, нічого не досягнеш, навіть у тому разі, якщо тільки для цього і жити. Беретися? Але цим втрачаєш пристосовність; пташка безкарно спить під дощем, мокра до останньої пір'їнки; ми б за таких умов дістали смертельну простуду. Та і як беретися? Ми *нічого* не знаємо, від чого походять рак, саркома, безліч нервових страждань, сахарна недуга, більшість болісних шкірних хвороб. Як не бережись, а може, через рік в цей час я вже буду лежати, уражений *remphigo foliaceo*; вся шкіра при цій хворобі вкривається в'ялими пухирями; пухирі лопаються і оголюють підшкірний шар, який більше не заростає, і людина, позбавлена шкіри, не знає, як сісти, як лягти, бо найлегший дотик до тіла викликає гострий біль. Про це смішно думати? Але ж і той хворий з *remphigus*'ом, якого я цими днями бачив у клініці, півроку тому теж був цілком здоровий і не сподівався лиха. Ні одна година здоров'я нам не гарантована. Тимчасом хочеться жити, жити і бути щасливим, а це неможливо... І для чого кохання з усією поезією і щастям? Для чого кохання, коли від нього стільки муки? Та невже ж «кохання» є не насмішкою над коханням, коли чоловік наважується заподіяти коханій жінці ті муки, які я бачив в акушерській клініці? Страждання, страждання без краю, страждання у всіх виглядах і формах — ось у чому вся суть і все життя людського організму.

Незабаром це страждання постало переді мною в реальній формі. У мене на лівій руці під пахвою була невеличка родимка; ні з того ні з цього вона почала рости, почала боліти; я боявся вірити очам, але вона з кожним днем більшала і дедалі дужче боліла; опух зробився як лісовий горіх. Сумніву бути не могло: з родимки в мене розвивалася саркома,— та страшна-меланосаркома, яка звичайно розвивається з невинних родимок. Як на ешафот, пішов я на прийом до нашого професора-хірурга.

— Професор, у мене, здається... саркома на руці,— сказав я тремтячим голосом.

Професор уважно подивився на мене.

— Ви медик третього курсу? — спитав він.

— Так.

— Покажіть вашу саркому.

Я роздягся. Професор зрізав ножицями тонку ніжку, на якій тримався опух.

— Ви собі натерли родимку рукавом,— більш нічого. Візьміть собі на пам'ять свою саркому,— добродушно посміхнувся він, подаючи мені маленьку м'ясисту кульку.

Я пішов зніяковілий і радісний, і соромно мені було за свою дитинячу підозрливість. Але згодом я почав помічати, що зо мною коїться щось погане: з'явилася загальна кволість і огида до праці, апетит був кепський, мене раз у раз мучила спрага; я почав худнути, на тілі то тут, то там почали утворюватися нариви; сечовиділення було надмірне; я дослідив сечу на сахар — сахару не виявилось. Всі симптоми дуже підходили до несахарного сечового виснаження (*diabetes insipidus*). З тяжким почуттям перечитував я розділ про цю хворобу в підручнику Штрюмпеля: «Причини несахарного сечового виснаження ще зовсім темні... Більшість хворих належить до юнацького і середнього віку; чоловіків уражає ця хвороба децю частіше, ніж жінок... Спорідненість цієї хвороби з сахарною хворобою очевидна; іноді одна з них переходить в другу... Хвороба може тривати роки і навіть десятки років; одужання дуже рідко бувають»...

Я пішов до професора-терапевта. Не виказуючи своїх побоювань, я просто розповів йому все, що зі мною робиться. В міру того як я говорив, професор все більше хмурився.

— Ви вважаєте, що у вас *diabetes insipidus*,— різко сказав він.— Це дуже добре, що ви так старанно вивчаєте

Штрюмпеля: ви не забули ні одного симптому. Бажаю вам так же добре відповісти про діабет на екзамені. Менше куріть, більше їжте і рухайтесь і киньте думати про діабет.

II

Предметом нашого вивчення стала жива людина, що страждає і мучиться. На ці страждання було тяжко дивитися; та напочатку ще тяжче було те, що саме ці страждання і треба було вивчати. У хворого з вивихом плеча — порок серця; хлороформувати не можна, і вивих вправляють без наркозу; фельдшери міцно вчепилися в хворого; він б'ється і кричить від болю, а треба уважно стежити за прийомами професора, що вправляє вивих; треба бути глухим до крику оперованого, не бачити тіла, що корчиться від болю, придушувати в собі жаль і хвилювання. З незвички це було дуже важко, і увага весь час двоїлася; доводилось переконувати себе, що це ж не мені боляче, що я зовсім здоровий, а боляче іншому. Потоки крові при хірургічних операціях, стогін породіль, судороги стовбнякового хворого — все це напочатку дуже впливало на нерви і заважало навчанню; до всього цього треба було звикати.

А втім, звичка ця виробляється швидше, ніж можна б думати, і я не знаю випадку, щоб медик, який подужав препарування трупів, зрікся лікарського шляху через нездатність звикнути до стогону й крові. І хвалити бога, звичайно, бо така відносна «зачерствілість» не лише необхідна, але просто бажана; про це не може бути і суперечки. Але у вивченні медицини на хворих є друга сторона, вона безумовно важча і складніша, і не у всьому така безсумнівна.

Ми вчимося на хворих; з цією метою хворих і приймають у клініки; якщо хтось із них не схоче показуватися і давати себе досліджувати студентам, то його негайно, без усяких розмов, виписують з клініки. Тимчасом чи такі вже байдужі для хворого всі оці дослідження й демонстрації?

Зрозуміло, хворого при цьому намагаються по змозі щадити. Але справа тут не лише в самій безпосередній шкоді. Переді мною постає напівтемна палата під час лікарського обходу; ми стоїмо із стетоскопами в руках навколо асистента, який демонструє нам на хворому амфоричне дихання. Хворий — робітник бавовнопрядильної фабрики — в останній стадії сухот; його молоде, страшенно схудле

обличчя злегка синюшне; він дихає швидко і поверхнево; в очах, спрямованих у стелю, зосереджене заглиблене в себе страждання.

— Якщо ви приставите стетоскоп до грудей хворого,— пояснює асистент,— і в той же час будете постукувати поруч ручкою молоточка по плессиметру, то почуєте виразний, металевий, так званий «амфоричний» звук.. Прошу, колего! — звертається він до студента, показуючи на хворого.— Ану, голубе, повернися на бік!.. Підведися, сядь!..

І контрастом, що б'є у вічі, уявляється оце одиноке страждання, що служить предметом байдужих пояснень і вправ; вже хто, хто, а сам хворий відчуває цей контраст дуже сильно.

Та ось хворий помирає. Ті ж правила, які вимагають від хворих, щоб вони беззастережно давали себе досліджувати студентам, вимагають також обов'язкового розтину кожного, хто помре в університетській лікарні.

Щоранку в прихожій і біля під'їзду клініки можна бачити відвідувачок, які цілі години чекають асистента. Коли асистент проходить, вони спиняють його і умовляють віддати їм без розтину померлу дитину, чоловіка, матір. Тут інколи доводиться бачити дуже тяжкі сцени... Зрозуміло, всі просьби зустрічають відмову. Не домігшись нічого від асистента, прохачка йде далі, мечеться по всіх начальствах, добивається до самого професора і падає йому до ніг, благаючи не розтинати померлого.

— Адже хвороба у нього відома,— навіть ж його ще й після смерті терзати?

І тут, звичайно, вона зустрічає таку саму відмову: розітнути померлого необхідно,— без цього клінічне навчання втрачає всякий смисл. Але для матері розтин її дитини є часто не менше горе, ніж сама її смерть; навіть інтелігентні особи здебільшого дуже неохоче погоджуються на розтин близької людини, для темного ж бідняка він здається чимсь просто жахливим; я не раз бачив, як робітниця, що заробляє по сорок копійок на день, пробувала всунути асистентові троячку, намагаючись хабарем врятувати свою померлу дитину від «наруги». Звичайно, такий погляд на розтин — забобон, але горе матері від цього не легше. Згадайте зойки некрасівської Тимофіївни над померлим Дьомушкою:

— Не нарікаю я,
Що одібрав бог хлопчика,

А боляче, нащо вони
Глумилися над ним?
Навіщо круки чорнії
На клапті тіло тілечко
Терзали?.. Та невже
Ні бог, ні цар — не захист нам?¹

Якось влітку я був на розтині дівчинки, що померла від крупозного запалення легенів. Більшість товаришів пороз'їжджалося на канікули, присутні були лише ординатор і я. Служитель, величезний на зріст, з чорною бородою, розітнув труп і виїняв органи. Померла лежала з закинутою назад головою, з широко розкритою закривавленою грудочервеною порожниною; на білому мрамурі стола, в каляжах червоної крові, темніли нутрощі. Прозектор розрізував на дерев'яній дощечці праву легеню.

— Ви що тут робите? га? — раптом пролунав з порога задиханий голос.

У дверях стояв чоловік в піджаці, з рудою борідкою; обличчя його було смертельно бліде і спотворене жахом. Це був міщанин-швець, батько померлої дівчинки: він ішов у покійницьку спитати, коли можна одягати померлу, помилувався дверима і потрапив у секційну.

— Що ви тут робите, харцизяки? — закричав він, трясучись і втупившись у нас широко розкритими очима.

У прозектора завмер ніж у руці.

— Ну, ну, чого тобі тут? Іди! — сказав зблідлий служитель, йдучи назустріч міщанинові.

— Дітей тут білуєте, га? — кричав той з якимсь плачливим зойком, судорожно топчучись на місці і трясучи стиснутими кулаками. — Що ви з моєю дівчинкою зробили?

Він кинувся вперед. Служитель схопив його ззаду під руки і потяг геть; міщанин вчепився руками за одвірок і закричав: «Каравул!..»

Служителеві вдалося, нарешті, виштовхнути його в коридор і замкнути двері на ключ. Міщанин ще довго гупав у двері і кричав «каравул», поки прозектор не гукнув у вікно сторожів, які вивели його.

Якщо у цього чоловіка захворіє друга дитина, то він розориться на лікування, дасть дитині померти без допомоги, але в клініку її не повезе: для батька ця наруга над дорогим його тілом — надто висока плата за лікування.

¹ М. О. Некрасов. Кому на Русі жити добре, перекл. М. Пригари, Держлітвидав, 1955, стор. 84.

Сказати до речі, право розтинати померлих хворих присвоїли собі, крім клінік, і взагалі всі лікарні,—присвоїли цілком самовільно, бо закон їм такого права не дає; обов'язкові розтини провадяться за законом лише в судово-медичних цілях. Але я не знаю жоднісі лікарні, де б, на побажання родні, померлого видавали б їй без розтину; самі ж родичі і не підозрівають, що вони мають право *вимагати* цього. Розтин кожного хворого, хоч би й померлого від «звичайнісінької» хвороби, надзвичайно важливий для лікаря; він показує йому його помилки і способи уникнути їх, привчає до ще більш уважного і всебічного дослідження хворого, дає йому змогу уяснити собі в усіх деталях анатомічну картину кожної хвороби; без розтинів не може виробитися хороший лікар, без розтинів не може розвиватися і удосконалюватися лікарська наука. Треба, щоб все це розуміли якомога краще і добровільно погоджувались на розтин близьких. Та поки що цього немає; і ось лікарні досягають свого тим, що розтинають померлих незалежно від згоди родичів; останні принижуються, стають перед лікарями на коліна, пропонують їм хабарі, все даремно; з ляку перед розтином, близькі часто-густо всіма силами опираються проти вміщення хворого в лікарню, і він гине дома внаслідок поганої обстановки і нерозумного догляду...

У лікарні, де я згодом працював, стався якийсь такий випадок: лежав у нас хлопчик років п'яти з черевним тифом; у нього з'явилися ознаки прориву кишечника; в таких випадках перш за все потрібний абсолютний спокій хворого. Раптом мати зажадала у чергового лікаря негайної виписки дитини; ніяких умовлянь вона не хотіла слухати: «все одно йому помирати, а дома помре, то хоч не будуть анатомувати». Черговий лікар змушений був виписати хлопчика; по дорозі додому він помер... Ця подія викликала серед лікарів нашої лікарні багато розмов; говорили, зрозуміло, про дикість і жорстокість російського народу, обговорювали питання, чи мав право черговий лікар виписати хворого, винен він у смерті дитини морально чи юридично тощо. Але ж тут цікаве й інше питання: який же страх був у матері перед розтином, коли для того, щоб уникнути його, вона наважилась поставити на карту навіть життя своєї дитини! Черговий лікар, звичайно, був чоловік не «дикий» і не «жорстокий»; але характерно, що йому і на думку не спав, здавалося б, природний вихід: пообіцяти матері в разі смерті дитини, не розтинати її.

Та кому особливо доводиться терпіти через те, що ми змушені вивчати медицину на людях,— це жінкам, що лікуються в клініці. Тяжко згадувати, бо доводиться червоніти за себе; але я сказав, що писатиму все.

Пропедевтична клініка. На естраду до професора, в супроводі двох студентів-кураторів, зійшла молода жінка, хвора на плеврит. Прочитавши анамнез, студент підійшов до хворої і доторкнувся до хустки, яка закутувала їй плечі, показуючи жестом, що треба роздягтися. Мені кров кинулася в лице: це був перший випадок, коли перед нами вивели молоду пацієнтку. Хвора скинула хустку, кофточку і спустила до пояса сорочку; обличчя її було спокійне і горде. Її почали вистукувати, вислухувати. Я сидів увесь червоний, намагаючись не дивитися на хвору; мені здавалось, що погляди всіх товаришів спрямовані на мене; коли я підводив очі, передо мною було все те ж горде, холодне, прекрасне обличчя, схилене над блідими грудьми: неначе зовсім не її тіло обмащували ці чужі чоловічі руки. Нарешті лекція кінчилась. Встаючи, я зустрівся поглядом з сусідом-студентом, мені майже незнайомим; якось раптом ми прочитали один у одного в очах одне і те ж, вороже презирнулись і швидко одвели погляди вбік.

Чи було в мені яке-небудь любострасне почуття в той час, коли хвора оголилась у нас перед очима? Було, але незначне: головне, що було,— це *страх* перед ним. Але потім, дома, спогад про те, що сталося, набрав тонко-любострасного відтінку, і я з потаємним задоволенням думав про те, що попереду буде ще багато подібних нагод.

І нагод, зрозуміло, було дуже багато. Особливо пам'ятається мені одна хвора, Ганна Грачова, напрочуд гарненька дівчина років вісімнадцяти. У неї був порок серця з дуже характерним передсистолічним шумом; професор рекомендував нам частіше вислухувати її. Підійдеш до неї — вона слухняно і спокійно скидає сорочку і сидить в ліжку гола до пояса, поки ми один по одному вислухуємо її. Я намагався дивитися на неї очима лікаря, але я не міг не бачити, що у неї красиві плечі й груди, я не міг не бачити, що її товариші мої щось вже надто цікавляться передсистолічним шумом,— і мені було соромно від цього. І саме тому, що я відчував нечистоту наших поглядів, мені особливо боляче було за цю дівчину: яка сила змушує її оголятися перед нами? Чи мине для неї все це без наслідків? І я старався прочитати на її вродливому, майже ще дитячому обличчі

всю історію її перебування в нашій клініці,— як обурилась вона, коли вперше була змушена стати перед усіма голою, і як їй довелося примиритися з цим, бо дома немає на що лікуватися, і як поступово вона звикла.

На амбулаторний прийом нашого професора-сифілолога прийшла молода жінка з запискою від лікаря, який просив професора визначити, чи не сифілітичного походження висип у хворої.

— Де у вас висип? — спитав професор хвору.

— На руці.

— Ну, це пусте... Колишні фурункули. Ще де?

— На грудях,— запнувшись, відповіла хвора.— Але там зовсім такі ж самі.

— Покажіть!

— Та такі ж самі, нічого показувати,— заперечила жінка, червоніючи.

— Ну, а ви нам все ж покажіть; ми ду-уже цікаві! — з гумористичною посмішкою промовив професор.

Після довгого опору хвора нарешті скинула кофточку.

— Ну, це теж пусте,— сказав професор.— Більш ніде нема? Скажіть вашому лікареві, що у вас немає нічого серйозного.

Тимчасом асистент, відтягнувши ззаду у хворої сорочку, оглянув її спину.

— Сергію Івановичу, ось ще! — півголосом промовив він.

Професор заглянув хворій за сорочку.

— А-а, це справа інша! — сказав він.— Роздягніться зовсім,— підіть за ширмочку... Хто далі?

Хвора повільно пішла за ширмочку. Професор оглянув кілька інших хворих.

— Ну, а що там наша хвора? Роздяглася вона? — спитав він.

Асистент побіг за ширму. Хвора стояла одягнена і плакала. Він змусив роздягтися її до сорочки. Хвору поклали на кушетку і, розсунувши ноги, почали оглядати: її оглядали довго,— оглядали мерзотно, гидко.

— Одягайтесь,— сказав, нарешті, професор.— Важко ще, панове, сказати щось певне,— звернувся він до нас, вимивши руки і витираючи їх рушником.— Ось що, голубко,— приходьте до нас ще через тиждень.

Хвора вже одяглася. Вона стояла, важко дихаючи і нерухомо дивлячись на підлогу широко відкритими очима.

— Ні, я більше не прийду! — відповіла вона тремтячим голосом і, швидко обернувшись, пішла.

— Чого це вона? — з подивом спитав 'професор, оглядаючи нас.

Того ж дня, ввечері, до мене зайшла одна знайома курсистка. Я розповів їй про цей випадок.

— Еге ж, тяжко! — сказала вона. — Але кінець кінцем що ж робити? Інакше вчитися не можна, — доводиться миритися з цим.

— Щира правда. Але дайте мені відповідь ось на що: коли б з вами сталося щось подібне, — тільки уявіть собі це ясно, — пішли б ви до нас?

Вона помовчала.

— Не пішла б... Нізащо! — винувато посміхнулась вона, з дрозем повівши плечима. — Краще б померла.

А тимчасом вона глибоко поважала науку і розуміла, що «інакше учитися не можна». Та ж нічого цього не розуміла, вона лише знала, що у неї нічим заплатити приватному лікареві і що у неї троє дітей.

Оця нужда і жене бідняків у клініки на користь науки і школи. Вони не можуть заплатити за лікування грошима, і їм доводиться платити за нього своїм тілом. Але така плата для багатьох надто тяжка, і вони вважають за краще померти без допомоги. Ось що, наприклад, говорить відомий німецький гінеколог, професор Гофмейер: «Викладання в жіночих клініках більш, ніж деінде, утруднене природною сором'язливістю жінок і цілком зрозумілою огидою їх до демонстрації перед студентами. Спираючись на свій досвід, я вважаю, що в маленьких містечках взагалі навряд чи можна було б вести гінекологічну клініку, не хлороформуючи усіх без винятку пацієнток перед дослідженням. До того ж дослідження, особливо під недосвідченою рукою, буває часто вкрай боляче, а дослідження великою кількістю студентів — у найвищій мірі неприємне. На цій підставі в більшості жіночих клінік пацієнтки демонструються і досліджуються під хлороформом... Найменше безпосередньо придатна для викладання гінекологічна амбулаторія принаймні в маленьких містах. Хто хоче мати від неї справжню користь, повинен один досліджувати хворих. *Страх перед подібними дослідженнями в присутності студентів або навіть самими студентами, — у нас принаймні, — часто переборює у пацієнток потребу в допомозі.*»

Коли міркувати абстрактно, така сором'язливість повинна здаватися безглуздою; адже ж студенти — ті ж самі лікарі, а лікарів соромитися нічого. Але справа відразу міняється, як тільки уявиш самого себе в становищі цих хворих. Ми, чоловіки, менш сором'язливі, ніж жінки, а проте, принаймні я особисто нізачо не погодився б, щоб мене, зовсім голого, вивели на очі сотні жінок, щоб мене жінки обмацували, досліджували, розпитували б *про все*, ні перед чим не спиняючись. Тут мені ясно, що коли сором'язливість ця і безглузда, то рахуватися з нею все ж таки слід.

А проте — «інакше учитися не можна», це без сумніву. В середні віки медичне викладання обмежувалося лише теоретичними лекціями, на яких коментувалися твори арабських і стародавніх лікарів; практична підготовка студентів не входила в завдання університету. Ще в сорокові роки нашого сторіччя в деяких провінціальних університетах, за свідченням Пирогова, «учили робити кровопускання на кусках мила і ампутацію на брукві». На щастя для медицини і хворих, часи ці минули безповоротно, і шкодувати про це злочинно; ніде брак практичної підготовки не може завдати стільки шкоди, як у лікарській справі. А практична підготовка неможлива без усього описаного.

Тут ми нашттовхуємося на одну з тих суперечностей, які ще так часто зустрічатимуться нам згодом; існування медичної школи, — школи найгуманнішої з усіх наук, — неможливе без зневажання найелементарнішої гуманності. Користуючись тим, що бідняки не мають змоги лікуватися на власні кошти, наша школа обертає їх на манекени для вправ, топче без пощади сором'язливість жінки, збільшує і без того немале горе матері, піддаючи жорсткій «нарузі» її померлу дитину, але не робити цього школа не може; в доброї волі мало хто із хворих погодився б служити науці.

Який із цього можливий вихід, я зовсім не знаю, я знаю лише, що медицина необхідна й інакше вчитися не можна, але я знаю також, що коли б лихо змусило мою дружину або сестру опинитися в становищі хворої у сифілідолога, то я сказав би, що мені байдуже до медичної школи, і що не можна так топтати особу людини лише тому, що вона бідна.

III

На третьому курсі, тижнів через два після початку навчання, я вперше був на розтині. На мармуровому столі лежав худий, як скелет, труп жінки років понад сорок. Професор патологічної анатомії, в шкіряному фартусі, надівав, правлячи теревені, гутаперчові рукавички, біля нього в білому халаті стояв професор-хірург, в клініці якого померла жінка. На лавах, що оточували амфітеатром секційний стіл, тіснилися студенти.

Хірург помітно хвилювався: він нервово крутив вуса, і його удавано нудьгуючий погляд блукав по рядах студентів; коли професор-патолог, жартуючи, говорив щось смішне, він поспішав люб'язно посміхнутися; взагалі в його ставленні до патолога було щось запобігливе, як у школяра перед екзамінатором. Я позирав на нього, і мені дивно було подумати,— невже це той самий грізний NN, що таким величним олімпійцем виступає в своїй клініці?

— Від перитоніту померла? — коротко спитав патолог.

— Так.

— Оперована?

— Оперована.

— Угу! — промукав патолог, ледь ворухнувши бровою, і розпочав розтин.

Асистент-прозектор зробив на трупі довгий шкірний розріз від підборіддя до лонного зрощення. Патолог обережно розітнув черевну порожнину і почав оглядати запалену очеревину і склеєні кишечні петлі... Хірург ще напередодні висловив нам в клініці свою думку про причину смерті хворої: опух, котрий він хотів вирізати, як виявилось, дуже зрісся з нутрощами; при усуненні цих зрощень, мабуть, був непомітно поранений кишечник, і це призвело до гнилісного запалення очеревини. Розтин підтвердив це припущення. Патолог знайшов поранене місце і, вирізавши кусок кишки з ранкою, передав його на тарілці студентам. Студенти з цікавістю розглядали маленьку зловісну ранку, оточену гнійним нальотом; хірург хмурився і крутив вуса. Я з пильною, злорадною увагою стежив за ним: ось він суд, де нещадно викриваються і караються всі їх гріхи і помилки! Ця жінка прийшла до нього по допомогу і саме завдяки його допомозі лежала тепер перед нами; цікаво, чи знають про це близькі померлої, чи розповів їм оператор про причину її смерті?

Розтин кінчився. В своєму епікрізі патолог сказав, що перитоніт був без сумніву викликаний пораненням кишечника, але завдяки величезній кількості зрошень і перемичок помітити таке поранення було дуже нелегко, і в таких тяжких операціях ні один з найкращих хірургів не гарантований від нещасних випадків.

Професори люб'язно потисли один одному руки і пішли. Студенти посунули до виходу.

Дивне і тяжке враження справив на мене цей перший розтин, свідком якого я був. «Перитоніт викликано пораненням кишечника; таке поранення важко помітити; нещасні випадки трапляються у кращих хірургів»... Як все це просто! Неначе йдеться про невдалий хімічний експеримент, де вся суть лише в самій невдачі! Причини цієї невдачі констатуються цілком спокійно; винуватець її, якщо й хвилюється, то хвилюється лише внаслідок самолюбства... А тимчасом ідеться не більш і не менш, як про загублене людське життя, про щось незмірно страшне, де неминуче повинно стати питання: чи сміє подібний оператор і далі бути лікарем? Лікар-зцілитель, що вбиває хворого. Адже це така кричуща суперечність, яку допустити просто-таки неможливо. А тимчасом ніхто цієї суперечності нібито не помічав.

У мене було таке відчуття, неначе я потрапив у школу до авгурів. Ми — ті ж майбутні авгури, нас нічого соромитися, і от нас посвячували у зворотний бік справи; профани можуть обурюватися, що цей виворіт існує і дуже відрізняється від лиця, ми ж мусимо привчатися дивитися на справу «ширше»...

Тепер чим далі я знайомився з медициною, тим більше посилювалось у мене те враження, яке я дістав від першого розтину. В клініках, на теоретичних лекціях, на розтинах, в підручниках — скрізь було однаковісінько. Поряд тієї парадної медицини, яка лікує і воскрешає і заради якої я сюди вступив, передо мною все ширше розгорталась друга медицина, — немічна, безсила, брехлива; вона помиляється, береться лікувати хвороби, визначити яких не може, старанно визначає хвороби, наперед знаючи про їх невилікованість. У підручниках я зустрічав описи хвороб, які кінчалися зауваженням: «діагноз цієї хвороби можливий тільки на секційному столі», начебто такий своєчасний діагноз комусь потрібний! Перед нами виводили дитину з туберкульозним руо-рпneumothorax'ом; худа й висхла, з гострими кістками і синюшним обличчям, вона сиділа, швидко й часто дихаю-

чи; коли її клали на спину, вона починала кашляти так, що, здавалось, зараз вивернуться її нутрощі. Професор із серйозним виглядом, немовби він робив щось дуже важливе, визначав у неї межі тупості, ступінь зміцнення середостіння тощо. Я стежив за професором, затаївши посмішку: скільки праці витрачає він на дослідження, і все це лише для того, щоб кінець кінцем сказати нам, що хворий безнадійний і що вилікувати ми його не спроможні. Який в такому разі смисл самого діагнозу? Хоч який би цей діагноз був точний, все-таки по суті справи він зводиться лише до мольєрівського: «вони вам скажуть латиною, що дочка ваша хвора». Все це було жалюгідне й смішне. Мені згадалось визначення суті медицини, яке дав Мефістофель:

Дух медицини легко зрозуміти
Великий і малий світ вивчити прийдеться,
А там — нехай усе ведеться,
Як бог велить¹.

В лікуванні хвороб мене вражала надзвичайна непевність і невизначеність проявів, надмірна кількість пропонованих проти кожної хвороби засобів — і поруч цього величезна невпевненість у дійовості цих засобів. «Лікування аневризми аорти, — сказано, наприклад, у підручнику Штрюмпеля, — досі дає ще дуже сумнівні наслідки; проте в кожному даному випадку ми маємо право випробувати той чи інший з рекомендованих способів». «Щоб запобігти повторенню випадків грудної жаби, — говориться там-таки, — рекомендовано дуже багато засобів: миш'як, сірнокислий цинк, азотнокисле срібло, бромистий калій, хінін та інші. Спробувати будь-який з цих засобів не завадить, але певного успіху обіцяти собі не слід»; і так без кінця. «Можна спробувати те й те», «дехто дуже задоволений тим і тим», «не завадить спробувати те й те». Я прийшов сюди, щоб мене навчили, як вилікувати хворого, а мені пропонують «спробувати» та ще без усякої гарантії за успіх!

Раз у раз мені доводилось довідуватися про речі, які дедалі більше розхитували в мені повагу і довіру до медицини. Фармакологія знайомила нас з цілим рядом засобів, явно цілком недійсних, і все ж рекомендувала нам вживати їх. Припустимо, нам не ясна хвороба пацієнта, і треба почекати її вияснення, або хвороба невиліковна, а симптоматичних

¹ Гете. Фауст, переклад з німецької Миколи Лукаша, Держліт-видав УРСР, К., 1955, стор. 74.

проявів нема; «але ж ви не можете залишити хворого без ліків»,— і ось у цих випадках і треба призначати «індеферентні» засоби; для подібних призначень в медицині існує навіть спеціальний термін: «прописати ліки, *ut aliquid fiat*» (скорочено замість «*ut aliquid fieri videatur*»,— щоб хворому здавалося, начебто для нього щось роблять). І знову-таки професор розповідає нам про все це з найсерйознішим і незворушним виглядом; я дивився йому у вічі, сміючись в душі, і думав: «Ну, хіба ж ти не авгур? І хіба ми з тобою не засміялися б, мов ті авгури, побачивши, що наш хворий позирає на годинника, щоб не запізнитися на десять хвилин з прийомом призначеної йому ріденької кислоти з сиропом?» Взагалі, як я бачив, в медицині існує чимало-таки повчальних «спеціальних термінів»; є, наприклад, термін: «ставити діагноз *ex jubantibus*,— на підставі того, що допомагає»: хворому призначаються певні ліки, і якщо даний засіб допомагає, значить, хворий недужає на ось таку хворобу; другий крок робиться раніше, ніж перший, і вся медицина ставиться на голову: не знаючи хвороби, хворого лікують, щоб на підставі наслідків лікування визначити, чи від цієї хворості його треба було лікувати!

Я починав дедалі більше проймається цілковитим медичним нігілізмом,— нігілізмом, таким характерним для всіх напівзнайків. Мені здавалося, що я тепер зрозумів всю суть медицини, зрозумів, що в її розпорядженні є два-три дійсні засоби, а все інше — лише «латинська кухня», «*ut aliquid fiat*»; що із своїми жалюгідними і недосконалими засобами діагностики вона блукає в п'їтмі і лише прикидається, начебто щось знає. Розмовляючи про медицину з не-медиками, я багатозначно посміхався і говорив, що, кажучи щиро, «вся наша медицина» — суцільне шарлатанство.

Яким чином з усього тільки що описаного я міг зробити такий гострий і рішучий висновок? Мені здається, що підставою для цього була та дуже поширена думка, яку не-свідомо поділяв і я: «ти — лікар, отже, ти мусиш уміти визначити і вилікувати кожну хворобу; якщо ж ти цього не вмієш, то ти — шарлатан». Я закривав очі на можливості й межі науки, на те, що вона робить, і сміявся з неї за те, що вона не робить всього. Саме так і ставиться до медицини більшість людей, які не вміють думати... В 1893 році на петербурзькій гігієнічній виставці, серед інших патолого-анатомічних препаратів був виставлений «сердечний поліп, випадково знайдений при розтині». Поліп цей надзвичайно

розсмівив фейлетоніста однієї великої петербурзької газети: от, мовляв, які ескулапи наші: хороші у них бувають «випадкові» знахідки!.. Та ж сама гігієнічна виставка, яка так багато показала, що саме дає медицина, для п. фейлетоніста не існує: з усієї виставки він бачить лише цей «випадково знайдений поліп» і обливає за нього презирством лікарів і медицину, навіть не цікавлячися дізнатися, чи можливо за життя знайти такий поліп. Для лікарів не повинно бути нічого неможливого — ось точка зору, з якої робить висновок більшість; з цієї ж точки зору робив висновок і я.

Один випадок спричинився до цілковитого перевороту в моїх поглядах. В нашу хірургічну клініку лягла жінка років п'ятдесяти з великим опухом з лівого боку живота. Куратором до цієї хворої був призначений я. В обов'язок студента-куратора покладається дослідити даного йому хворого, визначити його хворобу і стежити за її перебігом; коли хворого демонструють студентам, куратор викладає перед аудиторією історію його хвороби, повідомляє, що саме він виявив у нього при дослідженні, і подає свій діагноз; після цього професор указує кураторові на його помилки й недогляди, докладно досліджує недужого і ставить своє розпізнавання. Опух у моєї хворої ширився на всю ліву половину живота, від підребер'я до клубової кістки. Що це був за опух, з якого органу він походив? Ні опитування хворої, ні дослідження її не давали на це ніяких хоч трохи ясних вказівок; з цілковито однаковою ймовірністю можна було припустити кістому яєчника, саркому зачеревних залоз, ехінокок селезінки, гідронефроз, рак підшлункової залози. Я копався у всіляких підручниках, і ось що знаходив у них:

З гідронефрозом дуже легко сплутати ехінокок нирки: ми багато разів бачили також м'які саркоматозні опухи нирок, відносно яких ми були переконані, що маємо справу з гідронефрозом («Спеціальна хірургія» Тільманса).

Рак нирки часто вважався за черевні опухи залоз, опухи яєчника, селезінки, великі підпоясничні нариви і т. ін. (Штрюмпель).

При кістах яєчника зустрічаються дуже неприємні діагностичні помилки... Диференціальне розпізнавання кісти яєчника від гідронефроза є найбільш небезпечним підводним каменем, тому що гідронефроз, якщо він великий, має при зовнішньому дослідженні цілковито таку ж саму картину; тому подібного роду діагностичні помилки трапляються дуже часто («Гінекологія» Шредера).

Клінічні симптоми рака підшлункової залози майже ніколи не бувають такі виразні, щоб можна було поставити діагноз (Штрюмпель).

Скептично і вороже настроений до медицини, я з презирливою посмішкою перечитував ці зізнання в її безсиллі і невмілості. Я наче був навіть задоволений з того, що не можу орієнтуватися в даному разі: чи ж моя провина, коли наша, з дозволу сказати, «наука» не дає мені для цього ніякої надійної провідної лінії? У моєї хворої опух живота — ось і все, що я можу сказати, якщо хочу поставитися до справи більш-менш сумлінно; а робити із себе шарлатана я не маю ніякогісінького бажання і не буду «впевнено» виголошувати, що маю справу з гідронефрозом, знаючи, що це легко може бути і саркомою, і ехінококом, і чим завгодно.

Прийшов час демонструвати мою хвору. Її винесли на носилках в аудиторію. Мене викликали до неї. Я прочитав анамнез хворої і виклав, що саме знайшов у неї при дослідженні.

— Який же ваш діагноз? — спитав професор.

— Не знаю, — відповів я, насупившись.

— Ну, приблизно?

Я мовчки знизав плечима.

— Випадок, справді, не з легких, — сказав професор і почав сам розпитувати хвору.

Спочатку він дав їй змогу самій розповісти про її хворобу. Для мене її розповідь стала за основу всього мого дослідження; а професор надав цій розповіді дуже мало значення. Вислухавши хвору, він почав старанно і докладно розпитувати її про стан її здоров'я до цієї хвороби, про початок захворювання, про всі відправлення хворої протягом нездужання; і вже від самого цього умілого розпиту картина створювалася зовсім інша, ніж у мене; перед нами розгорнувся не ряд безладних симптомів, а все життя хворого організму в усіх його відмінностях від здорового. Після цього професор перейшов до огляду хворої, він звернув нашу увагу на консистенцію опуху, на те, чи зміщується він під час дихання хворої, чи перебуває у зв'язку з маткою, яке становище він займає відносно нисхідної товстої кишки, тощо. Нарешті професор перейшов до висновків. Він ішов до них повільно і обережно, як сліпий, що йде по гірській стежці над урвищем, жодної найдрібнішої ознаки не залишив він без докладного і уважного обговорення; щоб пояснити який-небудь ледь помітний симптом, на який я навіть уваги не звернув, він ставив на голову весь величезний арсенал анатомії, фізіології і патології; він сам ішов

назустріч усім суперечностям і неясностям і відходив від них, лише домігшись їх вичерпного пояснення... І кінець кінцем, коли, зіставивши дані, професор прийшов до діагнозу: «рак-мозковик лівої нирки»,— то це само собою випливало з усього попереднього.

Я слухав вражений і захоплений; якими нікчемними і дитинячими здавалися мені тепер і моє дослідження, і весь мій скептицизм!.. Сплутана і неясна картина, в якій, по моєму, *неможливо* було розібратися, стала абсолютно ясною і зрозумілою. І цього було досягнуто на підставі таких нікчемних даних, що смішно було подумати...

За тиждень хвора померла. Знову, як тоді, на секційному столі лежав труп, знову навколо двох професорів тіснилися студенти, з напруженою увагою стежачи за розтином. Професор-патолог вийняв з живота померлої опух завбільшки з людську голову, старанно дослідив його і оголосив, що перед нами *рак-мозковик лівої нирки*... Мені важко висловити те почуття захопленої гордості за науку, яке опанувало мене, коли я почув це. Я розглядав м'який скривавлений опух, що лежав на дерев'яному блюді, і раптом мені згадався наш сільський староста Влас, лютий ненависник медицини і лікарів. «Як лікарі можуть знати, що в мене всередині робиться? Або вони можуть бачити наскрізь?» питав він з презирливою посмішкою. Так, тут бачили наскрізь.

Ставлення моє до медицини різко змінилося. Починаючи її вивчення, я сподівався від неї *всього*; побачивши, що *всього* медицина робити не може, я прийшов до висновку, що вона не може робити *нічого*; тепер я бачив, як *багато* все ж таки може вона, і це «багато» сповнило мене довірою і повагою до науки, яку я ще так недавно зневажав усім серцем.

Ось передо мною хворий; його морозить, і він скаржить-ся на біль у боку; я вистукую бік: притуплення звуку свідчить, що в цьому місці грудної клітки легенева повітря замінене хворобливими виділеннями; але де саме міститься це виділення,— в легені чи в порожнині плеври? Я прикладаю руку до боку хворого і змушую його голосно промовити: «раз, два, три!» Голосова вібрація грудної клітки з хворого боку послаблена; ця обставина з такою ж певністю, немовби я бачив усе на власні очі, говорить мені, що випіт міститься не в легенях, а в порожнині плеври.— У хворого паралізована ліва нога; я стукаю його молоточком

по колінному сухожиллю,— нога високо підкидається; це свідчить про те, що ураження лежить не в периферичних нервах, а десь вище їх виходу із спинного мозку, але де саме? Я старанно досліджую, чи зберегла шкіра свою чутливість, чи уражені інші кінцівки, чи правильно функціонують головні нерви та ін.,— і можу нарешті з цілковитою певністю сказати: ураження, що викликало в даному разі параліч лівої ноги, міститься в корі центральної закрутки правої мозкової півкулі, недалеко від тім'я... Яка величезна багатогодова підготовча робота була потрібна, щоб виробити такі неначебно прості прийоми дослідження, скільки для цього було потрібно спостережливості, генія, праці і знання! І які великі ділянки вже завойовані наукою! Вислухуючи серце, можна з точністю визначити, який саме з чотирьох клапанів діє неправильно і в чому полягає причина цієї неправильності,— в зрошенні клапана чи його недостатності; відповідними дзеркалами ми можемо оглянути внутрішність ока, носоглотковий простір, гортань, піхву, навіть сечовий міхур і шлунок; невидима, загадкова і незрозуміла «зараза» розгадана; ми тепер можемо готувати її в чистому вигляді в пробірці і розглядати під мікроскопом. При акушерстві майже з математичною точністю вивчено весь складний механізм родів, визначені всі фактори, що обумовлюють той чи інший поворот дитяти, і штучні прийоми допомоги строго погоджуються з цим складним природним рухом... Дитині випалюють розжареним залізом носові раковини, змазавши їх перед тим кокаїном; живе тіло сичить, навколо тхне горілим м'ясом, а дитина сидить, посміхається і спокійно видихає з ніздрів дим...

Але всього не перелічити. Звичайно, багато чого, ще дуже багато чого не досягнуто, але все це лише питання часу, і нам важко собі уявити, як далеко піде наука. Адже ще кілька років тому здалася б безглуздою сама думка про те, що людське тіло можна в буквальному значенні бачити наскрізь; а тепер, завдячуючи Рентгенові, це безглуздя стало дійсністю. Сорок років тому у хірургів три чверті оперованих помирало від гнійного зараження; гнійне зараження було прокляттям хірургії, об яке розбивалася вся майстерність оператора. «Я зовсім нічого не можу сказати про цю страшну кару хірургічної практики,— з розпачем писав Пирогов в 1854 році.— В ній все загадкове: і походження, і спосіб розвитку. Досі вона така ж невиліковна, як рак».— «Озираючись на кладовище,— пише він в іншому місці, де

поховано заражених у госпіталях, не знаю, що мене більше здивує: стоїцизм хірургів, що займаються ще винаходженням нових операцій, чи дов'р'я, яким і далі користуються госпіталі в суспільстві»... З'явився Лістер, ввів антисептику, замість неї прийшла ще більш досконала асептика, і хірурги з безсилих рабів гнійного зараження стали його панамі; нині, якщо оперований помирає від гнійного зараження, то здебільшого винна в цьому вже не наука, а оператор.

Коли вже тепер зроблено так багато, то що ж дасть наука в майбутньому! Передо мною розкривались такі ясні перспективи, що ставало весело за життя і за людину. Справжню дорогу знайдено, і звернути з неї вже неможливо. *Natura parendo vincitur*,— природу перемагає той, хто їй кориться; зрозуміє людина всі її закони, і стане над нею необмеженим владарем. Тоді зникне і теперішнє одностороннє лікування і штучне запобігання хворобам; людина навчиться розвивати і робити непереможними цілющі сили свого власного організму, їй не будуть страшні ні зараза, ні простуда, не будуть потрібні ні окуляри, ні пломбування зубів, не будуть відомі ні мігрені, ні неврастенії. Будуть сильні, щасливі і здорові люди, і вони народжуватимуться від сильних і здорових жінок, які не знатимуть ні акушерських щипців, ні хлороформу, ні ріжків.

Чим далі заходило тепер моє знайомство з медициною, тим більше вона приваблювала мене до себе. Та разом з тим мене дедалі більше вражало, яке колосальне коло наук включає в себе її вивчення; ця обставина дуже бентежила мене. Кожний день приносив з собою таку силу нових, цілком різнорідних і однаково необхідних знань, що паморочилася голова; працювали ми з ранку до вечора, не було часу читати не тільки щось стороннє, але навіть і з галузі тієї самої медицини. Це була якась пропасниця, якесь гарячкове метання з клініки в клініку, з лекції на лекцію, з курсу на курс; як у калейдоскопі, що швидко обертається, перед нами змінювалися найрізноманітніші речі: резекція коліна, лекція про властивості наперстянки, безтямна мова паралітика, накладення акушерських щипців, значення Сіденгама в медицині, зондування слізних каналів, способи фарбування леффлерових бацил, місцезнаходження підключичної артерії, масаж, ознаки смерті від задушення, стригучий лишай, системи вентиляції, теорії блідої немочі, закони про публічні доми тощо. Все це доводилося сприймати цілком механічно: бажання сприйняти продумано, спинитися на

тому чи іншому зникало під навальним натиском все нових і нових знань; і ці нові знання доводилось складати в собі так само механічно і потішати себе думкою: «згодом, коли в мене буде більше часу, я все це обміркую і дам йому лад». А тимчасом набуті знання поступово блідли, поставлені питання забувалися і втрачали інтерес, засвоєння ставало поверховим і учнівським.

Думати і діяти самостійно нам протягом всього нашого курсу майже не доводилось. Професори у нас на очах проробляли найтяжчі операції, систематично розв'язували складні загадки, які називаються «хворі люди», а ми... ми слухали і дивилися; все здавалося простим, струнким і очевидним. Та коли, мені випадково траплявся хворий поза клінікою, то кожного разу зустрічалось що-небудь, що ставило мене в цілковиту безвихідь. Спочатку мене це не бентежило: адже я ще студент, багато чого ще не знаю,— дізнаюся про це згодом. Але час ішов, знання мої збільшувались; був закінчений п'ятий курс, вже починались випускні іспити, а я почував себе, як і раніше, безпомічним і невмілим, нездатним ні на який хоч трохи самостійний крок. Тимчасом я бачив, що стою зовсім не нижче за своїх товаришів; навпаки, я стояв вище від більшості... Що ж з нас вийде?

IV

Випускні іспити закінчились. Нас запросили в актовий зал; ми підписали лікарську клятву і одержали дипломи. В дипломах цих, прикрашених державним гербом і великою університетською печаткою, свідчилося, що ми з успіхом склали всі іспити як теоретичні, так і практичні і що медичний факультет визнав нас гідними ступеня лікаря «з усіма правами і перевагами, сполученими по закону з цим званням».

З тяжким і нерадісним почуттям залишав я нашу alma mater. Те, що протягом останнього курсу я починав усвідомлювати дедалі ясніше, тепер стало передо мною в усій своїй наготі: я, що володію якимись уривчастими, зовсім незасвоєними і неперетравленими знаннями, я, що-звук лише дивитися і слухати, але аж ніяк не діяти, що не знаю, як підступитись до хворого, я — лікар, до котрого хворі почнуть звертатися по допомогу! Та що ж я зможу їм дати?.. Всі мої товариші відчували те ж саме, що і я. Ми з гіркою

заздрістю дивилися на тих щасливців, які були залишені ординаторами при клініці: вони могли й далі учитися, працювати вони будуть не на свій страх, а під керівництвом досвідчених і вмілих професорів. Ми ж, усі інші,— ми повинні були йти в життя самостійними лікарями не лише з прав ми й перевагами, але й з обов'язками, «сполученими по закону з цим зв'язанням»...

Декому з моїх товаришів пощастило потрапити в лікарні; дехто пішов у земство; іншим, а серед них і мені, влаштуватися нікуди не вдалося, і нам залишилося одно — спробувати жити приватною практикою.

Я оселився в невеликому губернському місті середньої Росії. Приїхав я туди у винятково сприятливий момент: нещодавно помер лікар, що жив на околиці і мав досить велику практику. Я найняв квартиру в тій же місцевості, висів на дверях дощечку: «лікар такий-то» і почав чекати хворих.

Я чекав їх — і водночас більше за все боявся саме того, щоб вони прийшли. Кожен дзвінок змушував злякано битися моє серце, і я з полегшенням зітхав, дізнавшись, що дзвонив не хворий. Чи зможу я поставити діагноз, чи зможу я призначити лікування? Знання мої були зовсім не такі міцні, щоб я почував себе здатним користуватися ними експромтом. Добре, якщо у хворого буде така недуга, з якою можна буде чекати: тоді я пропишу що-небудь ні шкідливе, ні корисне і потім дізнаюся дома, що в даному разі слід зробити. А коли мене покличуть до хворого, якому потрібна невідкладна допомога? Адже саме до таких хворих початкуючих лікарів звичайно і кличуть... Що тоді я робитиму?

Є книга д-ра Луї Блау: «Діагностика і терапія при загрожуючих небезпекою хворобливих симптомах». Я купив цю книгу і всю її проконспектував в свою записну книжку, доповнивши конспект дечим з підручників. Кожну хворобу за симптомами я підвів під рубрики в такому, наприклад, роді: сильна задишка — 1) круп, 2) фальшивий круп, 3) набряк гортані, 4) спазм гортані, 5) бронхіальна астма, 6) набряк легень, 7) крупозна пнеймонія, 8) уремічна астма, 9) плеврит, 10) пнеймоторакс. При кожній з хвороб були перелічені її симптоми і зазначалося відповідне лікування. Цей конспект дуже допоміг мені, і я довго ще, років зо два, не міг обходитися без його допомоги. Коли мене кликали до хворого з великою задишкою, я, робля-

чи вигляд, що реєструю хворого, розгортав записну книжку, дивився, під яку з перелічених хвороб підходить його недуга, і призначав відповідне лікування.

В тій місцевості, де я оселився, поблизу лікаря не було; помалу хворі почали звертатися до мене; незабаром серед місцевих обивателів у мене утворилась практика, для початуючого лікаря порівняно непогана.

Між іншим, я лікував дружину одного шевця, жінку років тридцяти; у неї була дизентерія. Справи йшли добре, і хвора вже видужувала, аж раптом одного ранку у неї з'явився гострий біль у правого боку живота. Чоловік негайно прибіг до мене. Я оглянув хвору: увесь живіт від натиску болів, до ділянки ж, де містилася печінка, навіть не можна було доторкнутися; шлунок, легені і серце були в порядку, температура — нормальна. Що ж це могло бути? Я перебирав у пам'яті різні захворювання печінки і не міг спинитися ні на одному; найбільш природно було поставити нове захворювання у зв'язок з наявною вже хворобою; при дизентерії інколи трапляються нариви печінки, але проти нарива говорила нормальна температура. Впорснувши хворій морфій, я пішов, вкрай розгублений. Надвечір хвору почало страшенно морозити, температура піднялась до 40°, з'явилась легка задишка, а біль у печінці став ще більший. Тепер для мене не було сумніву: як наслідок дизентерії, у хворої утворюється нарив печінки, набрякла печінка давить на легеню, і цим пояснюється задишка. Я був дуже задоволений вдалістю свого діагнозу.

Але коли у хворої нарив печінки, то необхідна операція (в клініці це так легко сказати!). Я почав умовляти чоловіка покласти дружину в лікарню, я казав йому, що становище вкрай серйозне, що у хворої — нарив у нутрощах, і що коли він прорве в черевну порожнину, то смерть неминуча. Чоловік довго вагався, але, нарешті, здався на мої докази і одвіз дружину в лікарню.

Через два дні я пішов довідатися про стан хворої. Приходжу в лікарню, викликаю палатного ординатора. Виявляється, у моєї хворої... *крупозне запалення легенів!* Я не вірив вухам. Ординатор повів мене в палату і показав хвору... Я згадав, що навіть не догадався спитати її про кашель, навіть не дослідив вдруге її легенів, так я зрадив, що хвору морозило, бо це ж переконливо, як здалося мені, свідчило за мій діагноз; правда, мені спадало на думку, що легені не пошкодило б дослідити ще раз, але хвора так кри-

чала від кожного руху, що я просто не наважився підвести її, щоб як слід вислухати.

— Але ж у неї дуже болить печінка і весь живіт,— зніяковіло сказав я.

— Так, є біль у печінці,— відповів лікар,— хоч більше болить права плевра.

— Та й увесь живіт болить.

Я злегка торкнувся її живота,— хвора скрикнула. Ординатор розпочав з нею розмову, розпитував, як вона почувала себе вночі, і поступово всю руку вдавив їй у живіт, а хвора цього навіть не помітила.

— Ану, матінко, сядь,— сказав він.

— Ой, не можу!

— Ну, це ж пусте! Сядь!

І вона сіла. Її можна було вистукати, вислухати, і я побачив типову крупозну пнеймонію, типовішої за яку нічого не могло бути...

Як міг я так поверхово і недбало зробити дослідження? Адже необхідно кожного хворого, на що б він не скаржився, дослідити з голови до ніг — це нам безперестану повторювали всі наші професори. Так, вони нам повторювали це багато разів, і на екзамені я зміг би навести силу прикладів, які беззаперечно доводили необхідність додержуватися цього правила. Але теорія — одне, а практика — друге; на ділі мені було просто смішно почати досліджувати ніс, очі і п'яти у хворого, який скаржився на розладнання шлунку. Правила, подібні до зазначеного, засвоюються лише одним шляхом, — коли не теорія, а власний досвід змусить відчутти і усвідомити всю їх практичну важливість. Власний же досвід був нам у клініках цілком недоступний.

Характерне також те, що в своєму розпізнаванні я спинився на найбільш рідкісній з усіх хвороб, які можна було припустити. І в моїй практиці це був не поодинокий випадок: кишкові кольки я визнавав за початок перитоніту; де був геморої, я відкривав рак прямої кишки і т. ін. Я був дуже мало знайомий із звичайними хворобами, — мені насамперед спадали на думку найтяжчі, рідкісні й «цікаві» випадки, які я бачив у клініках.

А все ж при розпізнаванні хвороби я міг ще хоч трохи почувати ґрунт під ногами: діагнози ставились в клініках у нас на очах, і якщо ми самі брали в їх визначенні зовсім незначну участь, то принаймні бачили багато. Але що було для мене зовсім невідомою галуззю — це перебіг хвороб

і дія на них різних лікувальних засобів; з тим і тим я був знайомий виключно з книг; якщо хворого за час його недуги нам демонстрували чотири-п'ять разів, то це вже було добре. Протягом всіх моїх студентських років систематично стежити за ходом хвороби я мав змогу тільки на тих десяти-п'ятнадцяти хворих, при яких був куратором, а це все одно, що нічого.

Якось, місяців через два після початку моєї практики, я одержав запрошення приїхати до дружини одного суконного фабриканта; це був перший випадок, коли мене покликали в багатий дім: до того часу практика моя обмежувалася ремісниками, дрібними торговцями, офіцерськими вдовами тощо.

— Ви, докторе, давно кінчили курс? — було перше запитання, з яким до мене звернулася хвора — молода інтелігентна дама років під тридцять.

Мені дуже хотілося сказати: «два роки», але було незручно, і я сказав правду.

— Ну, от, я дуже рада! — задоволено промовила хвора. — Ви, значить, стоїте на висоті науки; широко кажучи, я значно більше вірю молодим лікарям, ніж усім отим «знаменитостям»: ті все забули і лише намагаються гіпнотизувати нас своєю славою.

У хворої був гострий зчленівний ревматизм, саме та хвороба, проти якої медицина має певний специфічний спосіб — саліцилову кислоту. Для початку практики не можна бажати випадку більш сприятливого.

— Чи довго, докторе, триватиме її хвороба? — спитав мене в передпокої чоловік хворої.

— Ні-і,— відповів я.— Тепер з кожним днем біль буде меншати, стан буде поліпшуватися. Тільки стежте за тим, щоб ліки вживалися акуратно.

Через два дні я одержав від нього записку: «Шановний пане! Дружині моїй не тільки не стало краще, але її зовсім погано. Прошу приїхати».

Я приїхав. У хворої раніше були уражені праве коліно і ліва ступня; тепер до цього приєдналися біль у лівому плечевому суглобі і лівому коліні. Хвора зустріла мене холодним ворожим поглядом.

— Бачте, докторе, ви говорили, що швидко все мине,— сказала вона.— А воно не минає, а, навпаки, гіршає. Так страшенно болить,— господи! Я й не думала, що є на світі такі страждання!

От тобі і саліциловий натр,— специфічний засіб... Я мовчки почав знімати вату з уражених суглобів, змазаних мазю з хлороформу і вазеліну.

— Що це, чи мазь пахне мертвечиною, чи я вже починаю живцем розкладатися? — бурчала хвора.— Помирати, так помирати, мені все одно, але чому це так боляче?

— Годі, пані, ну хіба можна так занепадати духом! — сказав я.— Тут і мови не може бути про смерть,— скоро ви будете зовсім здорові.

— Аякже, ви це говорите для того, щоб мене втішити... А довго я, в такому разі, ще буду мучитись?

Я дав непевну відповідь і пообіцяв прийти завтра.

На другий день біль значно поменшав, температура знизилась, хвора була бадьорою і веселою. Вона міцно потисла мені руку.

— Ну, здається, починаю одужувати! — сказала вона.— Ну ж і набридла я вам, докторе,— признайтеся! Така нетерпляча, просто сором! Мене вже он і чоловік соромить... Скажіть, тепер можна сподіватися, що я, нарешті, одужаю?

— Безумовно!.. Ви хотіли, щоб саліциловий натр подіяв моментально,— це неможливо. Так швидко, як ви бажали, він не діє, та зате діє напевне. Тільки поки що, в усякому разі, і далі приймайте його.

— Я дуже упріваю від нього,— вночі довелося змінити три сорочки.

— А дзвону у вухах немає?

— Немає.

— В такому разі вживайте й далі, якщо не хочете, щоб процес знову загострився.

— Ой, ні, ні, не хочу! — засміялася вона.— Краще ладна змінити хоч десять сорочок.

Прийжджаю на другий день, входжу до хворої. Вона навіть не поворухнулася, нарешті неохоче повернула до мене голову: обличчя її скудло, під очима були сині круги.

— А в мене, докторе, болі з'явилися в правому плечі! — повільно промовила вона, з ненавистю дивлячися на мене.— Цілу ніч не могла заснути від болю, хоч дуже акуратно приймала вашу саліцилку. Для вас це, правда ж, дуже несподівано?

Еге ж, цілковита правда! Для мене це було дуже несподівано... Я, можливо, вчинив легковажно, пообіцявши з самого початку швидке вилікування; підручники мої застерігали, що іноді саліциловий натр не дає при ревматизмі

бажаних наслідків, але щоб вплив його ні з того ні з сього припинився,— цього я зовсім не припускав. Книги не могли викладати справи інакше, як схематично, та чи міг і я, лікар, який керувався виключно книгами, бути несхематичним?

При прощанні мене більше не просили приходити. Як це не було для мене образливо, але в душі я був радий, що збувся своєї пацієнтки; вимучила вона мене страшенно.

А втім, мало радощів давала мені взагалі моя практика. Я тепер увесь час перебував у знервованому стані. Як не низько цінував я свої лікарські знання, але коли дійшло до діла, мені довелося переконатись, що я оцінював їх все ж таки надто високо. Майже кожен випадок з такою наочністю розкривав передо мною з нових і нових боків всю глибину мого нецтва, що у мене опускалися руки. Знання, що їх я набув в університеті, являли собою хаотичну купу, в якій я не міг орієнтуватися і перед якою стояв цілковито безпорадний. Моя книжна, абстрактна наука, не перевірена мною в житті, постійно обманювала мене; в її тверді і нерухомі форми ніяк не могло вкластися живе життя, а зробити ці форми еластичними і рухомими я не вмів. В своїх діагнозах і передбаченнях про перебіг хвороби я раз у раз помилявся так, що боявся показатися пацієнтам на очі. Коли мене запитували, які на смак будуть прописані мною ліки, я не знав, що відповісти, бо сам не тільки ніколи не куштував їх, але навіть і не бачив. Мною опанував жах від однієї думки,— а що, коли мене покличуть на роди? За час свого перебування в університеті я бачив лише п'ять породіль, і єдине, що я в акушерстві знаю твердо,— це те, з якими небезпеками сполучене проведення родів невмілою рукою... Життя хворої людини, її душа були мені зовсім невідомі; ми, як ті паничі, одвідували клініки, проводячи біля ліжка хворого по десять-п'ятнадцять хвилин; ми абияк вивчали хвороби, але про хвору людину не мали й найвіддаленішої уяви.

Але що говорити про такі тонкощі, як психологія хворої людини. Мені раз у раз доводилося заходити в безвихідь перед звичайними речами, я не знав і не вмів робити того, що вміє і знає перша-ліпша сиділка в лікарні. Я казав родичам хворого: «Поставте хворому клізму, покладіть припарку», і боявся, щоб мене часом не спитали: «А як це треба зробити?» Таких «дрібниць» нам не показували: адже це — справа фельдшерів, сиділок, а лікар повинен

лише дати відповідний наказ. Але в моєму розпорядженні не було ні фельдшерів, ні сиділок, а ті люди, які оточували мене, зверталися по вказівки до мене... Довелося відкласти набік великі, «серйозні» посібники і взятися до книг на зразок «Догляд за хворими» Більрота — підручника, призначеного для сестер-жалібниць. І я, що на випускному іспиті артистично зробив на трупі ампутацію коліна за Сабанєєвим,— я тепер старанно вивчав, як треба підвести кволого хворого і як поставити мушку.

Недалеко від мене жив на покої дідусь-лікар Іван Семенович N., що залишив уже практику. Якщо до нього випадково дійдуть ці рядки, то хай він ще раз прийме палку подяку за допомогу, яку він подав мені у той тяжкий час. Я одверто розповідав йому про свої вагання і помилки, радився про все, чого не розумів, навіть водив його до своїх пацієнтів; з суто батьківською чулістю Іван Семенович завжди був готовий допомогти мені своїми знаннями, і досвідом, і всім, чим міг. І кожного разу, коли ми з ним стояли біля ліжка хворого, він — спокійний, кмітливий і упевнений в собі, а я — безпорадний і боязкий, мені здавалося кричущим безглуздям, що обидва ми з ним — рівноправні товариші, які мають однакові дипломи.

Я лікував одного дрібного крамаря. У нього був дуже тяжкий висипний тиф, ускладнений правобічним паротитом (запалення білявушної залози). Якось уранці дружина крамаря прислала до мене хлопчика, щоб я негайно прийшов; чоловікові її за ніч стало дуже погано, і він задихається. Я прийшов. Хворий був у напівнепритомному стані, він дихав важко і хрипко, неначе щось стисло горло; при кожному вдиху підребер'я втягалися глибоко всередину, засохлий слиз коричневою плівкою вкривав його зуби і краї губів; пульс був дуже слабкий. Опух залози заважав хворому розвести як слід щелепи, і мені не вдалося оглянути порожнини рота й зіву. Я поспішив додому нібито по шприц, щоб впорснути хворому камфору, і почав проглядати в підручнику розділ про тиф. Що може при тифі викликати утруднене дихання? Єдине, на що звертав увагу підручник, був набряк гортані внаслідок запалення черпакуватих хрящів. В цьому разі моя записна книжка призначала таке лікування: «енергійні проносні, ковтати кусочки льоду; якщо нічого не допомагає, негайно трахеотомія». Я повернувся до хворого, впорснув йому під шкіру камфору, призначив лід і одне з найенергійніших проносних — колоквінту.

Через кілька годин я прийшов знову. Колоквінта подіяла, але дихання хворого стало ще більш утрудненим. Залишався один вихід — трахеотомія. Я пішов до Івана Семеновича. Він уважно вислухав мене, похитав головою і поїхав зо мною.

Оглянувши хворого, Іван Семенович змусив його сісти, набрав у гутаперчовий балон теплої води і, ввівши наконечник між зуби хворого, проспринцював йому рота: вийшло багато в'язкої, тягучої слини. Хворий сидів, кашляючи й пирхаючи, а Іван Семенович продовжував енергійно спринцювати: як він не боявся, що хворий захлинеться?.. З кожним новим спринцюванням слиз виділявся знову й знову; я був вражений, що така неймовірна кількість слизу могла вміститися в роті у людини.

— Ну-ну, відкашляйтеся, плюньте! — гучно і владно повторяв Іван Семенович. І хворий очуняв і плював...

Дихання його стало зовсім вільним.

— А я йому колоквінту призначив, — зніяковіло промовив я, коли ми вийшли від хворого.

— Ай-ай-ай! — сказав Іван Семенович, похитавши головою. — Такому кволому! Так недовго і вбити людину!.. Та й які могли бути для неї показники? Просто людина непритомна, ковтає погано, — зрозуміло, в роті різна погань і назбиралась.

В книгах не було вказівок на існування подібних «ускладнень» при тифі; але хіба книги можуть передбачити всі дрібниці? Я був у розпачі: я такий дурний і нетямущий, де мені бути лікарем; я здатен тільки діяти по-фельдшерському, за готовим шаблоном. Тепер мені смішно згадувати цей розпач: студентам дуже багато твердять про необхідність індивідуалізувати кожен випадок, але *вміння* індивідуалізувати дається лише досвідом.

З кожним днем моєї практики передо мною дедалі наполегливіше ставало питання: через якесь неймовірне непорозуміння я став власником лікарського диплома, — чи маю я на цій підставі право вважати себе лікарем? І життя кожного разу все переконливіше відповідало мені: ні, не маю!

Нарешті, стався один випадок. І тепер ще, коли я згадую про нього, мене опановують туга і жах. Та коли розказувати, то вже все розказувати.

Край самого міста, в убогій халупі жила вдова-прачка з трьома дітьми. Двоє з них померли від скарлатини в лікарні;

незабаром після їх смерті захворів і останній — худий, некрасивий хлопчик років восьми. Мати нізащо не хотіла одвезти його також у лікарню і вирішила лікувати дома. Вона звернулася до мене. У хлопчика була скарлатина в дуже тяжкій формі; він марив і метався, температура була 41°, пульса майже не було чути. Оглянувши хворого, я сказав матері, що навряд чи він виживе. Прачка упала передо мною навколішки:

— Батечку, вряуйте його!.. Це ж мій останній синок! Кохала його, щоб було до кого прихилитися на старість... Скільки зможу, заплачу вам, вік на вас даром прати буду!

Життя хлопчика з тиждень висіло на волосинці. Нарешті температура потроху спала, сип зблід, хворий почав спритомнювати. З'явилась надія на благополучний кінець. Мені дорогий став цей хирявий, некрасивий хлопчик з облупленою на обличчі шкірою і апатичним поглядом. Щаслива мати захоплено дякувала мені.

Через кілька днів у хворого знову почалася гарячка, а праві підщелепні залози напухли і стали боліти. Опух з кожним днем більшав. Само по собі це не являло великої небезпеки: в гіршому разі залози нагноїлися б і утворився б нарив. Але для мене таке ускладнення було вкрай неприємне. Якщо утвориться нарив, то його треба буде прорізати; розріз доведеться робити на шиї, де проходить така сила артерій і вен. Що, коли я поріжу яку-небудь значну судину, — чи зможу я справитися з кровотечею? Я досі ще ні разу не торкався ножом живого тіла; бачити — я бачив всі найскладніші і найтяжчі операції, але тепер, залишений на самого себе, боявся прорізати простий нарив.

На початковій стадії запалення залоз дуже добре діють втирання сірої ртутної мазі; застосовані вчасно, ці втирання часто-густо обривають запалення, не доводячи його до нагноєння. Я вирішив втерти своєму хворому сіру мазь. Опух дуже болів, і тому перший раз я втер мазь не сильно. На другий день хлопчик мав бадьоріший вигляд, перестав скимліти, температура спала; він посміхався і просив їсти. Залози значно менше боліли. Я вдруге втер у опух мазь, цього разу сильніше. Мати майже молилась на мене і гірко шкодувала, що не поклікала мене до двох померлих дітей: тоді б і ті залишилися жити.

Коли я на другий день прийшов до хворого, то побачив у його стані різку зміну. Хлопчик лежав на спині, повер-

нувши голову набік, і безперервно стогнав: в правій надключичній ямці, нижче першого опуху, червонів великий новий опух. Я зблід, шалено забилося серце, і я почав оглядати хворого. Температура була 39,5; правий ліктевий суглоб розпух і так болів, що до руки не можна було доторкнутися. Мати, хоч і сильно занепокоєна, з довірою і надією стежила за мною... Я вийшов, як убитий; справа була ясна: своїми втираннями я розігнав із залози гній по всьому тілі, і в хлопчика починалось загальне гноєкрів'я, від якого порятунку нема.

Цілий день я в тупому заціпенінні бродив по вулицях; я ні про що не думав і тільки весь був охоплений жахом і розпачем. Інколи в свідомості раптом чітко виринала думка: «*таж я убив людину!*» І тут не можна було нічим обманути себе: справа не була б ясніша, коли б я просто перерізав хлопчикові горло.

Хворий прожив ще півтора тижні; кожного дня у нього з'являлися все нові й нові нариви — в суглобах, в печінці, в нирках... Мучився він безмірно, і єдине, що залишалося робити, це впорскувати йому морфій. Я одвідував хворого по кілька разів на день. Мене зустрічали страдницькі очі дитини на змарнілому, потемнілому обличчі; зціпивши зуби, хлопчик весь час кволо і протягло стогнав. Мати вже знала, що надії нема.

Нарешті, одного разу, — це було надвечір, — увійшовши в халупу, я побачив свого пацієнта на столі. Все кінчилось... З гострою і болісною цікавістю я підійшов до трупа. Призахідне сонце освітлювало воскове схудле обличчя хлопчика; він лежав, наморщивши брови, неначе скорботно думаючи про щось, — а я, його вбивця, дивився на нього... Посиротіла мати ридала в кутку. На голих стінах халупи висіло запилене павутиння, від брудної долівки тягло вогкістю, було холодно-холодно і пусто. Ридання здушили мені горло. Я підійшов до матері і почав її утішати.

Через півгодини я зібрався йти. Прачка раптом заметушилась, поквалливо полізла в скриню і простягла мені замальцьовану троячку.

— Візьміть, батечку... за труди... — сказала вона. — Як вже ви старались, спаси вас цариця небесна!

Я відмовився. Ми стояли з нею в напівтемних сінцях.

— Не судив, видно, бог! — промовив я, намагаючись не дивитися у вічі працці.

— Його свята воля... Він краще знає,— відповіла прачка, і губи її знову застрибали від ридання.— Батечку мій, спасибі, що жалів хлопчика!

І вона, плачучи, впала передо мною навколішки і намагалась поцілувати мені руку, дякуючи мені за моє тепле ставлення і доброту...

Ні! Все кинути, від усього відмовитись і їхати в Петербург учитися, хоч би там довелося померти з голоду.

V

Приїхавши в Петербург, я записався на курси в Єленинському клінічному інституті: цей інститут засновано спеціально для лікарів, які бажають удосконалити свої знання. Та, походивши туди якийсь час, я переконався, що курси ці небагато дадуть мені; діло велося там так самісінько, як і в університеті: ми знову дивилися, дивилися — та й тільки; а дивився я вже й без того досить. Ці курси дуже корисні для лікарів, вже практично досвідчених, у яких під час практики назріло багато питань, що вимагають розв'язання; а для нас, початкуючих, вони мають мало значення; головне, що нам потрібно, — це лікарні, в яких ми могли б працювати під контролем досвідчених керівників.

Я почав шукати собі роботи, хоча б за наймізернішу плату, щоб тільки можна було бути ситим і не ночувати на вулиці; коштів у мене не було ніяких. Я виходив усі лікарні, був у всіх головних лікарів; вони вислуховували мене з холодно-любов'язним нудьгуючим виглядом і відповідали, що посад немає і що взагалі я даремно думаю, начебто можна де-небудь дістати роботу в лікарні зразу на оплачуване місце. Незабаром я й сам переконався, які наївні були ці мрії. У кожній лікарні працювало задарма десятки лікарів; ті з них, які хочуть одержувати мізерну платню штатного ординатора, повинні чекати цього по п'ять, по десять років; більшість на це зовсім і не розраховує, а працює лише для надбання того, що їм повинна була дати, але не дала школа.

Я махнув рукою на надію улаштуватися і став на роботу у лікарню «зверхштатним». Бідувати доводилося дуже; вечорами я підстригав «бахромки» на своїх штанях і зашивав

чорними нитками штиблети, які розповзалися; прописуючи хворим порції, я заздро перечеитував їх, бо сам їв чайну ковбасу. В цей скрутний для себе час я пережив і зрозумів явище, яке здавалося мені раніше зовсім незрозумілим,— як можна пиячити з голоду. Тепер, коли я проходив повз трактир, мене так і вабило в нього: мені здавалося вищим блаженством підійти до яскраво освітленої стойки, заставленої смачними закусками, і випити чарку-другу горілки; дивно, що мене, напівголодного і зовсім не алкоголіка, головним чином приваблювала саме горілка, а не закуски. Коли в мене заводився в кишені карбованець, я не міг перебороти спокуси і напивався п'яним. Ні до цього, ні згодом, коли я харчувався як слід, горілка зовсім не вабила мене.

Працювати в лікарні доводилося багато. До того ж я бачив, що праця моя просто потрібна лікарні і що люб'язність, з якою мені «дозволяли» в ній працювати, була люб'язністю підприємця, що «дає хліб» своїм робітникам; різниця була лише та, що за мою роботу мені платили не хлібом, а самим лише дозволом працювати. Коли, стомлений і розбитий, я повертався додому після безсонного чергування і сушив собі голову, чого б споживнішого купити на вісім копійок, щоб пообідати, мене охоплювали злість і розпач: невже за всю свою працю я не маю права бути хоч ситим?

І я починав шкодувати, що кинув свою практику і приїхав у Петербург. Більрот казав: «Лише лікар, що не має й крихти совісті, може дозволити собі самостійно користуватися тими правами, які йому дає його диплом». А хто в цьому винен? Не ми! Самі роблять так, що нам немає іншого виходу,— хай самі ж і розплачуються...

Крім своєї лікарні, я продовжував одвідувати деякі курси в клінічному інституті, а також працював і в інших лікарнях. І скрізь я наочно переконувався, як мало значення надають в медичному світі нашому лікарському диплому «з усіма правами і перевагами, сполученими по закону з цим званням». У нас в лікарні довгий час кожне моє призначення, кожен діагноз строго контролювались старшим ординатором; де б я не працював, мене допускали до лікування хворих, а тим більше до операцій, лише переконавшись на ділі, а не на підставі мого диплома, що я здатен діяти самостійно. В Надеждинському родопомічному закладі лікар, який хоче навчитися акушерства, протягом перших трьох місяців має право лише досліджувати породіль і дивитися на операції: після трьох місяців він складає colloquium, і

лише після цього його допускають до операцій під керівництвом старшого чергового асистента... Чи може зневага до наших «прав» іти далі? Диплом визнає мене повноправним лікарем, закон під загрозою судової кари зобов'язує мене за викликом акушерки негайно приходити на тяжкі роди, а тут мені не дозволяють провести самостійно навіть найлегших родів, і такі дії, зрозуміло, цілком обгрунтовані.

«Я вимагаю,— писав в 1874 році відомий німецький хірург Лангенбек,— щоб кожен лікар, призваний на поле битви, володів оперативною технікою так же досконало, як бойові солдати володіють зброєю»... Кому, справді, може спасти на думку послати на битву солдатів, які ніколи не тримали в руках рушниці, а тільки бачили, як стріляють інші? А тимчасом лікарі всюди ідуть не тільки на поле битви, а і взагалі в життя незграбними рекрутами, не знають, як взятися за зброю.

Медична преса всіх країн виснажується, щоб домогтися усунення цієї кричущої неадаптованості, але всі її зусилля лишаються марними. Чому? Я р'шуче не можу пояснити цього... Кому не вигідно зрозуміти, що лікаря треба підготувати до практичної роботи? Не суспільству, звичайно,— але ж і не самим лікарям, які весь час наполегливо твердять цьому суспільству: «Та ми ж учимося на вас, ми набуваємо досвіду ціною вашого життя і здоров'я!»

VI

Я старанно працював у нашій лікарні і, під керівництвом старших товаришів-лікарів, потроху привчався до самостійної роботи.

Справа з різними призначеннями у мене йшла легко і просто: я призначав лікування, і, якщо воно було нерозумним, старший товариш казав мені це, і я виправляв свої помилки. Але діло мінялося, коли доводилося засвоювати певні технічні, оперативні прийоми. Самих вказівок тут мало; який би мій керівник не був досвідчений, але головне я все-таки повинен був бути сам; оперувати твердо і впевнено може тільки той, хто має навичку, а де взяти її, якщо з самого початку не оперувати,— хоча б рукою нетвердою і невпевненою?

В середині вісімдесятих років американець О'Двайєр винайшов новий спосіб лікування загрозливого звуження

гортані у дітей, переважно при крупі. Раніше при таких звуженнях вдавалися до трахеотомії: хворому розрізали спереду дихальне горло і в розріз вставляли трубку. Замість цієї кривавої, страшної для близьких хворого, операції, що потребує хлороформу й асистування кількох лікарів, О'Двайер запропонував свій спосіб, який полягає в такому: оператор вводить у рот дитині лівий вказівний палець і захоплює ним надгортанний хрящ, а правою рукою за допомогою особливого інструменту вводить по цьому пальці в гортань дитини металеву трубку з потовщеною головкою. Трубка залишається в гортані; потовщена головка її, що лежить на гортанних зв'язках, перешкоджає трубці прослизнути в дихальне горло; коли потреба мине, трубку витягають з гортані. Операція ця, яка називається інтубацією, часто досягає незвичайних наслідків і миттю усуває ядуху. Нині вона все більше витісняє при дифтериті трахеотомію, яка залишається тільки для тих порівняно рідких випадків, де інтубація не допомагає.

Операція ця дає надзвичайні наслідки, проста і безболісна... але... але лише в тому разі, коли роблять її досвідчені руки. Потрібна велика навичка, щоб легко і без перешкод ввести трубочку у хвору гортань наляканої дитини, яка заходиться криком.

У дифтеритному відділі я працював під керівництвом товариша на прізвище Стратонов. Я не один десяток разів був присутній при тому, як він робив інтубацію, не один десяток разів сам проробляв її на фантомі і на трупі. Нарешті Стратонов дозволив мені зробити операцію на живій дитині. Це був трилітній хлопчик з товстенькими щічками і славними синіми оченятами. Він дихав важко і хрипко, метаючись по ліжку, обличчя його було блідосинювате, міжребер'я щоразу витягалися. Його перенесли в операційну, поклали на кушетку і забинтували руки. Стратонов вставив йому в рот розширювач; медична сестра держала хлопчикові голову. Я почав вводити інструмент. Маленька м'яка гортань дитини билася і стрибала під моїм пальцем, і я ніяк не міг в ній орієнтуватися. Нарешті мені здалося, що я намацав вхід у гортань; я почав вводити трубку, але вона вперлась кінцем у щось і не йшла далі. Я надавив дужче, але трубка не йшла.

— Та не натискайте, силою ви тут нічого не вдієте,— зауважив Стратонов.— Підіймайте держачок вгору і вводьте зовсім без ніяких зусиль.

Я витяг інтубатор і почав вводити його знову; довго тикав я кінцем трубки в гортань; нарешті трубка увійшла, і я витяг провідник. Змучена дитина, задихаючись, одразу ж виплюнула трубку разом з кривавою слиною.

— Ви у стравохід трубку ввели, а не в гортань,— сказав Стратонов.— Намацайте спочатку надгортанник і сильно віддавіть його вперед, фіксуєте його таким чином і вводьте трубку під час вдихання. Головне ж — ніякого насильства.

Червоний і спітнілий, я перепочив і знову взявся до операції, намагаючись не дивитися у вирячені, змучені очі дитини. Гортань опухла, і тепер було ще важче орієнтуватися. Кінець трубки все упирався в щось, і я ніяк не міг побороти себе, щоб не спробувати подолати перешкоду силою.

— Ні, не можу! — нарешті сказав я, нахмурившись, і вийняв провідник.

Стратонов взяв інтубатор і швидко ввів його в рот дитині; хлопчик забився, витріщив очі, дихання його на секунду спинилось; Стратонов натис гвинтик і вміло витяг провідник. Почувся характерний шум дихання через трубку: дитина закашляла, намагаючись вихаркнути трубку.

— Ні, розбишако, не викашляєш! — посміхнувся Стратонов, поплескуючи його по щоці.

Через п'ять хвилин хлопчик спокійно спав, дихаючи рівно і вільно.

Почався тяжкий час. Навчитися інтубувати було необхідно; тимчасом усі поради і пояснення анітрохи мені не допомагали, а мої попередні вправи на фантомі і трупі, як виявилось, мало тут допомагали. Лише тижнів через півтора мені вперше вдалося, нарешті, ввести трубку в гортань. Але ще довго і після того, приступаючи до інтубації, я зовсім не був упевнений, що вона мені вдасться. Іноді траплялося, що, вимучивши дитину і змучившись сам, я змушений був послати по асистента, який і вставляв трубку.

Все це тяжкі речі, а як інакше бути? Операція така корисна, так наочно рятує життя... Це особливо я відчуваю тепер, коли всі труднощі залишилися позаду, і коли я візьмусь інтубувати за яких завгодно умов. Недавно вночі, на чергуванні, мені довелося робити інтубацію п'ятирічній дівчинці; напередодні їй уже була вставлена трубочка, але через добу вона викашляла її. Хвору внесли в операційну; я почав готувати інструменти. Дівчинка сиділа на колінах у сиділці — бліда, з краплинками поту на лобі, з виразом тієї страшної туги, яка буває лише у людей, що задихають-

ся. Коли вона побачила інструменти, її помутнілі очі слабко блиснули; вона сама розкрила рот і сиділа так, з боязкою надією, з чеканням стежачи за мною. У мене солодко стислося серце. Швидко і легко, сам втішаючись з своєї спритності, я ввів їй у горло трубку.

Дівчинка підвелася на кушетці і сіла, жадібно, на всі груди вдихаючи повітря; щоки у неї порожевіли, оченята щасливо блищали.

— Що, легко дихати тепер? — спитав я.

Вона мовчки кивнула головою.

— Ну, подякуй лікареві, скажи «спасибі!», — посміхнулася медична сестра, нахилиючи їй голову.

— Спа-си-бі! — прошепотіла дівчинка, з тихою ласкою дивлячись на мене з-під високо зведених брів.

Я повернувся в кімнату чергового, ліг спати, але заснути довго не міг: я, посміхаючись, дивився в п'їтму, і передо мною поставало щасливе дитяче личко, і чувся слабкий шепіт: «спа-си-бі!»

Справді, такі хвилини пом'якшують спогади про пройдений шлях і до деякої міри примиряють з ним; інакше не можна, а не було б першого, не було б і другого. Але все ж таки *оті перші*, — що їм до чужого благополуччя, купленого ціною їх власних мук? А скільки таких мук, скільки загублених життів лежить на шляху кожного лікаря? «Наші успіхи ідуть через гори трупів», з сумом зізнається Більрот в одному приватному листі.

Мені особливо яскраво пригадується моя перша трахеотомія; цей спогад кошмаром стоятиме передо мною все життя. Я багато разів був асистентом при трахеотоміях у товаришів, багато разів сам проробляв операцію на трупі. Нарешті якось мені дали змогу зробити її на живій дівчинці, якій інтубація перестала допомагати. Один лікар хлороформував хвору, другий — Стратонов, був асистентом у мене, кожної хвилини готовий стати на допомогу.

З першим же розрізом, який я провів по білому пухкому горлу дівчинки, я відчув, що неспроможний стримати хвилювання, яке охопило мене; руки мої злегка тремтіли.

— Не хвилюйтеся, все йде добре, — спокійно говорив Стратонов, обережно захоплюючи скривавлену фасцію своїм пінцетом поряд з моїм. — Гачки!.. Он ото щитовидна залоза, відділіть фасцію!.. Тупим шляхом ідіть!.. Так, добре!..

Я нарешті добрався зондом до трахеї, поквапливо розриваючи ним пухку клітчатку і відсторонюючи чорні набряклі вени.

— Обережніше, не натискайте так,— сказав Стратонов.— Отак ви всі кільця трахеї поламаєте! Не поспішайте!

Гладенькі хрящуваті кільця трахеї рівно рухалися під моїм пальцем разом з диханням дівчинки; я фіксував трахею гачком і зробив у ній розріз; з розрізу слабко засвистіло повітря.

— Розширювач!

Я ввів у розріз розширювач. Слава богу, зараз кінець! Але з-під розширювача не було чути того характерного шипіння, яке свідчить про вільний вихід повітря з трахеї.

— Ви мимо ввели розширювач, в середостіння! — раптом нервово гукнув Стратонов.

Я витяг розширювач і тремтячими від хвилювання руками ввів його вдруге, але знову не туди. Я все більше розгублювався. Глибокий проріз рани раз у раз заливався кров'ю, яку медична сестра швидко витирала ватною кулькою; на дні розрізу кров пінилася від повітря, що виходило з розрізаної трахеї; сама рана була потворна і нерівна, внизу її з'явився хід, прокладений моїм розширювачем. Медична сестра стояла із страдницьким обличчям, прикусивши губу; сиділка, що держала ноги дівчинки, низько опустила голову, щоб не бачити...

Стратонов взяв у мене розширювач і почав вводити його сам. Але і він довго не міг знайти розріз. З великими труднощами йому, нарешті, вдалось ввести розширювач; почувся шипіння, із трахеї з кашлем полетіли бризки кривавого слизу. Стратонов ввів канюлю, нахилився і почав трубочкою висмоктувати з трахеї кров.

— Колого, тут і пояснювати нічого, це само собою зрозуміло,— сказав він після закінчення операції,— розріз треба робити в самій середині трахеї, а ви якимсь способом умудрилися зробити його збоку; і навіть ви зробили такий великий розріз?

«Навіщо»! На трупі у мене і розрізи були потрібної довжини, і лежали вони точно посередині трахеї...

У оперованій утворився дифтерит рани. Пов'язку доводилося міняти двічі на день, температура весь час була близько сорока. У величезному нагноєному прорізі рани трубка не могла держатися щільно; доводилося туго тампо-

нувати навколо неї марлею, і все ж трубка держалася погано. Перев'язки робив Стратонов.

Одного разу, розкривши рану, ми побачили, що частина трахеї змертвіла. Це ще більше ускладнило справу. Позбавлена опори трубочка тепер, при введенні в розріз, впиралася просвітом у передню стінку трахеї, і дівчинка починала задихатися. Стратонов установив трубочку як слід і почав старанно обкладати її марлею і ватою. Дівчинка лежала, вирячивши страдницькі очі, з усіх сил тупаючи ніжками і намагаючися вирватися з рук сиділки, яка держала її; лице її корчилося від плачу, але плачу не було чути: у трахеотомованих повітря йде з легень у трубку, минаючи голосову щілину, і вони не можуть випустити ані звука. Перев'язка була дуже боляча, але серце у дівчинки працювало надто погано, щоб її можна було хлороформувати.

Нарешті Стратонов наклав пов'язку; дівчинка сіла; Стратонов допитливо глянув на неї.

— Дише все ж таки погано! — сказав він, нахмурившись, і знову почав поправляти трубочку.

Обличчя дівчинки перестало морщитися; вона сиділа спокійно і, неначе задумавшись, нерухомо дивилася вдалину поверх наших голів. Раптом почувся якийсь дивний, слабкий уривистий тріск... Міцно зціпивши щелепи, дівчинка скреготала зубами.

— Ну, Ньюшо, потерпи трошечки, — зараз не буде боляти! — страдницьким голосом промовив Стратонов, ніжно гладячи її по щоці.

Дівчинка широко розкритими, нерухомими очима дивилася в двері і продовжувала швидко скреготати зубами; у неї все в роті тріщало, неначе вона поквапливо розгризала карамель; це був моторошний звук; мені здавалось, що вона на крихти розгризала свої власні зуби і рот її повен каші з потрошених зубів.

Через три дні хвора померла. Я дав собі слово ніколи більше не робити трахеотомії.

Але чого ж я цим досяг? Товариші, які почали працювати одночасно зо мною, але менш м'якосерді, можуть тепер врятувати людині життя там, де я стою, безпорадно опустивши руки. Років через півтора після моєї першої і останньої трахеотомії в нашу лікарню під час мого чергування привезли робітника із Колпіна з сифілітичним звуженням гортані; звуження розвивалось поступово протягом місяця, і вже дві доби хворий майже зовсім не міг

дихати. Схудлий, із скуйовдженими пасмами рідкого волосся, з синювато-землистим обличчям, він сидів, схопившись руками за груди, дихаючи з тяжким хрипким шумом. Я послав по товариша, асистента-хірурга, і звелів відвести хворого в операційну.

Асистент оглянув його.

— Доведеться операцію зробити тобі, горло розрізати,— сказав він.

— Так, так, добре! Швидше тільки, бога ради! — з тугою промовив хворий, закивавши головою.

Поки готували інструменти, хворому дали вдихати кисень.

— Ну, лягай,— сказав товариш.

Хворий широко перехрестився і, підтримуваний служителями, поліз на операційний стіл. Поки ми мили йому шию, він увесь час дихав киснем. Я хотів взяти у нього трубку,— він з благанням ухопився за неї руками.

— Ще трохи, ще повітрям дайте подихати! — хрипко прошепотів він.

— Годі, годі! Зараз тобі легко буде! — сказав товариш.— Заплющ очі.

Хворий ще раз широко перехрестився і зажмурився.

Операція провадилась під кокаїном. Один-другий розріз, я розвів гачками краї рани, товариш розітнув персневидий хрящ,— і бризки кривавого слизу з кашлем полетіли з розрізу. Товариш увів трубку і наклав пов'язку.

— Готово! — сказав він.

Хворий підвівся, жадібно і глибоко вбираючи в груди повітря; він посміхався без краю радісно-зачудованою посмішкою і здивовано крутив головою.

— Що, брат, добре розпатрунили? — засміявся товариш.

І всі навколо сміялись; сміялись сестри, сиділки, служителі... А хворий, як і раніше, радо-здивовано посміхався і з беззвучним шепотом крутив головою, вражений чудесною могутністю нашої науки.

На другий день я зайшов у палату глянути на нього. Хворий зустрів мене тією ж самою радісно-зачудованою посмішкою.

— Як справи? — спитав я.

Він закивав головою і розвів руками, показуючи, як йому добре... Я вийшов з тяжким почуттям: я не міг би

врятувати його; коли б під рукою не було товариша, хворий загинув би.

І я думав: ні, бредня всі мої клятви! Що ж робити? Має рацію Більрот,— «наші успіхи йдуть через гори трупів». Іншого шляху немає. Треба вчитися, нічого бентежитися невдачами... Але в моїх вухах лунав скрегіт зубів дівчинки, яку я загубив, і я з розпачем відчував, що я не можу, не можу, що в мене не підіймається рука на нову операцію.

Що ж в даному разі належить робити? Адже я не розв'язав питання,— я просто утік від нього. Особисто я міг це зробити, але що було б, коли б так вчинили всі? Один старий лікар, завідувач хірургічного відділу N-ської лікарні, розповідав мені про ті муки, яких йому доводилося зазнавати, коли він дає оперувати молодому лікареві.— «Не можна не дати,— треба ж і їм вчитися, але як можу я бути спокійним, коли він от-от заїде ножем чорт зна куди?!»

І він відбирає ножа в оператора і закінчує операцію сам. Це дуже добросовісно, але... але від лікарів, які працювали у нього, я чув, що йти у його відділ не варт: хірург він добрий, тільки у нього нічого не навчишся. І це зрозуміло. Хірург, який так скрупульозно ставиться до своїх пацієнтів, не може бути хорошим учителем. Ось що, наприклад, розповідає один російський лікар-мандрівник про знаменитого Лістера, творця антисептики: «Лістер надто близько бере до серця інтереси свого хворого і надто високо ставить свою моральну відповідальність перед кожним оперованим. Ось чому Лістер мало коли довіряє своїм асистентам перев'язку артерій, і взагалі всі маніпуляції, що стосуються безпосередньо оперованого, він виконує власноручно. Тому його молоді асистенти не мають достатнього оперативного вміння».

Якщо думати лише про кожного хворого, то інше ставлення до справи і неможливе. Той самий мандрівник,— проф. А. С. Таубер,— розповідаючи про німецькі клініки, зауважує: «Величезна різниця в перебігу ран спостерігається в клініках між ампутаціями, зробленими молодими асистентами, і зробленими вмілою і досвідченою рукою професора; перші часто-густо пошкоджують тканини, мнуть нерви, надто коротко надрізають м'язи або високо оголюють артеріальні судини від їх місць,— всі ці моменти несприятливі для швидкого загоювання ампутаційної рани».

Чи потрібні ще докази на користь тієї істини, що без досвіду не можна стати вмілим оператором? Де ж тут вихід? З точки зору лікаря можна ще примиритися з цим: «все одно, нічого не вдієш». Та коли я уявляю себе пацієнтом, що лягає під ніж хірурга, який робить свою першу операцію,— я не можу задовольнитися таким рішенням, я усвідомлюю, що має бути інший вихід, що б не сталося.

На один з таких виходів вказав ще в тридцятих роках відомий французький фізіолог Мажанді. «Хороший хірург анатомічного театру,— говорить він,— не завжди буде хорошим госпітальним хірургом. Він кожної хвилини може наразитися на тяжку помилку, перш ніж набуде уміння оперувати з певністю. Уміння це зможе дати йому лише довга практика, тимчасом як він повинен би набути її з самого початку, коли б його освітою краще керували. Найбільша провина лягає на спосіб навчання, який ще й досі практикується у наших школах. Учні переходять безпосередньо від мертвої природи до живої, вони змушені набувати досвідченість за рахунок гуманності, за рахунок життя собі подібних. Панове! Перш ніж звертатися до людини,— хіба у нас немає істот, які повинні мати в наших очах менше цінності і на яких дозволено робити свої перші спроби? Я хотів би, щоб на додаток до медичної освіти у нас вимагали уміння оперувати на живих тваринах. Хто звик до такого роду операцій, той сміється з труднощів, перед якими безпорадно спиняється стільки хірургів».

Цю пораду Мажанді дуже легко здійснити; а проте і донині її ніде не запроваджують у життя. Винаходячи якунебудь нову операцію, хірург здебільшого проробляє спочатку її над тваринами. Але, наскільки мені відомо, ніде в світі не заведено такого звичаю, щоб молодого хірурга допускали до операції на живій людині лише після того, як він набуде достатньої досвідченості у вправах над живими тваринами. Та й як вимагати цього, коли у нього не завжди операціям на живій людині передують достатня підготовка навіть в операціях на трупі. В тридцятих роках хірург, що вивчав анатомію, викликав зневажливий сміх. Ось що, наприклад, говорив професор хірургії Діфенбах про молодого французького хірурга Вельпо: «Це якийсь анатомічний хірург». «На думку Діфенбаха,— говорить Пирогов,— це була найгірша рекомендація для хірурга».

Так було в тридцятих роках, а ось що розповідає про сучасних хірургів вже згаданий вище професор А. С. Таубер: «В Німеччині звичайно молоді асистенти хірургічних клінік навчаються оперувати не на мертвому тілі, а на живому. Ніхто не буде заперечувати того, що жива кров, яка струмує під ударами ножа, або здригання живих м'язів під час оперування розвивають в молодого оператора сміливість, кмітливість і впевненість в своїх діях: але, з другого боку, я гадаю, не підлягає ніякому сумніву, що такі справи недосвідченої руки в операції на живому — негуманні і негідні із завданнями лікаря взагалі».

Мені здається, що лише найсуворіше і систематичне проведено в життя правила, рекомендованого Мажанді, могло б хоч до певної міри врятувати хворих від необхідності платити своєю кров'ю і життям за вирощення умілих хірургів. Але все ж таки це тільки до певної міри. Коли можна визнати хірурга «достатньо» досвідченим? Де для цього межа?

В 1873 році, будучи на вершині своєї слави і досвідченості, Більрот писав одній своїй давній знайомій: «У мене багато оперованих і ще більше таких, яких маю оперувати; їм віддаю всі свої думки; рік у рік більше їх кількість, тягар стає все важчим і важчим. Годину тому я пішов до однієї славної жінки, яку я вчора оперував,— страшна операція... Яким поглядом дивилася вона на мене сьогодні ввечері! «Чи житиму я?» Я сподіваюсь, вона залишиться живою, але наше вміння таке недосконале! Сторіччя нагромадженого знання і досвіду хотів би я мати за собою,— тоді, можливо, я міг би дещо зробити. Але так, як тепер,— успіхи наші просуваються досить повільно, і те незначне, чого досягає один, так тяжко передати іншим! Той, хто одержує, повинен найважливіше зробити сам».

Хірургія є мистецтво, і, як таке, вона найбільше вимагає творчості і найменше мириться з шаблоном. Де шаблон — помилка нема, де творчість, там щохвилини можлива помилка. Довгим шляхом таких помилок та промахів і виробляється майстер, а шлях цей лежить знову ж таки через «гори трупів»... Той самий Більрот, молодим доцентом хірургії, писав до свого вчителя Баума про одного хворого, якому він протягом одного тижня зробив три рази насильне витягання ноги, не підозріваючи, що головка стегна переламана. «Вплив витягання на запалені частини був, зрозу-

міло, надзвичайно згубний: сталася гангрена і смерть... Випадок був для мене дуже повчальний, бо він, як і багато інших, навчив мене, *чого не треба робити*. Але це, зрозуміло, «entre nous».

Яскраву картину процесу вироблення досвідченості дав Пирогов у своїх «Анналах Дерптської хірургічної клініки». Книга видана була наприкінці тридцятих років німецькою мовою, і поява її була цілою подією. З одвертістю генія він розповів у цій «сповіді практичного лікаря» про всі свої помилки і промахи, які він зробив, коли завідував клінікою. Те, про що інші наважувалися повідомляти лише в приватних листах, «entre nous»,— Пирогов, на загальний конфуз і спокусу, оповістив на увесь світ. Картина, яку він намалював, вийшла різюча.

Отже, все це речі цілком неминучі, і ніякого виходу звідси нема. Так воно й залишиться: перед неминучістю цього мусять змовкнути навіть терзання совісті. І все ж сам я нізащо не згодився б бути жертвою цієї неминучості, і ніхто із жертв не хоче бути жертвою... І скільки таких проклятих питань у цій страшній науці, де кроку не можна ступити, не наштотхнувшись на живу людину!

VII

В 1886 році бухарестський професор Петреску запропонував лікувати крупозне запалення легень більшими (разів у десять проти уживаних) дозами наперстянки. За його довгорічними спостереженнями, смертність при такому лікуванні з 20—30% знижувалася до 3%, хвороба обривалась і зникала, «як від помаху чарівного жезла». Доповідь Петреску про його спосіб в Паризькій Медичній Академії звернула на себе загальну увагу,— наслідки, про які він повідомив, справді були різючі. Спосіб почали вживати інші лікарі — і здебільшого залишилися ним задоволені.

Я завідував у той час палатою, де лежали хворі на крупозну пнеймонію. Приваблений згаданими повідомленнями, я, за згодою старшого ординатора, вирішив вдатися до способу Петреску. Саме перед цим я прочитав у «Больничной Газете Боткина» статтю д-ра Рехтзамера про цей спосіб. Хоч він і вважав, що сподівання Петреску дещо перебільшені, але не заперечував, що дехто з його хворих одужав лише завдяки застосованому способу Петреску; на думку

автора, спосіб цей можна б рекомендувати як останній засіб у важких випадках при лікуванні алкоголиків та старих людей. «Ні в одному з моїх випадків,—додавав д-р Рехтзамер,— я не міг констатувати смерті хворого саме від отруєння наперстянкою».

В мою палату був покладений на другий день хвороби старик-штукатур; вся його права легеня була суцільно уражена; він дихав дуже часто, стогнав і метався; жінка його розповіла, що він з дитинства дуже п'є. Випадок був підхожий, і я призначив хворому наперстянку за Петреску.

Підписуючи свій рецепт, я мимохіть спинився,— так він вразив мене своєю незвичайністю. На ньому стояло:

Rp. Inf. fol. Digitalis ex 8,0 (I) : 200,0.

Ds. Через годину (I) по столовій ложці.

Це значить: настій двохсот грамів води на восьми грамах наперстянки, а знаки оклику, за вимогою закону, призначені для аптекаря: найбільша кількість листя наперстянки, яку можна без шкоди дати протягом доби людині, визначається в 0,6 грама; отже, ті знаки оклику і повідомляють аптекаря, що, прописавши свою страховинну дозу, я не помилився, а діяв цілком свідомо... Я перечитував свій рецепт,—і ці знаки оклику дивилися на мене задьористо і неначе з викликом говорили: еге ж, давати людині більше шести десятих грама наперстянки не можна, якщо не хочеш отруїти її,— а ти призначаєш кількість у тринадцять разів більше дозволеної!»

Я вийшов із лікарні, а знаки оклику мого рецепта невідступно стояли у мене перед очима. Мені згадувались слова д-ра Рехтзамера: «ні в одному з моїх випадків я не міг констатувати смерті хворого саме від отруєння наперстянкою».— Ну, а коли мені на долю випаде сумна необхідність «констатувати смерть від отруєння наперстянкою»,—наперстянкою, виписуючи яку, я сам ставив такі красномовні окличні знаки?

На другий день хворому стало гірше; він тупо дивився на мене потьмареними очима, кінчик його носа посинів, пульс був, як і раніше, посилений, і з'явилися перебої. Від чого все це,— від наперстянки, чи незалежно від неї? У хворого серце було слабке, і оті перебої могли виникнути внаслідок природних процесів, з якими наперстянка ще не встигла справитися.

«А коли це від наперстянки?» промайнула у мене думка.

Я придушив у собі цю думку: адже чимало лікарів випробували спосіб і прийшли до висновку, що він діє добре. Я знову виписав хворому наперстянку.

Через два дні хворий помер від приглушення та збільшення серцевої слабкості. Біля воріт лікарні я зустрів його жінку; вона йшла з покійницької, низько насунувши хустку на запухлі очі, і щось глухо говорила собі під ніс. З неясним почуттям сорому і страху перечитував я скорбний аркуш померлого: докладний щоденний опис перебігу хвороби, яка все ускладнювалась, рецепти, засіяні знаками оклику, і наприкінці — лаконічна приписка чергового лікаря: «О другій годині ночі хворий помер»... Мені було дивно,— в якому маячінні діяв я, призначаючи таке лікування, неперевірене, зухвале? Можливо, хворий все одно б помер, та чи можу я поручитися, що смерть не спричинено тією страховинною кількістю сильно діючої наперстянки, яку я ввів йому в кров? І це тоді, коли для боротьби з хворобою потрібні були всі сили організму... Незабаром я прочитав у «Враче» статтю д-ра Рубеля, який, старанно розглянувши свої власні експерименти, експерименти Петреску, його учнів і прихильників, неспростовно довів, що «спосіб Петреску завдає в багатьох випадках явної, інколи навіть загрозливої для життя шкоди, і можна лише порадити якомога швидше залишити його на цілковите забуття».

Я вирішив надалі давати своїм хворим лише ліки, перевірені і безсумнівні. Чим більше я тепер знайомився з поточною медичною літературою, тим все більше упевнювався в правильності свого рішення. Передо мною розкрилось щось страхітливе. Кожен номер лікарської газети містив повідомлення про десятки нових ліків, так тиждень у тиждень, місяць у місяць; це був якийсь величезний, шалений, нескінченний потік, при погляді на який розбігалися очі: нові ліки, нові дози, нові способи введення їх, нові операції, і тут-таки відомості про десятки і сотні випадків, коли загублено людське здоров'я й життя.

Деякі з нововведень, як бульбашки на воді, підскакували і відразу ж лопалися, залишаючи за собою один-другий труп. Проф. Мерінг, змушуючи тварин вдихати пентал, прийшов до висновку, що речовина ця являє собою дуже добрий присипляючий засіб. Після цього д-р Голлендер випробував пентал на своїх хворих і дістав блискучі наслідки.

На з'їзді природознавців і лікарів у Галле, у вересні 1891 року, він дав про пентал найзахопленіший відзвів. «Нині,— заявив Голлендер,— пентал, що при певності дії дає наддивовижу хороше самопочуття після наркозу, являє собою найкращий знеболюючий засіб для короткочасних операцій: він не дає поганих наслідків, і застосування його не являє ніякої небезпеки; пентал не справляє ніякого шкідливого впливу ні на серце, ні на дихання»... Широко почали випробовувати пентал. Через півроку д-р Геглер повідомив, що в одного міцного чоловіка пентал викликав задишку з синоюю і кінець кінцем зупинення дихання; хворого пощастило врятувати лише завдяки вжитим енергійним заходам оживлення. Через два місяці після цього в Ольмюці померла від вдихання пенталу дама, у якої збирались вирвати зуб. Приблизно в цей саме час «Англійський зуболікарський журнал» повідомив, що після вдихання десяти крапель пенталу померла 33-річна жінка, в якої боліли зуби. У д-ра Зіка померли від пенталу двоє — здоровий, міцний чоловік і молода дівчина з ураженням тазо-стегнового суглоба, а загалом міцна й здорова... Минуло лише півтора року після повідомлення Голлендера. На з'їзді німецьких хірургів професор Гурльт виступав з доповіддю про порівняльну смертність при різних знеболюючих засобах. Спираючись на величезний статистичний матеріал, він довів, що в той час, як ефір, окис азоту, бромистий етіль і хлороформ дають одну смерть на тисячі й десятки тисяч випадків, пентал дає одну смерть на 199 випадків. «Від наркозу пенталом,— цілком обгрунтовано зробив висновок професор Гурльт,— за тими даними, які ми досі маємо, належить просто застерегти». І пентал без сліду зник із практики...

А хто не пам'ятає переможної ходи і ганебного краху кохівського туберкуліну? Тисячам туберкульозних щедро впорскувався цей уславлений туберкулін, і через два роки з'ясувалося незаперечно, що він нічого не дає, крім шкоди.

Така була історія тих із пропонованих засобів, які після випробування виявили свою непридатність. Доля інших нових засобів була кращою; вони виходили з випробування зміцнілими і визнаними, з точно визначеними показниками і протипоказниками; і все ж шлях їх ішов через втрачене здоров'я й життя людей.

Серед жителів багатьох гористих місцевостей поширена своєрідна хвороба — зоб, яка полягає в опуханні щитовидної залози, що лежить над нижньою частиною горла. Серед

різних способів лікування зобу було, між іншим, запропоновано вирізування всієї щитовидної залози. Наслідки цієї операції, як виявилось, були дуже хороші: хворі виписувалися здоровими; позбавлення щитовидної залози (призначення якої тоді було зовсім невідоме), очевидно, не викликало ніяких шкідливих наслідків. Та ось в 1883 році бернський професор Кохер опублікував статтю, де повідомив про таке. Він зробив тридцять чотири цілковитих вилучення зоба і був дуже задоволений наслідками; але якось один його знайомий лікар розповів йому, що він лікує дівчину, якій дев'ять років тому Кохер вирізав зоб; лікар цей рекомендував Кохеру подивитися на хвору тепер. І от що побачив Кохер: у хворої була менша сестра; дев'ять років тому обидві вони були такі схожі одна на одну, що їх часто плутали. «За ці дев'ять років,— розповідає Кохер,— молодша сестра перетворилася на повну здоров'я гарненьку дівчину, оперована ж залишилася маленькою і має огидний вигляд напівідіотки». Тоді Кохер вирішив зібрати довідки про долю всіх оперованих ним зобатих. Всі 28 чоловік, яким було зроблене лише часткове вирізування щитовидної залози, перебували при цілковитому здоров'ї; з вісімнадцяти ж чоловік, у яких була вирізана вся залоза, здорових було лише двоє; інші являли собою своєрідний комплекс симптомів, які Кохер характеризував так: «затримання росту, велика голова, шишкуватий ніс, товсті губи, незграбне тіло, неповороткість думки і язика при дужій мускулатурі,— все це безсумнівно свідчить про близьке споріднення описаної хвороби з ідіотизмом і кретинізмом». Тимчасом декому з оперованих зоб завдавав зовсім незначних незручностей, і операцію було зроблено майже з косметичною метою; а наслідок — ідіотизм... Згодом думка Кохера про зв'язок зазначених симптомів з вирізуванням щитовидних залоз викликала заперечення, та проте нині жоден хірург не наважиться на цілковите вилучення щитовидної залози, коли її захворювання не загрожує хворому безпосередньо неминучою смертю.

В 1884 році Коллер запровадив у загальний вжиток один із найдорогоцінніших лікарських засобів — кокаїн, який викликає просто ідеальне місцеве обезболювання. Через два роки петербурзький професор Коломнін, готуючися зробити одній жінці операцію, ввів їй у пряму кишку розчин кокаїну. Раптом хвора посиніла, у неї з'явилися судороги, і через півгодини вона померла при явищах отруєння кокаїном. Професор Коломнін приїхав додому, замкнувся у себе в ка-

бінеті і застрелився... Тепер, перечитуючи повідомлення про кокаїн за перші роки після його запровадження, дивуєшся, в яких великих дозах його призначали: проф. Коломнін, наприклад, ввів своїй хворій щось з півтора грама кокаїну; і такі дози тоді давалися часто; Гузман вважав, що смертельна доза кокаїну для дорослої людини мусить бути «дуже велика». Гіркий досвід Коломніна та інших навчив нас, що доза ця, навпаки, дуже невеличка, що не можна вводити в організм людини більше шести сотих грама кокаїну; ця доза в двадцять п'ять разів менша за ту, яку призначив своїй хворій нещасний Коломнін.

Висновок з усього цього був для мене ясний; я буду надалі вживати лише ті ліки, які безумовно випробувані і не загрожують моїм хворим ніякою шкодою.

Років з три тому я лікував одну учительку, хвору на сухоти. В той час стало відомо, що Роберт Кох, який і далі працював над своїм скомпрометованим туберкуліном, удосконалив його і застосовує знову. Хвора звернулася до мене, чи не спробувати їй впорснути і собі того «очищеного» туберкуліну.

— Почекайте,— відповів я.— Хай раніше з'ясується, чи справді він став набагато кращий від старого.

Я діяв цілком сумлінно. Але у мене виникло запитання: на кому ж це має з'ясуватися? Десь там, за моїми очима, справа з'ясовується на тих-таки хворих, і, коли виявиться, що ліки придатні... я благополучно почну призначати їх своїм хворим, як призначаю тепер отой цінний незамінний кокаїн. Але що було б, коли б усі лікарі дивилися на справу так, як оце я?

Ми ще дуже мало знаємо людський організм і закони, що ним керують. Застосовуючи новий засіб, лікар може заздалегідь лише з більшою чи меншою імовірністю передбачити, як діятиме цей засіб; можливо, він буде корисний; та коли він і нічого не дасть, крім шкоди, то все ж таки дивуватися нічого; робота провадиться наосліп, і треба бути готовим до всіляких несподіванок. До певної міри можливість таких несподіванок меншає завдяки тому, що засоби спочатку випробовуються на тваринах; це величезна підтримка; але організми тварин і людини все-таки надто різні, і безпомилково переносити висновок, одержаний від перших, на других не можна. І ось до людини підходять лише з певною можливістю, що даний засіб допоможе їй або принаймні не пошкодить; тут завжди більший чи менший ризик,

розрахунки можуть не справдитись, і до того ж це не завжди видно зразу: клінічне спостереження важке і складне; часто трапляється, що засіб довго дає хороше враження, а потім виявляється, що це був лише наслідок самонавіяння.

Шляхом цього постійного і безперервного ризику, блукаючи в п'їтьмі, помиляючись і зрікаючись своїх помилок, медицина й здобула більшість із того, чим вона тепер справедливо пишається. Не було б ризику, не було б і прогресу; про це свідчить вся історія лікарської науки.

В першій половині дев'ятнадцятого сторіччя опухи яєчників у жінок лікувалися внутрішніми засобами; спроби усувати опухи оперативним шляхом за допомогою розтину живота (оваріотомія) кінчалися так сумно, що коли б я писав свої записки півсторіччя тому, то навів би ці спроби, як приклад злочинного лікарського експериментування на людях. У той час в Англії жив молодий хірург Спенсер Уельс. Йому доводилося бути асистентом при оваріотоміях, і він виніс враження, що операція ця просто недозволена. Згодом йому довелося як хірургові брати участь в Кримській кампанії; там він бачив багато ран живота, стежив за їх перебігом. Повернувшись у 1856 році в Лондон, Спенсер Уельс відчував уже значно менший страх перед такими ранами. Тепер йому здавалося, що при вмілому оперуванні оваріотомія може дати добрі наслідки. Тимчасом вона викликала в усіх таку недовіру, що лікарі називали її «убійчою» операцією, а судові прокурори прямо заявляли про необхідність притягати подібних операторів до суду. Незважаючи на це, Спенсер Уельс вирішив при першій зручній нагоді рискнути на операцію. Трапилася незабаром і нагода. Уельс провів оваріотомію... Оперована померла.

«Я думаю,— розповідає Спенсер Уельс,— тяжко собі уявити становище складніше за те, в якому я опинився. Перша моя спроба зазнала цілковитої невдачі; не лише в інших, а і в мене самого вона посилювала побоювання, що я йду шляхом досить-таки сумної слави. Все було проти мене. Лікарська преса якнайенергійніше картала операцію, в медичних товариствах її рішуче засуджували люди найвищого авторитету». А проте Спенсер Уельс продовжував оперувати, і дедалі успішніше. Ставлення до операції по троху почало змінюватися. «Вже в 1864 році оваріотомія була всюди визнана цілком законною операцією, а ще трохи згодом її було оголошено триумфом сучасної хірургії»...

Так розповідав у вісімдесятих роках вкритий всесвітньою славою Спенсер Уельс, один із благодійників людства, завдяки операції якого було врятоване життя десяткам тисяч жінок. Хто докорятиме йому за сміливість? Переможця не судять.

Коли у Пирогова під старість утворився рак верхньої щелепи, д-р Виводцев, що лікував його, звернувся до Більрота з пропозицією зробити Пирогову операцію. Більрот, ознайомившись із станом справ, не наважився на операцію. «Я тепер уже не той безстрашний і сміливий оператор, яким ви мене знали в Цюріху,— писав він Виводцеву.— Тепер, коли треба вдатись до операції, я завжди ставлю собі запитання: *чи допущу я на собі операцію, яку хочу зробити на хворому?*» Отже, раніше Більрот робив на хворих операції, яких на собі зробити не дозволив би? Звичайно. Інакше ми не мали б ряду тих нових блискучих операцій, якими ми завдячуємо Більроту.

Виявляється, що вихід зовсім не такий простий і ясний, як мені здавалось. «Призначати лише випробуване»... Поки я застосовую це правило лише до себе самого, я вважаю його хорошим і єдино можливим; та коли я уявляю собі, що цього правила почнуть додержуватися всі, я бачу, що такий спосіб дій веде не лише до загибелі медицини, але й до цілковитого безглуздя. «Ви кажете,— писав недавно померлий прославлений французький хірург Пеан,— ви кажете, що можна застосовувати лише ті засоби, які були попередньо перевірені на людях; але ж це — аргумент, який спростовує себе; коли б, собі на лихо, медицина надумала йти за ним, то вона засудила б себе на чистісінький емпіризм, на викінчену догматичну традицію. Експерименти на тваринах придалися б тільки для спекулятивних досліджень; ветеринарна медицина, звичайно, мала б від цих експериментів багато користі, але медицині людській з ними нічого було б робити».

І справді, на що перетворилася б тоді медицина? Нових, ще невипробуваних засобів застосовувати не можна; одмовлятися від засобів, уже визнаних, теж не можна: той лікар, який не лікував би сифілісу ртуттю, був би, з цієї точки зору, не менше винний, ніж той, що почав би лікувати згадану хворобу якимсь невипробуваним засобом; щоб зректися старого, потрібна така ж сміливість, як і для запровадження нового; тимчасом історія медицини свідчить, що теперішня наука наша, незважаючи на всі її блискучі пози-

тивні надбання, все-таки найбільше, користуючись висловом Мажанді, збагатилася саме своїми втратами. І внаслідок сталося б ось що: практична медицина цілком залякла б аж до того далекого часу, коли людський організм буде цілковито пізнаний наукою і коли дію вживаного нового засобу можна буде заздалегідь передбачити в усіх її подробицях. А тимчасом люди з усіх боків благають медицину: «Допоможи ж! Чому ти так мало допомагаєш?»

Моє становище є у найвищій мірі дивне. Я весь час хочу лише одного: не шкодити хворому, який звертається до мене по допомогу; правило це, здається, таке елементарне й обов'язкове, що проти нього не можна і заперечувати; тимчасом додержання його систематично прирікає мене в усьому на цілковиту невмілість і повний застій. Кожну дорогу мені заступає жива людина; я бачу її — і повертаю назад. Душевний спокій свій я цим, зрозуміло, рятую, але питання залишається, як і раніше, невирішеним.

Так і з питанням, яке тут розглядається. Де вихід? Де межа припустимого? Я не знаю. А тимчасом саме сьогодні ці питання особливо невідкладні. Створенням бактеріології закінчилася велика епоха капітальних відкриттів у галузі медицини, і настало тимчасове затишшя. І, як завжди в такі часи, голову підводить емпірія, і практика наводнюється цілим морем всіляких нових засобів; без кінця і без передишки пропонуються все нові й нові хімічні речовини — анезін, косапрін, голокаїн, кріофін, мідрол, фезін і тисячі інших. Хворим впорскують різноманітні бактерійні токсини й антитоксини, витяжки з усіх можливих тваринних органів; винаходяться всілякі операції, криваві й некриваві. Можливо, від усього цього урагану для нас залишиться багато корисних засобів, та жах бере, коли подумаєш, якою ціною це купується, і моторошно стає за хворих, які, немов метелики на вогонь, нестримно, часто всупереч умовлянням лікарів, пориваються назустріч цьому ураганові.

Якось, незабаром після приїзду в Петербург, мені довелося бути у одній своєї старенької тітки, генеральші. Вона почала мені розповідати про свої численні хвороби — серцебиття, біль під грудьми, нервові тики і тяжке безсоння.

— Мені мій лікар приписав від безсоння новий засіб... *Найновіший!* Ти його, мабуть, і не знаєш ще... Як його? Хлоралоз... Не хлоралгідрат, — той діє на серце, — а цей цілком нешкідливий: удосконалений хлоралгідрат.

І вона принесла красиву коробочку з облатками, прописаними їй модним лікарем, і з торжеством показала мені рецепт...

«Сердешна ти, сердешна!» подумав я.

VIII

Від питань, заплутаних і важких, на які не знаєш, як відповісти, перед котрими спиняєшся зовсім безпорадний, мені доводиться тепер перейти до питання, на яке можлива лише одна, зовсім певна, відповідь. Тут грубо і свідомо не хочуть знати людини, яку приносять в жертву науці,—

Задля майбутнього ллється тут кров,
Нема тут сучасного,— к чорту любов!

З важким почуттям розпочав я цей розділ, та що робити? З пісні слова не викинеш.

Я маю на увазі лікарські експерименти на живих людях.

В подальшому викладі я по можливості точно буду зазначати першоджерела, щоб читач сам міг перевірити дані, про які я розповідаю. Я обмежуся при цьому лише однією галуззю венеричних хвороб; незважаючи на делікатність предмета, мені доводиться спинитися саме на цій галузі, бо вона особливо багата на такого роду факти: річ у тому, що венеричні хвороби припали лише на долю людини і ні одна з них не прищеплюється тваринам; тому чимало питань, які в інших галузях медицини розв'язуються шляхом прищеплень тваринам, у венерології можуть бути розв'язані лише через прищеплення людям. І венерологи не спинилися перед цим: буквально кожен крок вперед в їх науці запламований злочинами.

Існує, як відомо, три венеричні хвороби: гонорея, м'яка виразка і сифіліс. Почну з першої.

Специфічний мікроорганізм, що обумовлює гонорею, був відкритий Нейсером в 1879 році. Його зразково поставлені експерименти доводили з великою імовірністю, що відкритий ним «гонокок» і є специфічний збудник гонореї. Але з цілковитою переконливістю довести специфічність якогонебудь мікроорганізму можливо в бактеріології лише шляхом прищеплення: якщо, прищеплюючи тварині чистий розплід мікроорганізму, ми одержуємо певну хворобу, то цей

мікроорганізм і є збудником даної хвороби. На жаль, ні одна з тверин, як ми знаємо, не сприйнятлива до гонорей. Доводилося або залишати відкриття під сумнівом, або вда- тись до прищеплення людям. Сам Нейсер віддав перевагу першому.

Послідовники його були не такі делікатні. Перший, хто прищепив людині гонокок, був д-р *Макс Бокгарт*, асистент професора Рінекера. «Пан таємний радник фон-Рінекер,— пише Бокгарт,— завжди додержувався того погляду, що виявлення причин венеричних хвороб можна досягти лише шляхом прищеплення людям»¹. За пропозицією свого пат- рона, Бокгарт прищепив чисту культуру гонокока одному хворому, що хворів на прогресивний параліч і перебував в останній стадії хвороби; у нього вже кілька місяців тому зникла чутливість, пролежні більшали з кожним днем, і не- забаром можна було сподіватися смертельного кінця. При- щеплення вдалось, але виділення гною було дуже незначне. Щоб посилити виділення, хворому було дано півлітра пива. «Успіх був блискучий,— пише Бокгарт.— Гноєвиділення стало дуже великим... Через десять днів після прищеплення хворий помер в паралітичному випадку. Розтин показав, між іншим, гостре гонорейне запалення сечового каналу і міхура з початками омертвіння останнього і велику кількість наривів у правій нирці; в гною цих наривів знайдено чис- ленні гонококи»².

Спосіб чистого розплоду, вжитий Бокгартом, був дуже недосконалий, і його експеримент великого наукового зна- чення не мав. Перша, без сумніву чиста, культура гонокока була одержана д-ром *Ернстом Буммом*³. Щоб довести її специфічність, Бумм вушком платинової дротини прищепив культуру на сечовий канал жінки, сечополові шляхи якої при повторному дослідженні виявлено нормальними. Роз- винувся типовий уретрит, на вилікування якого було витра- чено шість тижнів (о. с., р. 147). Досліджуючи різні особли-

¹ Beitrag zur Aetiologie des Harnröhrentrippers. *Vierteljahrscr.* 1 für Dermatol. und Syphilis, 1883, р. 7. (Нарис «Про походження трипера сечового каналу», тримісячник «Дерматология и сифилис», 1883, стор. 7.— *Ред.*.)

² Там же, стор. 7—10.

³ *E. Bumm.* Der Mikroorganismus der gonorrhoeischen Schleimhauterkrankungen, 2 Ausg. Wiesbaden, 1887. (*Е. Бумм*, Збудник гонорейного захворювання слизової оболонки, 2-ге вид., Вісбаден, 1887.— *Ред.*.)

вості своїх розплодів, Бумм в такий самий спосіб прищепив гонокок ще іншій жінці. Результат дістав той самий, що і в перший раз (р. 150).

Зауважимо, що вже понад двадцять п'ять років тому Неггерат довів, які тяжкі і серйозні наслідки, особливо у жінок, викликає ота «безневинна» гонорея, про яку неукі ще й досі говорять із посмішкою; в науці розбіжностей щодо цього давно вже немає. От що, наприклад, говорить такий авторитетний спеціаліст з даного предмета, як уже згаданий нами Нейсер: «Я, не вагаючись, заявляю, що своїми наслідками гонорея є хвороба набагато небезпечніша (ungleichschlimmere), ніж сифіліс, і думаю, що в цьому зо мною погодяться особливо всі гінекологи»¹. А втім, і сам Бумм у передмові до своєї праці заявляє, що «гонорейне зараження є однією із найважливіших причин тяжких захворювань статевих органів»²,— що не перешкодило йому, проте, накликати небезпеку такго захворювання на двох своїх пацієнток. Щоправда, за словами Бумма, в його експериментах «було вжито всіх (?) засобів остороги проти зараження статевих органів», але річ у тому, що ці «всі» засоби вкрай ненадійні. Крім того, до дуже тяжких наслідків може призвести гонорейне захворювання і самих сечових шляхів.

Дальший крок вперед у культивуванні гонокока зробив д-р Ернст Вертгейм³, якому пощастило одержати чисту культуру на пластинках. «Для вірності доказів того,— пише Вертгейм,— що колонії, які ростуть на пластинках, є колонії нейсерового гонокока, природно, треба було зробити прищеплення на сечовий канал людини»⁴. Вертгейм прищепив свої культури чотирьом хворим-паралітикам і одному ідіоту, тридцятидворічному Ш. У ідіота Ш. «досить сильна гное-

¹ Prof. Al. Neisser, Ueber die Nothwendigkeit von Spezialkliniken für Haut- und venerische Kranke. Klinisches Jahrbuch. Bd. 11, p. 199. (Проф. Ал. Нейсер. Про потребу спеціальних клінік шкірних і венеричних хвороб. «Клінічний щорічник», т. 11, стор. 199.—Ред.).

² О. с., р. IV. (Цитований твір, стор. IV.—Ред.).

³ Попеодне повідомлення в Deutsche med. Wochenschrift, 1891, № 50 «Reinzüchtung des Gonococcus Neisser mittels des Plattenverfahrens». Докладна стаття в Archiv für Gynäkologie, Bd. 42, 1892 «Die ascendirende Gonorrhoe beim Weibe». (В «Німецькому медичному щотижневнику», 1891, № 50 «Чиста культура гонокока на пластинках в середовищі Нейсера». Докладна стаття в «Архіві гінекології», т. 42, 1892 «Зростаюча гонорея у жінок».—Ред.).

⁴ D. med. Woch. (Медичний щотижневик.—Ред.).

теча» помічалась ще і через два місяці після прищеплення¹. Дальших експериментів Вертгейм не робив «за браком відповідного матеріалу»².

Така далеко ще не повна історія гонореї з точки зору, яка нас цікавить. Тепер мені належало б перейти до прищеплень м'якої виразки, але на них я спинятися не буду; по-перше, прищеплення ці за своїми наслідками порівняно невинні; дослідник прищепить хворому виразку на плече, стегно чи живіт і через тиждень залікує; по-друге, прищеплення м'якої виразки такі численні, що опису їх довелося б присвятити кілька друкованих аркушів; такі прищеплення робили Гунтер, Рікор, Ролле, Бюзене, Надо, Коллер'є, Ліндвурм, де-Лука, Манніно, В. Бек, Штраус, Гюббенет, Береншпрунг, Дюкре, Крефтінг, Спічка і багато, багато інших.

Перейдемо до сифілісу. Не заглиблюючись далеко в старовину, я викладу його історію лише з часів прославленого французького сифілідолога Філіппа Рікора. Рікор розв'язав багато темних питань своєї науки і цілковито перебудував усю споруду венерології. Але і в нього, звичайно, не обійшлося без помилок. Однією з таких дуже сумних помилок було твердження Рікора, що сифіліс у своїй другій стадії незаразливий. Причиною цієї помилки було те, що Рікор, який зробив безліч прищеплень *венеричним хворим*, не наважився експериментувати над здоровими³. Історію спростування цієї помилки Рікора ми тепер і розглянемо.

Одним з перших висловився за заразливість вторинних явищ сифілісу дублінський лікар Вільям Уоллес у своїх прославлених «Клінічних лекціях про венеричні хвороби». Лекції ці відомі тією класичною безсоромністю, з якою Уоллес розповідає про свої розбишацькі експерименти з прищепленням сифілісу здоровим людям. «Операцію прищеплення,— розповідає він,— я роблю одним із трьох способів: або я роблю укол ланцетом і накладаю на ран-

¹ Archiv, pp. 17, 28, 33—34, 37, 39. (Архів, стор. 17, 28, 33—34, 37, 39.—Ред.).

² Зауважу, що той-таки Вертгейм два рази впорснув собі під шкіру чисті розплати гонококів,—обидва рази з позитивними наслідками.

³ З цього приводу цілком справедливо зауважує Рінекер: «Незрозуміло, чому Рікор з таким безумовним осудом ставився до прищеплень здоровим людям; зробивши таку велику кількість експериментів, не міг не знати він, що й прищеплення хворим не такі вже завжди небезпечні для них». В загальній сумі Рікор зробив до *семисот* прищеплень гонореї, м'якої виразки і сифілісу.

ку виділення виразки чи кондиломи; або здіймаю шкірку нарівним пластирем і вкриваю оголену поверхню корп'єю, змоченою гноєм; або, нарешті, зчищаю шкірку тертям пальця, обгорнутого в рушник, і на оголену поверхню накладаю гній. Наслідки при всіх трьох способах були однакові»¹.

В подальших лекціях Уоллес докладно розповідає про прищеплення, які він зробив п'ятьом здоровим людям віком від 19 до 35 років. У всіх розвинувся характерний сифіліс². «Наведені факти,— говорить Уоллес у двадцять другій лекції,— є лише частиною, і до того дуже незначною частиною фактів, які я міг би вам навести»³. В двадцять третій лекції він ще раз повторює, що викладені там експерименти становлять лише дуже незначну частину зроблених ним⁴.

Чи можна ще,— писав з приводу цих експериментів Шнепф⁵,— чекати більш переконливих доказів заразливості вторинних явищ сифілісу? Не треба нових експериментів на здорових людях: експерименти Уоллеса роблять їх абсолютно непотрібними. Справу вирішено, наука не хоче нових жертв; тим гірше для тих, хто заплющує очі перед світлом».

Але оргія тільки ще починалась...

В 1851 році були опубліковані «визначні», такі, що «роблять епоху», експерименти *Валлера*. Ось як описує він свої експерименти:

«Перший експеримент. Дурст, хлопчик 12-ти років, № лікарського листа 1396, протягом багатьох років хворів на парші голови. Поза цим він цілковито здоровий, ніколи не хворів ні на висип, ні на золотуху. Тому що за

¹ *W. Wallace, Lectures on cutaneous and venereal diseases. The Lancet for 1835—1836, Vol. II, p. 132. (Уоллес, Лекції з шкірних і венеричних хвороб. «Ланцет» за 1835—1836 рр., т. II, стор. 132.—Ред.)*

² *Clinical lectures on venereal diseases. The Lancet for 1836—1837, Vol. II, pp. 535, 536, 538, 620, 621. (Клінічні лекції з шкірних і венеричних хвороб. «Ланцет» за 1836—1837 рр., т. II, стор. 535, 536, 538, 620, 621.—Ред.)*

³ Там же, стор. 539.

⁴ Там же, стор. 615.

⁵ *De la contagion des accidents consecutifs de la syphilis. Annales des maladies de la peau et de la syphilis, publ. par A. Gazenave. Vol. IV. 1851—1852, p. 44. (Про заразливість наслідків сифілісу, «Літопис шкірних хвороб та сифілісу», опублік. А. Газенав, т. IV, 1851—1852, стор. 44.—Ред.)*

родом хвороби йому належало пробути в лікарні кілька місяців і тому що раніше він не хворів на сифіліс, я визнав його дуже придатним для прищеплення, яке й здійснив 6 серпня. На шкірі правого стегна були зроблені насічки, і в свіжі, злегка скривавлені ранки введено гній, взятий від сифілітика. Цей гній я втер шпателем у ранки, потім корпією, просоченою тим самим гноем, розтер скарифіцироване місце і, вкривши його цією ж корпією, наклав пов'язку»... На початку жовтня у хлопчика з'явився характерний сифілітичний висип¹.

«Другий експеримент. Фрідріх, 15 років. № лікарського листа 5676, протягом семи років хворів на вовчий лишай правої щоки й підборіддя. Він досі не хворів на сифіліс і таким чином був придатний для прищеплення, яке й було зроблено 27 липня. В свіжі надрізи на лівому стегні я ввів кров жінки, хворої на сифіліс, і потім перев'язав ранки корпією, просоченою тією ж кров'ю. На початку жовтня успіх прищеплення був поза всяким сумнівом².

«Обох хворих,— додає Валлер,— я умисне показав панові директору лікарні Рідлю, всім панам старшим лікарям лікарні (Бему й ін.), багатьом лікарям міста, кільком професорам (Якшу, Кубіку, Оппольцеру, Дітріху та ін.), майже всім госпітальним лікарям і багатьом іноземним. Одноголосно підтвердили всі правильність діагнозу сифілітичного висипу і дали згоду в разі потреби виступити свідками істинності наслідків моїх прищеплень».

Адже ж правда, який повний і точний... судовий протокол? Повідомлено про всі подробиці «діяння», точно зазначені потерпілі, поіменно перелічені всі свідки... Коли 6 прокурори зазирали в цю галузь, то роботи їм було б тут небагато.

Експерименти Валлера стали сигналом до повсюдної перевірки питання про заразливість вторинного сифілісу.

В 1855 році на одному із засідань Товариства пфальцських лікарів, під час дискусії про заразливість вторин-

¹ *Waller*, Die Contagiosität der secundären Syphilis. Vierteljahrsschr. für d. prakt. Heilkunde, Prag, 1851, Bd. I (XXIX), pp. 124—126. (Валлер, Заразливість вторинного сифілісу. «Тримісячник практичної медицини», Прага, 1851, т. I (XXIX), стор. 124—126.—*Ред.*)

² Там же, стор. 126—128.

ного сифілісу (з приводу експериментів Валлера), секретар Товариства познайомив збори із змістом повідомлення, присланого йому одним відсутнім товаришем. «Особливий збіг обставин дав згаданому товаришу змогу, без порушення законів гуманності, зробити експерименти з питання про заразливість вторинного сифілісу». Експерименти ці полягали ось у чому: 1) Гній плоских мокнучих кондилом і виділень тріщин однієї сифілітички були прищеплені одинадцятьом чоловікам — трьом жінкам віком 17, 20 і 25 років і вісьмом чоловікам віком від 18 до 28 років. У всіх розвинувся сифіліс. 2) Гній сифілітичних виразок був прищеплений трьом жінкам 24, 26 і 35-ти років. Всі три дістали сифіліс. 3) Кров'ю сифілітика були змазані виразки на ногах шістьох хворих; у трьох розвинувся сифіліс. 4) Кров сифілітика була введена в ранки від кровососних банок трьом особам. Без наслідків¹.

Отже, прищеплення було зроблене двадцяти трьом особам, сімнадцять із них дістали сифіліс,—і все це можна було зробити «без порушення законів гуманності»! Ось воістину предивний «збіг обставин»! Нижче ми побачимо, що подібні «збіги обставин» нерідкі в сифілідології. Хто був автором зроблених експериментів, так і залишилося невідомим; він вважав за краще назавжди приховати від світу своє ганебне ім'я, і в науці він досі відомий під назвою «Пфальцьського Аноніма».

Те ж саме питання про заразливість вторинного сифілісу було предметом дослідження київського професора Х. фон-Гюббенета. Ним були зроблені, між іншим, такі експерименти:

1) «І. Сузіков, фельдшер, 20-ти років, що відзначався квітучим здоров'ям, був підданий у лютому 1852 року прищепленню слизового приша сифілітика... Я поставив мушку на лівому стегні і, знявши таким чином шкірку, шпательом переніс на оголене місце матерії слизавих прищів і потім наклав корпію, просочену тим-таки виділенням... На п'ятий тиждень була виявлена *roseola* на грудях і на животі. З цього часу сифілітична хвороба почала швидко розвиватися. Я протримав хворого в цьому стані ще цілий тиждень для того, щоб показати його можливо більший

¹ Auszüge aus den Protocollen des Vereines pfälzische Aerzte vom Jahre 1855. Aerztliches Intelligenz-Blatt, 1856, № 35, pp. 425—426. (Витяг з протоколів Товариства пфальцьських лікарів за 1855 рік. Лікарські оголошення, 1856, № 35, стор. 425—426.— Ред.).

кількості лікарів і дати їм змогу переконатися в дійсності факту. Нарешті я звернувся до ртутного лікування, і хворий одужав через три місяці».

2) «Солдат Тимофій Максимов, 33 років, 13 січня 1858 року ліг у хірургічну клініку з застарілою фістулою сечового каналу. Тому що хворий з усіх міркувань мав пробути в госпіталі досить довго, отже й часу передбачалося багато, щоб дочекатися наслідків, то мені ця нагода здалася слушною для експерименту. Березня 14 прищеплено матерію, взяту із вкритих слизавими прищами і уражених виразками мигдаликів солдата Нестерова... На 22 травня характерна roseola... 2 червня розпочато ртутне лікування, і через шість тижнів хворий одужав»¹.

«Читаючи ці два описи,— говорить професор В. А. Манассеїн,— не знаєш, з чого більше дивуватися чи з тієї холоднокровності, з якою експериментатор дає сифілісові розвинутися гостріше для більшої ясності картини і «щоб показати хворого більшій кількості лікарів», чи з тієї начальницької логіки, згідно з якою підлеглого можна піддати тяжкій, інколи смертельній хворобі, навіть не спитавши його згоди. Хотів би я знати, чи прищепив би професор Гюббенет сифіліс своєму синові, навіть коли б той і погодився!»²

Свою статтю професор Гюббенет закінчує такими словами «Вважаю за потрібне зауважити, що, провадячи безліч невдалих експериментів над хворими, я був цілком переконаний, що зустріну ту ж саму невдачу щодо здорових; лише на підставі цього переконання я й міг дозволити собі зробити описані експерименти». (Не будемо вже говорити про те, що професор-спеціаліст не міг не знати про позитивні прищеплення хоча б Валлера; але й сам професор Гюббенет перше позитивне прищеплення зробив у 1852 році, останнє ж в 1858. Невже і в 1858 році професор взявся за прищеплення теж «цілком переконаний?»). «Опублікування цих спостережень,— провадить далі Гюббенет,— можливо, стримає людей навіть з такою скептичною натурою, як і моя, від учинення подальших експериментів, які можуть призвести до цілковитого розладнання

¹ Проф. Х фон-Гюббенет. Спостереження і експерименти в сифілісі. *Военно-медиц журнал* ч. 77, 1860, стор. 423–427.

² Лекции общей терапии, ч. 1, Спб., 1879, стор. 66.

здоров'я осіб, які підлягають цим експериментам. Я б ще трохи заспокоївся долею жертв, коли б експерименти ці поширили в публіці переконання про заразливість вторинних випадків... Якщо експерименти ці допоможуть розкрити істину в такій важливій справі, то стражданням кількох осіб людство ще не дуже дорого заплатить за істинно корисний і практичний наслідок».

Незрозуміло, чому в такому разі професор Гюббенет не прищепив сифілісу собі? Чи, може, це було б надто «дорого» навіть і для людства?

В 1858 році французький уряд звернувся до Паризької медичної академії в справі розв'язання все ще спірного питання про заразливість вторинного сифілісу. Була призначена комісія, і доповідачем цієї комісії виступив в академії д-р Жібера. Між іншим, він повідомив, що з метою в'яснення запропонованого питання д-р Озіас-Тюренн прищепив виділення сифілітика двом дорослим чоловікам, які хворіли на вовчий лишай, і у обох розвинувся сифіліс. Сам доповідач зробив прищеплення двом іншим хворим, які теж страждали від вовчого лишая, і теж в обох випадках дістав сифіліс¹.

Доповідь Жібера викликала в академії бурхливі й тривалі дебати, в них гарячу участь взяв Рікор, який уперто, незважаючи на наочність, заперечував заразливість вторинного сифілісу; кінець кінцем Рікор був змушений визнати, що помилявся, і приєднався до думки про заразливість вторинного сифілісу.

Найсильніший і найавторитетніший супротивник нових поглядів був переможений. Але, незважаючи на це, експерименти, тепер уже навіть безцільні, тривали й тривали... В 1859 році Гюєно прищепив виділення сифілітичних слизових бляшок 10-річному хлопчикові І. Б.-Б, хворому на парші голови, і той дістав сифіліс². В тому ж 1859 році професор Береншпрунг з успіхом прищепив сифілітичний гній вісімнадцятирічній дівчині Берті Б. Він же

¹ *Bulletin de l'Academie imperiale de medecine*. Tome XXI, Paris, 1858—1859, p. 888—890 (Бюлетень Імператорської медичної академії, том XXI, Париж, 1858—1859, стор 888—890.— *Ред.*)

² *Nouveau fait d'inoculation d'accidents syphil. secondaires. Gaz. hebdomad de med. et de chirurgie*. 1859, № 15. Гюєно за свій експеримент зазнав страшної кари: лонський поправний трибунал присудив його... до ста франків штрафу. (Новий випадок прищеплення виділень вторинного сифілісу. Щотижнева газета медицини і хірургії, 1859, № 15.— *Ред.*)

виділенням твердого шанкеру прищепив сифіліс двадцяти-трирічній проститутці Марії Г.¹

Цілий ряд експериментів був зроблений різними дослідниками для з'ясування питання про заразливість у вторинній стадії сифілісу різних нормальних і патологічних, але не специфічних виділень хворого. Так, Бассе прищеплював гонорейний гній, взятий у сифілітика, на шкіру здорової людини і дістав негативний наслідок². Професор В. М. Тарновський був щасливіший. «Взимку 1863 року у Калінінській лікарні,— розповідає він,— після одинадцяти (!) спроб, мені вдалося прищепити жінці, яка мала бородавчаті нарости і ніколи не хворіла на сифіліс, слизово-гнійне виділення іншої хворої» (сифілітики). Розвинувся характерний сифіліс³. В тій же Калінінській лікарні професор Тарновський зробив ряд експериментів для перевірки твердження Кюллер'є, що на неушкоджену оболонку м'яка виразка не прищеплюється. «Мало того,— пише професор,— протягом минулого 1868—1869 навчального року я наважився зробити той самий експеримент з виділенням твердого шанкеру і послідовних явищ сифілісу. Двом хворим, які ніколи не хворіли на сифіліс і не мали ніяких саден у піхві та зовнішніх частинах, були введені в рукав одній— виділення твердого шанкеру, другій— слизових папул». Сифіліс не прищепився⁴. Той-таки професор Тарновський, випробовуючи запобіжну рідину Ланглебера, зробив, між іншим, такі два експерименти: «Виділення твердого шанкеру в одному випадку і мокнучих слизових папул у другому я поклав на внутрішню поверхню плеча здорового суб'єкта, зскрібши за допомогою ланцета попередньо там шкіру. Заразлива матерія була залишена на оголоєному місці від п'яти до десяти хвилин, потім останнє натерто згребіжкою рідиною. В обох випадках розвитку сифілітичних явищ не сталося⁵.

¹ Mittheilungen aus der Klinik für syphil. Kranke. *Annalen des Charité-Krankenhauses*, Bd. IX, Hef. I, 1860, p. 167—168. (Повідомлення клініки венеричних хвороб. «Відомості громадських госпіталів», т. IX, вип. I, 1860, стор. 167—168.— *Ред.*).

² Промова Ролле на Ліонському конгресі 1864 р. *Caz. hebdomad.* 1864, p. 706.

³ В. М. Тарновський, Курс венерических болезней, Спб., 1870, стор. 67.

⁴ Там же, стор. 64.

⁵ Э. Лансеро. Учение о сифилисе, пер. под ред. проф. Тарновского, Спб., 1876, стор. 669.— *Приміт. редактора.*

Весною 1897 року професор Тарновський залишив, за вислугою років, кафедру Військово-медичної академії. Його прощальна промова була присвячена... лікарській етиці. Очевидно, в цій лекції пан професор висловив дуже піднесені і благородні думки: молодь улаштувала йому гучну овацію.

Чи можна передати сифіліс виділенням м'якої виразки сифілітика? Це питання намагався розв'язати експериментальним шляхом доцент (нині проф. Казанського університету) *О. Г. Ге*. «Експеримент був зроблений над жінкою, що хворіла на норвезьку проказу, ніколи не мала сифілісу і дала на експеримент свою згоду (*sic!*)». Наслідок був негативний¹. Негативний наслідок дали також чотири прищеплення *Rigera*, зроблені ним в клініці Рінекера². Більш успішними були експерименти *Біденкапа*... А втім, даруйте: експериментів Біденкап не робив: йому на допомогу прийшов один із тих чарівних «збігів обставин», які в щоденному житті цілком неможливі, але які в сифілідології, як ми вже знаємо, інколи трапляються.

«Перший випадок. Дівчина, прийнята 9-го жовтня 1862 року з бленореєю піхви і сечового каналу, *пустуючи* прищепила собі голкою шанкерну отруту із штучних виразок однієї хворої, яка користувалася сифілізацією... Утворилось дві виразки, які не супроводжувалися конституціональним сифілісом».

«Другий випадок. Дівчина з екземою передпліччя, яка ніколи не хворіла на венеричні недуги, прищепила собі з *пустощів*, як і *попередня хвора*, 18 (вісімнадцять!) шанкерів: до них було додано 12 інших від спробних прищеплювань гноем первісно утворених пустул, тому що спосіб їх походження спочатку не був відомий». Хвора дістала сифіліс³.

З метою розв'язання питання про заразливість молока жінок, хворих на сифіліс, *Падова* прищепив чотирьом здоровим годівницям молоко, взяте від сифілітики; наслідок в усіх випадках був негативний⁴. Над цим самим питанням працював д-р *Р. Фосс*; він прищепив у Калін-

¹ Щоденник Казанського товариства лікарів, 1881, стор. 12.

² Див. *Väntler*, Сифіліс у Підручнику до спеціальної патол. і терапії *Дімсена*, т. III, ч. I, Харків, 1886, стор. 84.

³ *Väntler*.

⁴ *Лансеро*, стор. 614.

кінській лікарні молоко сифілітичної жінки трьом проституткам, які дали на експеримент свою згоду.

Експеримент перший. Пелагія А-ва, тринадцяти років, селянка Новгородської губернії; мала сифіліс, вилікувалась. 25-го вересня 1875 року їй впорснуто в спину молоко сифілітички. Утворився лише нарив завбільшки «з невеличкий кулак».

Експеримент другий. Наталія К-ва, 15 років, до проституції вдалася недавно. Лягла у лікарню з уретритом і вагінітом. Впорснуто молоко сифілітички. Без наслідків.

Експеримент третій. Любов Ю-н, 16 років, проститутка; лягла в лікарню з уретритом; сифілісу ніколи не мала. 27-го вересня їй впорснуто під ліву лопатку повний правацьовський шприц молока сифілітички. Дівчина дістала сифіліс¹

Лікар Фосс, як і професор Ге, запевняє, що його жертви дали на експеримент свою згоду. Що це, насмішка? Найстаршій із дівчат було шістнадцять років! Якщо згоду навіть справді було дано, то чи знали ці діти, на що саме вони погоджувалися, чи можна було надавати будь-якого значення їх згоді?

Досить. Я навів далеко не всі факти, які є в моєму розпорядженні, про прищеплення сифілісу людям. Але вже й наведене, мені здається, з достатньою переконливістю говорить про те, що експерименти ці не являють собою чогось виняткового і випадкового; вони провадяться систематично, про них повідомляють спокійно, не боячись суду ні громадської совісті, ні своєї,—повідомляють так, немовби йдеться про кроликів чи собак. Я лише зішлюсь ще на кілька подібних експериментів з інших галузей медицини; хоч там вони трапляються рідко (завдяки змозі робити експерименти над тваринами), але зустрічаються все-таки порівняно часто.

Бажаючи познайомитися із змінами, які відбуваються в печінці при сахарній хворобі, професори Фрерікс і Ерліх вводили в печінку недужим на сахарну хворобу троакар. «Після вивільнення стилета в трубці троакара виявлялося кілька краплин крові, майже завжди з печіночними кліти-

¹ Ist die Syphilis durch Milch übertragbar? *St.-Petersburger Med. Wochenschrift*, 1876, № 23. В оригіналі подано прізвища всіх трьох дівчат. (Чи передається сифіліс через молоко? «С.-Петербурзький медичинський ежендельник», 1876, № 23.—Ред.).

нами, іноді ж і більш значний ковбасоподібний кусок печінки»¹.

Д-р *Фелейзен*, який відкрив мікроорганізм бешихи, прищепив розплід своїх стрептококів бешихи 58-річній бабусі з множинною фібросаркомою шкіри. Бешиха прищепилася. «На шостий день після прищеплення у хворої з'явилося загрознає знесилення, так що постала потреба в застосуванні збуджуючих засобів»². Після цього Фелейзен прищепив бешиху ще шістьом хворим на вовчий лишай та на різного роду опухи³.

В березні 1887 року до берлінського хірурга *Євг. Гана* звернулася по допомогу жінка з раком грудної залози. Зробити операцію було вже неможливо. «Щоб одмовою від оперування не відкрити хворій безнадійності її стану і дати їй полегшення та психічне заспокоєння від видимості операції», д-р Ган вирізав із ураженої груді кусочок опуху і — прищепив його на здорову грудь своєї пацієнтки; прищеплення вдалось⁴. Таким чином був установлений дуже важливий факт прищеплюваності рака. Експеримент Гана був пізніше з успіхом повторений професором *Бергманом* і невідомим хірургом, що анонімно надіслав своє повідомлення паризькому професору Корнілю.

Д-р *Н. А. Фінн* досліджував в одному із кавказьких військових госпіталів питання про заразливість плямистого тифу. За його пропозицією ординатор *Артемович* впрорнув під шкіру сімнадцятьом здоровим солдатам кров хворих на

¹ *Fr. Th. v. Frerichs, Ueber den Diabetes. Berlin, 1884, p. 272. (Фр. Т. фон-Ферікс, Про діабет, Берлін, 1884, стор. 272.—Ред.)*

² *Dr. Fehleisen, Die Aethiologie des Erysipels, Berlin, 1893, pp. 21—23. (Д-р Фелейзен, Етіологія бешихового захворювання, Берлін, 1893, стор. 21—23.—Ред.)*

³ О. с., р. 29. На виправдання своїх експериментів д-р Фелейзен посилається на відзначену деякими спостерігачами цілою дію бешихи на злоякісні опухи і вовчий лишай. Але ось історія одного із хворих, яким Фелейзен прищепив бешиху. «Двадцятирічний парубок, останні дванадцять років хворий на вовчий лишай і багато разів хворів на бешиху». Яку підставу мав Фелейзен чекати, що прищеплена ним бешиха вилікує хворого, який вже багато разів без всякої користі для себе перехворів на бешиху? Восьмирічній дівчинці з саркомою ока, після вдалого прищеплення, Фелейзен вдруге прищепив бешиху з «метою дізнатися, чи залишається відповідний індивідуум після одужання від бешихи на деякий час несприйнятливим до неї».

⁴ *E. Hahn, Ueber Transplantation der carcin, Haut. Berl. Klin. Woch. 1888, № 21 (Є. Ган, Про пересадку шкіри, враженої раком. «Берлінський клінічний щотижневик», 1888, № 21.—Ред.)*

плямистий тиф. Ні один із прищеплених не захворів, «лише у двох утворились звичайні нариви на місці уколів». Крім того, двадцять вісім здорових молодих солдатів були покладені лікарем Фінном в одну палату з плямисто-тифозними хворими. Вони пролежали з недужими «протягом 4-5 днів при щільно зсунутих ліжках, а іноді вкривались ковдрами тифозних хворих»¹.

«Ось як ставляться лікарі до хворих, що доручають їм своє здоров'я!» скаже хтось із читачів, прочитавши цей розділ. Такий висновок буде абсолютним невірний. Сотня-друга лікарів, які бачать в хворих людях лише об'єкти для своїх експериментів, не дає ще права плямувати цілу корпорацію, до якої належать ці лікарі. Паралельно можна навести анітрохи не меншу кількість фактів, де лікарі проробляли найнебезпечніші експерименти над самими собою. Так, в усіх ще в пам'яті експерименти Петтенкофера і Еммеріха, які прийняли всередину чистий розплід холерних бацил, при чому соляна кислота шлунка була попередньо нейтралізована содою. Те ж саме проробили над собою професор І. І. Мечніков, лікарі Гастерлік і Латапі. Сифіліс прищепили собі лікарі Борджіоні², Варнері³, Ліндеман⁴ і багато, багато

¹ *Протоколи засед. Имп. Кавк. Мед. О-ва за 1878 — 1879 р., № 8, стор. 167.* Лікарі Фінн і Артемович впорснули кров плямисто-хворих також і собі.

² 6 лютого 1862 р. проф. Пелліцарі прищепив кров сифілітичної хворої лікарям Борджіоні, Розі і Пассільї, «які мужньо прирекли себе на експерименти, незважаючи на умовляння професора». У д-ра Борджіоні прищеплення вдалось; через два місяці після прищеплення почалися нічні головні болі, загальний висип, опухання залоз; через десять днів первісна виразка на руці почала загоюватися; лише тоді д-р Борджіоні розпочав ртутне лікування. *Gaz. hebdom (1862. № 22, 349—350).* («Щотижнева газета», 1862, № 22, стор. 349—350.— *Ред.*).

³ *Verhandlungen der phys. med. Gesellschaft in Würzburg, Bd. III, 1852, р. 391.* Ст. проф. Рінскера. (Дебати фіз.-медичного товариства у Вюрцбургу, т. III, 1852, стор. 391.— *Ред.*).

⁴ Цікавлячись різними питаннями сифілідології, д-р Ліндеман зробив над собою такий експеримент. Протягом двох місяців через кожні п'ять днів прищеплював собі на руки м'які виразки, через три місяці після цього він прищепив собі виділення сифілітика і дістав сифіліс. Через сімнадцять днів після появи загального висипу папул Ліндеман знову почав прищеплювати собі м'які шанкери різної шкідливості. Комісія, призначена Паризькою медичною академією, дослідила д-ра Ліндемана, і ось як описує вона його стан устами свого доповідача Бегена: «Обидві руки (від плечей до долонь) вкриті виразками; багато виразок позливалися: навколо них гостре і болісне запалення; нагноення дуже велике; дно більшості виразок сіруватого кольору; загалом всі ці пошкодження, кажучи мовою хірургії, мають

інших; молоді й здорові, вони для науки пішли на експерименти, які покалічили все їх життя. По сотні-другій цих героїв робити висновок про геройство лікарської корпорації *взагалі* так само несправедливо, як і з вищенаведених експериментів над хворими висновувати, що так ставляться до хворих лікарі *взагалі*.

Але що безумовно впливає із наведених експериментів: і чому не може бути виправдання,— це та ганебна байдужість, з якою зустрічають описи звірств у лікарському середовищі. Адже наведений тут мартиролог хворих, принесених в жертву науці, здобутий мною не шляхом якихось там таємних розшуків,— самі винуватці цих експериментів через пресу, не ховаючись, розповідають про них! Здавалося б, опублікування першого ж такого експерименту повинно було зробити абсолютно неможливим їх повторення; перший такий експериментатор повинен би бути з ганьбою викинутий назавжди з лікарського середовища. Та цього нема. Гордо підвівши голови, виступають ці *своєрідні* служителі науки, не зустрічаючи будь-якої діяльної відсічі ні з боку товаришів-лікарів, ні з боку лікарської преси. З усіх органів останньої мені відомий лише один, що наполегливо й енергійно протестував проти кожної спроби експериментування над живими людьми,— це російська газета «Врач», яка виходила за редакцією недавно померлого професора В. А. Манассейна. Сторінки цієї газети так і рясніють нотатками редакції в такому роді: «Знову недозволенні експерименти!», «Ми рішуче не розуміємо, як лікарі можуть дозволяти собі подібні експерименти!», «Не чекати ж, справді, щоб прокурори потурбувалися роз'яснити, де кінчаються експерименти дозволені і починаються вже злочинні!», «Чи не пора лікарям спільно стати проти подібних експериментів, якими б повчальними самі по собі вони не були?»

О так, пора, пора! Але пора вже й суспільству перестати чекати, коли лікарі, нарешті, вийдуть з своєї бездіяльності, і вжити власних заходів до охорони своїх членів від поборників науки, які забули про різницю між людьми і морськими свинками.

дуже поганий вигляд. На всьому тілі — великий висип сифілітичних папул.— Лікар Л. сповнений мужності й довіри і висловив намір розпочати, нарешті, правильне лікування своєї хвороби, що стала вже застарілою й серйозною». (Bulletin de l'Academie Nation de médecine, Tome XVII, Paris 1851—1852, pp. 879—885). (Бюлетень медичної національної академії, т. XVII, Париж, 1851—1852, стор. 879—885.—*Ред.*).

Закінчуючи університет, я захоплювався медициною і палко вірив у неї. Наукові надбання її величезні, багато явищ в людському організмі нам приступні і зрозумілі; з часом же для нас не буде в ньому ніяких таємниць, і шлях до цього певний. З таким, цілком визначеним ставленням до медицини я й розпочав практику. Але тут я знову наштовхнувся на живу людину, і всі мої усталені погляди захиталися і порушилися. «Значення цього органу ми ще не знаємо», «дія такого й такого засобу нам поки що зовсім незрозуміла», «причини походження такої й такої хвороби невідомі»... Хай наука завоювала величезну галузь, але що нам до цього, якщо навколо простягаються такі незорі горизонти, де все ще темне і незрозуміле? Що, по суті, розумію я у великій людині, якщо я не розумію всього, як можу я до неї підступитися? Годинниковий механізм незмірно простіший за людський організм; а тимчасом чи можу я взятися за лагодження годинників, якщо не знаю призначення хоча б одного, найнікчемнішого, коліщатка в годиннику?

Так само, як і при першому моєму знайомстві з медициною, мене тепер знову вразила безмежна недосконалість її діагностики, надзвичайна хиткість і невпевненість всіх її показань. Тільки раніше я переймався глибоким презирством до якихось там «їх», що створили таку кепську науку; а тепер її недосконалість стала передо мною природним і неминучим фактом, але ще тяжчим, ніж раніше, бо він наштовхувався на життя.

Ось передо мною цей загадковий, неприступний для мене живий організм, в якому я так мало розумію. Які сили керують ним, які ті найтонші процеси, що безперервно відбуваються в ньому? В чому суть дії ліків, які вводяться в нього, в чому таємниця зародження і розвитку хвороби? Кохівська паличка викликає в організмі сухоти, лаффлерова, яка зовні так мало відрізняється від кохівської, викликає дифтерит — чому? Я впорскую хворому під шкіру розчин апоморфіну — він циркулює по всьому тілі індиферентно, а стикаючись з блювотним центром, збуджує його; у мене навіть натяку нема на розуміння того, які хімічні особливості певних нервових клітин і апоморфіну обумовлюють це взаємовідношення.

До мене звертається по допомогу дівчина, яку мучать

мігрени. В чому суть цієї мігрени? Під час випадку лоб у хворої стає холодний, а зіниці розширюються; дівчина недокрівна; все це свідчить за те, що причиною мігрени в даному випадку є роздратування симпатичного нерва, викликане загальним недокрів'ям. Нічого собі пояснення! Але яким чином і чому недокрів'я викликало в цьому разі подразнення симпатичного нерва? Де і які ті цілющі сили організму, що борються з цим розладнанням, сили, які я повинен підтримати? Як діє на спазм симпатичного нерва той фенацетин з кофеїном, на недокрів'я те залізо, яке я приписую? І ось хвора стоїть передо мною, і я беруся їй допомогти, і, можливо, навіть допоможу,— і водночас я нічого не розумію, що з нею, чому і як допоможе їй те, що я призначаю.

Я не маю навіть приблизної уяви про типові процеси, загальні для всіх людських організмів: а тимчасом кожен хворий стає передо мною в усьому багатстві і різноманітності своїх індивідуальних особливостей та відхилень від середньої норми. Що можу я знати про них? Два зовні цілком здорові чоловіки попромочували собі ноги; один дістав нежить, другий — гострий суглобовий ревматизм. Чому?.. Вища доза морфію — три сантиграми; дорослій, зовсім не кволій хворій впорснули під шкіру п'ять міліграмів морфію,— і вона померла; для пояснення таких фактів у медицині існує спеціальне слово «ідіосинкразія», але це слово не дає мені ніяких вказівок на те, коли я повинен сподіватися чогось подібного...

І які засоби дає мені наука проникнути в живий організм, пізнати його хворобу? Дещо вона мені, звичайно, дає. Передо мною, наприклад, хворий: він у гарячці, скаржить на ломути в суглобах, селезінка і печінка збільшені. Я беру у нього краплину крові і розглядаю під мікроскопом: серед кров'яних тілець швидко звиваються тонкі спіральні істоти; це спірили поворотного тифу, і я з цілковитою певністю кажу: у хворого — поворотний тиф. Коли б наука давала мені такі ж вірні засоби для пізнання всіх хвороб і всіх особливостей кожного організму, то я міг би почувати під ногами ґрунт. Але в більшості випадків цього немає. На підставі зовсім нікчемних даних я мушу будувати висновки, такі важливі для життя і здоров'я мого хворого...

Я був якось запрошений до однієї незаміжньої жінки років під п'ятдесят, власниці невеличкого будинку на Петербурзькій стороні; вона жила в трьох маленьких, низьких

кімнатах, заставлених кіотами з лампадками, разом з своєю подругою дитинства, такою ж жовтою і худю, як вона. Хвора, на вигляд дуже нервова й істерична, скаржилася на серцебиття і біль у грудях; вдень, близько п'ятої години, у неї починало спирати дихання і начебто ковтати було трудно.

— Немає у вас такого відчуття, коли ковтаєте, що в горлі у вас з'являється грудка?— спитав я, маючи на увазі відому ознаку істерії — *globus hystericus*.

— Еге ж, еге ж!— зраділа хвора.

Серце й легені, як показало найстаранніше дослідження, пацієнтка мала здорові, ясна річ, у хворої була істерія. Я призначив відповідне лікування.

— А що, докторе, не можу я отак раптом померти?— спитала хвора.

Вона розповіла мені, що хотіла б заповісти свій будинок подрузі, без заповіту ж все перейде до її єдиного законного спадкоємця — брата, пройдисвіта й мотяги, який взяв у неї по-родичівському, без розписки, всі її гроші, близько шести тисяч, і потім відмовився повернути.

— Дивна річ, що ж вам перешкоджає скласти духівницю?— сказав я.— Безпосередньої небезпеки немає, але мало чого не буває? Пройдете по вулиці— вас конка задавить. Завжди краще зробити духівницю заздалегідь.

— Правда, правда!— задумано промовила хвора.— Як тільки поправлюсь, зразу ж сходжу до нотаріуса.

Це було о третій годині. А о п'ятій, через дві години, до мене прибігла подруга хворої і, ридуючи, повідомила, що та померла: встала після обіду, раптом похитнулась, зблідла. із рота пішла кров, і вона впала мертвою.

— Чого, чого ви, докторе, не сказали?— повторювала жінка, плачучи й захлинаючись, безтямно стукаючи себе по стегну кулаком.— Адже мені тепер з торбою йти, лиходій мене на вулицю вижене!

І тепер я зрозумів: очевидно, у хворої була аневризма; утруднене ковтання надвечір (після обіду!), яке я пояснив собі як *globus hystericus*, спричинялось набряканням аневризми під впливом збільшеного кров'яного тиску після їжі... Але яка користь від такого запізнілого діагнозу?

В таких випадках мене брали лють і розпач: та що ж це за наука у мене, яка залишає мене таким сліпим і безпорадним?! Адже я, мов злочинець, не можу глянути тепер у вічі цій жінці, яку я пустив з торбами, а чим же я винен?

І чим далі, тим частіше доводилося мені зазнавати таке почуття. Навіть там, де, як в описаному випадку, діагноз здавався мені ясним, дійсність раз у раз спростовувала мене; часто я стояв перед хворим цілком безпорадний: якісь жалюгідні дані, що не говорять нічого,— будуй з них щось там! І я цілі ночі ходив по кімнаті, обмірковуючи і зіставляючи ці дані, і ні до чого певного не міг додуматися; коли ж, нарешті, і ставив діагноз, то мене все-таки весь час сушила невідступна думка: «А якщо мій здогад невірний? Яку я маю змогу перевірити його правильність?» І все життя жити і діяти під безперервним тягарем такої невпевненості!..

Але, припустимо, діагноз хвороби я поставив правильно. Мені треба її лікувати. Які гарантії дає мені наука в доцільності й дійсності засобів, які вона рекомендує? Суть дії більшості із цих засобів для нас ще вкрай неясна, і показники до їх вживання наука встановлює емпірично, шляхом клінічного спостереження. Але ми вже знаємо, яке неміцне і обманливе клінічне спостереження. Даний засіб, за одно-стайним свідченням усіх спостерігачів, діє чудово, а через рік-два уже викидається за борт як некорисний або навіть шкідливий. Два роки панував туберкулін Коха,—і бачили ж, бачили на власні очі, як «блискуче» він діяв на туберкульоз! В тому без краю складному і незрозумілому процесі, яким є життя хворого організму, переплітаються тисячі впливів,—безліч способів шкідливої дії даної хвороби і навколишнього середовища, безліч способів цілющої протидії сил організму і того ж таки оточуючого середовища,—і ось тисячу першим впливом є наші ліки. Як визначити, що саме в цій складній справі викликано ними? Старогрецький лікар Хрїзіпп забороняв хворим на гарячку їсти, Діоксіпп — пити. Сільвій змушував їх потіти, Бруссе пускав їм кров до непритомності, Керрі саджав їх у холодні ванни,—і кожен вбачав користь саме від свого способу. Середньовічні лікарі з великим, на їх думку, успіхом вживали проти раку... мазь з людських екскрементів. У минулому сторіччі, щоб «допомогти» прорізуванню зубів, дітям по десять і двадцять разів розрізували ясна, робили це навіть десятиденним дітям; ще в 1842 році Ундервуд радив при цьому розрізувати ясна вздовж щелеп і до того ж різати глибше, до самих зубів, бо це «пошкодження, яких нічого побоюватись». І все це, на думку спостерігачів, допомагало!..

Я розпочав практику з певним запасом терапевтичних знань, які дала мені школа. Як треба було ставитися до цих знань? Природна річ,— спокійно і впевнено застосовувати їх до життя. Та тільки я спробував так діяти, як відразу ж наштовхнувся на розчарування. Відвар сенегі рекомендується призначати для викликання кашлю в тих випадках, коли легені наповнені рідким мокротинням, що легко виділяється. Я призначав сенегу і придивлявся,— і в жодному випадку не міг з певністю сказати, що моя сенега справді допомогла хоч одній зайвій краплиночці мокротиння вийти з легенів. Я призначав залізо при недокрив'ї, і навіть у тих випадках, коли хворий поправлявся, ні разу не міг поручитися за те, що цьому хоч трохи сприяло залізо.

Виходило так, що я мушу вірити на слово в те, що ці і багато інших засобів діють саме так, як зазначено. Але така віра була просто неможлива,— сама ж наука безперервно підкопувала і хитала цю віру. Одним з найчастіше рекомендованих засобів проти сухот є креозот і його похідні; а тимчасом дедалі гучніше лунають голоси, які запевняють, що креозот анітрохи не допомагає проти сухот, і що він — тільки, так би мовити, лікарчий ярлик, який наклеюють на сухотного. Основне правило дієтики черевного тифу вимагає годувати хворого лише рідкою їжею, і знову проти цього йде сильна течія, яка твердить, що цим способом ми тільки заморюємо хворого голодом. Миш'як визнається незамінним засобом при багатьох шкірних хворобах, недокрив'ї, малярії,— і раптом поширена, поважна медична газета наводить про нього таке висловлювання: «Найбільш вартє подиву з історії миш'яку — це те, що він незмінно користувався любов'ю лікарів, убивців і гендлярів... Лікарям годилося б зрозуміти, що миш'як дає надто мало, щоб користуватися вічною пошаною. Переказ про миш'як — ганьба нашої терапії».

Перший час такі несподівані висловлювання просто приголомшували: та чому ж, зрештою, вірити! І я все більше переконувався, що вірити я не повинен нічому, і нічого не повинен приймати, як учень; до всього ставитися з підозрінням, все відкинути,— і потім узяти назад лише те, в дійовості чого переконався на власному досвіді. Але в такому разі, навіщо ж увесь багатотисячовий досвід лікарської науки, яка йому ціна?

Один молодий лікар спитав славного Сіденгама, «англій-

ського Гіппократа», які книги треба прочитати, щоб стати добрим лікарем.

— Читайте, мій друже, «Дон-Кіхота»,— відповів Сіденгам.— Це дуже гарна книга, я й тепер часто перечитую її.

Але ж це жахливо! Це значить— ніякої традиції, ніякої послідовності спостережень: учись без упередження спостерігати живе життя, і кожен починай спочатку.

З того часу минуло понад два сторіччя; медицина зробила вперед гігантський крок, багато в чому вона стала наукою; і все-таки яка ще величезна галузь залишається в ній, де й нині найкращими вчителями є Сервантес, Шекспір і Толстой, що ніякого відношення до медицини не мають!

Та коли я поставлений в необхідність не вірити чужому досвідові, то як можу я вірити і своєму власному? Припустимо, я на особистому досвіді переконався в цілющих властивостях певного засобу; але ж як, як він діє, чому? Поки мені неясний спосіб його дії, я зовсім не гарантований від того, що й моє особисте враження— лише оптичний обман. Вся моя попередня природничо-наукова підготовка протестує проти такого грубо емпіричного способу дій, проти такого блукання навіпацки, з заплющеними очима. І я особливо сильно відчуваю весь тягар цього становища, коли в хиткого і водночас грузького ґрунту емпірії переходжу на твердий шлях науки; я розтинаю порожнину живота, де дуже легко може статися гнилосне зараження очеревини; але я знаю, що робити, щоб запобігти цьому; якщо я розпочинаю операцію з прокип'яченим інструментом, з старанно дезинфікованими руками, то зараження не повинно бути. Якщо хворий має короткозорість, то відповідно увігнуте скло повинно допомогти йому. Вивих ліктя, коли немає ускладнень, при відповідних маніпуляціях повинен вправитися. В усіх подібних випадках необхідна послідовність, тут, крім «Дон-Кіхота», треба знати й читати ще дещо. Звичайно, і помилки, і прогрес можливі і в цій галузі; але помилки обумовлюватимуться моєю непідготовленістю і недовідченістю, прогрес відбуватиметься шляхом поліпшення попереднього, а не шляхом заперечення.

Майбутнє нашої науки блискуче і безсумнівне. Те, що вже здобуто нею, ясно малює, чим стане вона в майбутньому; цілковите розуміння здорового і хворого організму, всіх індивідуальних особливостей кожного з них, цілковите розуміння дії всіх уживаних засобів,— ось що ляже в її основу. «Коли фізіологія,— говорить Клод Бернар,— дасть усе,

чого ми маємо право від неї чекати, то вона перетвориться в медицину, яка стане теоретичною наукою; і ця теорія буде обгрунтовувати, як і в інших науках, потрібні заходи, тобто прикладну, практичну медицину».

Але як ще безмірно далеко до цього!.. І мені дедалі частіше стало спадати на думку: поки цього немає, який смисл може мати лікарська діяльність? Для чого ця гра в піжмурки, для чого обман суспільства, яке думає, що у нього є якась там «медична наука»? Хай це роблять гомеопати і подібні їм мудреці, які з легким серцем всю нескінченну різноманітність життєвих процесів втискують у пару догматичних формул. Для нас же завжди завдання мусить бути лише одне — працювати для майбутнього, прагнути пізнати і підкорити собі життя в усій його широті і складності. Щождо теперішнього, то тут можна лише повторити те, що сказав колись середньовічний арабський письменник Аверроес: «Чесній людині може давати насолоду теорія лікувального мистецтва, але її совість ніколи не дозволить їй переходити до лікарської практики, які б великі не були її пізнання».

За цю думку я хапався кожного разу, коли вже надто моторошно ставало від тієї непроглядної п'їтми, діяти в якій я був приречений недосконалістю своєї науки. Я сам розумів, що думка ця безглузда: теперішня безсистемна, повна сумнівів наукова медицина, звичайно, недосконала, але вона все ж таки безмірно корисніша від всіх вигаданих з голови систем і грубих емпіричних узагальнень; саме совість лікаря і не дозволила б йому гнати хворих в руки гомеопатів, пасторів Кнейппів та Кузьмичів. Та цією думкою про життєву непридатність теперішньої науки я намагався приховати і затемнити від себе іншу, надто страшну для мене думку: я починав дедалі більше переконуватися, що сам я особисто зовсім непридатний до діла, яке я обрав, і що, вирішуючи віддатися медицині, я не мав і найвіддаленішої уяви про ті вимоги, яким повинен задовольняти лікар.

При теперішній недосконалості теоретичної медицини, медицина практична може бути лише мистецтвом, а не наукою. Треба на собі відчувати весь тягар наслідків, які звідси випливають, щоб ясно зрозуміти, що це значить. Ту хвору з аневризмою, про яку я розповідав, я дослідив цілком сумлінно, застосував до цього дослідження все, що вимагає наука, і все ж грубо помилився. Коли б на моєму місці

був справжній лікар, він міг би поставити правильний діагноз: його зовсім особлива творча спостережливість вчепилася б за безліч невлесних ознак, яких я не помітив, не свідомим натхненням він замінив би відсутні ясні симптоми і відчув би те, чого неспроможен зрозуміти. Але таким справжнім лікарем може бути лише талант, як тільки талант може бути справжнім поетом, художником або музикантом. А я, вступаючи на медичний факультет, думав, що медицини можна навчитися... Я думав, що для цього потрібен тільки певний рівень знань і певний ступінь розумового розвитку; з цим я навчуся медицини так само, як і всякої іншої прикладної науки, наприклад, хімічного аналізу. Коли медицина стане науковою,— єдиною, загальною і безгрішною, то воно так і буде; тоді звичайна середня людина зможе бути лікарем. Нині ж «навчитися медицини», тобто лікувального мистецтва, так же неможливо, як навчитися поезії або сценічного мистецтва. І є багато чудових теоретиків, істинно «наукових» медиків, які з практичного погляду не варті й гроша.

Але чому я нічого цього не знав, вступаючи на медичний факультет? Чому взагалі я мав таке неясне і хибне уявлення про те, що чекає на мене в майбутньому?.. Як все це просто сталося! Ми подали свої атестати зрілості, були прийняті на медичний факультет, і професори почали читати лекції. І ніхто з них не розкрив нам очей на майбутнє, ніхто не пояснив, що чекає на нас в нашій діяльності. А нам самим ця діяльність здавалась такою нескладною і ясною! Дослідив хворого,— і кажеш: хворий недужий на те й те, він повинен робити те й те і вживати те й те. Тепер я бачив, що це не так, але на те, щоб переконатись у цьому, я мусив був витратити сім найкращих років молодості.

Я зовсім занепав духом. Так-сяк я виконував свої обов'язки, гірко сміючися в душі з хворих, які мали наївність звертатися до мене по допомогу: вони, як і я раніше, думають, що той, хто закінчив медичний факультет, є вже лікар, вони не знають, що лікарів на світі так же мало, як і поетів, що лікар — ординарна людина при теперішньому стані науки — безглуздя. І навіщо мені й далі служити цьому безглуздю? Піти, взятися до якогось іншого діла, але тільки не залишатися в цьому фальшивому і злочинному становищі самозванця!

Так тривало близько двох років. Потім поступово прийшла покора. Це правда, наука дає мені не так багато, як

я сподівався, і я не талант. Але чи маю я рацію, відмовляючись від свого диплома? Якщо в мистецтві в даний момент немає Толстого або Бетховена, то можна обійтись і без них; але хворі люди не можуть чекати, і для того, щоб усіх їх задовольнити, потрібні десятки тисяч медичних Толстих і Бетховенів. Це неможливо. А в цьому разі чи такі вже некорисні ми, ординарні лікарі? Все-таки, беручи безвідносно, наука одвоювала від мистецтва вже дуже велику галузь, яка з кожним роком все більшає. Ця галузь в наших руках. Але й крім цього ми можемо бути корисними і робити дуже багато. Треба тільки строго і неухильно йти за старим правилом: «*primum non nocere*,— насамперед не шкодити». Це повинно панувати над усім. Треба, далі, раз назавжди відмовитись від уявлення, за яким діяльність наша полягає в спокійному і безтурботному виконанні вказівок науки. Зрозуміти, що наша справа тяжка і складна, до кожного нового хворого ставитися з непослабним усвідомленням новизни і непізнаності його хвороби, безперервно і напружено шукати і працювати над собою, нічому не довіряти, ніколи не заспокоюватися. Все це речі страшенно тяжкі, і під вагою цією можна знемогти; та коли я чесно нестиму її, я маю право не залишати роботу.

Х

В цю пору сумнівів і розчарувань я особливо охоче віддався науковій роботі. Тут, у чистій науці, можна було працювати не навпомацки, можна було точно контролювати і перевіряти кожен свій крок; тут повновладно панували ті точні природничо-наукові методи, з яких так прикро насміхалася лікарська практика. І мені здавалось,— краще покласти хоч одну найменшу цеглинку в будову великої медичної науки майбутнього, ніж товкти воду в ступі, роблячи те, чого не розумієш.

Між іншим, я вивчав роль селезінки в боротьбі організму з різними інфекційними захворюваннями. Для прищеплень поворотного тифу наша лабораторія придбала дві мавпочки макаки. За три тижні, які вони пробули у нас до початку експериментів, я встиг дуже полюбити їх. Це були надивовижу милі звірята, особливо одне із них, самчик, якого звали Стьопкою. Увійдеш в лабораторію,— вони кидаються до передньої стінки своєї великої клітки, че-

каючи цукру. Даси їм цукру і випускаєш на волю. Самичка, Джільда, більш боязка; вона біжить по підлозі, незграбно підгинаючи зад і боязко позираючи на мене; я ледь поверхнувся,— вона обертається і прожогом мчить назад у клітку. А Стьопка поводитьсь зо мною цілком по-приятельському. Я сяду на стілець,— він негайно злазить мені на коліна і починає нишпорити по кишнях, брови в нього високо зведені, близько поставлені великі очі дивляться з комічною серйозністю. Він витягає з моєї бокової кишені перкусійний молоточок.

— У-у! — здивовано промовляє він, широко розкривши очі, і починає з цікавістю розглядати блискучий інструмент.

Надивившись, Стьопка кидає молоточок на підлогу, і з тією ж меланхолійною серйозністю, немовби виконуючи потрібне, але дуже набридле діло, провадить далі свій обшук; він обережно бере мене своїми коричневими пальчиками за бороду, знімає пенсне... Та незабаром йому це набридає. Стьопка злазить мені на плече, зітхнувши, озирається,— і раптом стрілою перескакує на стіл, він помітив на ньому якусь заткнуту склянку, а його улюблене діло — відтикати склянки. Стьопка швидко і вміло витягає пробку, запихає її за щоку і послішає втекти по шнурку штори під стелю; він знає, що я почну віднімати пробку. Я хапаю його напівдорозі.

— Ці-ці-ці-ці! — незадоволено вищить він, втягаючи голову в плечі і намагаючись вирватись від мене.

Я віднімаю пробку. Стьопка засмучено озирається. Та ось його очі оживились; він стрибає на підвіконня і вигукує своє здивоване «у-у!» На вулиці стоїть візник; Стьопка, витягнувши голову, з жадібною цікавістю витріщає очі на коня. Я погладжу його — він нетерпляче відведе ручатком мою руку, поправиться на підвіконнику і дивиться знову на коня. Пробіжить вулицею собака. Стьопка весь стрепенеться, волосся на шиї і спині стане сторч, очі неспокійно забігають.

— У-у! У-у! — повторює він, страшенно хвилюючись, і метушливо зазирає то в одну, то в другу шибку вікна.

Собака біжить далі. Стьопка, з серйозними, зляканими очима, мчить через стіл, перекидаючи склянки, до другого вікна і, витягнувши голову, стежить за собакою, що біжить собі далі.

З цим веселим шельмою можна було просиджувати, не нудьгуючи, цілі години. Бавлячись з ним, я почував, що

між нами встановився якийсь зв'язок і що ми вже добре розуміємо один одного.

Мені було неприємно самому вирізувати у нього селезінку, і за мене зробив це товариш. Коли рана зажила, я прищепив Стьопці поворотний тиф. Тепер, коли я входив у лабораторію, Стьопка вже не кидався до ґрат; кволий і скуйовджений, він сидів у клітці, дивлячись на мене потемнілими, чужими очима; з кожним днем йому ставало гірше; коли він намагався вилізти на перекладку, руки його не витримували, Стьопка зривався і падав на дно клітки. Нарешті він уже зовсім не міг підводитися; схудлий, нерухомо лежав, вишкіривши зуби, і хрипко стогнав. У мене на очах Стьопка і здох.

Безвісний мученик науки, він лежав передо мною трупом. Я дивився на цей бідолашний трупик, на цю милу, наївну мордочку, з якої навіть смертна агонія не змогла стерти звичайного комічно-серйозного виразу... На душі у мене було неприємно і трохи соромно. Мені згадувалось здивоване «у-у!», з яким Стьопка розглядав мій молоточок, згадувались його жваві оченята, які він витріщав на коня, зовсім як дитина,— і в мене ворушилась думка: чи ж на багато менший оцей мій злочин від злочину проробити все це над дитиною?.. Така сентиментальність щодо нижчих тварин смішна? Але чи такі вже міцні і незмінні критерії сентиментальності? Дві тисячі років тому засміявся б римський патрицій з сентиментальної людини, яка обурилася б з його наказу кинути на поживу муренам раба, що розбив вазу! Для нього раб був теж «нижчою твариною».

Декарт дивився на тварин, як на прості автомати,— оживлені, але бездушні тіла; на його думку, у них існує виключно тілесне, зовсім несвідоме проявлення того, що ми називаємо душевними рухами. Такої ж думки був і Мальбранш. «Тварини,— каже він,— ідять без задоволення, кричать, не зазнаючи болю, вони нічого не бажають, нічого не знають».

Чи можна тепер погодитися з цим? Не кажучи вже про звичайне щоденне спостереження, яке волає проти такої безокої теоретичності,— як можемо погодитися з цим ми, природники-трансформісти? Тут можливе лише одне розв'язання питання,— те, яке дає, наприклад, Гекслі. «Велике вчення про безперервність,— каже він,— не дозволяє нам припустити, що будь-що може з'явитися в природі несподівано, без попередників, без поступового переходу; безза-

перечно, що нижчі хребтові тварини мають, хоч і в менш розвинутому вигляді, ту частину мозку, яку ми маємо всі підстави вважати у себе самих за органи свідомості. Тому мені здається дуже імовірним, що нижчі тварини мають свідомість у мірі, пропорційній ступеню розвитку органу цієї свідомості, і що вони переживають в більш чи менш певній формі ті ж самі почуття, які переживаємо і ми».

Якщо це так, якщо правда, що між нами і ними немає такої різкої межі, як колись уявляли, то чи така вже смішна ця сентиментальність, чи такі фальшиві ті ледь чутні докори сумління, яких зазнаєш, завдаючи їм мук? А почуття, яке відчуваєш при цьому, є щось дуже схоже саме на докори сумління. Один мій товариш-хірург працює над вогнестрільними ранами живота,— корисно при них додержуватися вичікувального способу дій чи негайно братися до операції. Він прив'язує собак до дошки і на відстані кількох кроків стріляє їм у живіт з револьвера; потім деяким собакам він негайно робить розтин живота, деяких залишає без операції. Увійдеш до нього в лабораторію,— в кімнаті стоять столи, виття, виск, деякі собаки метаються, здихаючи, деякі лежать нерухомо і тільки кволо скиглять. Коли я дивлюся на них, мені стає тяжко, як було тяжко, наприклад, дивитися перший час на муки оперованої людини; мені самому соромно, незручно дивитися в ці облагороджені стражданням, майже людські очі конаючих собак. І в такі хвилини мені стає зрозумілий настрій старого Пирогова.

«Змолоду,— розповідає він у записках, надрукованих після його смерті,— я був безжальний до страждань. Одного разу, я пам'ятаю, ця байдужість моя до мук тварин при вівісекціях вразила мене самого так, що я, з ножем у руках, звернувшись до товариша, який був асистентом при мені, несамохіть вигукнув:

— Адже так, мабуть, можна зарізати і людину?

Так, про вівісекції можна багато чого сказати і за, і проти. Без сумніву, вони — важлива допомога в науці... Але наука не заповнює цілком життя людини. Проходить юнацький запал і чоловіча зрілість, настає інша пора життя і з нею потреба заглиблюватися в самого себе; тоді від спогадів про заподіяне насильство, муки, страждання іншої істоти починає несамохіть щеміти серце. Так було, здається, і з великим Галлером; так, признаюсь, сталося і зо мною, і в останні роки я нізащо б не наважився на ті жорстокі

експерименти над тваринами, які я колись робив так старанно і байдужо».

Все це так. Але як бути інакше, де вихід? Одмовитися від живорозтину — це значить поставити на карту все майбутнє медицини, навіки приректи її на невірний і безплідний шлях клінічного спостереження. Треба ясно усвідомити все величезне значення вівісекцій для науки, щоб зрозуміти, що вихід тут все-таки один — задушити в собі докори сумління, заглушити жаль і гнати від себе думку про те, що за страдницькими очима мордованих тварин таїться живе страждання.

В Західній Європі вже кілька десятиріч провадиться посилена агітація проти живорозтинів; в останні роки ця агітація почалась і у нас в Росії. В основу своєї проповіді противники живорозтинів кладуть положення, якраз протилежне тому, на яке я тільки що вказував, — а саме, вони стверджують, що живорозтини зовсім не потрібні науці.

Але хто ж самі ці люди, що беруться доводити цю точку зору? Священники, світські дами, чиновники, — особи абсолютно непричетні до науки; і заперечують вони Вірхову, Клоду Бернару, Пастеру, Роберту Коху та іншим гігантам, що несуть на своїх плечах науку вперед. Але ж це страшенне безглуздя! Методи і шляхи науки становлять в кожній науці найтяжчу її частину; як можуть братися міркувати про неї профани? Вони й самі не можуть не розуміти цього, і певна річ, з якою радістю повинні вони вітати тих людей науки, які висловлюються в їх дусі. Тепер противники живорозтинів носяться з Лаусом-Теном, дуже відомим практичним хірургом, і з зовсім вже ні з якого погляду невідомим «медиком-хірургом» Бель-Тайлором. Кілька років тому промова цього Бель-Тайлора проти живорозтинів (в дуже безграмотному перекладі) була розіслана нашими антивівісекціоністами у вигляді додатку до «Нового времени». Коли читаєш цю промову, моторошно стає від тієї купи брехні і підтасовок, якими вона сповнена, і несамохіть ставиш собі запитання, чи може бути життєвим учення, якому доводиться вдаватися до такого безсоромного обману публіки? Спираючись на свій авторитет спеціаліста, з розрахунком на цілковите нещутво слухачів, Бель-Тайлор не спиняється рішуче ні перед чим.

«Брехнею є те, — заявляє він, наприклад, — нібито Гарвей дізнався про закон кровообігу за допомогою вівісекції. Зовсім ні! Єдино за допомогою спостережень над мертвим

людським тілом Гарвей відкрив той факт, що клапани жил дозволяють крові текти лише в певному напрямі...» (Треба зауважити, що славновісний трактат Гарвея про кровообіг майже весь складається із описів експериментів, зроблених Гарвеєм над живими тваринами; ось назви кількох розділів трактату: Cap. II—«*Ex vivorum dissectione qualis sit cordis motus*» (рух серця за даними, здобутими шляхом живорозтинів). Cap. III.—«*Arteriarum motus qualis ex vivorum dissectione*». Cap. IV—«*Motus cordis et auricularum qualis ex vivorum dissectione*» і таке інше¹).

«Неправда і те,— провадить далі Бель-Тайлор,— начебто через вівісекцію Кох знайшов засіб від сухот; навпаки, його прищеплювання спричиняли спочатку гарячку, а потім смерть». (Промову свою оратор виголосив наприкінці 1893 року, коли майже ніхто вже й не боронив кохівського туберкуліну; але про те, що шляхом живорозтину той самий Кох відкрив туберкульозну паличку, що шляхом живорозтинів створилась вся бактеріологія,— Бель-Тайлор благорозумно замовчує).

І так далі, без кінця; що не твердження, то — або безпосередня брехня, або перекручення дійсності. У підрядковій примітці читач знайде ще кілька зразків антивівісекційної літератури; зразки ці я взяв із найновіших англійських летючих листків, тисячами поширюваних в народі антивівісекціоністами².

¹ Див. *Exercitatio anatomica de motus cordis et sanguinis in animalibus*. Auctore Gulielmo Harweo. Lugduni Batavorum. 1737. (Анатомічний дослід про рух серця і крові у тварин. Гульєльмо Гарвей. Лугдун (нині — Ліон) Батаворум. 1737.—Ред.).

² «Які практичні наслідки вівісекції? — питає, папр., д-р Стефан Сміс.— Вони дуже значні! Так, один американський лікар збрив у кількох тварин шерсть і виставив їх на мороз. Тварини застудились. Із цього ми робимо висновок, що взимку слід носити теплий одяг. Жаб було посаджено в окріп; вони намагались виплигнути, ясно вказуючи біль. Звідси висновок, що треба уникати купання в окропі. Але дим, скільки я міг дізнатися, і вичерпуються практичні наслідки вівісекції.» (*Vivisection, An independent medical view*. 1899, р. 9). Агітатори не лікарі доводять непотрібність вівісекції іншим шляхом. «Вівісекція,— заявляє містріс Мона Керд,— є головний ворог науки, яка завжди учила, що закони природи гармонійні і не терплять суперечностей; а коли ці закони не терплять суперечностей, то чи можливо, щоб те, що є морального погляду є несправедливе, було з наукового погляду справедливе, щоб те, що є жорстоке і несправедне, могло вести до миру й здоров'я?» (*The sanctuary of mercy*. 1899, р. 6). І це говориться в країні Дарвіна!.. Інколи на місці природи підставляється бог. «Я думаю,— говорить міс Кобб,— що великий упо-

Живорозтини для медичної науки *необхідні*, — це можуть заперечувати лише великі неуки або вкрай, несумлінні люди. Із попередніх розділів цих записок вже можна було бачити, яка різноманітна в нашій науці необхідність живорозтинів. Попередні досліди на тваринах являють собою хоч деяку гарантію того, що новий засіб не буде даний людині в убійчій дозі, і що хірург не візьметься до операції зовсім недосвідченим. Не простою випадковістю є далі та обставина, що злочинні експерименти над людьми особливо численні саме в галузі венеричних хвороб, до яких тварини цілком несприйнятливі. Але найважливіше — це те, що без живорозтинів ми абсолютно не зможемо пізнати і зрозуміти живий організм. Яку галузь фізіології чи патології не взяти, ми скрізь побачимо, що майже все істотне було відкрите шляхом експериментів над тваринами. В 1883 році прусський уряд, під впливом агітації антивівісекціоністів, звернувся до медичних факультетів з запитом про ступінь необхідності живорозтинів; один видатний німецький фізіолог замість відповіді прислав у міністерство «Посібник з фізіології» Германа, причому в посібнику він викреслив усі ті факти, які без живорозтинів було б неможливо виявити; за повідомленням німецьких газет, «книга Германа внаслідок цієї операції була схожа на російську газету, що пройшла через цензуру: закреслених місць було більше, ніж незакреслених».

Без живорозтинів пізнати і зрозуміти живий організм неможливо; а без певного і всебічного розуміння його і вища мета медицини, лікування — невірне і ненадійне. В 1895 році відомий фізіолог проф. І. П. Павлов демонстрував в одному із петербурзьких медичних товариств собаку з перерізними блукаючими нервами; експериментами над цим собакою йому вдалось розв'язати деякі дуже важливі питання в галузі фізіології травлення їжі. Фейлетоніст «Нового времени», Житель, різко накинувся за ці експерименти на проф. Павлова.

Кому й навіщо це потрібно — перерізувати блукаючі нерви? — питає газета. — Чи бували в житті такі випадки, які наводили людей науки на цю думку? Це один із найсумніших наслідків вівісекторного

рядник всього сущого є справедливий, святій, милосердий бог; і зовсім неможливо, щоб отакій бог міг створити свій світ в той спосіб, щоб людина змушена була шукати засобів проти своїх хвороб шляхом завдання мук нижчим тваринам. Думка, що така божа воля, по-моєму є богохульство». (Vivisection explained. 1898, p. 6).

віртуозництва, найгіршого і ненаукового зразка... Це, так би мовити, наука для науки... Коли бачиш ці хитромудрі викрутаси силуваної, неприродної видумки панів вівісекторів і порівнюєш їх з тим простим, загальним фактом, що більшість людей помирає від простуди, і пани лікарі не вміють її вилікувати, то урочистість вчених зборів з приводу експерименту з блукаючими нервами набирає значення сарказму... Звичайнісіньких хвороб не вміють лікувати і розуміти, і в той самий час захоплення вівісекторів набирає загрозливих розмірів і не може не обурювати сумним недоумством і безсердечністю вчених живорізів.

Ось типові міркування вулиці. Для чого вивчати організм в усіх його відправленнях, якщо не вмієш вилікувати «простої простуди»? Та саме для того, щоб мати змогу вилікувати хоча б оту саму «просту простуду» (яка, кажучи між іншим, дуже не проста). «Це — наука для науки»... Наука тоді тільки й наука, коли вона не регулює і не зв'язує себе питанням про безпосередню користь. Електрика довгий час була лише «курйозним» явищем природи, що не мало ніякого практичного значення; коли б Греї, Гальвані, Фарадей та інші його дослідники не керувалися правилом: «наука для науки», то ми не мали б тепер ні телеграфу, ні телефону, ні рентгенівських променів, ні електромоторів. Хімік Шеврель із суто наукової допитливості відкрив формулу жирів, а наслідком цього з'явилась фабрикація стеаринових свічок.

А втім, треба зауважити, що далеко не всі антивівісекціоністи виходять при розв'язанні питання з таких грубих і неучьких передумов, як ми зараз бачили. Дехто з них намагається поставити питання на принциповий ґрунт; такий, наприклад, англійський антивівісекціоніст як Генрі Солт, автор твору: «Права тварин з погляду соціального прогресу». «Припустимо, — каже він, — що прогрес лікарської науки неможливий без живорозтинів. Що ж із того? Робити висновок звідси про законність живорозтинів — надто поспішно: мудра людина повинна взяти до уваги й інший, моральний бік справи — ганебну несправедливість заподіяння мук невинним тваринам». Ось єдино правильна постановка питання для антивівісекціоніста: чи може наука обійтися без живорозтинів, чи ні, — але тварини мучаться, і цим все вирішується. Питання поставлено ясно і недвозначно. Повторюю, сміятися з противників живорозтинів не можна, муки тварин при вівісекціях, дійсно, жахливі, і співчуття до цих мук — не сентиментальність, але треба пам'ятати, що без живорозтину немає шляху для створення медицини, яка лікуватиме людей.

На Заході супротивники живорозтинів уже домоглися деяких досить істотних обмежень свободи вівісекцій. Найзначнішим із таких обмежень є англійський парламентський акт 1876 року «про жорстокість до тварин». За цим актом провадити експерименти над тваринами мають право лише особи, які дістали на це спеціальний дозвіл (який, до того ж, в перший-ліпший час може бути взятий назад). В Австрії міністр народної освіти видав у 1885 році розпорядження, за яким «експерименти на живих тваринах можуть бути проваджені лише заради серйозних досліджень і лише як виняток, в разі необхідності». В Данії для провадження живорозтинів потрібен дозвіл міністра юстиції. (1). Всі подібні розпорядження справляють дуже дивне враження. Кому, наприклад, видаватимуть дозволи? Очевидно, відомим вченим. Але ось в сімдесятих роках, в глухому німецькому місті Вольштейні нікому невідомий молодий лікар Роберт Кох шляхом експериментів над тваринами найдокладніше вивчає біологію сибіровиразкової палички і цим своїм дослідженням прокладає широкі шляхи в щойно народженій, надзвичайно важливій науці — бактеріології. Навряд чи дано було б дозвіл на експерименти цьому невідомому провінціальному лікареві... Хто згодом вирішуватиме, які експерименти «необхідні» для науки? Хіба, справді, міністри юстиції? Але ж це смішно. Вчені факультети? Але хто не знає, що академічна вченість майже завжди є носієм рутини? Коли Гельмгольц відкрив свій закон збереження енергії, то академія наук, як сам він розповідає, визнала його роботу «безглуздом і пустим мудруванням». Його дослідження про швидкість проведення нервового току теж зустріли лише посмішку з боку осіб, що стояли тоді на чолі фізіології.

Чи має антивівісекціоністська агітація і в майбутньому шанси на успіх? Я думаю, що успіхи її цілком ґрунтуються на неуцтві публіки, і що, в міру зменшення цього неуцтва, її успіхи будуть дедалі більше падати.

Біль «про жорстокість до тварин» був ухвалений англійським парламентом у серпні 1876 року. Дата знаменна: саме в цей час у Болгарії лютували турки, заохочувані дружнім невтручанням Англії. Невже мордовані в лабораторії жаби були англійським депутатам ближчі й дорожчі, ніж болгарські дівчата й діти, гвалтовані й катовані башибузуками? Звичайно, ні. Справа значно простіша: парламент розумів, що втручання в болгарські справи не вигідне

для Англії, невігоди ж обмеження живорозтинів він не розумів. А там, де людина не бачить загрози для своєї вигоди, вона легко може бути чесною і гуманною. У вересні 1899 року англійці тисячами підписувалися під адресом засудженому в Ренні Дрейфусу; водночас ті ж самі англійці зацитькуванням і криком затискали на мітингу рот Джону Морлею, який протестував проти розбишацького ставлення Англії до Трансваалю. Російське життя являє ще більш яскраві приклади такої уявної непослідовності.

Коли люди розуміють, чим вони жертвують, віднімаючи у науки право живорозтинів, агітація антивісекціоністів буде приречена на цілковиту безплідність. На одних зборах супротивників живорозтинів манчестерський єпископ Мургаус заявив, що він вважає за краще сто разів померти, ніж врятувати своє життя ціною пекельних мук, які завдаються тваринам при живорозтинах. Свідомо йти на таку самопожертву здатна лише дуже незначна меншість.

ХІ

Наша лікарська наука в теперішньому її стані дуже недосконала; ми багато чого не знаємо і не розуміємо, багато в чому змушені блукати навпомацки. А справу доводиться мати із здоров'ям і життям людини... Вже на останніх курсах університету мені потроху почало вияснятися, на який важкий, слизький і небезпечний шлях прирікає нас недосконалість нашої науки. Якось наш професор-гінеколог прийшов в аудиторію похмурий і не в настрої.

— Шановні панове! — сказав він. — Ви пам'ятаєте жінку з ендометритом, яку я вам демонстрував півтора тижні тому і якій я тоді ж зробив при вас вискрібання матки. Вчора вона померла від зараження очеревини...

Професор докладно виклав нам перебіг хвороби і наслідки розтину померлої. Крім розрощення слизової оболонки, через що було зроблене вискрібання, у хворої виявився в товщі матки мускульний опух — міома. Вискрібання матки при міомах сполучене з великою небезпекою, тому що міоми легко можуть омертвіти і піддатися гнилому розкладу. В даному разі найстаранніше дослідження матки не дало ніяких вказівок на наявність міоми; вискрібання було зроблене, а наслідком цього стався розклад міоми і смерть хворої.

— Таким чином, шановні панове,— провадив далі професор,— смерть хворої, без сумніву, була викликана нашою операцією; коли б не операція, хвора, хоч і не без страждань, могла б прожити ще десятки років... На жаль, наша наука не всесильна. Такі нещасливі випадки передбачити важко, і до них завжди треба бути готовим. Щоб уникнути подібної помилки, Шульцце пропонує...

Професор говорив ще довго, але я його вже не слухав. Повідомлення його неначе зштовхнуло мене з неба, на яке мене занесло тодішне захоплення успіхами медицини. Я думав: «Наш професор — європейськи відомий спеціаліст, всіма визнаний талант, а втім, навіть і він не гарантований від таких страшних помилок. Що ж чекає в майбутньому мене, найординарнішу, нічим не визначну людину?»

І вперше це майбутнє глянуло на мене зловісно і похмуро. Деякий час я ходив цілком розгублений, пригнічений тією відповідальністю, яка чекала на мене в майбутньому. І скрізь я тепер знаходив свідчення того, яка з усіх поглядів велика ця відповідальність. Випадково мені трапився номер «Новостей терапії», і в ньому я прочитав таке:

Бінц розповідає про випадок викидня після вжиття саліцилового натру по одному граму. Лікаря, що призначив ці ліки, притягли до судової відповідальності, але він був виправданий з огляду на те, що про подібні випадки досі ще нема публікацій, хоч вживання саліцилового натру, як відомо, практикується в дуже значних розмірах.

Нотатка ця випадково потрапила мені на очі; я легко міг її і не прочитати; а тимчасом, коли б у майбутньому щось подібне сталося зі мною, то мені вже не було б виправдання: тепер такий випадок опубліковано... Я повинен все знати, все пам'ятати, все вміти,— але хіба ж це по силі людині?!

Незабаром мій похмурий настрій потроху розсіявся: поки я був в університеті, мені самому ні за що не доводилось нести відповідальності. Але, коли я лікарем почав практику, коли я на ділі побачив всю недосконалість нашої науки, я відчув себе в становищі провідника, якому треба вночі вести людей по слизькому й стрімкому краю провалля: вони вірять мені і навіть не підозрівають, що йдуть над проваллям, а я кожної хвилини чекаю, що ось-ось хтось із них упаде вниз.

Часто, визначивши хворобу, я прямо-таки не наважувався її лікувати і ухилявся під першим-ліпшим приводом. На початку моєї практики до мене звернулась по допомогу

жінка, хвора на солітер. Найкращий і найпевніший засіб проти солітера — витяжка чоловічої папороті. Довідаюся в книгах, як її призначати, і читаю: «Засіб багато втратив із своєї слави, тому що його давали в надто малих дозах... Але з призначенням його треба бути обережним: у великих дозах він викликає отруєння»... В єдино діючих не «надто малих» дозах я мушу бути «дуже обережним». Як можна за таких умов додержувати обережності?.. Я сказав хворій, що не можу її лікувати і щоб вона звернулася до іншого лікаря.

Хвора широко розкрила очі.

— Я вам заплачу,— сказала вона.

— Та ні, річ не в цьому...— розумієте... За це треба взятись як слід, а мені тепер ніколи...

Жінка знизала плечима й пішла.

Перший час я відчував такий страх перед багатьма моїми хворими; і страх цей ще посилювався від усвідомлення моєї справжньої недосвідченості; чого був вартий той випадок із сином прачки, про який я вже розповідав. Потім потроху прийшла звичка; я перестав усього боятися, більше почав вірити в себе; кожна дія над хворим уже не супроводилась даремними терзаннями і думками про всі можливі ускладнення. Але все-таки дамоклів меч «нещасного випадку», що висить над головою, і досі держить мене в стані безперервного нервового напруження.

Ніколи наперед не знаєш, коли й звідки він прийде, цей грізний «нещасливий випадок». Одного разу, я пам'ятаю, у нас в лікарні робили шістнадцятирічній дівчині резекцію ліктя. Мені доручили хлороформувати хвору. І тільки я підніс до її обличчя маску з хлороформом, тільки вона вдихнула його,— один єдиний раз,— як обличчя її посиніло, очі зупинились, пульс зник; найенергійніші засоби оживлення не привели ні до чого; хвилину тому вона говорила, хвилювалась, очі блищали страхом і життям,— і вже труп!.. На вимогу батьків був зроблений судово-медичний розтин померлої; всі її внутрішні органи були цілком нормальні, як я і виявив їх при дослідженні хворої перед хлороформуванням; і проте — смерть від цієї жадливої ідіосинкразії, яку неможливо передбачити. І батьки забрали труп, обсипавши нас прокляттями.

Англійський хірург Джеймс Педжет говорить у своїй лекції «про нещастя в хірургії»: «Немає хірурга, якому не довелось б протягом своєї діяльності один або кілька разів

скоротити життя хворим, в той час як він прагнув продовжити його. І такі пригоди трапляються не при самих лише важливих операціях. Коли б ви могли проглянути повний список операцій, які вважаються «малими», ви побачили б, що кожен досвідчений хірург або має у своїй власній практиці, або бачив у інших один або кілька смертельних кінців при кожній із цих операцій. Якщо хірург виріже ножем сто атером на волосистій частині голови, то,— я насмілюся твердити,— один або двоє з його оперованих помруть. Кожен, хто підряд накладе таку ж саму кількість разів лігатуру на гемороїдальні шишки, матиме один або два смертельних кінці».

І від цього нема порятунку. Кожної хвилини може статися нещастя і зім'яти тебе назавжди. В 1884 році віденський лікар Шпітцер лікував чотирнадцятирічну дівчинку, у якої були відморожені пальці; він прописав їй йодистий колодій і звелів мазати ним відморожені місця; у дівчини утворилось змертвіння мізинця, і палець довелось ампутувати. Мати хворої заклала на д-ра Шпітцера позов. Суд присудив його до виплати позивачці 650 гульденів, до штрафу на 200 гульденів і до позбавлення права практики. Газети люто накинулись на Шпітцера, обсипаючи його насмішками і глузуючи з нього. В лікарському світі випадок цей викликав велике хвилювання. Шпітцер не міг мати ніяких підстав сподіватися, щоб змазування пальця безневинним йодистим колодієм здатне було викликати таку руйнівну дію. Осуджений апелював у сенат. Була запрошена думка медичного факультету. На доповідь відомого хірурга проф. Альберта факультет одногосно дав такий висновок: «Вжиті лікарем Шпітцером змазування йодистим колодієм не призвели до гангрені в ряді експериментів, спеціально проведених факультетом з цією метою. В літературі й науці немає вказівок на небезпеку застосування згаданого засобу взагалі і у випадках, подібних тому, що мав місце, зокрема. Тому немає підстав обвинувачувати д-ра Шпітцера в нещастті». Але Шпітцер уже не мав потреби у виправданні. В той день, коли була опублікована заява факультету, труп Шпітцера був витягнений з Дунаю: він не стерпів тягара загального осудження і втопився.

Так, пощади в подібних випадках не чекай ні від кого! Лікар мусить бути богом, що не помиляється, не має сумнівів, для якого все ясне і все можливе. І горе йому, якщо це не так, якщо він помилився, хоча б не помилитися було

неможливо... Років з п'ятнадцять тому фейлетоніст «Петербурзької газети» пан Анікус розголосив один «обурливий» випадок, що стався в хірургічній клініці проф. Коломніна. Хлопчик Харитонов, з «болею у тазостегновому суглобі», був привезений батьками в клініку; при дослідженні хлопчика асистентом клініки, д-ром Траяновим, сталося ось що:

«Траянов просить, щоб Харитонов стрибнув на хвору ногу; той, звичайно, відмовляється, запевняючи шановного ескулапа, що він не може стояти на хворій нозі. Але ескулап не слухає запевнень нещасного юнака і з допомогою присутніх змушує стрибнути. Той стрибнув. Пролунав страшний крик, і нещасний упав на руки своїх катів: від стрибка нога зламалась біля самого стегна». У хворого «з жахливою швидкістю розвинулася саркома, і він помер з вини своїх мучителів».

Д-р Траянов у листі до редакції розповів, як було діло. Хлопчик скаржився на біль у суглобі, але ніяких зовнішніх ознак ураження в суглобі не помічалось; були підстави запідозрити туберкульоз тазостегнового суглоба (коксит). Стояти на хворій нозі Харитонов міг. «Я запропонував хворому стати на хвору ногу і злегка підстрибнути. При такій спробі у кокситиків на самому початку хвороби, коли всі інші ознаки відсутні, хвороба видає себе легким болю в суглобі. Стався перелом. Такі переломи належать до так званих *самородних переломів*; у хлопчика, як згодом виявилось, була центральна кістковомозкова саркома; вона роз'їла зсередини кістку і знищила її звичайну міцність; досить було першого сильного руху, щоб стався перелом; той самий перелом сам собою стався б у хворого і в клініці чи по дорозі додому. Пізнати напевне таку хворобу, коли ще не можна знайти самого опуху, дуже важко, інколи й зовсім *неможливо*». До цього треба ще додати, що згадана хвороба взагалі належить до числа виняткових, на протилежність кокситу, хворобі дуже поширеній.

Пояснення д-ра Траянова викликало нове глузування фейлетоніста.

Адже ж правда, прецікаво! — писав пан Анікус.— Самодіючий перелом!.. Чи ж не є це верхом нещасливої випадковості, особливо для нас, профанів, які вперше чують про самородні, самодіючі, автоматичні переломи рук і ніг. Лише в таких незвичайних випадках можна цілком оцінити, що значить наука, і гірко схлинути над своїм неуттвом... Що ж має робити профан? Не сперечатися з наукою! Отож і лишається йому тільки засоромлено опустити голову перед сліпучим сяйвом науки і негайно випробувати з тривожним почуттям (за допомогою ударів об тверді предмети), чи не підкрався до нього самого отой зрадливий самородний перелом.

Після цього ще цілий тиждень в газетах шарпали і висміювали д-ра Траянова.

Збоку обурюватися з подібних помилок лікарів легко. Але в тому й трагізм нашого становища, що, коли б лікарів на другий день трапився такий самий випадок, він зобов'язаний був би зробити те ж саме, що й першого разу. Звичайно, для нього було б значно спокійніше зробити інакше: зовнішніх ознак ураження суглоба не помітно; є спосіб дізнатися, чи не туберкульоз це; але раптом хвороба виявиться кістковою саркомою, і теж станеться перелом! Щоправда, кісткові саркоми так рідко трапляються, що за всю свою практику лікар зустріне їх лише два-три рази; щоправда, якщо тепер-таки розпочати лікування туберкульозного суглоба, то можна сподіватися на цілковите і міцне вилікування його, а все-таки... краще геть від гріха; краще хай хворий їде додому і повернеться знову тоді, коли вже з'являться безсумнівні зовнішні ознаки... Той боягуз, що вчинив би так, був би негідний імені лікаря.

Суспільство живе надто невірними уявленнями про медицину, і це — головна причина його несправедливого ставлення до лікарів; воно мусить знати сили й засоби лікарської науки і не винуватити лікарів в тому, в чому винна недосконалість науки. Тоді й вимогливість до лікарів знизилася б до розумного рівня.

А втім — чи знизилася б вона й тоді?... Почуття не знає і не хоче знати логіки. Недавно я відчув це на самому собі. У моєї дружини пологи були дуже тяжкі, стала потрібна операція. І передо мною зловісно яскраво постали всі можливі від цього нещастя.

— Треба зробити операцію, — спокійно і холонокровно сказав мені лікар-акушер.

Як він міг говорити про це так спокійно?! Адже він знає, які численні випадковості загрожують породіллі при подібній операції; хай випадковості ці не часто трапляються, але все ж таки вони існують і можливі. А він мусить це ясно зрозуміти, що значить для мене втратити Наташу, він *напевно* повинен зробити операцію вдало, інакше це буде жахливо, і йому не може бути прощення, — ні йому, ні науці: не сміє він ні в чому схибити!.. І перед цим почуттям, що охопило мене, стали бліді й безсилі всі докази мого розуму і знання.

ХІІ

В суспільстві до медицини і лікарів поширене велике недовір'я. Лікарі здавна служать улюбленим предметом карикатур, епіграм і анекдотів. Здорові люди говорять про медицину і лікарів з посмішкою, хворі, яким медицина не допомогла, говорять про неї з лютою ненавистю.

Ці насмішки, ця недовіра спочатку дуже конфузили мене. Я почував, що в основі своїй вони справедливі, що в науці нашій справді є багато такого, від чого ми повинні ніяковіти. Почуваючи це, я інколи був не від того, щоб і самому в одверту хвилину висловити своє зневажливе і глузливе ставлення до медицини. Якось у селі ми поверталися ввечері з прогулянки. До мене підійшла селянка з проханням оглянути і полікувати її. Я зайшов до неї в хату разом з своєю двоюрідною сестрою. Селянка скаржилась, що їй «підпирає корінці» і тисне під груди, що коли вона нахиляється, у неї дуже паморочиться в голові. Я дослідив її і сказав, щоб вона зайшла до мене по ліки.

— Що у неї? — спитала сестра, коли ми вийшли.

— А я почім знаю, — з посмішкою відповів я. — Підпирає корінці якісь.

Сестра здивовано підвела брови.

— От дивно! Ти так упевнено поводився, — я думала, для тебе картина ясна.

— Днів через два досліджу її ще раз, — може й виясниться.

— Ну й наука ж ваша!

— Наука, що й казати! Наука, можна сказати — точна!

І я почав розповідати їй про випадки, які свідчать, яка «точна» наша наука і як наївно дивляться на лікаря хворі.

Мені не раз траплялося таким тоном говорити про медицину; все, що я розповідав, була правда, але завжди після подібних розмов мені робилось совісно: цю правду я оцінював, стаючи на точку зору своїх слухачів, в душі ж у мене, незважаючи на все, ставлення до медицини було серйозне і повне поваги.

Очевидно, в усьому цьому ховалось якесь глибоке непорозуміння. Медицина не виправдує сподівань, які на неї покладаються, — з неї сміються, і в неї не вірять. Але чи правильні і законні самі ці сподівання? Є наука про вилікування хвороб, яка називається медициною; людина, яка навчилася цієї науки, повинна безпомилково пізнавати і

виліковувати хвороби; якщо цього вона не вміє, то або вона сама погана, або її наука ні на що не придатна.

Такий погляд був цілком природний; але водночас цілком неправильний. Не існує хоч в якійсь мірі закінченої науки про виліковування хвороб; перед медициною стоїть живий людський організм з безконечно складним і заплутаним життям; багато що з цього життя ми вже розуміємо, але кожне нове відкриття разом з тим розкриває дедалі чудеснішу його складність, темним і малозрозумілим шляхом розвивається в організмі чимало хвороб, неясні і неловимі сили організму, що борються з ними, немає засобів підтримати ці сили; є інші хвороби самі по собі більш чи менш зрозумілі; але раз у раз вони перебігають так приховано, що всі засоби науки безсилі для їх визначення.

Це значить, що лікарі непотрібні, а їх наука ні на що непридатна? Але ж є багато речей, для науки уже приступних, в багатьох випадках лікар може подати істотну допомогу. Багато в чому він і безсилий, але в чому саме він безсилий, може визначити лише сам лікар, а не хворий; навіть у цьому разі лікар незамінний, хоча б лише тому, що він розуміє всю складність процесу недуги, який відбувається перед ним, а хворий і ті, що оточують його, не розуміють.

Люди не мають навіть і найвіддаленішої уяви ні про життя свого тіла, ні про сили і засоби лікарської науки. В цьому — джерело більшості непорозумінь, в цьому — причина як сліпої віри у всемогутність медицини, так і сліпої невіри в неї. А те й інше однаково дає відчувати себе дуже тяжкими наслідками.

Серед публіки дуже поширені різні «загальноприступні лікарські поради» і популярні брошури про лікування; в більш-менш інтелігентній сім'ї завжди є домашня аптечка, і перш ніж покликати лікаря, на хворому випробують і касторку, і хінін, і саліциловий натр, і валеріанку; недавно в Петербурзі навіть заснувалося ціле товариство «самопомоги при хворобах». Нічого подібного не сталося б, коли б у людей, замість сліпої віри в просту й нескладну медичну науку, було б справжнє розуміння цієї науки. Люди знали б, що кожен новий хворий являє собою нову, неповторну недугу, надзвичайно складну і заплутану, розібратися в якій далеко не завжди може і лікар з усіма його знаннями. У хворого запор, — треба дати йому касторки; чи наважився б будь-хто розпочати таке лікування, коли б хоч підозрівав про те, що інколи цим можна убити людину, що

іноді, як, наприклад, при свинцевих кольках, запор можна усунути не касторкою, а лише... опієм?

На неурядкій вірі у всевладність медицини ґрунтуються ті перебільшені вимоги до неї, які є для лікаря прокляттям і зв'язують йому свободу дії. Хворого на черевний тиф дуже морозить, у нього болить голова, він пітніє ночами, його мучать тяжкі марення; боротися з цим треба дуже обережно і переважно фізичними засобами; а спробуй, скажи пацієнтові: «страждай, заюшуйся потом, знемагай від кошмарів!» Він одвернеться від тебе і вдасться до лікаря, який не шкодуватиме хініну, фенацетину і хлорал-гідрату: що це за лікар, який не дає полегшення! Хай це полегшення відбувається за рахунок сил хворого, хай воно назавжди розхитає його організм, хай цілком одучить від здатності самостійно боротися з недугою,— хворому полегшало, і досить. Найнещасливішими пацієнтами з цього погляду є різного роду «високі особи»,— нетерплячі, розпечені, які саму наявність неусунутого хоча б легкого страждання ставлять за провину лікареві, що їх лікує. Ось чому, між іншим, серед публіки гучним успіхом користуються лікарі, про яких товариші, які розуміються на справі, говорять з презирством і по допомогу до яких ні один з лікарів не вдасться.

Лікар на те й лікар, щоб легко і впевнено усувати страждання і лікувати хвороби. Дійсність на кожному кроці спростовує таке уявлення про лікарів, і люди від сліпої віри в медицину переходять до її цілковитого заперечення. У хворого недуга, яку можнавилікувати, але вона вимагає лікування тривалого і систематичного; тиждень-другий лікування не дає допомоги, і хворий махає рукою на лікаря і звертається до ворожбита. Є хвороби затяжні, проти яких ми не маємо справжніх засобів,— наприклад, коклюш: лікар, якого вперше запросять в сім'ю до хворого на коклюш, може бути певен, що в цю сім'ю його ніколи вже більше не покличуть: потрібна величезна, випробувана довіра до лікаря або цілковите розуміння справи, щоб примиритися з роллю лікаря в цьому разі — стежити за гігієнічністю обстановки і вживати заходів проти ускладнень, які з'являються під час перебігу хвороби.

Особливо багатий матеріал для заперечення медицини дають помилки лікарів. Лікар визначив у хворого черевний тиф, а на розтині виявилось, що у нього була загальна бугорчатка,— ганьба лікарям, хоч клінічні картини тієї й тієї хвороби часто цілком тотожні. У мене є один знайомий,

три роки у нього дуже болить праве коліно; один лікар визначив туберкульоз; другий — сифіліс; третій — подагру; і полегшення ні від кого немає. Звідси висновок може бути лише один: іноді хвороби проявляються в таких темних і неясних формах, що правильний діагноз можна поставити лише випадково. Але кожна людина робить висновок з власного досвіду; і знайомий мій каже: «Ваша праця для суспільства те ж саме, що для людини галстук: галстук абсолютно некорисний, але ходити без нього цивілізованій людині непристойно; і вона покірливо платить за галстук гроші, а люди, які шийють галстуки, вважають, що роблять щось потрібне»...

— Мушу вам, докторе, признатися, — я зовсім не вірю у вашу медицину, — сказала мені недавно одна дама.

Вона не вірить... Але ж вона її зовсім не знає! Як же можна вірити чи не вірити в значення того, чого не знаєш?

Багато з того, що я розповів у попередніх розділах, може в людей, які сліпо вірять в медицину, викликати недовір'я до неї. Я й сам пережив це недовір'я. Але зараз, знаючи все, я все-таки з щирим почуттям кажу: я вірю в медицину, — вірю, хоч вона багато в чому безсила, багато в чому небезпечна, багато чого не знає. І чи можу я не вірити, коли раз у раз бачу, як вона дає мені змогу рятувати людей, як гублять себе ті, хто заперечує її?

«Я не вірю у вашу медицину», каже дама. У що ж, власне, вона вірить? В те, що є змога за два дні «спинити» коклюш, чи в те, що при деяких очних хворобах своєчасним застосуванням атропіну можна врятувати людину від сліпоти? Ні за два дні, ні за три тижні не можна спинити коклюш, але кількома краплинами атропіну можна зберегти людині зір, і той, хто не «вірить» в це, схожий на скептика, який не вірить, щоб десь-то на світі селяни говорили по-французькому.

Людина довгі роки хвора на ядуху; я припікаю їй носові раковини, — і вона стає здоровою і щасливою від свого здоров'я; хлопчик тупий, неувважливий і непам'ятливий: я вирізав йому гіпертрофовані мигдалики, — і він розумово зовсім перероджується; дитина виснажена поносами: я без усяких ліків, лише регулюванням дієти і часу вживання їжі досягаю того, що вона набирає тіла і стає веселою. Моє знання часто дає мені змогу якимсь незначним прийомом чи призначенням попередити тяжку хворобу, і чим менш освічені люди, тим яскравіше кидається у вічі все значення

мого знання. В тяжких, заплутаних випадках, які вимагали великих затрат розумових і нервових сил, особливо сильно і переможно почуваєш своє торжество, і смішно подумати, що можна було б зробити тут без знання... Ні, я — я вірю в медицину, і мені глибоко шкода тих, хто в неї не вірить.

Я вірю в медицину. Насмішки над нею походять від необізнаності тих, хто сміється. А все ж багато в чому ми таки безсилі, справді, безсилі, недосвідчені і небезпечні; провина в цьому не наша, але саме це і дає споживу тим, хто не вірить в нашу науку і насміхається з нас. І передо мною щораз наполегливіше почало поставати запитання: це недовір'я і ці насмішки я визнаю безпідставними, їм не повинно бути місця в ставленні до мене і до моєї науки, — як же мені в такому разі поводитися з пацієнтом?

Насамперед треба бути з ним чесним. Саме тому, що ми приховуємо від людей справжні розміри наших знань, і є можливим те ворожо-іронічне ставлення, яке ми зустрічаємо всюди. Одне з головних достоїнств Льва Толстого як художника полягає в особливо людяному і серйозному ставленні до кожної особи, яку він змальовує, *єдиний* виняток він робить для лікарів: їх Толстой не може виводити без роздратування і майже тургенєвського підморгування читачеві. Отже, є, значить, щось, що так підбурює проти нас. І мені здавалось, що цим «щось» саме і є наше обгортання себе туманом, збудження до себе перебільшеної довіри та сподівань. Цього не повинно бути.

Але практика негайно спростувала мене; навпаки, інакше, ніж є, і бути не може. Я лікував одного чиновника, хворого на черевний тиф; його кріпило, живіт був дуже здутий; я призначив йому каломель в звичайній проносній дозі, з усіма звичайними застереженнями.

— У чоловіка, докторе, з'явилось у роті якесь ускладнення, — сказала мені дружина хворого під час другого мого візиту.

Хворий скаржився на сильну слинотечу, ясна почервоніли і понапухали, з рота гидко тхнуло; це була типова картина легкого отруєння ртуттю, викликаного призначеним мною каломелем: обвинуватити я себе ні в чому не міг, — я живий геть усіх запобіжних заходів.

Що мені було сказати? Що це — наслідок призначеного мною лікування? Безглуздіше вчинити було б неможливо. Я зовсім безцільно підірвав би довіру до себе хворого і змусив би його сподіватися всяких нещасть від кожного мого

призначення. І я мовчки, намагаючись не зустрітись з поглядом дружини хворого, вислухав її міркування про дивовижну різноманітність ускладнень при тифі.

Мене запросили до хворої дитини; її морозило, ніяких особливих скарг і симптомів не було, доводилося почекати до вияснення хвороби. Я не хотів приписати «ut aliquid fiat», я сказав матері, що слід вживати таких і таких гігієнічних заходів, а ліків поки що не треба. У дитини розвинулось запалення мозкових оболонок, вона померла. І мати почала гірко клясти мене за смерть дитини, бо я не поспішив вчасно «спинити її хворобу».

А як я можу поводитися «чесно» з невиліковними хворими? З ними увесь час доводиться лицемірити і брехати, доводиться вдаватися до найрізноманітніших вигадок, щоб знову і знову підтримати зникаючу надію. Хворий, принаймні до певної міри, завжди усвідомлює цю брехню, обурюється на лікаря і ладен клясти медицину. Як же поводитися? Староіндійська медицина була з цього погляду прямо й жорстоко щира: вона мала справу лише звиліковними хворими, невиліковний не мав права лікуватися; родичі відводили його на берег Гангу, забивали йому рот і ніс священним мулом і кидали в річку... Хворий сердиться, коли лікар не говорить йому правди; о, він хоче лише правди! Спочатку я був остільки наївний і по-молодому прямолінійний, що, на наполегливу вимогу, казав хворому правду; лише поступово я зрозумів, що саме насправді значить, коли хворий хоче правди, запевняючи, що не боїться смерті; це значить: «коли надії нема, то брешти мені так, щоб мене ні на мить не взяв сумнів, що ти говориш правду».

Скрізь, на кожному кроці, доводиться бути актором; особливо це необхідно ще й тому, що хвороба виліковується не лише ліками і призначеннями, але й душею самого хворого; його бадьора, повна віри душа — величезна сила в боротьбі з недугою, і не можна переоцінити цю силу; мене перший час дивувало, наскільки успішніше було моє лікування у постійних моїх пацієнтів, які палко вірять у мене і кличуть мене з іншого кінця міста, ніж у пацієнтів, що звертаються до мене вперше; я вбачав у цьому досить комічну гру випадку; поступово лише я переконався, що це зовсім не випадковість, що мені, справді, могутню підтримку подає завойована мною віра, яка так дивно підносить енергію хворого і тих, що оточують його. Хворий дуже потребує цієї віри і чуйно ловить у голосі лікаря кожную нотку вагання

і сумніву... І я почав звикати поводитися при хворому само-впевнено, робити призначення докторальним і безапеляційним тоном, хоча б у душі в цей час поставали тисячі сумнівів.

— Чи не краще, докторе, зробити отак? — питає скептичний хворий.

— Я вас прошу беззаперечно виконувати те, що я призначаю, — категорично відповідаю я. — Лише в такому разі я й можу провадити лікування.

І весь мій тон говорить, що я володію повною істиною, сумнів у якій може бути лише образливим.

І віру в себе недостатньо завоювати раз: доводиться увесь час завойовувати її, безперервно. У недужого хвороба затягається; слід щільно стежити за душевним станом хворого і людей, що його оточують; як тільки вони починають занепадати духом, треба хоча б зовнішньо змінити лікування, призначити інший засіб, інший прийом; треба чіплятися за тисячі дрібниць, напружуючи всю силу фантазії, вміло зважаючи на вдачу і ступінь розвитку хворого і його близьких.

Все це таке далеке від того простого виконання приписів медицини, в яких, як я раніше думав, і полягає вся наша справа! Турецький ворожбит, ходжа, призначає хворому лікування, обвішує його амулетами і під кінець дує на нього; в останньому вся суть: добре виліковувати людей може лише ходжа «з хорошим диханням». Такого «хорошого дихання» потребують і від справжнього лікаря. Він може мати величезний розпізнавальний талант, уміти вловлювати найтонші деталі дії своїх призначень, — і все це залишиться даремним, якщо у нього немає здатності цілком підкоряти собі душу хворого. Є, правда, істинно інтелігентні хворі, котрим непотрібне напівоблудне «хороше дихання», котрим дорожчі талант і знання, котрі не бажають приховувати голу правду. Але подібні хворі такі ж рідкі серед людей, як рідкі серед них справжні талант і знання.

XIII

Минуло багато часу, перш ніж я при звичаївся до сил медицини і скорився перед їх обмеженістю. Мені було соромно і тужно дивитися у вічі хворому, якому я не міг допомогти; він, похмурий і розпачливий, стояв передо мною

тяжким докором тій науці, якої представником я був, і в душі знову і знову ворушилось прокляття цій німецькій науці.

Was hab'ich,
Wenn ich nicht alles habe?
Що маю я,
Якщо у мене нема всього?

Цьому я можу допомогти, цьому ні; а всі вони йдуть до мене, всі однаково хочуть бути здоровими, і всі однаково мають право сподіватися, що я врятую їх. І такі стають зрозумілі ті войки розпачливої туги і втрати віри в свою справу, якими сповнені інтимні листи найсильніших представників науки. І хто з них сильніший, той яскравіше за-суджений почувати своє безсилля.

«З усієї моєї діяльності лекції.— це єдине, що мене цікавить і живить,— писав Боткін своєму другові д-ру Білоголовому;— все інше тягнеш, мов лямку, прописуючи безліч ліків, які ні до чого не призводять. Це не фраза, а пояснення, чому практична діяльність у своїй поліклініці так гнітить мене. Маючи величезний матеріал хроніків, я починаю доходити до сумного переконання про безсилля наших терапевтичних засобів. Мало яка поліклініка пройде мимо без гіркої думки: за що я взяв з більшої половини цих людей гроші, ще й змусив їх витратитися на наші аптечні ліки, які, давши полегшення на 24 години, нічого істотного не змінять? Вибач мені за хандру, але сьогодні у мене був домашній прийом, і я ще під свіжим враженням цієї безплідної праці».

У Більрота є один вірш; він послав його своєму другові, відомому композитору Брамсу, і не призначав для друку. В перекладі важко передати всю силу й поезію цього вірша. Ось він:

...Ich kann's nicht mehr ertragen,
Wie mich die Menschen täglich, stündlich quälen,
Wie sie unmögliches von mir begehren!
Weil ich einwenig tiefer wohl als Andere
In der Natur geheimstes Wesen drang,
So meinen sie, ich könnte gleich den Göttern
Durch Wunder Leiden nehmen, Glück erzaubern,
Und bin doch nur ein Mensch wie Andere mehr.
Ach, wüsstet ihr, wie's in mir waltet, siedet,
Und wie mein Herz den Schlag zurücke hält,
Wenn ich statt Heilung mit unsicheren Worten
Kaum Trost kann spenden den Verlorenen...

...Was soll denn aus mir werden?
Aus mir, dem viel bewunderten, hilflosen Mann?¹

Але перед таким безсиллям своїм поступово довелося скоритися: цілковита неминучість завжди має в собі щось таке, що примиряє з собою. Все-таки наука дає нам багато сили, і з цією силою можна чимало зробити. Але з чим неможливо було примиритися, що найбільше підточувало в мене задоволення від своєї діяльності,— це те, що сила, яка є в нашому розпорядженні, насправді виявлялася цілком уявною.

Медицина є наука про лікування людей. Так воно виходило з книг, так виходило і з того, що ми бачили в університетських клініках. Але в житті виявлялось, що медицина є наука про лікування лише багатих і вільних людей. Щодо всіх інших, то вона була лише теоретичною наукою про те, як можна було б вилікувати їх, коли б вони були багаті і вільні; а те, що за браком багатства і волі доводилось їм пропонувати насправді, було нічим іншим, як найбезсоромнішою наругою з медицини.

Іноді в свята до мене приходять на прийом хлопчик-шведь із сусідньої шевської майстерні. Обличчя у нього зеленаво-бліде, як запліснявіла штукатурка; він хворіє на головокружіння і раптову непритомність. Мені часто трапляється проходити повз майстерню, де він працює,— вікна її виходять на вулицю. І о шостій ранку, і об одинадцятій ночі я бачу у віконце схилену над чоботом стрижену голову Василька, а навколо нього — таких самих зелених і худих хлопчиків та підмайстрів; маленька гасова лампа тьмяно горить у них над головами, із вікна несе на вулицю густим, прілим смородом, від якого нудить у грудях. І ось мені треба лікувати Василька. Як його лікувати? Треба прийти, вирвати його із того темного смердючого закутка, пустити бігати в поле, під жарке сонце, на вільний вітер, і легені його розвинуться, серце зміцніє, кров стане червоною і гарячою. Тимчасом навіть закурену петербурзьку вулицю він

¹ Я не можу більше терпіти, як люди щодня, щогодини мучать мене, як вони вимагають від мене неможливого! Із того, що я дещо глибше збагнув найсокровеннішу суть природи, вони роблять висновок, що я, подібно богам, здатен чудом звільняти від страждань, давати щастя, а я — я така ж людина, як і інші. Ой, коли б ви знали, як все хвилюється і кипить у мені, і як серце уповільнює свої удари, коли я замість порятунку ледве можу непевними словами запропонувати гинучим розраду... Що ж буде зо мною? Зо мною, оточеним загальним подивом, німечним чоловіком?

бачить лише тоді, коли хазяїн посилає його з роботою до замовника; навіть у свята він не може розім'ятися, бо хазяїн, щоб хлопчики не пустували, замикає їх на цілий день у майстерні... І єдине, що мені залишається — це приписувати Василькові залізо й миш'як та тішитися думкою, що все-таки я «хоч щось» та роблю для нього.

До мене приходять прачка з екземою рук, ломовик з грижею, прядильник з сухотами; я признаю їм мазі, пелоти й порошки — і непевним голосом, сам соромлячись комедії, яку розігрую, кажу їм, що головна умова для одужання — це те, щоб прачка не мочила собі рук, ломовик не підіймав тягарів, а прядильник унікав курних приміщень. Вони у відповідь зітхають, дякують мені за мазі й порошки і пояснюють, що роботи своєї кинути не можуть, бо їм треба їсти.

В такі хвилини мене бере сором за себе і за ту науку, якій я служу, за ту здрібненість і убогість, з якою вона за-суджена проявляти себе в житті. В селі до мене якось звернувся по допомогу селянин з ядухою. Вся ліва легень у нього була геть ураженою крупозним запаленням. Я здивувався, як він міг добрести до мене, і сказав йому, щоб він негайно, прийшовши додому, ліг і не вставав.

— Що ви, пане, як таки так? — в свою чергу здивувався він. — Хіба ж не знаєте, яка зараз пора? Жнива, час гарячий. Господь-батечко годину дає, а я лежати маю! Що ви, бог з вами! Ні, ви вже, будьте ласкаві, дайте якихось там крапель, груди увільніть.

— Та ніякі краплі не допоможуть, якщо підете робити! Тут не до жартів, — померти можете!

— Ну, бог милосердий, чого ж помирати? Перебуду якось. А лежати не випадає: оці три тижні нас цілий рік годують.

З моєю мікстурою в кишені і з косою на плечі він пішов на свою ниву і косив жито до вечора, а ввечері ліг на межі і вмер від набряку легень.

Грубе, величезне і могутнє життя безперервно робить свою сліпу, жорстоку роботу, а десь далеко внизу, біля його ніг, копошиться безсила медицина, встановлюючи свої гігієнічні і терапевтичні «норми».

Ось людський організм, з усім багатством і різноманітністю його органів, що вимагають широких і повних відправлень. І ніби життя поставило собі спеціальну мету подивитися, що вийде з цього організму, якщо він опиниться

в найнеймовірніших умовах і обставинах. Одні люди нехай увесь час стоять і ходять, не присідаючи; і ось стопа їхня робиться плоскою, ноги опухають, вени на голітках розтягуються і перетворюються в невігойні виразки. Інші увесь час нехай сидять, не підводячись; і спина у них викривлюється, печінка й легені здавлюються, пряма кишка береться кровоточивими гулями. Саночники на шахтах цілий день безперервно бігають з санками по штреках рачки; видувальники на скляних заводах увесь час працюють лише легеньми, перетворюючи їх на міхи... Немає таких найнеприродніших рухів і положень, в яких би життя не змушувало людей перебувати весь їхній час; немає таких отрут, якими б воно не змушувало їх дихати; немає таких життєвих умов, в яких воно не примушувало б їх жити.

Оце зараз я повернувся від однієї хворої робітниці цигаркової фабрики; вона живе в кутку з двома дітьми. Низька кімната — завдовжки дев'ять і завширшки шість кроків. В цій кімнаті живе шістнадцять чоловік. Для мене тяжко пробути в ній десять-п'ятнадцять хвилин: в кімнаті немає повітря, немає таки насправді — лампа, як слід заправлена і засвічена, чадить і коптить, бо невивітає кисню; інакше як ледь-ледь її викручувати не можна; тяжке і вогке, неначе липке, повітря просочене кислим запахом дитячих випорожнень, махорки і гасу. З усіх кутків на мене дивляться воскові, дивно нерухомі обличчя дітей з кривими зубами, курячими грудьми і покривленими кінцівками: в їх великих очах немає й сліду тієї жвавості й веселощів, які «властиві» дітям.

Взагалі, ставши лікарем, я цілковито втратив уявлення про те, що саме, правду кажучи, властиво людині. Чи властиво стомленій людині хотіти спати? — Ні, не властиво! Сестра-жалібниця, вчителька, журнальний працівник, стомлені й розбиті, не можуть заснути без бромистого натру. Чи властиво людині, яка довго не їла, хотіти їсти? — Ні, не властиво! Їй доводиться удаватись, неначе пересиченому обжері, до штучного збудження апетиту. Мене це вразило в більшості фабричних робітників і ремісників.

— Робиш цілий день, — машина стукотить, підлога під тобою двигтить, ходиш, як маятник. Стомишся від роботи гірше за собаку, а про їжу й не думаєш. Тільки квас і пив би, а від квасу яка сила? Живіт наливаєш, більш нічого. Горілочка тільки й рятує: вип'єш горілочку, — ну і їсти попросиш.

Я протягом кількох років проваджу прийоми в одній друкарні, і за весь час я й разу не бачив старого складача! Немає старості, немає сивого волосся,— з'їдені свинцевим пилом люди всі лягають у могилу раніше.

Життя пророблює над людиною свої експерименти і, глузуючи, подає нам на вивчення наслідки всього цього. Ми вивчаємо і набуваємо дуже ясно уявлення про те, як впливає на людину хронічне отруєння свинцем, ртуттю, фосфором, як впливає на зріст дітей брак світла, повітря й рухів; ми дізнаємося, що із ста прядильників сорокарічний вік у нас переходить лише десять чоловік, що з жінок, які працюють на обробці волокнистих речовин, більше за сорок років живе лише шість процентів... Дізнаємося ми також, що внаслідок надмірної праці у селянок на всі літні місяці зовсім припиняється властиве жінкам фізіологічне життя, що швачки і дівчата, які вчать, за кілька років перероджуються на безкровних, хворих калік. І ще багато про що ми дізнаємось.

Ну й що ж, чим в усьому цьому може допомогти наша медицина? Яку ціну мають її жалюгідні засоби, котрими вона намагається латати те, що так глибоко калічить життя?.. Велика людина висить на хресті, її руки і ноги пробиті цвяхами, а медицина обмиває криваві виразки арнікою і кладе на них ароматні припарки.

Та нічого більше вона й не може робити. Не може існувати такої науки, яка б навчила вигоювати виразки, з яких стирчать цвяхи; наука може тільки звернути увагу на те, що людство так не може жити, що потрібно передусім повитягати з виразок цвяхи. В двадцятих роках, за дослідженням Віллерме, у мюльгаузенських ткаль половина дітей помирала, не доживши до п'ятнадцяти місяців. Віллерме умовив фабриканта Дольфуса дозволити своїм робітницям залишатись після пологів дома протягом шести тижнів із збереженням їх плати; і лише цього виявилось достатнім, щоб смертність грудних дітей без усякої допомоги медицини зразу зменшилася вдвое.

Все ясніше і незаперечніше для мене ставало одне: медицина не може дати нічого іншого, як тільки вказувати на ті умови, при яких єдино можливе здоров'я і вилікування людей; але лікар,— якщо він лікар, а не чиновник лікарської справи,— повинен насамперед боротися за усунення тих умов, які роблять його діяльність безглуздою і безплід-

ною; він мусить бути громадським діячем у найширшому значенні слова, він повинен не тільки вказувати, він мусить боротися і шукати шляхів, як впровадити в життя свої вказівки.

І це тим більше необхідно, що час не чекає, і життя швидко тягне людство в якусь зловісну безодню. Дедалі більше зростає кількість «неурівноважених», «обтяжених» і алкоголиків, зростає кількість сліпих, глухих, заїк. Найкращий показник фізичного стану людності — процент придатних до військової служби, — падає всюди з швидкістю барометра перед грозою; в Австрії, наприклад, процент придатних до військової служби становив у 1870 році — 26, в 1875 — 18, в 1880 — 14. Адже це — виродження, плин якого можна майже відчувати руками! І не фантазією, а голою правдою дише таке грізне пророкування одного із антропологів: «Ідеал гармонійного і солідарного суспільного ладу може не здійснитися внаслідок людського виродження. Тоді з'явиться централізований феодално-промисловий лад, в якому народним масам буде відведено дещо у зміненому вигляді роль спартанських ілотів, органічно пристосованих, внаслідок свого виродження, до такого стану речей».

XIV

Та ось я уявляю собі, що суспільні умови в корені змінилися. Кожна людина має змогу виконувати всі приписи гігієни, кожному хворому ми в змозі дати все, чого тільки може зажадати лікарська наука. Чи буде, принаймні тоді, наша праця безсумнівно плідною і вільною від суперечностей?

Вже й тепер серед антропологів та лікарів дедалі частіше лунають голоси, що вказують на страшену односторонність медицини і на дуже сумнівну користь її для людства. «Медицина, звичайно, допомагає неподільному, але вона допомагає йому лише щодо виду...» Природа щедра й недбайлива; вона викидає на світ багато істот і не дуже піклується про досконалість кожної із них; відбирати і знищувати все невдале вона дозволяє нещадному життю. Та от приходить медицина і докладає всіх сил, щоб перешкодити цій справі життя.

У породіллі вузький таз, вона не може розродитися; і вона сама, і дитина мають загинути; медицина рятує матір

і дитину, і таким чином дає змогу множитися людям з вузьким, непридатним для дітонародження тазом. Чим більша дитяча смертність, з якою так енергійно бореться медицина, тим певніше очищається покоління від усіх кволіх і хворобливих організмів. Сифілітики, туберкульозні, психічні й нервові хворі, вилікувані завдяки старанням медицини, розмножуються і дають слабосиле, нервове, з ознаками виродження, потомство. Всі ці врятовані, але слабкі до самих своїх надр, змішуються і схрещуються із здоровими і таким чином спричиняють швидке погіршення раси. І чим більше розвиватиметься медицина, тим далі піде це погіршення. Дарвін перед смертю не без підстав висловив Уоллесу дуже безнадійний погляд на майбутнє людства, маючи на увазі, що в сучасній цивілізації немає природного відбору і виживання найбільш придатних.

Ця загроза загального виродження надто різко кидається у вічі, щоб не змушувати глибоко задумуватися над нею. І над нею задумуються, і для запобігання її видумують дуже широкі реформаторські проекти: пропонують викоренити в людському суспільстві всяку «філантропію» і перетворити людство на заводську стайню під верховним керівництвом лікарів-антропотехніків. У кабінетах вигадувати такі проекти не дуже важко: «щастя людства» тут таке величезне й реальне, а живі неподільні, сховані в німі цифри, так легко можна складати і віднімати! Але ж у житті, мабуть, нічого кінець кінцем і не існує, крім усвідомлюючої себе істоти, і кожна із цих істот є центр усього і все. На честь людства, воно дедалі сильніше проявляє прагнення ламати стіни й існуючих уже стаєнь, а не влізати ще в нові... А проте факт все-таки лишається фактом: природний добір все більше припиняє свою дію, медицина чимдуж сприяє цьому, а натомість не дає нічого, здатного хоч трохи його замінити.

А тимчасом зникнення добору дає себе відчувати зовсім не в самих лише зазначених грубих наслідках. Наслідки цього зникнення йдуть значно далі і глибше.

Довгим і важким шляхом виробився тип сучасної людини, більш чи менш пристосованої до навколишнього середовища. Саме середовище не залишається нерухомим, з плином часу воно все більше й швидше змінюється в самих своїх основах; але організм людини вже перестає за ним йти, і перестає саме в розумінні придбання нових позитивних якостей. В колишні часи зуби були потрібні лю-

дині для розгризання, розривання і пережовування твердої, жорсткої їжі, що мала помірну температуру. Тепер людина їсть страву м'яку, дуже гарячу і дуже холодну; для такої їжі потрібні якісь зовсім інші зуби, колишні для неї непридатні. За це говорить та жахлива кількість гнилих зубів, яку ми маємо у цивілізованих народів. Дикі племена, що стоять поза всякою культурою, мають сильно розвинені щелепи і міцні, здорові зуби; у народів напівцивілізованих кількість людей з гнилими зубами коливається між 5—25%, тимчасом як у народів вищої культури костюдою зубів уражено понад 80%. Що ж це таке? Живий орган, що гние і розпадається у живої людини! І це не як виняток, а як правило з дуже незначним винятком. Одно з двох: або людина мусить повернутися до колишньої їжі, або виробити собі нові зуби. Але що робить медицина? Вона чистить, пломбує і всіма способами підтримує наявні зуби, які псуються тому, що вони не можуть не псуватися.

Око раніше було потрібне людині переважно для того, щоб дивитися вдалину, і цілковито задовольняло своє призначення. Умови змінилися, від ока вимагається більшої роботи на близькій відстані. Повинне виробитись нове око, однаково придатне і для того, щоб дивитися вдалину, і для тривалої акомодатії зблизька. Але медицина послужливо підставляє короткозорому оку окуляри і, таким чином, непридатне для нових умов око суто зовнішніми засобами робиться придатним, кількість короткозорих більшає з кожним десятиріччям, і лишається тільки тішитися думкою, що скла, хвалити бога, вистачить на окуляри для всіх.

Позитивних властивостей, потрібних для змінених умов середовища, людський організм не набуває; зате він виявляє власну схильність втрачати ті позитивні властивості, які вже є у нього. Медицина, прагнучи до своєї мети, і з цього погляду загрожує зробити людству дуже погану послугу.

В чому ставить для себе медицина ідеал? В тому, щоб кожну хворобу вбити в організмі при самому її зародженні або, ще краще — зовсім не допустити її до людини. Хірургія, наприклад, наполегливо вимагає, щоб кожна рана, кожний навіть незначний поріз негайно піддавати старанному обеззаражуванню. Для кожного окремого випадку це дуже доцільно, але ж таким чином організм цілковито відучиться самостійно боротися із зараженням! Вже й зараз незліченні

спостерігачі встановили факт, що дикуни без всякого лікування легко одужують від таких ран, від яких європейці гинуть при найстараннішому догляді.

Взяти, далі, взагалі заразливі хвороби. Щодо тих із них, які звичайно поширені в даній місцевості і серед даного народу, то тут людський організм виявляється незрівнянно більш стійким, ніж до хвороб, раніше невідомих. Скарлатина серед дикунів зразу забирає в могилу половину населення. В Полінезії чимало туземців винищено зброєю, але ще більше — «білою хворобою» (сухотами).

— Хто вбив твого батька? Хто вбив твою матір?

— Біла хвороба.

Полінезійська жінка, що вступає у зв'язок з білим, завжди стає жертвою сухот; мало того, вона заражає своїх коханців із туземців. Австралієць, що пробує кілька днів у місті Нової Голландії, заражається сухотами (Крживицький). На європейців, в свою чергу, так само згубно діє малярія, жовта пропасниця, тропічна дизентерія. Що ж станеться, коли кожну заразну хворобу медицина знищуватиме в самому зародку? Кожна з них стане для людини зовсім чужою і без охорони медицини буде вбивати її майже напевне.

І от, як наслідок такого стану справ, цілковита залежність людей від медицини, без якої вони неспроможні будуть зробити й кроку. Недавно в одній статті про завдання медицини в майбутньому я зустрів таке міркування: «Оберегти організм від тієї різноманітної сили отрут, які безперервно в нього вносять мікроби, можна було б лише тоді, коли б був відкритий один загальний антитоксин для отрут, що їх виділяють усі види мікробів. За таких умов ми могли б щодня вводити в організм певну кількість протиотрутного начала і тим знешкоджувати небезпечний вплив отрут, які щодня вносять мікроби. Але нині нема, на жаль, анінайменших підстав для такого роду *рожевих надій*...»

Але ж це жахливо! Щодня, встаючи, впорскуй собі під шкіру порцію універсального антитоксину; а забув зробити це,—пропадай, бо з організмом, який одвик від самодіяльності, легко справиться перша-ліпша випадкова бактерія.

Гігієна рекомендує не ставити ліжка в спальні між вікном і піччю: спляча людина в такому разі перебуватиме в течії повітря, що йде від холодних шибок вікна до нагрітої печі, а це може призвести до простуди.

Та ж сама гігієна радить не провадити взимку посиленої роботи на холодному повітрі, бо при глибоких вдиханнях дуже охолоджуються легені, що також може спричинити простуду. Але чому ж не застуджується галка, яка спить під холодним осіннім вітром, чому не застуджується олень, який шалено мчить по тундрі при тридцятьох градусах морозу? Ті олені і галки, що застуджувалися колись, гинули і таким чином очистили свої види від непристосованих особин, а ми не маємо права прирікати слабих людей на жертву добору. Цілком вірно. Але в тому й завдання медицини, щоб зробити цих слабих людей сильними; вона ж замість того і сильних робить слабими і прагне всіх людей перетворити на мізерних, безпорадних істот, що ходять у медицині в шорах.

На велике щастя, в науці починають останнім часом позначатися нові шляхи, які обіцяють в майбутньому дуже багато відрядного. З цього погляду на особливий інтерес заслуговують досліди штучної імунізації людини. Ще не цілком доведено, але дуже імовірно, що суть її дії полягає у вправах і призвичаєнні сил організму до самостійної боротьби з мікробами й отрутами, які потрапляють до нього. Якщо це справді так, то ми маємо справу з величезним переверотом у самих основах медицини: замість того, щоб поспішати вигнати з людини хворобу, яку вона дістала, медицина робитиме з людини борця, котрий сам зможе справитися з небезпеками, що загрожують йому. Ось, між іншим, приклад, в який спосіб медицина без усяких жертв може вести культурну людину до того, до чого природний добір приводить дикунів з величезними жертвами.

Чого немає сьогодні, буде завтра; наука зберігає в собі багато невиявленої і нею ж самою непізнаної сили; і ми маємо право сподіватися, що наука майбутнього знайде ще не один спосіб, яким вона зуміє досягати того ж, що в природі досягається природним добром,— але досягати шляхом цілковитого погодження інтересів неподільного і виду.

Наскільки це їй вдасться і до яких меж,— ми не можемо вгадати наперед. Але завдань перед цією антропотехнікою стоїть дуже багато,— завдань широких і важких, можливо, нерозв'язних, а проте таких, які настійно вимагають розв'язання.

«Все досконале, що виходить з рук природи». Це твердження Руссо вже давно і безповоротно спростоване, між іншим, і щодо людини. Людину захопив теперішній час на

певній стадії її еволюції, з безліччю різних вад, недорозвитків і пережитків, вона неначебто вихоплена з лабораторії природи в самий розпал процесу свого формування недоробленою і незавершеною. Так, наприклад, товста кишка починається у нас короткою «сліпою кишкою»; колись, у наших зоологічних предків вона являла собою великий і необхідний для життя орган, як у сучасних травоядних тварин. Нині цей орган нам зовсім непотрібний; але він не зник, а переродився в довгий, вузький червоподібний відросток, що висить у вигляді придатка на сліпій кишці. Він не тільки непотрібний,— він для нас шкідливий: насіння й кісточки, що проходять разом із стравною кашкою, легко застряють в ньому і спричиняють тяжке, часто смертельне для людини, запалення червоподібного відростка.

Далі, органи людини і їх розміщення й досі ще не пристосувалися до вертикального положення людини. Треба собі ясно уявити, як різко при такому положенні повинні були змінитися напрям і сила тиску на різні органи, і тоді легко буде зрозуміти, що пристосовуватися до свого нового положення органам зовсім не так легко. Не перелічуючи всіх обумовлених цим недосконаlostей, вкажу на одну з найістотніших: мало не половину всіх жіночих хвороб становлять різного роду зміщення матки; тимчасом багато із цих зміщень зовсім не мали б місця, а ті, що сталися,—виліковувалися б значно легше, коли б жінки ходили на чотирьох ногах; навіть, як тимчасовий засіб, запропоноване Маріон-Сімсом «колінно-ліктьове» положення жінки відіграє в гінекології і акушерстві незамінну роль; деякі гінекологи визнають відкриття Маріон-Сімса навіть «поворотним пунктом в історії гінекології».

Переходячи спеціально до жінки, ми бачимо в її організмі силу таких тяжких фізіологічних суперечностей і недосконаlostей, що розум прямо-таки відмовляється визнати їх за «нормальні» й законні. Жахливо і водночас цілком справедливо, коли жінку визначають як «тварину з самої своєї природи слабу й хвору, що користується лише світлимими проміжками здоров'я на тлі безперервної недуги». Найздоровіша жінка,—це доведено дуже точними спостереженнями,—періодично без сумніву хвора. І неможливо на таку ненормальність дивитися інакше, як на перехідну стадію до іншого, більш досконалого стану. Те ж саме і з материнством: жінка дедалі більше перестає бути самицею, і в цьому нема нічого «протиприродного», тому що у неї є

мозок з його могутніми і широкими запитами. Тимчасом, не ламаючи своєї природи, вона не може відмовлятися від любові і безперервного материнства, що всмоктують в себе всі сили жінки за час її розквіту. Дві вимоги, однаково сильні і законні, стикаються, і виходу при теперішній організації нема.

Мечніков вказав ще на одну кричущу суперечність в людському організмі,— саме, в галузі статевого почуття. Дитина ще зовсім непристосована для розмноження, а тимчасом статеве почуття у неї настільки відособлене, що вона дістає змогу зловживати ним. У дівчини ріст тазових кісток, після закінчення якого вона стає здатною до материнства, закінчується лише під двадцять років, тимчасом як статева дозрілість настає у неї в шістнадцять років. Що виходить? Три моменти, які по самій своїй суті обов'язково мають збігатися,— статеве прагнення, статеве задоволення і розмноження,— відділяються один від одного проміжком у кілька років. Дівчинка з десяти років здатна прагнути стати жінкою, стати жінкою вона здатна лише шістнадцяти років, а стати матір'ю — не раніше двадцяти!

«Знаменно також,— говорить Мечніков,— що такі спотворення природних інстинктів, як самогубство, дитиновбивство і т. ін.,— тобто саме так звані «неприродні» дії,— становлять одну із найхарактерніших особливостей людини. Чи не вказує це на те, що ці дії самі входять у склад нашої природи і тому заслуговують на дуже серйозну увагу? Можна стверджувати, що вид *Homo sapiens* належить до числа видів, які ще не цілком усталилися і неповно пристосувались до умов існування».

Особливо яскраво ця непристосованість людини до умов існування виявляється в невідповідній слабості її нервової системи. Людина з цього погляду страшенно відстала від життя. Життя вимагає від неї дедалі більшої нервової енергії, дедалі більше розумових затрат; нерви її не здатні на таку інтенсивну роботу, і ось людина вдається до збудників, щоб штучно піднести свою нервову енергію. Моралісти можуть за це соромити людство, медицина може вказувати на «протиприродність» введення в організм таких отрут, як нікотин, теїн, алкоголь і т. ін. Але протиприродність — поняття розтягне. Самі по собі такі збудники,— як-от тютюн, горілка, пиво,— на смак гидкі, дія їх на звичну людину жахлива, чому ж кожен із цих збудників так швидко і переможно поширюється із своєї батьківщини

по всьому світу і так легко перемагає «нормальну» природу людини? Протиприродна організація людини, яка відсталала від змінених життєвих умов, протиприродне те, що людина змушена на стороні черпати силу, джерело якої вона повинна б носити в самій собі.

Так чи інакше, раніше чи пізніше, але людський організм мусить усталитися і виробити нормальне співвідношення між своїми прагненнями і відправленнями. Це не може не стати вищим і найбільш насущним завданням науки, бо в цьому — докорінна умова людського щастя. Мусить же коли-небудь кінчитися ця одвічна надірваність, це одвічне ламання себе в усіх напрямках; мусить же людство почати жити, нарешті, вільно, на всю широчінь своїх потреб, втративши навіть уявлення про таке безглуздя, як «протиприродна потреба».

XV

Людський організм повинен, нарешті, усталитись і цілком пристосуватись до умов існування. Але в якому напрямі піде саме це пристосування? Яструб, який із запаморочливої висоти розрізняє жайворонка, що припав до землі, пристосований до умов існування; але пристосований до них і сліпий кріт, що риється в землі. До чого ж має пристосовуватися людина, — до волі яструба чи до рабства крота? Мусить вона поліпшувати і удосконалювати свої властивості чи втрачати їх?

Силою свого розуму людина дедалі більше скидає з себе ярмо зовнішньої природи, стає дедалі більше незалежною від неї, дедалі дужчою в боротьбі з нею. Вона рятується від холоду з допомогою одягу і житла, важку їжу, яку дає природа, перетворює на легко засвоювану, свої власні м'язи замінює міцними м'язами тварин, могутніми силами пари й електрики. Культура швидко поліпшує і удосконалює наше життя і дає нам такі умови існування, про які під владою природи не можна було й мріяти. Та ж таки культура в самому своєму розвитку є запорукою того, що її вигоди, приступні тепер лише щасливцям, в недалекому майбутньому стануть надбанням всіх.

Пануванню зовнішньої природи над людиною приходить край... Та чи так уже безтурботно можна радіти цьому? Культура підхопила нас на свої м'які хвилі і несе вперед,

не даючи озиратися навколо: ми віддаємося цим хвилям і не помічаємо, як втрачаємо раз по раз свої багатства; ми не тільки не помічаємо,— ми не хочемо цього помічати: вся наша увага спрямована виключно на наше найкоштовніше багатство — розум, що веде нас вперед, у світле царство культури. Та коли підіб'єш підсумок тому, що ми вже втратили і що ми з таким легким серцем збираємося втратити, стає моторошно, і в далекому ясному царстві починає ввижатися темна примара нового рабства людини.

Виміри проф. Грубера свідчать, що довжина кишкового каналу у європейців не однакова: вона значно більшає в напрямі з південного заходу на північний схід. Найбільша довжина кишечника зустрічається в північній Німеччині і особливо в Росії. Це пояснюється тим, що північно-східні європейці споживають менш легкотравну їжу, ніж південно-західні. Такі спостереження дають фізіологам привід «до рожевих надій» про поступове тілесне переродження і «удосконалення» людини під впливом раціонального харчування. Харчуючись протягом багатьох поколінь такими концентрованими хімічними сполуками, які б переходили в кров цілком і без попереднього оброблення травними рідинами, людський організм міг би звільнитися в значній мірі від зайвого тягара травних органів, причому заощадження в будівному матеріалі і в матеріалі на підтримання їх життєдіяльності могли б використовуватись на посилення більш благородних вищих органів (Сеченов).

Заради цих-таки «благородних вищих органів» за ідеал людської організації взагалі ставиться зведення до нуля всього рослинного апарату людського тіла. Спенсер іде ще далі і вітає зникнення у культурних людей таких властивих дикунам якостей, як досконалість зовнішніх почуттів, жвавість спостереження, майстерне використання зброї і т. ін. «В силу загального антагонізму між діяльностями більш простих і більш складних здібностей, виходить,— запевняє він,— що ця перевага нижчого розумового життя заважає вищому розумовому життю. Чим більше душевної енергії витрачається на неспокійні і численні сприйняття, тим менше залишається на спокійну і розсудливу думку».

Культурне життя успішно й енергійно йде назустріч подібним ідеалам. Орган нюху набрав у нас уже цілковито зачаткового вигляду, дуже ослабла здатність шкірних нервів реагувати на температурні коливання і регулювання теплотворень організму. Атрофується залозиста тканина

жіночих грудей; помічається значне падіння статевої сили; кістки тоншають, перше і двоє останніх, ребер мають нахил до зниження; кутній зуб перетворився в зачатковий орган і у 42% європейців зовсім відсутній; передбачають, що після зникнення кутніх зубів підуть слідом суміжні з ними четверті корінні зуби; кишечник коротшає, кількість лисих зростає...

Коли я читаю про дикунів, про їх витривалість, про доконалість зовнішніх почуттів, мене охоплює тяжка заздрість, і я не можу примиритися з думкою,— невже, справді, необхідно і неминуче було втратити нам усе це? Гвіанець скаже, скільки чоловіків, жінок і дітей пройшло там, де європейець може бачити лише невиразні переплутані сліди на стежці. Коли до таїтян приїхав натураліст Коммерсон із своїм слугою, таїтяни повели носами, обнюхали слугу і сказали, що він — не чоловік, а жінка; це справді була коханка Коммерсона Жанна Баре, яка супроводила його в кругосвітньому плаванні в костюмі слуги-чоловіка. Бушмен протягом кількох днів може нічого не їсти; він може, разом з тим, знаходити собі їжу там, де європейець помер би з голоду. Бедуїн в пустині підкріплює свої сили протягом дня двома ковтками води і двома жменями смаженого борошна з молоком. Тоді як інші тремтять від холоду, араб спить босий у відкритій палатці, а в денну спеку він спокійно дрімає на розпеченому піску під променями сонця. На Вогняній Землі Дарвін бачив з корабля жінку, яка годувала грудьми дитину: вона підійшла до судна і спинилася перед ним лише з цікавості, а тимчасом мокрий сніг, падаючи, танув на її голих грудях і на тілі голого немовлятка. На тій самій Вогняній Землі Дарвін і його супутники, добре вдягнені, підсідали ближче до палаючого багаття і все ж таки мерзли, а голі дикуни, сидячи віддалік вогнища, обливалися потом. Якутів за їх витривалість до холоду прозвано «залізними людьми»; діти ескімосів та чукчів виходять голі з теплого приміщення на 30-градусний мороз...

Адже для нас усі ці люди — немовби істоти зовсім іншої планети, з якими у нас немає нічого спільного, навіть в самому понятті про здоров'я. Наша культурна людина пройде босоніж по росяній траві — і застудиться, проспить ніч на голій землі — і каліка на все життя, пройде лішки п'ятнадцять верст — і дістає синовіт. І разом з цим ми вважаємо себе здоровими! Під рукавичками незабаром і руки стануть у нас такими ж чутливими до холоду, як і ноги, і «промочи-

ти руки» — буде означати те ж саме, що тепер — «промочити ноги».

І хто знає, що ще чекає нас у майбутньому, які дари і зручності готує нам роща культура! Якою «нераціональною» буде для нас звичайна їжа, таким «нераціональним» стане і звичайне повітря: воно буде надто рідке і брудне для наших маленьких, ніжних легень; і людина носитиме з собою апарат із згущеним чистим киснем і дихатиме ним через трубочку; а зіпсувався раптом апарат, і людина на вільному повітрі буде, як риба, гинути від ядухи. Око людини, завдяки удосконаленим скельцям, розрізнятиме комара за десять кілометрів, бачитиме крізь стіни і землю, а само перетвориться, подібно нюхальній частині теперішнього носа, в зачатковий, запалений орган, який щодня треба буде спринцювати, чистити й промивати. Ми і нині живемо в безперервному сп'янінні; з часом вино, тютюн, чай вже будуть занадто слабкими збудниками, і людство перейде до нових, сильніших отрут. Запліднення провадитиметься штучним способом, воно буде надто тяжким для людини, а любовне почуття задовольнятиметься любовстрасними обіймами і подразненнями без усякого «броду», як це малює Гюїсманс в «Là bas». А може, справа піде і ще далі. Проф. Ейленбург цитує одного з найновіших німецьких письменників, Германа Бара, який мріє про «позастатеву любовстрасність» і про «заміну низьких еротичних органів більш витонченими нервами». На думку Бара, двадцятomu сторіччю належить зробити «велике відкриття третьої статі між чоловіком і жінкою, що не матиме потреби більше в чоловічих і жіночих інструментах, тому що ця стаття з'єднує в своєму мозкові (!) всі здатності розрізаних статей і після довгих спроб навчилася заміщати дійсне тим, що здається».

Ось він, цей ідеальний мозок, що звільнився від усіх рослинних і тваринних функцій організму! Уельс у своєму прославленому романі «Боротьба світів» надто блідими фарбами намалював образ марсіянина. Насправді ж він значно могутніший, безпорадніший і огидніший, ніж у зображенні Уельса.

Наука не може не бачити, як регресує з культурою високій образ людини, створений шляхом такого довгого і тяжкого розвитку. Але вона тішиться думкою, що інакше людина не могла б розвинути до потрібної висоти свого розуму. Спенсер, як ми бачили, навіть задоволений тим, що

цей розум стає напівсліпим, напівглухим і позбавлений змоги розважатися «неспокійними сприйняттями». А ось що говорить відомий порівнювальний анатом Відерсгейм: «Розвинувши свій мозок, людина повністю поповнила втрату великого і довгого ряду корисних пристосувань свого організму. Їх було принесено в жертву, щоб мозок міг успішно розвинути і перетворити людину в те, що вона є тепер, — в *Ното сарієнс*». Але ж це ще треба довести. Треба довести, що зазначені жертви для мозку справді треба було приносити і, головне, треба приносити й надалі. Якщо досі мозок розвивався, поїдаючи тіло, то це ще не значить, що інакше він не може розвиватися.

До тих втрат, до яких ми вже звикли, ми ставимось з великою байдужістю: що ж з того, що ми можемо лише їсти легкотравну, м'яку їжу, що ми закутуємо свої ніжні й мерзлякуваті тіла в одягу, боїмося простуди, носимо окуляри, чистимо зуби й полощемо рот від неприємного запаху? Кишковий канал людини довший за його тіло в шість разів; що ж було б доброго, коли б він, як у вівці, був довший за тіло у двадцять вісім разів, щоб у людини, як у траводів, замість одного шлунка, було чотири? Кінець кінцем «*Der Mensch ist, was er isst*, — людина є тим, що вона їсть». І немає для людини нічого радісного перетворитися на м'яву жуйну тварину, вся енергія якої витрачається на травлення їжі. Якщо людина скине з себе одяг, організмові також доведеться витрачати величезні запаси своєї енергії на посилене теплоутворення, і зовсім немає підстав заздрити якійсь там льодовиковій блосі, що живе й множитья на кризі!

Проти цього заперечувати нема чого. Звичайно, зовсім не бажано, щоб людина перетворилася на жуйну тварину чи льодовикову блоху. Та невже звідси випливає, що вона повинна перетворитися на живий препарат мозку, здатний існувати лише в герметично закупореній склянці?

Культурна людина байдуже начіпляє собі на ніс окуляри, втрачає м'язи і відмовляється від будь-якої «важкої» їжі; та чи не жахає і її перспектива ходити з флаконом згущеного кисню, закутувати в кімнатах руки й обличчя, вставляти в ніс нюхальні пластинки і в вуха слухові трубки?

Вся річ лише в одному: приймаючи вигоди культури, не можна розривати найтіснішого зв'язку з природою; розвиваючи в своєму організмі нові позитивні властивості, що даються нам умовами культурного існування, необхідно водночас зберегти наші старі позитивні властивості; їх здобуто

надто тяжкою ціною, а втратити їх надто легко. Нехай все більше розвивається мозок, та нехай разом з цим у нас будуть і міцні мускули, витончені органи почуття, спритне, загартоване тіло, яке дає змогу справді жити з природою одним життям, а не тільки відпочивати на її лоні, як відпочиває зніжений дачник. Лише широке й різностороннє життя тіла в усій різноманітності його відправлень, у всій різноманітності сприйнять, які подає воно мозку, зможе дати широке й енергійне життя і самому мозкові.

«Тіло є великий розум, це — множинність, об'єднана свідомістю. Лише знаряддям твого тіла є і *малий твій розум, твій «ум»*, як ти його називаєш, о, брате мій,— він лише звичайне знаряддя, лише іграшка твого великого розуму».

Так говорив Заратустра, звертаючись «до тих, хто зневажає тіло»... Чим більше знайомишся з душею людини, іменуємої «інтелігентом», тим менш привабливим і задовільним є цей малий розум, що зрікся свого великого розуму.

А тимчасом безсумнівно, що ходом суспільного розвитку цей останній все більше прирікається на знищення, і, принаймні в близькому майбутньому, не передбачається умов для його розквіту. Носієм і запорукою суспільного виволонення людини є велике місто; реальні підстави мають за собою єдино лише мрії про майбутнє в душі Беллами. Майбутнє ж це таке радісне з суспільного погляду, з погляду життя самого організму безнадійно-похмуре і вбоге,— непотрібність фізичної праці, тілесне рабство, жир замість м'язів, життя неспостережливе й короткозоре — без природи, без широкого обрію...

Медицина може з найбільшою наполегливістю вказувати людині на необхідність всебічного фізичного розвитку,— всі її вимоги будуть щодо людей дорослих розбиватися об умови життя, як вони розвиваються й тепер, коли мова заходить про інтелігенцію. Щоб розвиватися фізично, доросла людина повинна фізично *працювати*, а не «вправлятися». З метою підтримання здоров'я можна три хвилини в день згаяти на чищення зубів, але нестерпно-нудно і огидно кілька годин витратити на безглузді й безплідні фізичні вправи. В їх безглуздості полягає головна причина тілесної дряблості інтелігента, а зовсім не в тому, що він не розуміє користі фізичного розвитку; в цьому я переконуюсь на самому собі.

З погляду фізичного розвитку я ріс у виключно сприятливих умовах. До самого закінчення університету я кожне літо жив у селі життям звичайного робітника,— орав, ко-

сив, возив снопи, рубав ліс з ранку до вечора. І мені добре знайоме щастя бадьорої міцної утоми в усіх м'язах, зневага до всяких простуд, вовчий апетит і міцний сон. Коли мені тепер щастить вирватися в село, я знову беруся до коси й сокири і повертаюсь у Петербург з мозолистими руками і оновленим тілом, з жадібною, радісною любов'ю до життя. Не теоретично, а всією істотою своєю я усвідомлюю необхідність для духу енергійного життя тіла, і брак останнього діє на мене боляче майже до смішного.

І все-таки в місті я живу життям чистого інтелігента, працюючи лише мозком. Перший час я намагаюсь проти цього боротися,— вправляюсь з гірями, роблю гімнастику й ходжу на піші прогулянки; але терпцю вистачає дуже ненадовго, таке все це безглузде й нудне... І якщо в майбутньому фізична праця буде виявлятися лише в спорті, лаун-тенісі, гімнастиці тощо, то перед нудьгою такої «праці» будуть безсилі всі умовляння медицини і все розуміння самих людей.

І от життя говорить: «ти, міцний чоловік з сильними м'язами, гострим зором і чуйним вухом, витривалий, сам від себе в усьому залежиш,— ти мені непотрібний і приречений на знищення»...

Але що радісного несе з собою людина, яка йде йому на зміну?

XVI

Якось в селі до мене прийшла старенька селянка з проханням оглянути її хвору дочку. В хаті мене вразив нестерпно гидкий кислий запах, який буває в ярах, куди скидають дохлих собак. На низькому «полу» лежала під кожухом хвора,— сімнадцятирічна дівчина з виснаженим блідим обличчям.

— Що болить у вас? — спитав я.

Вона мовчки і злякано глянула на мене і почервоніла.

— Батечку лікарю, хвороба в неї така,— совісно показати,— жалібно проказала бабуся.

— Ну, пусте! Що ви, чого ж лікаря соромитись? Покажіть.

Я підійшов до дівчини. Обличчя її раптом стало дерев'яно-покірливим, і з цього обличчя на мене нерухомо дивилися тьмяні, розгублені очі.

— Обернися, Танюшо, покажи! — почала умовляти стара,— скинь з себе кожуха. Огляне лікар,— бог дасть, допоможе, видужаєш...

З тими ж тупими очима, із зосередженою, тупою покірливістю дівчина повернулася на бік і підняла грубу полотняну сорочку, яка, як лубок, не згиналася від засохлого гною. У мене помутніло в очах від нестерпного смороду і того, що я побачив. Все ліве стегно, від пояса до коліна являло собою один величезний, синьо-багровий опух, поїдений виразками і наривами завбільшки з кулак, вкритий розкладеним смердючим гноем.

— Чого ж ви раніше до мене не звернулись? Адже я тут вже півтора місяці! — вигукнув я.

— Батечку лікарю, все соромилася дівка, — зітхнула бабуся. — Місяць цілий хворіє, думала, бог дасть, заживе: спочатку отака, тільки гулька була... Казала я їй: Танюшо, он у нас лікар тепер живе, всі за нього богові моляться, бач-бо як допомагає, — сходи до нього. — Мені, — каже, мамо, соромно... Дівоче діло, звісно... От і долежалась!

Я пішов додому за інструментом і перев'язочним матеріалом... Боже мій, яке безглуздя! Цілий місяць за два кроки від неї була допомога, — якесь дике, потворне почуття загородило їй цю допомогу, і лише тепер вона наважилась переступити через перепону, — тепер, коли, можливо, вже надто пізно...

І таких випадків доводиться зустрічати дуже багато. Скільки хвороб через оцей сором запускають жінки, скільки перешкод вони ставлять лікареві при встановленні діагнозу і під час лікування!.. Але скільки й душевних мук зазнає жінка, коли їй доводиться переступити через цей сором! Передо мною й тепер, як живе, стоїть розгублене, враз отупіле обличчя цієї дівчини з напружено-покірливими очима; багато їй довелося попомучитися, щоб нарешті наважитися переломити себе і звернутися до мене.

До вражень, які часто повторюються, звикаєш. А все ж, коли з легкою краскою на обличчі і невловимим трепетом всього тіла передо мною роздягається хвора, у мене іноді виникає думка: чи маю я уявлення про те, що тепер твориться у неї в душі?

В «Анні Кареніній» є одна тяжка сцена. «Знаменитий лікар, — розповідає Толстой, — не старий, ще дуже красивий чоловік, зажадав оглянути хвору Кіті. Він з особливим задоволенням, здавалось, наполягав на тому, що дівоча сором'язливість є тільки залишок варварства, і що немає нічого природнішого, як те, щоб ще не старий чоловік обмацував молоду голу дівчинку. Треба було скоритися... Піс-

ля уважного огляду і вистукування розгубленої і приголомшеної від сорому хворої, знаменитий лікар, старанно вимивши руки, стояв у вітальні і розмовляв з князем... Мати ввійшла у вітальню до Кіті. Схудла і рум'яна, з особливим блиском в очах від сорому, якого вона зазнала, Кіті стояла посеред кімнати. Коли лікар увійшов, вона спалахнула, і на очах у неї виступили сльози».

Поступово у хворих виробляється до таких досліджень звичка; але вона виробляється лише шляхом тяжкого ламання з дитинства створеного душевного ладу. Не для всіх це ламання минає безкарно. Яюсь, я пам'ятаю, мені стало просто моторошно від того страшного спустошення, яке подібне ламання може причинити в жіночій душі. Я тоді ще був студентом і їхав на холеру в Катеринославську губернію. В Харкові о десятій годині вечора у наш вагон сіла молода дама; у неї було миле і хороше обличчя з ясними, трохи наївними очима. Ми розговорилися. Почувши, що я — студент-медик, вона розповіла мені, що їздила в Харків лікуватися, і почала розповідати про свою хворобу; вона вже чотири роки хвора на дисменорею і лікується у різних професорів; один із них визначив у неї викривлення матки, другий — звуження шийки; місяць тому їй робили розріз шийки. Дивлячись на мене в півтемряві вагона своїми ясними, спокійними очима, вона розповідала мені про симптоми своєї хвороби, про її початок; вона відкрила мені всі потаємні подробиці свого статевого і шлюбного життя, не було нічого, перед чим би вона спинилась; і все це без ніякої мети, навіть без моїх розпитів! Я слухав, вражений: скільки їй довелося знести огидних маніпуляцій і розпитів, як довго і систематично вона повинна була виставляти на розтоптання свою сором'язливість, щоб стати здатною до такого безцільного оголення себе перед першим зустрічним!

А тимчасом, коли б сором'язливість жінки мала інший характер, — не було б цього дикого ламання і спричиненого ним спустошення. В Петербурзі я був одного разу запрошений до хворої курсистки. Всі симптоми говорили за черевний тиф; селезінку ще можна було намацати крізь сорочку, але щоб побачити розеоли, потрібно було оголити живіт. Я на мить завагався, — мені й досі тяжко і ніяково ставити такі вимоги.

— Треба підняти сорочку? — просто спитала дівчина, догадавшись, що мені потрібно.

Вона підняла. І все боляче, сором'язне, тяжке вийшло

так просто й легко! І така мені стала симпатична ця дівчина з серйозним обличчям і розумними, спокійними очима.... Я бачив, що для неї в тому, що сталося, не було образи й муки, тому що тут була справжня культурність. Еге ж, вона так просто й легко оголилась передо мною,— але, зустрівшись випадково у вагоні, напевне, нічого не почала б розповідати, як ота...

Що для людини соромно, що не соромно?

Існують племена, які соромляться одягатися. Коли місіонери роздавали хустки індіцям Оріноко, пропонуючи їм прикривати тіло, жінки кидали або ховали хустку, кажучи: «ми не прикриваємося, бо нам соромно». В Бразилії Уоллес бачив у одній хатинці зовсім голих жінок, які й трохи не бентежилися цим; а тимчасом у однієї з них була «сая», тобто рід спідниці, яку вона інколи одягала: і тоді, за словами Уоллеса, вона ніяковіла майже так само, як цивілізована жінка, яку ми застали б без спідниці.

Що соромно? Ми робили висновки з своєї точки зору, на яку поставлені складною дією найрізноманітніших, цілком випадкових причин. Ті люди, що сором'язливіші за нас, і ті, які менше сором'язливі, однаково викликають у нас поблажливу посмішку жалю до їх «некультурності». Східна жінка соромиться відкрити перед мужчиною обличчя; російська молодиця вважає за ганьбу вийти на люди простоволосою; гоголівські дами вважали за непристойне говорити «я висякалась», а говорили: «я зробила полегкість своєму носові, я обійшлася за допомогою носової хусточки». Нам усе це смішне, і ми щиро дивуємося, що ж соромітного в незакритому волоссі й обличчі, чому непристойно сказати «я висякалась»? Але чому ж нам не смішна жінка, що соромиться оголити перед мужчиною коліно чи живіт, чому на балу найскромніша дівчина не вважає за сором з'явитися з оголеною верхньою половиною грудей, а та, яка оголить зовсім груди до пояса, — цинічна? Чому нас не коробить мужчина, що не прикриває перед жінкою бороди й вусів, — без сумніву вторинно-статевої ознаки мужчини. Сказати «я висякалась» — не соромно, а згадувати про інші фізіологічні відправи, правда такі самі неестетичні, але й не менш природні, — неможливо. І ось люди в товаристві другої статі наражають себе на муки, часом навіть на небезпеку серйозного захворювання, але не наважуються виявити й ознаки, що їм треба зробити те, без чого, як кожен знає, людині обійтися неможливо.

Все наше виховання скероване на те, щоб зробити для нас наше тіло ганебним і соромітним; на цілий ряд найзаконніших відправлень організму, зумовлених природою, нас привчено дивитися не інакше, як із соромом; *obscoenum est dicere, facere* по *obscoenum* (говорити ганебно, робити не ганебно),— характеризує ці відправлення Цицерон. Майже з перших проблесків свідомості дитину вже наполегливо привчають до того, що вона мусить соромитись таких і таких відправлень, таких і таких частин свого тіла: чиста натура дитини довго не може збагнути цих наполягань; але зусилля вихователів не слабшають, і дитина, нарешті, починає проймається розумінням ганебності життя свого тіла. Далі— більше. Настає час і, підрастаючи, людина дізнається про таємницю свого походження; для неї ця таємниця, завдяки попередньому вихованню, є суцільним брудом, жахливим своєю несподіванкою і мерзотою. В декого думки про законність такої неймовірної безсоромності викликає любовстрасність, яка за інших умов була б цілком неможлива; в декого думка ця викликає розпач. Ридання дівчини, що з жахом спиняється перед брудом життя і заприсягається ніколи не виходити заміж, її опошлена і зганьблена любов,— це драма тяжка й серйозна, хоч водночас разюча своєю протиприродністю. А тимчасом, як не бути цій драмі? Руссо вимагав, щоб батьки і вихователі самі розповідали дітям усе, а не віддавали це брудним язикам слуг і товаришів. Різниця тут немає ніякої: виховання дитини провадиться так, що не може вона, хоч як «чисто» викласти їй все, не бачити в цьому найжахливішого і найбезсоромнішого бруду.

Все це зовсім ще не значить, що й сама сором'язливість є, справді, тільки залишок варварства, як твердить толстовський «знаменитий лікар». Сором'язливість, як оберігання свого інтимного життя від сторонніх очей, як почуття, що робить для людини неможливим, подібно тварині, віддаватися першому зустрічному самцю чи самиці, є не залишок варварства, а цінне надбання культури. Але така сором'язливість ні в якому разі не виключає серйозного і несором'язливого ставлення до людського тіла і його життя. У Бурже, в його «*Profils perdus*» є один чудовий нарис, в якому він виводить інтелігентну російську дівчину; пошлуватий любитель «науки пристрасті ніжної» стоїть перед цією дівчиною в цілковитому нерозумінні: вона вільно і не соромлячись говорить з ним «термінами наукового матеріалізму» про за-

чаття, про материнство,— «а тимчасом жодні чоловічі губи не торкалися навіть її руки!»

Сором'язливість, строга й цнотлива, не виключає навіть наготи. Бюффон говорить: «Ми не настільки розбещені і не настільки невинні, щоб ходити голими». Чи так це? Дикуни розбещені не більше за нас, казки про їх невинність давно вже спростовані, тимчасом, як багато хто з них ходить голий, і ця нагота їх не розбещує, вони просто звикли до неї. Мало того, є, як ми бачили, племена, які соромляться одягатись. Як звичай прикривати своє тіло одягом може йти поряд з найглибшою розбещеністю, так і звичка до наготи може бути поєднана з найсуворішою цнотливістю. Жінки Вогняної Землі ходять голі й зовсім не соромляться цього; тимчасом, помічаючи на собі пристрасні погляди європейських матросів, вони червоніли і поспішали сховатися; можливо, зовсім так само почервоніла б одягнена європейська жінка, піймавши на собі погляд бразилійця і індійця з Оріноко.

Вся справа у звичці. Коли б вважалося за сором оголювати виключно мізинець руки, то оголення саме мізинця і впливало б сильніше за все на осіб іншої статі. У нас старанно ховається під одягом майже все тіло. І ось благородне, чисте й прекрасне людське тіло обернено на приманку для цілком певної мети; заборонене, неприступне для ока людини іншої статі, воно відкривається перед нею лише в спеціальні моменти, посилюючи любострасність цих моментів і надаючи їм гостроти, і саме для любострасників звична нагота і була б великим ударом¹. Ми можемо без всякого спеціального чуття милуватися одягнутою красунею; але до живого голого жіночого тіла, хоч би воно красою не поступалося самій Венері Мілоській, ми нашим вихованням позбавлені змоги ставитися чисто.

Ми соромимося і не поважаємо свого тіла, тому ми й не

¹ На «класичній вальпургієвій ночі» Мефістофель почуває себе зовсім чужим. «Майже всі голі,— незадоволено бурчить він,— лише де-не-де видно одяг. В душі, звичайно і ми не від безсоромності, але античне я вважаю занадто живим...» В параліпоменах до «Фауста» Мефістофель висловлюється ще одвертіше:

Was hat man an den nackten Heiden?
Ich liebe mir was auszukleiden,
Wenn man doch einmal lieben soll.
(Що є на голих дикунах?)
Я щось там з себе скинути люблю,
Коли любить доводиться якось!)

дбаємо про нього; увесь клопіт звернено на його прикрашення, хоча б ціною цілковитого його спотворення.

Марно гадати, де й на чому усталяться в майбутньому межі соромливості; але в одному не можна сумніватися,— що люди з щораз більшою серйозністю і повагою почнуть ставитися до природи і її законів, а разом з цим перестануть червоніти за те, що у них є тіло і що це тіло живе за законами, визначеними природою.

Але це колись ще буде. Нині ж медицина, маючи справу з жінкою, повинна чуїно поводитися з її душею. Лікарська освіта до останнього часу становила монополію чоловіків, і жінці з найінтимнішою хворобою доводилося звертатися за допомогою до них. Хто порахує, скільки при цьому було пережито тяжкого душевного ламання, скільки жінок загинуло, не наважившись розкрити перед мужчиною своїх хвороб? Нам, чоловікам, нічого подібного не доводиться зазнавати, та ми з цього погляду і менше сором'язливі. Але ось, наприклад, в 1883 році в опочецькі земські збори двоє гласних внесли пропозицію, щоб посади земських лікарів не заміщалися лікарями-жінками: «хворі чоловіки,— заявили вони,— соромляться лікуватися від сифілісу у жінок-лікарів». Все це нам цілком зрозуміло: ніхто з нас не схоче звернутися до жінки-лікаря з якоюсь там делікатною хворобою. Ну, а жінки,— чи наважилися б твердити опочецькі гласні, що вони не соромляться лікуватися від сифілісу в лікарів-чоловіків? Це було б ґрубою неправдою. Звіти земських лікарів повні вказівок на те, як неохоче, з цієї причини, вдаються за лікарською допомогою селянські жінки і особливо дівчата.

Нині лікарська освіта, на щастя, стала приступною і для жінок: це — величезне благо для всіх жінок, — для всіх однаково, а не тільки для мусульманських, як це люблять відзначати оборонці жіночої лікарської освіти. Це величезне благо і для самої науки: лише жінці вдасться зрозуміти і пізнати темне, страшенно складне життя жіночого організму в усій його фізичній і психічній сукупності; для мужчини це пізнання завжди буде уривчастим і неповним.

XVII

Років через півтора після мого приїзду в Петербург мене покликав до хворої дитини один залізничний машиніст. Він наймав кімнату на п'ятому поверсі, підніматись туди треба

було по брудних і смердючих сходах. У його трирічного хлопчика, як виявилось, був нарив мигдалика; дитина була рахітична, худя й бліда; вона пручалася і затискала зубами держачок ложечки, так що мені насила вдалося оглянути її зів. Я призначив лікування. Батько, — високий, з кошлатою рудою бородою, — простягнув мені, коли я виходив, гроші; кімната була убога й бідна, дітей купа; я відмовився. Він шанобливо і з подякою провів мене.

В наступні два дні дитину морозило й далі, опух зів побільшав, дихання стало утрудненим. Я розповів батькам, в чому річ, і запропонував прорізати нарив.

— Це ж як, у роті, всередині різати? — спитала мати, високо підвівши брови.

Я пояснив, що операція цілком безпечна.

— Ну, ні! Я на це згоди не дам! — швидко і рішуче відповіла мати.

Всі мої переконання і пояснення були марні.

— Я так гадаю, що на це божа воля, — сказав батько. — Не захоче господь, то й прорізувати не варт, — все одно помре. Де ж йому, такому кволому, знести операцію?

Я почав спринцювати дитині горло.

— Сам уже тепер рота розкриває, — сумно промовив батько.

— Нарив, мабуть, сьогодні прорветься, — сказав я. — Стежте, щоб дитина не захлинулася гноем. Якщо погано буде, пошліть по мене.

Я вийшов у кухню. Батько швидко кинувся подати мені пальто.

— Я вже не знаю, пане докторе, як вам і дякувати, — промовив він. — Просто-таки не знаю, як і дякувати вам.

На другий день приходжу, дзвоню. Мені відчинила мати — заплакана, бліда; вона злими очима оглянула мене і мовчки відійшла до плити.

— Ну, як ваш синок? — спитав я.

Вона не відповіла, навіть не обернулась.

— Помирає, — стримано промовила з кутка якась бабуса.

Я роздягся і увійшов у кімнату. Батько сидів на ліжку; на колінах у нього лежав хворий хлопчик.

— Як хворий? — спитав я.

Батько оглянув мене холодним, байдужим поглядом.

— Не знаю як і до ранку дожив, — неохоче відповів він. — До обіду помре.

Я взяв дитину за руку, помацав пульс.

— Цілу ніч матерія йшла через ніс і рот, — провадив батько далі. — Як коли зовсім захлинеться, посиніє, закотить очі; жінка за плече, почне його трясти, — він на якийсь час і відійде.

— Піднесіть його до вікна, щоб оглянути горло, — сказав я.

— Навіщо його ще мучити! — сердито промовила, увійшовши, мати. — Дайте йому вже спокій!

— Як вам не соромно! — накричав я на неї. — Трохи погіршало, — і руки вже опустили: помирай, мовляв! Та йому зовсім не так вже й погано.

Опух зіва значно стух, але хлопчик був дуже виснажений і кволий. Я сказав батькам, що все проходить дуже добре, і хлопчик тепер швидко поправиться.

— Дай боже! — скептично посміхнувся батько. — Але я так думаю, що ви його завтра вже й живим не побачите.

Я приписав рецепт, пояснив, як давати ліки, і підвівся.

— До побачення!

Батько ледве щось там пробубонів. Ніхто не встав, щоб провести мене.

Я вийшов обурений. Горе їх було, певна річ, цілком законне й зрозуміле; але чим заслужив я на таке ставлення до себе? Вони бачили, що я був до них уважливий, — і, хоч би крихта подяки! Колись у мріях я наївно уявляв собі подібні випадки в такому вигляді: хворий помирає, але ближні бачать, як палко і безкорисно ставився я до нього, і проводять мене з любов'ю і вдячністю.

— Не хочуть, і не треба! Більше не піду до них! — вирішив я.

На другий день мені довелося докласти багато зусиль, щоб змусити себе піти. Дзвонячи, я тремтів від обурення, готуючись зустріти цю безглузду, незаслужену мною ненависть з боку людей, для яких я робив усе, що міг.

Мені відчинила мати, рожева, щаслива; мить завагавшись, вона схопила мою руку і міцно потисла її. І мене здивувало, яке у неї було гарненьке, миле обличчя, раніше я цього зовсім не помітив. Дитина почувала себе добре, була весела і просила їсти... Я пішов, супроводжуваний гарячою подякою батька і матері.

Цей випадок вперше дав мені зрозуміти, що коли від тебе чекають врятування близької людини і ти цього не зро-

бив, то тобі не буде прощення, як би ти не хотів і як би ти не намагався рятувати її.

Я лікував від дифтериту одну молоду купчиху, на прізвище Старикову. Чоловік її, повний і рум'яний купчик, з добродушним обличчям і рудуватими вусиками, сам приїжджав до мене на рисаку; він зв'язував і смішив своєю прикажчицькою запобігливістю: коли я сідав у сани, він підтримував мене за лікоть, поправляв поли моєї шуби, а посадивши, сам сідав поруч на самий краєчок сидіння. Дифтерит у хворої був дуже тяжкий, флегмонозної форми, і кілька днів вона була на краю смерті; потім почала поправлятися. Але в майбутньому ще була небезпека від післядифтеритних паралічів.

Якось о четвертій годині ранку до мене подзвонив чоловік недужої. Він розповів, що у хворої несподівано з'явились сильні болі в животі і блювота. Ми зразу ж поїхали. Була хуртовина; санки мчали швидко порожніми вулицями.

— Стільки ми вам, докторе, турбот завдаємо! — вибачливим голосом заговорив мій супутник. — Так рано вам їхати, в таку погоду!.. Спати вам перешкодив...

Хворій було дуже погано; вона скаржилась на тягнучий біль у грудях і животі, обличчя її було біле, того тяжко описуваного вигляду, який для хоч трохи звичного ока з безсумнівною говорить про швидке і невідворотне наближення паралічу серця. Я попередив чоловіка, що небезпека дуже велика. Пробувши у хворої три години, я поїхав, бо в мене був другий тяжко хворий, якого необхідно було одвідати. Коло Старикової я залишив досвідчену фельдшеріцю.

Через півтори години я приїхав знову. Назустріч мені вийшов чоловік з дивним обличчям, запаленими червоними очима. Він спшився на порозі зали, заклавши руки ззаду під піджаком.

— Що скажете доброго? — розв'язно і презирливо спитав він мене.

— Як Марія Іванівна?

— Марія Іванівна, пане? — повторив він, розтягаючи слова.

— Еге ж!

Він промовчав.

— Півгодини тому благополучно померла! — посміхнувся Стариков, з ненавистю оглянувши мене. — Маю честь кланятися, — до побачення!

І, круто повернувшись, він пішов у залу, де вже було повно родичів.

В моему спогаді ніяк тепер не можуть з'єднатися в одно два образи цього Старикова: один метушливо-запобігливий, що зазирає у вічі, тягнеться до тебе; другий — чужий, з визивно-образливою розв'язністю, з червоними палаючими ненавистю очима.

О, яка ненависть таких людей! Немає їй меж. В давні часи розправа з лікарями в подібних випадках була коротка: «Лікар якийсь, німчин Антон, — розповідають російські літописи, — лікуючи князя Каракуча, заморив його смертельним зіллям за глум. Князь великий Іоанн III віддав його Каракучевому синові, і той мучив його, хотів продати. Але великий князь не дозволив цього, а звелів його вбити; вони відвели його на Москву-ріку під міст взимку і зарізали ножем, як вівцю».

За законами вестготів, лікаря, у якого помер хворий, негайно віддавано родичам померлого, «щоб вони мали змогу зробити з ним, що хочуть». І нині багато хто зітхнув би за цим благодіяльним законом; тоді прямо і напевне можна було б досягти того, чого тепер доводиться домагатися не завжди надійними шляхами.

Наприкінці 1883 року в одеській газеті «Новоросійський телеграф» з'явився лист якогось п. Белякова під назвою, яка б'є у вічі:

СИНА МОГО ЗАРИЗАЛИ

(Незвичайний некролог батька про сина).

Так, пане редакторе! — пише п. Беляков. — Єдиного сина мого — Сократа зарізано в Херсоні, в силу науки, рівно о 10 годині вечора 28 листопада, послугами вашого місцевого оператора Петровського...

Далі, розмахнувшись на цілий фейлетон, п. Беляков докладно розповідає, як його дитина захворіла на дифтерит, як кепсько лікували її лікарі, як завдяки цьому кепському лікуванню процес поширився на гортань. З старанністю судового слідчого він наводить як обвинувальний матеріал всі призначення і рецепти лікарів і тим самим, поза своїм бажанням, наочно засвідчує для кожного, хто розуміється на справі, цілковиту правдивість усіх призначень. Дитині було дуже погано. Один з лікарів визнав випадок за безнадійний і поїхав. Батько благав врятувати дитину. Тоді лікар Гершельман, який залишився біля хворого, запропонував останній засіб — операцію. Під час операції, яку робив лікар Петровський, дитина померла. Як видно з самого ж опису

пана Белякова, випадок був дуже тяжкий, і такого кінця можна було сподіватися щохвилини; але пан Беляков, нічого не розуміючи в справі, твердить, що оператор отак собі простісінько «зарізав» його сина¹.

Чи слід було робити цю операцію,— питає пан Беляков,— якщо хвороба тривала уже шостий день? Компетентні особи (?) говорять, що, коли дифтерит тривав стільки часу, не ускладнюючись, і коли недужий ще дихав,— то не було ніякої потреби в операції. (Це цілковита нісенітниця.) Нарешті, чи правильне було лікування доктора Гершельмана? Чи всі можливі засоби він використав для врятування хворого? На мою думку, пан Гершельман надто поверхово поставився до своєї справи... Підшукайте після цього піджошу статтю Уложення про покарання, яка своєю страшною карою винного в смерті Сократа могла б компенсувати наше горе.

Звичайно, ні одна стаття Уложення про покарання не задовольнила б пана Белякова. От коли б у нас діяли вестготські закони, — о, тоді пан Беляков зумів би винайти кару, яка компенсувала б його горе!.. Сильна в людині кривава жадоба знайти за будь-яку ціну покутну жертву, щоб принести її тіні близької людини, яка загинула.

Спочатку така звернена на мене ненависть страшенно мучила мене. Я червонів і страждав, коли, випадково зустрівши на вулиці когось із близьких мого померлого пацієнта, помічав, як він поспішно одвертається, щоб не бачити мене. Потім поступово я звик. А наслідком цієї звички з'явилось щось цілком несподіване і для мене самого.

Недалечко від мене у однієї дами-коректорки захворів її син — гімназист. Вона звернулась до мене. Жила вона в невеличкій квартирі з двома дітьми, — гімназистом, що оце захворів, і дочкою, Катериною Олександрівною, дівчиною із славним інтелігентним обличчям, слухачкою Різдвянських курсів лікарських помічників. І мати, і дочка, очевидно, без міри любили хлопчика. У нього було крупозне запалення легень. Мати, суха й нервова, з рухливими, психопатичними очима так і завмерла.

— Докторе, скажіть, це дуже небезпечно? Він помер?

Я відповів, що поки що напевне нічого не можна сказати, що криза буде днів через п'ять-шість. Для мене почався страшний час. Мати і дочка не могли припустити й думки, щоб їх хлопчик помер; для його врятування вони були го-

¹ На скаргу батька, тіло дитини було викопане з могили і розтин, зроблений в присутності слідчого і чотирьох експертів, виявив, що дитина померла від задушення дифтеритними плівками, а операцію було зроблено бездоганно.

тові на все. Мені доводилось одвідувати хворого разів зо три на день; це було зовсім непотрібно, але вони своєю наполегливістю зуміли змусити мене.

— Докторе, він не помирає? — придушеним від жаху голосом питає мати. — Докторе, голубчику! Я божевільна, даруйте мені... Що я хотіла сказати?... Адже правда, ви все зробите? Ви мені врятуєте Володю?

На четвертий день Катерина Олександрівна, хвилюючись і кусаючи губи, сказала мені:

— Ви не ображайтесь на мене, дозвольте мені сказати, вам, як приватній особі... Мені ваше лікування здається надзвичайно шаблонним: ванни, кодеїн, банки, лід на голову. Тепер призначили digitalis...

— В такому разі розпоряджайтесь, будь ласка, ви, — я виконуватиму ваші призначення, — холодно відповів я.

— Та ні, я нічого не знаю, — поспішно промовила вона. — Але мені хотілося б, щоб робилося щось особливе, щоб уже напевне врятувати Володю. Мама збожеволіє, якщо він помре.

— Зверніться тоді до іншого лікаря; я роблю все, що вважаю за потрібне.

— Ні, я не те... Ну, даруйте, я сама не знаю, що кажу! — нервово обірвала себе Катерина Олександрівна.

Для догляду за хворим вони запросили досвідчену сестру-жалібницю. І все ж не минало ночі, щоб Катерина Олександрівна не розбудила мене. Подзвонить, викличе через покоївку.

— Володі гірше стало, він марить і стогне, — розповідає вона. — Будь ласка, ходімо.

Я покірливо йду. Але іноді у мене невивстає терпцю.

— Вас сестра-жалібниця прислала, чи це ви вважаєте, що моя присутність потрібна? — питаю я недобрим голосом.

Її темні очі палають від обурення, Катерина Олександрівна ледве стримується, бачачи, як ціню я свій сон.

— Я вважаю, що сестра-жалібниця не лікар, і вона не може цього зробити, — різко каже вона.

Іду з нею. Хлопчик марить, кидається, дихає часто, але пульс хороший і для будь-якого втручання потреби немає. Розсерджена сестра-жалібниця сидить на стільці біля вікна. Я мовчки виходжу в передпокій.

— Що тепер робити? — питає Катерина Олександрівна, — у нього слабшає пульс.

— Те, що й робили. Пульс прекрасний, — похмуро відповідаю я і йду. І дорогою думаю: якщо протягом року безперервно мати хоч по одному такому пацієнту, то найміцнішої людини вистачить не більш, як на рік.

На другий день хлопчик почуває себе краще, — і очі Катерини Олександрівни дивляться на мене з ласкою і любов'ю. Взагалі, ще не бачивши хворого, я вже на порозі безпомилково робив висновок про його стан по очах Катерини Олександрівни, яка відчиняла мені двері: гірше хворому, — і обличчя її палає ледве стриманою ворожнечею до мене; краще, — і очі дивляться з такою ласкою!

Криза була дуже тяжка. Хлопчик два дні перебував між життям і смертю. Весь цей час я майже не виходив від Деканових. Двічі був консилиум. Мати мала вигляд зовсім божевільної.

— Докторе, врятуйте його!.. Докторе!..

І, міцно стискаючи своїми сухими пальцями мій лікоть, вона пильно дивиться мені у вічі жалюгідними, благаючими і водночас грізними, ненавидячими очима, неначе хоче перелити в мене усвідомлення всього того жаху, що буде, коли хлопчик помре.

Хлопчик, із синім, нерухомим обличчям, дихає часто і хрипко, пульс майже не прощупується. Я закінчую огляд, підводжу голову, — і з півтемряви кімнати на мене жадібно дивляться ті ж божевільні, грізні очі матері.

Хворий переборов кризу. Через два дні він був поза небезпекою. Мати й дочка приїхали до мене додому дякувати мені. Боже, що це була за дяка!

— Докторе, голубчику! Дорогий! — в екстазі твердила мати. — Чи розумієте ви, що ви для мене зробили?.. Ні, ви не розумієте!.. Господи, як мені вам сказати?.. Коли я буду помирати, у мене в думці будете лише ви! Ви не знаєте, я дала обітницю скорботній божій матері... Як мені вам дякувати, я ваша боржниця неоплатна!.. Докторе! Вибачте...

І вона ловила мої руки, щоб цілувати їх. Катерина Олександрівна, посміхаючись своїми славними, затіненими очима, палко потискала мені руку обома руками. А я — я дивився обом жінкам у вічі, які сяяли такою піднесеною вдячністю, і мені здавалось, що я ще бачу в них зникаючий відблиск тієї ненависті, з якою очі ці дивились на мене три дні тому.

Вони пішли. Я взявся за перерване їх приходом читання. І раптом мене вразило, який байдужий я був до всіх їх подяк; неначе над душею пролетів надокучливий вихор слів,

порожніх, як лушпиння, і жодне з них не залишилося в душі. А я ж раніше уявляв, що подібні хвилини — «нагорода», що це — «ясні промені» в темному і тяжкому житті лікаря!.. Які ж це ясні промені? За ту ж саму працю, за те ж саме палке бажання врятувати хлопчика я дістав би лише ненависть, коли б він помер.

До цієї ненависті я поступово звик і став байдужим. А несподіваним наслідком цього само собою з'явилася і цілковита байдужість до подяки.

Дедалі більше я почав переконуватися, що й взагалі треба насамперед виробити в собі глибоку, цілковиту байдужість до почуття пацієнта. Інакше двадцять разів збожеволієш від розпачу й туги.

XVIII

Еге ж, не треба нічого брати до серця, треба стояти вище за страждання, розпач, ненависть, дивитися на кожного хворого, як на неосудного, від якого ніщо не може образити. Виробиться таке ставлення,— і я холонокровно піду до того машиніста, про якого я розповідав у минулому розділі, і мене не спинить біля порога думка про незаслужену ненависть, яка на мене там чекає. І часто доводиться повторювати собі: «Треба виробити байдужість!». Але це так важко...

Недавно я лікував одну молоду жінку, дружину чиновника. Чоловік її з нервовим інтелігентним обличчям, з дивно тонким голосом, переляканий, приїхав за мною і розповів, що у дружини його, здається, дифтерит. Я оглянув хвору. У неї була фолікулярна ангіна.

— Це не небезпечно? — спитав чоловік.

— Ні. Найімовірніше через день-другий мине, хоч, між іншим, може утворитися й нарив.

Через два дні справді лівий мигдалик почав наривати.

— Чому це? Чому це раптом нарив почав утворюватися? — цікавився чоловік.

Чому!.. Неначе на таке запитання хтось зможе дати відповідь!..

І чоловік, і жінка ставились до мене з тією милою довірою, яка така дорога лікареві і так підносить його дух; кожне моє призначення вони виконували з серйозною, майже благоговійною старанністю і пильністю. Хвора п'ять днів

дуже мучилась, насилу могла розкривати рот і ковтати. Після зроблених мною насічок, опух спав, хвора почала швидко одужувати, але залишились м'язеві болі з обох боків шиї. Я взявся до легкого масажу шиї.

— Як все у вас ніжно і м'яко виходить! — сказала хвора, червоніючи і посміхаючись. — Справді, я рада була б увесь час хворіти, тільки щоб ви мене лікували.

Кожного разу, на їх наполегливе запрошення, я залишався у них пити кофе і просиджував годину-другу; мені це самому було приємно, — з таким дружнім, любовним почуттям обоє вони ставились до мене.

Днів через два у хворій з'явився біль з правого боку зіву, і температура знову підвищилась.

— Ну що? — спитав мене занепокоєний чоловік.

— Мабуть, і в другому мигдалику утворюється нарив.

— Господи, ще! — промовила хвора, опустивши руки на коліна.

Чоловік широко розкрив очі.

— Але ж чому це? — з подивом спитав він. — Здається, все робилось, що треба!

Я пояснив йому, що запобігти цьому було неможливо.

— Ах ти, моя сердешна Шурочка! — нервово вигукнув він. — Знову, значить, все це спочатку пророблювати!

І в голосі його ясно прозвучала ворожа нотка до мене.

Нарив визрівав дуже повільно, незважаючи на насічки, які я робив двічі. Знову хворій роздуло шию, знову вона нічого не могла ковтати. Я бачив, як з кожним днем все холодніше зустрічає мене і чоловік, і жінка, як все більше згущується атмосфера якоїсь прямо-таки огиди до мене. Тепер мені тяжко було оглядати хвору, що зосереджено мовчала, й робити розпорядження чоловікові, який вислухував мене, намагаючись не дивитись мені у вічі. Разом з цим у них з'явилась в ставленні до мене якась перебільшена, витончена ввічливість; ясно почувалися недовір'я і огида до мене, але і те й друге старанно приховувалось під цією ввічливістю, яка позбавила мене змоги поставити питання прямо і відмовитись від дальшого лікування. Та це, по суті, і не було недовір'ям: я просто був символом і супутником страждання, яке всім набридло і всіх змучило, і, як уособлення цього страждання, я став ненависний і огидний.

Хвора нарешті одужала. Ми попрощались зовнішньо дуже добре; та коли через тиждень я зустрівся з її чоло-

віком у фойє театру, він раптом зробив заклопотане обличчя і, відвернувшись, швидко пройшов мимо, мовби не помітивши мене.

Треба до всього цього звикнути, не слід тяготитися таким ставленням, бо це лежить у самій суті справи. Але часто, особливо з невиліковними хронічними хворобами, вся сила звички і всі зусилля волі не можуть вистояти проти вибухів лютої ненависті до лікаря з боку недужого, який впав у розпач. Вища радість для лікаря є змога одмовитися від такого хворого, але, незважаючи на всю ненависть, недужий часто чітко держиться за лікаря і нізачо не хоче його змінити. Кілька років тому в Італії, коло Мілана, стався такий випадок. Д-р Франческо Бертола лікував одного шевця, що перебував в останній стадії сухот. Стан хворого дедалі гіршав. Втративши терпець, він почав на всі заставки ляяти лікаря, називаючи його при кожному одвідуванні шахраєм, неуком тощо. Переконавшись, що хворий остаточно його зненавидів, д-р Бертола сказав йому, що від дальшого лікування він змушений відмовитись. Це рішення викликало несамовиту лють у хворого. На другий день він підстеріг лікаря на вулиці.

— Візьметесь ви знову мене лікувати, чи ні? — спитав швець.

Діставши негативну відповідь, він всадив у лікаря великого кухонного ножа. Той повалився з розпоротим животом; одночасно упав і вбивця-хворий, у якого пішла кров горлом. Обидва були негайно підібрані й відвезені в одну й ту ж саму лікарню, там обидва вони й померли.

Вся діяльність лікаря цілком заповнена моментами страшенно нервовими, які майже безперервно впливають на серце. Несподіване погіршення в стані хворого, що починає одужувати, невиліковний слабкий, який вимагає допомоги від тебе, смерть, що загрожує недужому, повсякчасна можливість нещасливого випадку або помилки, нарешті, сама атмосфера страждання й горя, що оточують тебе, — все це держить душу в стані якоїсь невиразної тривоги, яка не спадає ніколи. Стан цей не завжди усвідомлюється. Та ось випадає той рідкий день, коли в тебе все благополучно: померлих немає, хворі всі одужують, ставлення до тебе хороше, — і тоді з почуттям глибокого полегшення і спокою, що несподівано охопить тебе, раптом зрозумієш, в якому нервово-напруженому стані живеш увесь час. Трапляється, що цілком втрачаєш сили далі так жити; візьме така туга,

що хочеться тікати світ за очі, усіх зіпхнути з рук, хоч на час відчутти себе вільним і спокійним.

Так жити завжди — неможливо. І ось до деяких речей у мене вже починає вироблятися рятівна звичка. Я вже не так, як раніше, страждаю від ненависті і несправедливості хворих; мене не так уже ріжуть по серцю їх муки і безпорадність. Тяжкі хворі особливо повчальні для лікаря; раніше я не розумів, як можуть товариші мої по лікарні так охоче брати собі палати з «інтересними» трудними недужими, я, навпаки, всіма способами намагався здихуватись їх, мені було тяжко дивитися на ці висхлі тіла з м'ясом, що відшаровується, і кров'ю, яка загнивається, тяжко було зустрічатися із зверненими до тебе поглядами, що світяться надією, в той час, як так нікчемно мало можеш допомогти. Поступово я до цього звик.

Почав я звикати і взагалі до тієї атмосфери постійних страждань, в якій доводиться жити й діяти. Я почуваю, що в мене поступово виробляється цілком особливе ставлення до хворих: я поводжуся з ними лагідно і уважливо, сумлінно намагаюся зробити все, що можу, але — з очей геть, і з серця теж. Я сиджу дома в колі добрих знайомих, розмовляю, сміюсь; треба поїхати до хворого; я їду, роблю, що треба, втішаю матір, яка плаче над помираючим сином; але, повернувшись, я негайно ж входжу в попередній настрій, і на душі не лишається похмурого сліду. «Хворий», з яким я маю справу як лікар, — це щось зовсім інше, ніж просто хвора людина, — навіть не близька, а хоч трохи знайома; за цих я здатен боліти душею, відчувати разом з ними їх страждання; щождо перших, то здатність ця дедалі більше зникає; і я можу зрозуміти одного мого приятеля-хірурга, найгуманнішу людину, який, коли хворий зойкає під його ножем, з цілком щирим подивом питає його:

— Дивак, чого ж ти кричиш?

Я розумію, як Пирогов, з його вразливим, чутливим серцем, міг дозволити собі ту обурливу вихватку, про яку він розповідає в своїх спогадах. «Лише раз у моїй практиці, — пише він, — я так грубо помилився при дослідженні хворого, що, зробивши каменерозтин, не знайшов у сечовому міхурі каменю. Це сталося саме у боязкого, богобоязливого діда: роздосадуваний на свою помилку, я був такий неделікатний, що змученого хворого кілька разів послав к бісу.

«Як це ви бога не боїтеся,— промовив він млясо, з благанням у голосі,— і закликаєте нечистого лихого духа, коли тільки ім'я господнє могло б полегшити мої муки!»

Це — дивна властивість душі притуплятися під впливом звички в цілком певних, часто дуже вузьких межах, залишаючись з усіх інших поглядів незмінною. Раніше я не міг собі уявити, а тепер переконаний, що навіть тюремник і кат здатні щиро й палко відгукуватися на все добре, якщо тільки це добре лежить поза сферою їх спеціальності.

Я помічаю, як все більше починаю звикати до страждань хворих, як у поведженні з ними керуюсь не безпосереднім почуттям, а безпосереднім усвідомленням, що поводитись слід отак і отак. Це звикання дає мені змогу жити й дихати, не бути постійно під враженням похмурого і тяжкого; але таке звикання лікаря водночас обурює і лякає мене,— особливо тоді, коли я бачу його зверненням на самого себе.

До мене приїхала із провінції сестра; вона була вчителькою у міській школі, але два роки тому мусила залишити посаду через хворобу: від перевтоми у неї розвинулось абсолютне нервовне виснаження; слабкість була така, що дні й ночі вона лежала в постелі, дзвінок викликав у неї припадок судороги, спати вона зовсім не могла, стала злобною, дріб'язковою і дразливою. Дворічне лікування не привело ні до чого. І ось вона приїхала до столичних лікарів. Я не пізнав її, так вона схудла і зблідла; очі зробились великі, обведені синявою, з дивним нервовим блиском; раніше енергійна, повна жадоби діла, вона була тепер млява і байдужа до всього. Я поїхав з нею до знаменитого невропатолога.

Нам довго довелося чекати: прийом був величезний. Нарешті ми увійшли в кабінет. Професор з веселим байдужим обличчям почав розпитувати сестру; на кожну її відповідь він кивав головою і казав: «прекрасно!» Потім сів писати рецепт.

— Чи можу я надіятися на одужання? — спитала сестра тремтячим голосом.

— Звичайно, звичайно! — благодушно відповів професор.— Тисячі мають таку саму хворобу, що й ви,— поправитесь! Ось ми вам призначимо ванни, два рази на тиждень, потім...

Мені ставало дедалі огидніше дивитися на це веселе, байдуже обличчя, слухати цей тон, яким говорять лише з

маленькими дітьми. Адже тут ціла трагедія: півроку тому мати, випадково зайшовши до сестри, вирвала з її рук морфій, яким вона хотіла отруїтися, щоб не жити недужим паразитом... І ось цей огидний тон, ця розв'язність, що свідчить, як мало діла всім стороннім до цієї трагедії.

Сестра стояла мовчки, і з її очей несамохіть текли великі сльози; горда, вона досадувала, що не може їх стримати, і вони капали ще рясніше. Її велике горе було опошлене, здріблене, таких, як вона,— тисячі, і нічого в її горі немає ні для кого жахливого... А вона так чекала його поради, так надіялася!

— Ну от, ну от!.. Ну, це, панночко, вже зовсім погано! — вигукнув професор, побачивши у неї сльози.— Ай-ай-ай, який сором! Плакати, га!.. Годі, годі!..

І знову все в його тоні говорило, що професор щодня бачить десятки таких заплаканих і що для нього ці сльози просто краплі солоної води, які виділяють із слізних залозок розхитані нерви.

Ми мовчки вийшли, мовчки сіли на візника. Сестра нахилилась, піднесла до губів муфту — і раптом заридала, звісно придушуючи ридання і все ж таки не маючи сили їх стримати.

— Не буду я вживати його дурних ліків! — вигукнула вона і, вихопивши рецепт, порвала його на шматки. Я не протестував; у мене в душі було таке ж саме почуття, і всяка віра загинула в лікування, призначене отією байдужою, самозадоволеною людиною, якій так мало діла до чужого горя.

А ввечері того ж дня я думав: де ж знайти межу, при якій могли б жити і лікар, і хворий, і чи зможу я сам завжди додержати цієї межі?..

ХІХ

Якось вночі у мене в квартирі пролунав сильний дзвінок. Покоївка сказала мені, що ключуть до хворого. В передній стояв високий, вугруватий юнак у картузі поштового чиновника.

— Будь ласка, докторе, треба мерщій одвідати хвору! — схвильовано заговорив він.— Дама одна помирає... Тут недалеко, зараз за рогом...

Я одягся, і ми пішли з ним.

— Що сталося з вашою хворою? Чи давно вона недужає? — спитав я свого супутника.

Він з подивом знизав плечима.

— Просто не розумію!.. Що це, господи!.. Вона — дружина мого товариша; я в них живу столовником... Ввечері приїхала з чоловіком з гостей, жартувала, сміялася. А зараз чоловік будить мене, каже: помирає; послав за вами... Чого це сталося, просто й сказати не можу!

Ми зійшли на четвертий поверх по темних і крутих сходах, освітлюючи дорогу сірниками. Супутник мій швидко подзвонив. Нам відчинив двері молодий смаглявий чоловік з чорною борідкою, в самій жилетці.

— Докторе... Бога ради!.. — проридав він. — Мерщій!..

Він увів мене в спальню. На широкому двоспальному ліжку, зігнувшись, головою до стіни, нерухомо лежала молода жінка. Я взявся за пульс, — рука була холодна й важка, пульсу не чути; я поклав молоду жінку на спину, подивився око, вислухав серце... Вона була мертва. Я повільно випростався.

— Ну, що? — спитав чоловік.

Я з жалем знизав плечима.

— Померла?! — захлинувся він, і раптом, дивлячись на мене нерухомими виряченими очима, швидко, коротко заридав, мов загавкав; він неначе не міг одірвати погляду від моїх очей, трясучись і ридуючи отим дивним, уривчастим, схожим на гавкіт риданням.

— Заспокойтеся... Ну, що ж робити! — сказав я, кладучи йому руку на рукав.

Він важко опустився на стілець і, розхитуючись всім тілом, схопився за голову. Дівчина, що стояла біля комода, в нічній кофті і в'язаній спідниці, голосно заплакала.

Померла холола. Молода й прекрасна, в обшитій кружевами сорочці вона лежала серед зім'ятих простинь, ще, здавалось, повних теплом постелі.

— Як все це сталося? — спитав я.

— Зовсім була здорова! — вигукнув чоловік. — Ввечері з гостей приїхали... Вночі прокидаюсь, дивлюсь — лежить якимось боком. Торкнув її за плече, — не ворухиться, холодна... Господи, господи, господи, — повторював він, крутячи на собі волосся. — Оо-оо-оо!.. Ваню, та що ж це таке?!

Мій супутник жалісно закліпав очима.

— Ну, голубчику! Серьожо! Ну, що ж робити! — сум-

но умовляв він.— Божа воля! Он у Черпакова, сам знаєш, теж було,— що ж вдієш супроти бога?

— Але ж... зараз тільки!.. Насту-усе! Насте!..

Дівчина одяглась і пішла, щоб послати двірника за матір'ю померлої. Товариш продовжував втішати друга. Мені було нічого робити, я почав збиратись додому.

— Зараз, докторе. Одну хвилинку... Будь ласка! — швидко проговорив чоловік.

Продовжуючи ридати, він поквапливо висунув ящик комода, порився в ньому і простягнув мені три карбованці.

— Не треба! — сказав я, нахмурившись і відводячи його руку.

— Ні, докторе, як же так? — стрепенувся він.— З якої речі? Ні, вже, будь ласка!..

Довелось взяти. Я повернувся додому. Мені було тяжко й прикро, одержані три карбованці палили мені кишеню: яким грубим і різким дисонансом вони вдерлися у їх горе!

Мені здавалось, що отак у мене перед очима померла моя дружина,— і в цей час шукати якісь там три карбованці, щоб заплатити лікареві! Та хай лікарі будуть ангелами, лише одне оце оплачування їх допомоги в той час, як здається, що увесь світ мусить завмерти від горя — лише одне це здатне викликати до них зневажливе й вороже почуття. Таке саме почуття, дивлячись на себе збоку, я й відчував до себе.

О, ця плата! Як багато часу повинно було минути, щоб хоч трохи звикнути до неї! Кожен твій крок відзначається карбованцем, брязкіт цього карбованця безперервно стоїть між тобою і змученою хворобою людиною. Скільки ускладнень він викликає у взаєминах, як часто перешкоджає справі і зв'язує руки!

Особливо гнітив мене перший час самий спосіб цінування лікарської праці — плата лікареві не за *вилікування*, а просто за *лікування*. За теперішнього стану науки інакше й бути не може; але все-таки здавалось диким і безглуздим одержувати гроші за працю, що не дала нікому користі. Років зо три тому один ліонський лікар лікував хвору внутрішньоматочними впорскуваннями йоду; хвора не одужувала. Чоловік хворої, заможна людина, замість того, щоб виплатити гонорар, подав позов на 10 000 франків за заподіяну нібито шкоду здоров'ю його жінки. Суд відмовив позивачеві і присудив його виплатити лікареві шістьсот франків за лікування, бо лікар при лікуванні *вживав спо-*

сіб, перевірений наукою, отже, і не може нести відповідальності за невдачу лікування.

Ну, а чим же винен хворий, що звертається до лікаря за допомогою, а мусить йому платити за втіху безрезультатного лікування «способом, перевіреним наукою»? Сганарель в мольєрівському «Le médecin malgré lui» каже: «Я вважаю, що ремесло лікаря — найвигідніше з усіх; робиш ти своє діло добре чи погано, тобі завжди однаково платять. Невдача ніколи не падає на наші спини, і ми краємо, як нам завгодно, матерію, над якою працюємо. Якщо швець, шиючи черевики, зіпсує клаптик шкіри, він мусить заплатити збитки; а тут можна зіпсувати людину, нічим не відповідаючи за це». В цих словах Сганареля, як і взагалі у відзивах Мольєра про лікарів, багато убійчо вірного. Річ лише в тому, що для насмішки тут зовсім немає місця: перед нами одна з тих складних тяжких невідповідностей, на які так болісно щедра лікарська справа. Ліонський суд визнав, що обвинувачений лікар «вживав спосіб, перевірений наукою, отже, не може нести відповідальності за невдачу лікування». Мольєр устами субретки Туанетти (в «Le malade imaginaire») насмішкувато зауважив: «А звісно! Ви, лікарі, перебуваєте біля хворих лише для того, щоб брати свої гонорари і робити призначення; а все інше вже справа самих хворих: хай одужують, якщо можуть». І на це доводиться цілком серйозно відповісти словами, якими у Мольєра карикатурний лікар Діафойрус відповідає Туанетті: «Cela est vrai! On n'est obligé qu'à traiter les gens dans les formes». Еге ж, саме так, — ми тільки зобов'язані лікувати людей за всіма правилами науки. І не наша провина, що наука така недосконала. Коли б лікар діставав винагороду лише за успішне лікування, то, шкодуючи своєї праці, він уникав би братися за лікування хоч трохи серйозної хвороби, бо поручитися за їївилікування він ніколи не може.

Спочатку взагалі всяка плата, яку мені доводилося брати за свою лікарську пораду, страшенно гнітила мене, вона принижувала мене у своїх власних очах і брудною плямою лягала на моє діло. Я не розумів, як могли західноєвропейські лікарі дійти до такого цинізму, щоб запровадити у звичай посилання пацієнтам рахунків за лікування. Рахунок за лікування! Неначе лікар — крамар, і його ставлення до пацієнта можна обліковувати, мовби якусь там бакалію, франками й марками! Як вольєрівський ідеальний лікар, я брав плату «не інакше, як з почуттям жалю», і

користувався кожною нагодою, щоб одмовитись від неї. Перші два роки я наймав у Петербурзі кімнату в хазяйки. Хазяйка часто зверталася до моєї лікарської допомоги і перший час, прощаючись, давала мені гроші.

— Та годі! Що ви! — ображеним голосом говорив я і всував гроші назад їй у долоню.

Хазяйка, приховуючи посмішку, ховала гроші в кишеню; а я з її просторої спальні йшов у свою вузьку й темну кімнату біля кухні і сідав переписувати по п'ятнадцять копійок за аркуш якусь там доповідь про елеватори, щоб заробити гроші на плату тій-таки хазяйці за свою кімнату.

Староруські ченці-цілители не знали плати за лікування; вони були «лікарями безвідплатними». На мій погляд, ця «безвідплатність» обов'язково повинна була б лежати в основі високої діяльності кожного лікаря. Плата — це лише сумна необхідність, і чим менше вона буде вплутуватися у взаємини між лікарем і хворим, тим краще; вона робить ці взаємини неприродними і напруженими і часто зовсім-таки зв'язує руки. Хворий одужує, але він ще кволий, за ним потрібно уважно стежити; а близькі ввічливо кажуть мені: «Тепер йому, слава богу, краще: якщо погіршає, ви вже, будь ласка, не відмовтеся знову одвідати нас». На це можлива лише одна відповідь: «Я повинен його одвідувати й тепер, — самі ви не можете визначити, коли йому буде потрібна моя допомога». Але це означало б одночасно: «І далі платіть мені за візити». І єдино потрібної відповіді не даєш, і залишаєш хворого напризволяще.

Коли я читав у газетах, що якийсь там лікар править у пацієнта гонорар судом, мені ставало соромно за свою професію, де можливі такі люди; мені ясно малювався образ цього лікаря, черствого й жадібного, який вбачав у стражданнях хворого лише можливість взяти з нього стільки там карбованців. Навіщо він пішов у лікарі? Ішов би в крамарі чи підрядчики, або відкрив би касу позичок.

Я вступив у життя. Я ближче побачив ставлення хворих до лікарів, ближче пізнав своїх товаришів-лікарів. І поступово мої колишні погляди почали значно мінятися. У мене був товариш-лікар, спеціаліст по масажу. Він протягом двох років лікував родину багатого комерсанта. Комерсант, дуже інтелігентний пан і цілком «джентльмен», заборгував товаришеві близько двохсот карбованців. Минуло півроку. Товаришеві були дуже потрібні гроші. Він написав комерсантові ввічливого листа, де просив його прислати гроші. Ко-

мерсанта того ж дня сам приїхав до нього, привіз гроші і почав вибачатися:

— Заради бога, докторе, вибачте!.. Мені так незручно, що я змусив вас чекати! Зовсім з голови геть. Знаєте, така сила справ,— те, інше,— несамохить іноді й забудеш! Будь ласка, пробачте,— винен!

Але весь час він називав товариша не на ім'я, а «доктором», весь час поводився з тією вишуканою ввічливістю, якою люди приховують своє бридливе ставлення до людини.

З того часу комерсанта перестав удаватися по допомогу до товариша. В своїх справах він, звичайно, не вважав за недозволене подавати клієнтам векселі й рахунки; але лікар, який в свої справи вмішує гроші... Такий лікар, в його очах, не стояв на висоті своєї професії.

Поведінка комерсанта вразила мене і змусила сильно задуматися: вона була обурлива й безглузда, а тимчасом в основі її лежав саме той високий погляд на лікаря, який цілком поділяв і я. На думку комерсанта, лікар повинен соромитися — чого? Що йому треба їсти й одягатися, і що він вимагає винагороди за свою працю! Лікар може всю свою працю віддавати суспільству даром, але ж хто самі оті безкорисливі і самовіддані люди, які вважають, що мають право вимагати цього від лікаря?

Так, за свою працю, як кожен працівник, лікар має право брати винагороду, і йому нічого соромитися цього: йому нічого брати плату потай і ніяково, як якийсь ганебний, незаконний хабар. Суспільству відомі світлі образи самовідданих лікарів, безсрібників, і такими воно хоче бачити всіх лікарів. Бажання, певна річ, цілком зрозуміле; але ж було б ще краще, коли б і само суспільство складалося із цілком ідеальних людей. Середній лікар є звичайна середня людина, і від нього можна вимагати лише того, що можна вимагати від середньої людини. І якщо він не бажає працювати даром, то яке право мають таврувати його за корисливість люди, котрі свою власну працю вміють оцінювати дуже зірко й старанно?

Не так давно пан Ем-Ге розповідав у газеті «Сын отечества», як один його знайомий звернувся до нього з проською «пропечатати» в газеті лікаря, що заклад позов на цього знайомого за невиплату гонорару.

— А чого ж ви не виплатили йому? — спитав співробітник газети.

— Та так, знаєте,— свята надходять, дачу наймати, дітям літні костюмчики, ну й таке інше...

Ось він, зворотний бік високого погляду на лікарів. Лікар повинен бути некорисливим подвижником,— ну, а ми, звичайні смертні, будемо за його рахунок наймати собі дачі і гуляти на святах. Один лікар розповів мені про такий випадок із своєї практики.

«Приїжджає до мене дама, просить одвідати хворого сина. Іду. Невеличка, але дуже затишна і мила квартирка; син-гімназист лежить хворий на тиф. Я питаю, чи лікував його хтось раніше. Мати гидливо поморщилася:

«— Так, каже, його д-р N лікував... Скажіть, будь ласка, докторе, чого серед лікарів так багато безсердечних, корисливих людей? Той д-р N. приїхав раз, оглянув Васю; запрошую його вдруге,— я, каже, вже знаю його хворобу, можу й так, не бачивши, прописати вам рецепт»...

Я погодився, що це дуже недобре. Оглянув хлопчика, призначив лікування, збираюся йти. Мати проводить мене, дякує і... нічого! Потисла руку, «дуже вам вдячна»,— та й тільки. Днів через три з'являється знову кликати мене.

«— Я,— кажу,— вже знаю хворобу вашого хлопчика, можу й так, не бачивши, прописати вам рецепт»...

Добродійка взяла рецепт, з обуренням підвелася і, не попрощавшись, пішла.

Добродійка ця, звичайно, багато й палко розповідати-ме всім про корисливість наших лікарів. І дивно, з якою впевненістю в своїй правоті поширюють свої розповіді подібні люди, і з яким співчуттям зустрічає суспільство ці розповіді. В № 248 «Рижского вестника» за 1894 рік був уміщений лист до редакції такого змісту:

21-го вересня цього року, з нагоди хвороби моєї дочки, був запрошений до мене в госпуду доктор Гордон. Пробувши хвилину десять у хворої, пан Гордон поїхав з обіцянкою приїхати на другий день знову. За візит йому було заплачено один карбованець. Через півгодини після того, як він пішов, моя дочка дістає від нього візитну картку, на якій написано таке: «Вельмишановна добродійко! З огляду на легкість вашої хвороби раджу вам надалі звертатися до лікаря, який до вас ближче. Я ж менш, як за три карбованці, не їду на виклик і менш, як за два, не приймаю у себе. Лишаюся з пошаною Л. Гордон». Не завадило б пану Гордону, друкуючи про себе оголошення в газеті, додавати до них також свою таксу візитів. Тоді, принаймні, він не помилятиметься в своїх розрахунках.— А. Іванов.

Праця лікаря,— писав у своєму спростуванні д-р Гордон,— не може правильно оцінюватися певним, раз назавжди визначеним гононором. Безсонна ніч, проведена біля ліжка бідняка-хворого, цілком опла-

чується усвідомленням виконаного обов'язку; лікуючи ж більш заможного, лікар має право претендувати і на відповідну його праці матеріальну оцінку. У лікаря, без сумніву, багато святих обов'язків щодо ближнього; але повинні ж бути деякі обов'язки і щодо лікарів з боку хворого чи тих, хто оточує його... Переходжу до випадку, який був у моєї практики. 21 вересня цього року мене просили «негайно поїхати» до хворої на Курманівську вулицю, на Московський форштадт, що я зробив по можливості швидко. Біля ліжка хворої я, аніскілечки не поспішаючи, залишався рівно стільки, скільки потребував, на мій погляд, даний випадок. Приїхавши додому, я розплатився з візником, якому довелося віддати більшу частину гонорару. Рештою від карбованцевого гонорару я справді залишився невдоволений. З огляду на кропіткість дальшого лікування хронічної хвороби недужої, я вирішив запропонувати свої умови, на які їй вільно було погодитися чи ні».

Цей випадок дуже характерний. Пан Іванов,— зверніть увагу, людина заможна,— змушує лікаря «негайно» приїхати до себе з другого кінця такого великого міста, як Рига, витрачений лікарем час оплачує тридцятьма-сорока копійками,— і не себе, а лікаря приковує до ганебного стовпа за корисливість! І газета друкує його лист, і читачі обурюються на лікаря...

Бувши навіть звичайною середньою людиною, лікар все-таки, з огляду на саму свою професію, робить більше добра і виявляє більше безкорисливості, ніж інші люди. Єдина опора родини тяжко хворий, сім'я голодує,— лікар не бере плати за лікування. Певна річ, що й всякий інший хоч трохи порядний чоловік за таких обставин не взяв би грошей. Різниця лише та, що інший не взяв би, а лікар не бере — це чимала різниця. Для звичайної середньої людини добре діло є щось екстраординарне, таке, що трапляється дуже рідко,— для середнього лікаря воно цілком звичайне. У більшості лікарів є прийомні години для безплатних хворих, в більшості міст існують безплатні амбулаторії, і ніколи немає нестачі в лікарях, які погоджуються працювати в них даром. За підрахунком професора Сікорського, у найголовніших амбулаторних пунктах м. Києва (Червоний Хрест, Покровська община та інші) було подано в 1895 році понад 138 000 безплатних лікарських порад. Якщо оцінити кожну раду лише в 25 коп., якщо припустити, що в себе дома і при одвідуванні хворих лікарі з усіх беруть плату, то все-таки вийде, що двісті київських лікарів щороку жертвують на бідних близько тридцяти п'яти тисяч карбованців... Читачу, скільки на рік жертвуєте на бідних ви?

Коли б люди всіх професій — адвокати, чиновники, фабриканти, поміщики, торговці — робили для незаможних людей стільки ж, скільки в межах своєї професії роблять лікарі, то саме питання про бідних до певної міри втратило б свою гостроту. Але суть в тому, що лікарі повинні бути некорисливими, а інші... інші можуть задовольнитися тим, щоб вимагати цієї некорисливості від лікарів.

Років двадцять тому в Києві стався такий випадок. Д-р Проценко був запрошений до одного хворого; він оглянув його, але, дізнавшись, що у хворого немає чим заплатити за візит, пішов, не зробивши призначення. Лікар був притягнений до суду і присуджений до штрафу й арешту на місяць на гауптвахті. Численна публіка, що була в судовому залі, зустріла вирок аплодисментами і вигуками «браво!».

Вчинок лікаря Проценка був обурливий, — про це не може бути й суперечки, але ж цікава й психологія публіки, що палко аплодувала обвинувальному вироку — і що спокійно після цього порозходилася по домівках; розходячись, вона говорила про жорстокосерду корисливість лікарів, але їй і на думку не спало допомогти хоч грошем тому біднякові, через якого був засуджений д-р Проценко. Я уявляю собі, що той бідняк умів логічно й послідовно мислити. Він підходить до першого з публіки й каже:

— Як ви чули, на суді було безперечно доведено, що я бідний і не мав чим заплатити лікареві; ви легко догадаєтесь, що мені треба не лише лікуватись, але й їсти; діти мої теж голодують... Потурбуйтеся дати мені карбованців зо два, зо три.

— Насамперед, голубчику, якщо ти цього *вимагаєш*, то я тобі нічого не дам, — відповідає добродій, здивований такою розв'язністю. — А коли ти *просиш*, то я таки, для врятування своєї душі, дам тобі п'ятака; візьми й поминай раба божого такого-то.

— Ні, добродію, я не прошу, а вимагаю, і не якогось там п'ятака, а принаймні карбованців два-три. Візит лікаря коштує близько цього, а ви бачили, що з ним зроблено за те, що він odmовився мені допомогти, — і ви самі зустріли оплесками його засудження. Якщо ви не дасте мені трьох карбованців, то я й вас посаджу на лаву підсудних.

Обурений добродій, зрозуміло, кличе городского і, при загальному співчутті публіки, наказує відвести нахабу у відділення. І там бідняк дізнається, що не завжди можна мислити послідовно, що лікаря за браком безкорисливості мож-

на запроторити в тюрму, а всі інші люди користуються правом безборонного розпорядження своїм гаманцем і працею; за відмову допомогти людині, яка помирає з голоду, їм надається право знатися лише з власною совістю, і якщо ця совість достатньо тверда, то вони можуть гордо підводити свої голови і користуватися загальною пошаною.

XX

Перший обов'язок кожного лікаря є бути гуманним і в усякому разі готовим до подання діяльної допомоги всякого звання людям, змагаючим від хвороб. Тому кожен лікар зобов'язаний на запрошення хворих перебувати, щоб допомогти їм. Хто цього не зробить без особливих законних на те підстав, той, за таку несправність і неповагу до стражденного людства, підлягає штрафу не більше як в сто карбованців і до арешту на час від семи днів до трьох місяців.

Так гласить 81 ст. Лікарського статуту і ст.ст. 872 та 1522 Уложення про покарання. Даремно в усьому Зводі Законів почали б ми шукати інших випадків, в яких на людей накладався б юридичний обов'язок «бути гуманними» і визначалася кара «за неповагу до стражденного людства». Подібні вимоги закон ставить лише до самих лікарів. Але невже страждання людства вичерпуються тільки раптовим занедужанням людей, і тільки в цьому разі їм потрібна невідкладна допомога? Безпритульна людина може замерзнути в під'їзді ніким не заселеної квартири, може померти з голоду під вікном булочної— і закон байдуже відправить труп в поліцейський приймальний покій і обмежиться констатуванням причини смерті загиблого; власники будинку й булочної можуть бути спокійні: вони не зобов'язані бути гуманними і поважати страждене людство. А коли лікар, стомлений денною працею і попередньою безсонною ніччю, відмовиться поїхати до хворого, з'являється закон і запропонує «нелюдяного» лікаря у в'язницю.

Недужу людину не можна залишати без допомоги. Якщо надати лікарям право одмовлятися від запрошень, то в потрібну хвилину не можна буде знайти лікаря. У мене в смертельній небезпеці близька, дорога мені людина. Я їду за лікарем. Він виходить до мене в прийомну, пережовуючи біфштекс, і холоднокровно каже: «Я зараз вечерюю, а після вечері ляжу спати; їхати пізно, пошукайте іншого лікаря». В другому місці мені відповідають, що лікаря немає дома, в третьому — що він грає в карти і не має наміру їха-

ти. Поки я ганяв по місту, шукаючи лікаря, хворий помер; а міг бути врятований. Хіба не лікарі винні в його смерті, і хіба не заслуговують вони в'язниці?

Але хіба не власники будинків з незаселеними квартирами винні в безпритуальності людей, не булочники — в голоданих голодних? Так просто й короткозоро вирішувати громадські питання дозволено лише дітям. Не можна, щоб люди помирали з голоду і замерзали на вулицях,— але суспільство все в цілому мусить організувати для них допомогу, а не звалювати турботу на окремих домовласників тільки тому, що у них є незаселені квартири, і на булочників тому, що вони саме торгують хлібом. Не можна, щоб бідняк помирав без лікарської допомоги, не можна, щоб у нічний час люди не могли знайти лікаря,— але про це мусить турбуватися саме ж суспільство, влаштовуючи нічні чергування лікарів і утримуючи спеціальних лікарів для бідних. В Англії, Франції і Німеччині давно відмінено закони, які зобов'язують лікувати хворих даром і поспішати до хворого на перший виклик.

У нас суспільство не хоче утруднювати себе зайвим клопотом; увесь тягар воно перекладає із своїх плечей на плечі поодиноких людей і жорстоко карає їх у разі, коли вони відмовляються нести його. Несправедливість такого порядку речей б'є у вічі, але тому, що вона вигідна для суспільства, то її не помічають і не хочуть помічати. І ось, ухиляючись від свого прямого обов'язку, суспільство сповнюється благородним обуренням, коли ті, на кого воно зіпхнуло цей обов'язок, з недостатньою готовністю виконують покладені на них вимоги. Твориться щось неймовірне: люди неначе втрачають розуміння найпростіших речей, про які й сперечатися соромно; з подивом питаєш себе,— невже моральна сліпота здатна доходити до таких меж?

Ось що, наприклад, писав пан А. П-в у № 8089 «Нового времени»:

Чи можуть вночі і в свята боліти зуби? Мабуть, що не можуть, якщо зважати на слова тієї особи, яка скаржиться мені. У нас накидаються на лікарів, коли вони не йдуть зовсім або йдуть неохоче вночі до хворого, а більша частина дантистів користується якимсь особливим привілеєм, внаслідок незрозумілих звичаїв, відпочивати в свята і не турбувати себе вночі. Хворий звертався до кількох дантистів і ні одного не міг побачити.

Нотатка, яку я навів, цілком точна; в ній отак-таки й надруковано: «якийсь особливий привілей» і «незрозумі-

лий звичай». Га про якого ще іншого працівника повернеться язик навіть у того ж пана А. П-ва сказати, що відпочивати у свято є особливий привілей, і не турбувати себе вночі — незрозумілий звичай? Щодо себе, то пан А. П-в навряд чи вважав би такий звичай за особливо незрозумілий.

У мене був товариш по університету, на прізвище Петров. Закінчивши курс, він став земським лікарем у глухому районі однієї із східних губерній, і я упустив його з очей. Років зо два тому в газетах, спочатку провінціальних, потім і в столичних, був опублікований обурливий випадок, героєм якого став саме цей мій товариш. В селі N.,— повідомляли газети,— волосний старшина поїв гнилої риби і захворів. Він послав у сусіднє містечко за земським лікарем Петровим. Петров замість себе прислав фельдшера. Хворому ставало гірше. Він вдруге послав за лікарем, але приїхав знову фельдшер. На ранок старшина помер. Як виявилось, лікар Петров був тієї ночі п'яний до неприємності. Земство негайно звільнило його. Місяців зо два ім'я Петрова не сходило із шпальт газет і прославилось на всю Росію.

Через півроку я побачив Петрова у себе в Петербурзі; він приїхав шукати посади і зайшов до мене. Загорілий і незграбний, у крохмальній манішці, до якої він не звик, Петров сидів, понуривши кудлату голову, і розповідав мені про те, що сталося.

— Все так і було, як у газетах описано,— правда. У нас тоді був ярмарок; амбулаторний прийом у такі дні величезний, довелося прийняти до двохсот чоловік,— ти зрозумієш, що це значить. А вночі перед тим покликали на пологи в Щеглівку, робив поворот, повернувся додому саме на прийом, тільки склянку чаю і встиг випити. На ярмарок з'їхалися деякі приятелі. Сіли ми увечері за вінт, потім випили. Випили, справді, добре... Минає отак тиждень за тижнем, місяць за місяцем, шарпають тебе на всі боки,— то так, брат, як коли занудить, що й на світ не дивився б. І я вже знаю себе: надійде така лінія — трапляється це разів п'ять-шість на рік,— розворушиш себе, вип'єш, як слід,— неодмінно так, щоб похмілля було, як у пеклі,— ну і знову свіжий і бадьорий... Отже, повернувся я додому. Кличуть до хворого,— «помирає». Грішна людина, не зміг їхати,— довелося б служителю при лікарні вантажити мене на воза... Ну, й сталося...

Він помовчав.

— Ти, брат, не знаєш, що таке земська служба... З усіма треба жити в злагоді, від кожного залежиш. Хворі приходять, коли хочуть, і вдень, і вночі, як відмовити їм? Інший дядько їде коня підкувати, по дорозі заверне до тебе: чи не зможете навідатися, молодиця помирає. Їдеш за п'ять верст: «Де хвора?»— «А вона тільки що пішла жито жати...» Дільниця в мене на п'ятдесят верст, два фельдшерські пункти в різних кінцях, кожен я зобов'язаний одвідати по два рази на місяць. Спиш і їси чорзна-як. І це день у день, без свят, без перерви. Дома синок лежить у скарлатині, а ти їдь... Занадто тяжка служба!

Він задумався, поклавши руки на коліна.

— Служба занадто тяжка!— повторив він і знову промовчав.— У газетах пишуть: «д-р Петров був п'яний». Правда, я був п'яний, і це дуже погано. Всі мають право обурюватися. Але ж самі вони,— адже дев'яносто дев'ять із них на сто таки не від того, щоб випити, не раз бувають п'яні і за провину цього собі не ставлять. Вони лише не можуть зрозуміти, що декому жодної хвилини його життя не дано в його цілковите розпорядження... А це, брат, ох, як важко,— не дай боже нікому!..

Я дозволю собі познайомити читача ще з однією газетною нотаткою:

«Петербург нині буквально можна назвати «безпомічним»,— писав у липні 1898 р. хронікер «Петербургской газеты» пан В. П.— Протягом останнього тижня мені тричі доводилось переконуватися в тому, що влітку столичні обивателі геть зовсім позбавлені медичної допомоги. Влітку петербуржець не сміє хворіти, інакше йому доведеться дуже погано: він ризикує не знайти лікаря...» Розповівши, як йому і деяким його знайомим довелося марно шукати по всьому Петербургу лікаря, пан В. П. закінчує свою нотатку такими «дуже цікавими принциповими запитаннями»: «Чи мають право лікарі так негліжувати своїм ставленням до пацієнтів, як вони роблять це тепер? Чи є лікарі безумовно вільними людьми, які можуть використовувати свій час за особистим бажанням? Коротше, служать вони суспільству чи ні?»

Запитання, справді, цікаві... Служать лікарі суспільству чи ні? Адже кожне служіння припускає принаймні хоч будь-яку взаємність обов'язків. Лікарі виїжджають на літо з Петербурга,— один, щоб відпочити від зимової роботи, другий— тому, що прожити влітку практикою у спорожнілому Петербургу важко. Вони мусять залишатися, бо можуть знадобитися панові В. П. та його знайомим, які гребують лікарнями і думськими лікарями, які працюють і

влітку. Ну, а коли пан В. П. та його знайомі будуть здорові, чи подбають вони про те, щоб забезпечити утримання лікарям, які залишилися для них? З якої речі! Хай живуть, як хочуть, але хай щохвилини будуть готові до послуг пана В. П.

Нотатка хронікера «Петербуржской газеты» цінна тією наївною грубістю і прямою, з якою вона висловлює погляд, що панує в публіці, на законність і необхідність закріпачення лікарів. «Чи є лікарі безумовно вільними людьми, які можуть використовувати свій час за особистим бажанням?» Йдеться тут не про службовців-лікарів, які, приймаючи вигоди і забезпечення служби, тим самим, звичайно, одмовляються від «безумовної свободи»; йдеться — про лікарів взагалі, по відношенню до яких люди самих себе не вважають зв'язаними абсолютно нічим. З грізною, пильною і нещадною увагою стежать вони за кожним кроком лікаря: «служи суспільству», будь героєм і подвижником, не смій користуватися «незрозумілим звичаєм» відпочивати; а коли ти виснажишся або загинеш на роботі, то нам до тебе немає аніякого діла.

Недавно ми ховали нашого товариша, д-ра Стратонова. Тиждень тому він робив у приватній господі трахеотомію і, висмоктуючи із розрізу трахеї дифтеритні плівки, заразився сам; він помер молодим, дужим і енергійним, і ця смерть була жахлива своєю раптовістю і несподіваністю.

В каплиці стояла труна, завішана непотрібними вінками. Пахло ладаном, під склепінням завмирала «вічна пам'ять», у вікно долинав гомін і гуркіт міста. Ми стояли навколо труни.

І мертвому мовчки дивились в лице,
Про завтрашній день помишляли...

Після нього зосталася вдова, діти; ні до них, ні до нього нікому немає діла. Місто за вікнами гомоніло байдуже і метушливо, і, здавалося, коли б усі вулиці вистелити трупами, — воно буде жити все тим-таки турботливим, зосередженим у собі життям, не відрізняючи поглядом трупів від каміння бруківки...

«Служать лікарі суспільству чи ні?»

За підрахунком д-ра Гребенщикова, від заразливих хвороб помирає 37% російських лікарів взагалі, близько шістьдесяти процентів земських лікарів зокрема. В 1892 році по-

ловина всіх померлих земських лікарів померла від висипного тифу. В яких тяжких умовах проходить діяльність лікаря, можна було достатньо бачити із попередніх розділів цих записок. Професор Сікорський на підставі офіціальних даних дослідів питання про самогубство серед російських лікарів. Він виявив, що «у віці від 25 до 35 років самогубства лікарів становлять майже 10% звичайної смертності, тобто в ці роки із десяти померлих лікарів один помирає від самогубства». Цифра ця до такої міри жахлива, що здається неймовірною. Але ось другий дослідник, доктор Гребенщиков, на підставі іншого матеріалу і цілком незалежно від професора Сікорського, прийшов до висновків, які майже не відрізняються від висновків професора: за Гребенщиковим, в роки 1889—1892 самогубства становили 3,4% смертей лікарів взагалі і понад десять процентів смертей всіх земських лікарів.

Професор Сікорський порівняв далі свої дані з даними щодо інших професій в Росії і Західній Європі. Виявилось, що російські лікарі мають сумний привілей займати перше місце в світі за кількістю самогубств. При цьому прецікава така обставина: лікар, наважившись на самогубство, зумів би легше, ніж хто інший, обрати собі найбільш безболісну смерть; насправді ж виявляється, що в самогубствах лікарів надзвичайно часто фігурують, навпаки, найтяжчі способи: отруєння стрихніном, сірчаною і карболовою кислотами, прокол серця троакаром та інше. «Очевидно,— зауважує професор Сікорський,— значне пригнічення інстинкту самоохорони робило для нещасливих товаришів байдужим будь-який спосіб припинення життя, аби тільки досягалась мета».

Так, лікарі «служать суспільству», і служба ця не із особливо легких і безтурботних. А ось яка доля чекає лікарів, що «відслужили суспільству». У нас існує допоміжна каса лікарів, заснована професором Я. О. Чистовичем. Передо мною друковані протоколи засідань комітету каси за 1896 рік. Ось два витяги із них:

Розглянуто просьбу учасника каси М. А. Висоцького про призначення йому пенсії з огляду на брак засобів до життя і неможливість через хворобу практикувати. Пан Висоцький, колишній ашинський міський лікар, 59 років, не має ніяких засобів, пенсії державної не одержує, не має рідних, які могли б дати йому притулок, неспроможний утримувати себе особистою працею і потребує стороннього догляду, внаслідок того, що хворіє на розвинений порок серця і параліч м'язів тіла правого боку. Призначено пенсію в 300 карбованців.

Розглянуто просьбу жінки-лікаря Кат. Ів. Линтваревої про призначення їй допомоги в розмірі 200 крб. з огляду на дуже тяжке матеріальне становище, бо хворіє на хронічну малярію і сильне недокрів'я, що розвинулося після висипного тифу, яким заразилась на службі, будши земським лікарем. Проф. В. А. Манассеїн та д-р Д. Н. Жбанков засвідчують тяжкий стан пані Линтваревої і необхідність мати засоби для лікування і на прожиття.—Призначено 200 карбованців.

Згадана каса — каса взаємодопомоги і складається із щорічних внесків членів каси, які одні тільки й мають право на допомогу. Суспільство, якому служать лікарі, до цієї каси, зрозуміло, ніякого відношення не має і мати не хоче. Заражайтеся і каліchte себе на роботі для нас, та коли ви вибули із строю, то допомагайте собі самі. Розміри призначених сум у наведених витягах говорять самі за себе, яку допомогу може подавати своїм членам каса.

XXI

В докторській дисертації В. К. Анрепа серед інших тез є така: «Околоточні надзирателі, двірник і швейцари Петербурга забезпечуються краще, ніж лікарі, які мають посади». Це зовсім не перебільшення. Лікарі багатьох міських лікарень одержують у нас по 45—50 крб. на місяць; в Петербурзі лише зовсім недавно плату лікарям лікарень підвищено до 75 крб. Міські лікарі, обтяжені силою найрізноманітніших обов'язків, одержують двісті карбованців на рік. За Гребенщиковим, карткова реєстрація лікарів довела, що 16% всіх лікарів, які мають посади, дістають плату менше як 600 крб. на рік і 62% — не більш 1200 карбованців. Дуже поширена думка, що мізерність цієї плати лікарі легко поповнюють приватною практикою, що саме цим і пояснюються незначні розміри призначуваного їм утримання. Але ж для приватної практики насамперед потрібно мати в своєму розпорядженні вільний час; вона не може не позначитися на акуратному виконанні служби,—це лежить у самій суті умов приватної практики. Тимчасом, коли лікар «недбало» ставиться до своєї служби, то на нього летять громи, і тоді люди забувають, що вони самі ж підсувають лікареві приватну практику, як підсобний заробіток до мізерної плати. Крім того, цей підсобний заробіток, всупереч поширеній думці, дуже незначний: за дослідженням Гребенщикова, в 77% усіх лікарів (рахуючи і тих, що вільно

практикують) заробіток з приватної практики не перевищує тисячі карбованців на рік. Мало є інтелігентних професій, праця яких винагороджувалася б гірше.

Ринок лікарської праці у нас давно переповнений, пропонування значно перевищує попит. Це призводить до конкуренції між лікарями, в якій гірші з них не гребують ніякими засобами, щоб відбити пацієнта в суперника: запрошені до хворого, такі лікарі найперше розкритикують усі призначення свого попередника і скажуть, що «так недовго було й заморити хворого»; останні сторінки всіх газет кишать рекламами таких лікарів, і їх прізвища стали відомі кожному не менш за прізвище всюдисущого Генріха Блокка; більш спритні вміло пускають в публіку через газетних хронікерів та інтерв'юєрів повідомлення про зроблені ними блискучі операції і випадки вилікування тощо. З іншого боку, чимало лікарів, переконавшись у важкості й незабезпеченості своєї професії, переходять у чиновники або беруться за якесь інше діло; очевидно, кількість їх все зростає. За останні роки були опубліковані кілька випадків самогубств лікарів внаслідок цілковитого голодування; відомі приклади, коли лікарі ставали на посаду фельдшерів з фельдшерською платою.

Люди, навіть порівняно освічені, часом висловлюють думку, що причиною злиденного становища лікарів є їх тяжіння до міст. Люди ці кажуть: у нас близько двадцяти тисяч лікарів, а населення Росії становить 128 мільйонів. Чи можна говорити про надмірну кількість лікарів? Лікарі не хочуть йти в глушину, а хочуть неодмінно жити в культурних центрах; зрозуміло, що в цих центрах і спостерігається перепродукція лікарів, але перепродукція ця цілком штучна: лікарі в центрах голодують, а село гине й вироджується, не маючи лікарської допомоги. У нас лікарів занадто мало, а не багато, і треба всіляко дбати про збільшення їх кількості.

Село, справді, гине й вироджується, не маючи лікарської допомоги. Але невже причина ця полягає в тому, що у нас мало лікарів? Половина російського населення ходить у личаках,— невже це від того, що у нас мало шевців? Збільшуйте кількість шевців без кінця,— наслідок буде той самий і самим шевцям доведеться ходити в личаках, а хто ходив у личаках, той і далі ходитиме в них.

Лікарі зовсім не відзначаються таким дивним смаком, щоб віддавати перевагу голодуванню в містах перед шмат-

ком хліба в глушині. На вакансії земських лікарів у найглухіших місцевостях з дуже скромною платою завжди є сила кандидатів; напр., в 1883 році, як повідомляв «Врач», на одну вакансію земського лікаря в Княгининському повіті було подано сімдесят шість заяв, на другу, в Кашинському повіті, дев'яносто дві заяви. Річ не в тому, що лікарі бояться глушини,— річ просто в тому, що село безвихідно бідне і неспроможне оплачувати працю лікаря. Вісімдесяті роки подають чимало спроб вільної лікарської практики на селі; в усіх ще в пам'яті імена д-рів Сичугова, Таїрова та інших. Але спроби ці лише довели, що люди, натхненні ідеєю, можуть так-сяк жити в селі без сторонньої підтримки. Річ зовсім не в цьому; річ у тому, чи зможе середній лікар,— не подвижник, а звичайний працівник,— прожити в селі медичною працею. Хто хоч трохи знайомий із станом нашого села, той не заперечуватиме, що його бідність і некультурність цілком закривають доступ до нього звичайному лікареві з вільною практикою.

Матеріальне забезпечення лікарів дедалі гіршає. Тимчасом в останні роки у нас виступає новий їм конкурент,— бажаний і водночас грізний,— жінка. Як скрізь, де вона виступає конкуренткою чоловікові, вона за ту ж саму працю задовольняється меншою платою і тим самим знижує винагороду чоловіків. Із наведених д-ром Гребенщиковим даних видно, що середній розмір плати лікарів-чоловіків, які мають посади, становить 4161 крб., тимчасом як у лікарів-жінок — 833 крб. Із збільшенням числа жінок-лікарів вони, без сумніву, будуть дедалі більше впливати на загальне зниження плати за лікарську працю.

Таке становище лікарів не лише у нас самих. В Західній Європі воно навіть ще злиденніше. Скрізь — величезна армія лікарів, без діла, без заробітку, готова йти на які завгодно умови. Років із вісім тому лікарська каса в Будапешті оголосила, що виплачуватиме лікарям за кожне відвідування ними хворого по сорок крейцерів (близько 25 коп.); незважаючи на це, бажаючих укласти умову з касою знайшлося дуже багато. Більше половини берлінських лікарів виробляє на місяць щось із сімдесят п'ять карбованців; віденські лікарі не гребують платою в 20 крейцерів (12 коп.) за візит. Анрі Беранже в своїй статті «Інтелігентний пролетаріат у Франції» каже: «Ціла половина паризьких лікарів перебуває в становищі, що не досягає рівня безбідного існування; більша ж частина цієї половини насправді злидарює, злида-

рює,— в буквальному значенні цього слова, тому що представники цієї професії часто ночують в нічліжних притулках. У провінції з десяти тисяч лікарів ледве п'ять тисяч виробляють на пристойне існування».

І в Західній Європі сила лікарів не знаходять собі діла, зрозуміло, зовсім не тому, що потреба суспільства в лікарській допомозі цілком задоволена; і там, як у нас, для величезних шарів населення лікарська допомога є неприступною розкішшю. Це просто частковий прояв тих різючих суперечностей, які, як коріння дуба — в ґрунт, міцно й глибоко проходять в самі основи теперішнього життя. Тисячі пудів хліба і м'яса гниють, не маючи збуту, а поруч тисячі людей помирають з голоду, не маючи роботи; потоками ллється кров, щоб у найвіддаленіших частинах світу відвоювати ринки для сукна й бархату, а люди, що виготовляють ці сукна й бархати, ходять у ситцю й бумазеї.

XXII

Недавно вранці мене розбудили до хворого, кудись в одне з передмість Петербурга. Вночі я довго не міг заснути, мене опанував дивний стан: голова була важка й тупа, в глибині грудей щось нервово тремтіло, і неначе всі нерви тіла перетворилися в туго натягнені струни; коли вдалині лунав свист поїзда на вокзалі або тріщали обої, я болісно скидався, і серце, неначе обірвавшись, раптом починало швидко битися. Випивши бромистого натру, я нарешті заснув; і ось через годину мене розбудили.

Ледь розвиднялося. Я їхав на візнику по безлюдних, темних вулицях; в передсвітанковому тумані похмуро дрижали гудки далеких заводів; було холодно й вогко; вогники де-не-де мигтіли у вікнах. На душі було сумно і якось моторошно-порожньо. Я згадав свій учорашній стан, спостерігав теперішню розбитість і з жахом відчув, що я хворий, хворий тяжко і серйозно. Вже два останні роки я помічав, як у мене щораз більше виснажуються нерви, але тепер тільки ясно усвідомив, до чого я дійшов.

Сім років я лікарем. Як прожив я ці сім років? Всі вони були жорстокою насмійкою з того, що я ж, як лікар, повинен був приписувати ліки своїм пацієнтам. Увесь час нерви напружені, увесь час життя б'є по цих нервах; щоб безкарно зносити такий стан, потрібна величезна нервова сила, а

тимчасом жити доводиться так, що навіть залізна стійкість мусить поруйнуватися. Для мене немає свят, немає гарантованого відпочинку; кожної хвилини, від сну, від їди мене можуть відірвати на цілі години, і нікому немає діла до моїх сил. І ось з кожним роком все більше обертаєшся в руїну-неврастеника; гине радість життя і любов до нього, гине, що найстрашніше, чутливість і здатність палко почувати. А тимчасом бачиш, що ця здатність ще є в душі: варт хоч трохи пожити людським життям,— і душа відроджується, і здається, що в ній так багато сили й любові.

А в яких умовах я живу? Після п'ятирічного чекання я, нарешті, дістав у лікарні посаду — на сімдесят п'ять карбованців; на них і на непевний дохід з приватної практики я мушу жити з дружиною і двома дітьми; питання про зимове пальто, про те, як купити дров і найняти няньку — для мене темні питання, якими доводиться до болю сушити собі голову і бігати по позичкових касах. Мої товариші по гімназії — хто податковий інспектор, хто інженер, хто акцизний чиновник; за спокійну, безтурботну службу вони дістають плату, про яку я не можу й мріяти. Я навіть позбавлений родинних радощів, позбавлений змоги спокійно приголубити свою дитину, бо в цей час з'являється думка: а що, коли з своєю ласкою я перенесу на неї оту віспу або скарлатину, з якою сьогодні мав справу у хворого?

В ранковому тумані передо мною тяглося величезне місто; високі будівлі, похмурі й тихі, тіснилися одна до одної, і кожна з них неначе заглибилася в свою окрему, понуру думу. Ось воно, це грізне страховище! Воно вимагає від мене всіх моїх сил, всього здоров'я, життя,— і водночас страшно, наскільки йому немає діла до мене!.. І я мушу йому підкорятися,— йому, що бере у мене все і натомість не дає нічого!

Думати, що у нього можна викликати жаль,— смішно; смішно й сподіватися, що можна ще чогось досягти вказівкою на його несправедливе ставлення до нас. Лише той, хто бореться, може змусити себе вислухати. І вихід для нас один: ми, лікарі, повинні об'єднаними силами боротися з цим страховищем і відвоювати собі кращу і більш вільну долю.

Я їхав приміським трактом. Біля порослих жовтавою травою канав тяглися дерев'яні місточки, матові від роси. З фабричних труб шугав дим і темним задушливим положом слався над дахами. Візник зупинився біля воріт жовтокоричневого дерев'яного будинку.

По темних, крутих сходах я зійшов на другий поверх і подзвонив. У маленькій кімнатці сидів біля стола блідий чоловік років тридцяти, у синій блузі з розстебненим коміром, його русяві вуса і борідка були в крові, біля нього на підлозі стояв великий череп'яний таз; таз був повний зчервонілою водою, і в ній плавали чорні згустки крові. Молода жінка, плачучи, колола кухонним ножом лід.

— Ви вибачте, докторе, що потурбував вас!— сказав чоловік, швидко підводячись мені назустріч і простягаючи руку.— Діло у мене відоме — туберкульоз і внаслідок цього кровохаркання. Та ось, дуже вже жінка причепилася, неодмінно, щоб лікар прийшов...

— Насамперед ляжте і не розмовляйте!— перебив я його.— Вам же ні одного слова не слід говорити. І не хвилюйтесь,— нічого небезпечного немає.

— А я хвилююсь?— здивовано промовив він до себе, низавши плечима, і сів на ліжко.

Я поклав хворого і обережно приставив стетоскоп до його грудей. Закинувши свою красиву голову і прикусивши тонкі, скривавлені губи, він лежав і, мружачися, дивився на стелю.

— Ваш чоловік де працює?— спитав я молоду жінку, кінчивши слухати і випростовуючись. Вона сиділа біля стола з сльозами на щоках і з тугою стежила за мною.

— Ливарник по міді, на N-ському заводі працює... Господи, господи, лише до тридцяти років дотяг! А який був здоровий!.. Мідяна пара — як швидко всі груди виїла!

Вона, ридаючи, припала грудьми до стола.

— Ну, Катю, чого ти? Не таке воно небезпечне!— нетерпляче і ласкаво промовив ливарник.— Чув я про це, та й доктор сказав... З такими кровохарканнями і до п'ятдесяти доживають, адже ж так?— звернувся він до мене.

— А, звісно!.. Тільки не розмовляйте, лежіть тихо!.. Трапляються випадки, що й зовсім одужують...

Ливарник лежав мовчки і на знак згоди кивав головою. Я сів писати рецепт.

— Боже мій, боже мій, як життя швидко його зламало!— схлипуючи, з зітханням промовила жінка.— Я вам скажу, пане докторе, що він аніскілечки не жаліє себе; як він жив? Прийде з роботи, зараз до книжок, цілу ніч сидить або в справах бігає... Адже на одну людину йому силу дано, не на дві!..

Хворий закашляв і, схилившись над тазом, виплюнув великий згусток крові.

— Ну, годі! Чого багато розмовляєш?— тихо звернувся він до жінки, відсапавшись.

Я просидів біля хворого з півгодини, втішаючи і заспокоюючи його дружину. Кімната була убога, але все в ній говорило про запити хазяїна. В кутку лежала купа газет, на комоді і на швейній машинці були книги, і на їх корінцях я прочитав деякі дорогі, близькі імена.

Я вийшов і сів на візника. Тепер було зовсім видно; туман піднявся від землі і вогкими, сірими клубками повз по небу; в просвітах виднілося чисте небо, освітлене сонцем. На вулицях було, як і раніше, тихо, але з верхів будинків уже йшов дим, у вікнах блищали самовари, і було видно людей; по сизих від роси місточках вздовж канав проліг густо втоптаний чорний слід. Я згадав той настрій, з яким їхав сюди і з яким дивився на ці місточки і порослі жовтою травою укоси канав; настрої цей здавався мені тепер навдивовижу плитким і чужим; не так щоб мені було соромно за нього,— мені просто було дивно і незрозуміло, як я міг йому віддатися.

Ми повині об'єднатися і боротися; звичайно, це так. Але хто «ми»? Лікарі? Ми можемо, зрозуміло, старатися поліпшити становище своєї корпорації, удосконалити взаємодопомогу, й інше, подібне до цього. Але боротьба, боротьба широка й докорінна неможлива, якщо на прапорі стоїть голий гріш. Наше становище тяжке. Але кому із сторонніх воно може здатися таким? На рогожових фабриках у нас робітникові ставиться умова не жебрати попідвіконню, жінка-робітниця змушена у нас віддавати себе майстрові, бути проституткою, лише за право мати роботу... Було б, звичайно, дуже добре, коли б ми мали оклади, які одержують інженери, коли б ми могли працювати, не стомлюючись і не думаючи про завтрашній день. Але це так легко говорити. Земський лікар дістає злиденну плату, але не може село із своєї чорної скоринки хліба створити йому м'ясо й вино. Винагорода лікарів взагалі дуже низька, і, незважаючи на це, не лише для бідняка, а навіть і для людини середньої заможності лікування є розор. Виходом тут не може бути той шлях, про який я думав. Це була б не боротьба загону в лавах великої армії, це була б боротьба купки людей проти всіх, що оточують їх, і через це саме вона була б безглуздою і неплідною. І чому так важко зрозуміти

все це нам, людям, що з дитинства зростали на «широких розумових горизонтах», коли це так добре розуміють люди, яким кожна п'ядь цих горизонтів доводиться завойовувати тяжкою працею?

Так, вихід в іншому. Цей єдиний вихід — в розумінні, що ми — лише невеличка частина одного величезного, неподільного цілого, що лише в долі і успіхах цього цілого ми можемо бачити і свою особисту долю і успіх.

1895—1900

З ПРИВОДУ «ЗАПИСОК ЛІКАРЯ»

[Відповідь моїм критикам]

Was wir zu schaffen streben, ist schon dadurch ungemein schwierig, weil wir da mit dem schwierigsten Material, nämlich mit Menschen für die Menschheit arbeiten¹.

— З листа Більрота до проф. Гіса (1893 р.).

Опубліковані мною «Записки лікаря» викликали в пресі багато відгуків і заперечень з боку товаришів лікарів. Частина цих відгуків мала, на жаль, характер суто особистих нападок, які ні змістом, ні тоном не мали нічого спільного з критикою. Замість того, щоб розглянути книгу по суті, головну свою увагу «критики» звернули на мене самого: в найретельніший спосіб намагались, наприклад, з'ясувати питання, що могло мене спонукати написати свою книгу. На думку д-ра М. Камнева, мотиви були ось які: «Лаяти не тільки легше, ніж хвалити, а ще й вигідніше. Це, здається, ще Белінський сказав. Що з того, що ви будете хвалити Шекспіра? Його всі хвалять. Але спробуйте лаяти Шекспіра, і ви зразу станете центром загальної уваги: «Шекспіра не визнає... Мабуть що голова...»². На думку «Медицинского обозрения», метою моєю було похизуватися перед публікою своїм «м'яким серцем»: увесь час безперервне «позування», «красиві фрази», «жалісні слова, розраховані на ефект в публіці». Розповідаю я, наприклад, про мавпу, на якій я робив експерименти. «Навіщо ці зворушливі сцени для публіки? — запитує рецензент. — Щоб збільшити кількість антивівісекціоністів або ж тільки для того, щоб показати: дивіться, — я експериментую сердечно, навіть із слъозами, а інші, менш за мене «м'якосерді», мучать тварин без співчуття і не можуть написати такого зворушливого мартиролага»³. Самого мене перебрали по кісточках і

¹ «Те, чого ми прагнемо, вже тому надзвичайно тяжке, що ми працюємо для людства над найтяжчим матеріалом, а саме — над людиною».

² Щотижневик «Практической медицины», 1901, № 17, стор. 299.

³ «Медицинское обозрение», 1902, № 2, рец. пана Алелекова.

незаперечно довели, що я — людина безчесна і незвичайно розв'язна¹, «дикун» з величезною зарозумілістю, безсумнівним егоїзмом, з підвищеною ставею дразливістю, людина, що носить в собі всі ознаки виродження².

Скільки озлоблення і обурення викликала книга в певній частині лікарської корпорації, добре свідчить лист одного лікаря, надрукований в № 5501 «Одесских новостей».

«Пане Редакторе! — пише цей лікар. — Ви висловлюєте бажання мати перед очима серйозний відгук на книгу Вересаєва. Прочитайте «Врачебную газету» за минулий місяць: там уміщено чудесний фейлетон, в якому достатньо ясно доведено, що кожен порядний лікар ставиться з презирством до дегенерата Вересаєва. Прикро, що в наш час з'являється такий фрукт, який отак ганьбить медичну громадськість; на щастя, між лікарями майже немає розбіжності щодо цього»³.

Подібні відгуки надто характерні, щоб не бути відзначеними, але відповідати на них, зрозуміло, нічого. Переходжу до відзивів і заперечень, які мають предметом мою книгу.

Заперечення ці загалом надзвичайно одноманітні і зовсім позбавлені індивідуальності: можна б, порізавши статті на клаптики, перетасувати їх як завгодно, і вийшли б нові статті, які суттю своєю анітрохи не відрізнялися б від попередніх. Ясно, що перед нами — щось типове, спільне для великої кількості лікарів, і заперечувати доводиться не проти того чи того автора, а проти цілого світогляду, цілого душевного укладу, що однаково виражається в численних статтях моїх російських, німецьких, французьких, англійських та італійських критиків.

За основу своїх заперечень я візьму спрямовану проти «Записок» працю д-ра Н. В. Фармаковського, яка спочатку була надрукована у «Врачебной газете», а потім вийшла окремим виданням («Врачи и общество», Спб., 1902). Ця праця — найбільша за обсягом і найбільш систематична; вона являє собою не ряд уривчастих заперечень, а крок за кроком розглядає всі розділи «Записок». Завдяки цьому і світогляд самого автора вимальовується особливо яскраво. Подекуди я буду доповнювати його працю витягом із статей інших моїх опонентів.

I

Насамперед слід спинитися на кількох зауваженнях, в оцінці яких я цілком згодний з моїми опонентами. Так, вони зазначають, що «Записки» мої не можна назвати «Записками лікаря *взагалі*», що це

¹ «Медицинское обозрение», 1902, № 2, рец. пана Алелекова.

² Проф. М. О. Вельямінов в промові на річних зборах петербурзького Медично-хірургічного товариства 30-го листопада 1901 р.

³ Серед цієї лайливої літератури перше місце по справедливості належить відвести своєрідній праці московського професора Льва Мороховця: «Записки лікаря» В. Вересаєва в світлі професійної критики (Праці кафедри історії й енциклопедії медицини Імператорського Московського Університету, т. I, вип. 2, М., 1903). Тоном і прийомами полеміки книга являє собою щось прямо неймовірне: найбездумніший фейлетон вуличної газети може бути зразком коректності і сумлінності порівняно з цією «працею». Характерно, що в книзі стоїть помітка: «Друкується за ухвалою медичного факультету Московського університету».

лише «Записки лікаря Вересаєва». Але я ніколи не брався говорити від особи «лікаря взагалі». Та й що таке — «лікар взагалі»? Один зовсім молодий лікар, коли його знайомий, засміявшись за столом, подавсім куском м'яса, тут-таки зробив йому складаним ножом трахеотомію і врятував йому життя. А другий, вже старий лікар, коли в його присутності дама знепритомніла, так розгубився, що почав кричати: «Лікар! Пошліть мерщій за лікарем!» Лікарями були скептик Боткін і оптиміст Ейхвальд, безсрібник Гааз і пожадливиий Захар'їн, Манассеїн, невтомний борець за лікарську етику, і Шатуновський, що втоптав у грязь найелементарнішу етику. Як можна всіх їх об'єднати одним словом «лікар»? Звичайно, мої «Записки» є лише «Записки лікаря Вересаєва». Але само собою зрозуміло, що я не опублікував би їх, коли б вбачав у них уривок із своєї автобіографії, або що. Мені здається, що і з розумового, і з морального погляду я стою на рівні, на якому стоїть звичайний середній лікар. Мої опоненти старанно доводять, що в мене нема спеціального лікарського обдарування, що я «не народився лікарем». Доводити це — річ зайва, я сам цілком ясно говорю про це в своїй книзі; але думаю, що лікарями не народилася і більшість із тих людей, які мають у нас лікарські дипломи, як не родилася художниками й артистами більшість тих осіб, які закінчують курс у художніх академіях і консерваторіях. Справжніх лікарів у нас в Росії, можливо, лише кілька сотень, а лікарські дипломи мають близько двадцяти п'яти тисяч чоловік, вони займаються лікарською практикою і, в межах можливого, роблять свою не блискучу, але без сумніву корисну справу. Порівнюючи себе з цими ординарними лікарями, я ніяк не можу визнати себе за такого, що стоїть нижче їх. Тому думаю, що пережите мною переживав не лише один я.

А втім, сперечатися й доводити, що таке переживання типове для лікаря, — зовсім марно. Я кажу: «я почував те і те», мої опоненти заперечують: «а ми цього не почували». Кожен має рацію, і сперечатися тут нема про що. Але в деяких із цих заперечень надто яскраво позначається той ідеальний шаблон, який в готовому вигляді має завжди кожна професія. Людина нашої професії повинна бути такою і такою, і за ідеальною схемою того, що повинно бути, вимагають описувати те, що є; кожен насправді переживав усе зовсім інакше, але думає: «я це пережив випадково, всі ж інші пережили зовсім не так». І ось, коли описуєш пережите, незважаючи на значний шаблон, то всі кажуть, що це брехня і наклеп на медичних працівників.

Особливо обурив моїх критиків опис враження, яке справляє на студентів оголення хворих жінок. Всі одностайно заявляють, що ні вони, і ніхто із студентів нічого подібного не почували, що я — надзвичайно розбещена людина і своїм описом компрометую всю лікарську громадськість. «Цікаво знати, — уїдливо запитує один із критиків: — в якому університеті чився пан Вересаєв, і якої думки про нього були його товариш-студенти?» Мені здається, в тому, що я розповідаю, немає нічого такого, що ганьбило б лікарський стан. Звичайно, початкуючий студент повинен дивитися об'єктивно на все, що вивчає, — на хворих страдників, на трупи, на оголених жінок. Але мало одягти мундир студента-медика, щоб відразу почати дивитися на все очима лікаря; для цього потрібна звичка. І не може студент на першого ж оперованого хворого, що кричить і корчиться від болю, дивитися як на науковий об'єкт, не може без містичного трепету зробити першого надрізу на шкірі трупа; не може він і безстрашим поглядом дивитися

на оголену перед ним молоду жінку, бо до цього часу таке оголення перозривно поєднувалося у нього з уявленням про цілком певний момент. Було б неприродно і неймовірно, коли б було інакше. Більшість моїх опонентів запевняє, начебто, за моїми словами, «при дослідженні жінки у студентів і лікарів збуджується еротичне почуття». Про лікарів я нічого подібного не кажу. Лікарі до цього звикли, так звикли, що їм уже здається навіть незрозумілим, як можна було при цьому щось відчувати. Не запідозрюючи щирості заяв моїх опонентів, я думаю, що саме цієї обставиною і пояснюється категоричність їх заперечень.

Звертаюся до праці д-ра Фармаковського, в котрій, як я казав, найповніше подано всі найістотніші заперечення проти «Записок».

Беручися до читання моєї книги, п. Фармаковський, як сам він розповідає, заздалегідь уявив собі, що він тут знайде: автор, бувши лікарем, без сумніву стане на «суб'єктивний бік лікаря» і змалює перед публікою його внутрішнє життя «жваво, образно і правдоподібно». Але з перших сторінок п. Фармаковський зазнає розчарування: ті негарні властивості, які належать особисто мені, я «зовсім несправедливо переносу на всіх лікарів і тим самим компрометую їх». Ця обставина зовсім міняє ставлення п. Фармаковського до моєї книги; у нього з'являється побоювання, як би вона не прищепила читачам недовіря до лікарів. Думка ця негайно придушє в ньому все інше, цілком опановує його і доводить до такого стану, коли людина перестає розуміти прості речі. Досить йому тепер зустріти в моїй книзі слово, якому можна надати несприятливого значення,— слово, яке у зв'язку з іншими має зовсім невинний зміст,— і п. Фармаковський вбачає в ньому найнебезпечніше розхитування авторитету медицини і лікарської корпорації.

Розповідаю я, наприклад, про те, що в перший час свого навчання мені з незвички було тяжко дивитися на кров, яка лилася при операції, і чути стогін оперованих, але що звичка до цього вироблюється швидше, ніж можна було гадати. «І слава богу, зрозуміло,— зауважую я,— бо відносна «зачерствілість» не лише необхідна, але просто бажана; про це не може бути і суперечки». Здається, що може бути безневиннішого й безпечнішого від того, що я говорю? Та ні ж, я вжив слово «зачерствілість». Вжив я його в лапках, ясно цим засвідчуючи, що не визнаю даного явища справжньою зачерствілістю, але вже всьому кінець: пан Фармаковський почув слово «зачерствілість» і поспішає виступити в оборону лікарської корпорації.

«Не те «зачерствілість»,— пише він,— коли ми спокійно підходимо до хворого з благими намірами полегшити його хворобу або принаймні підбадьорити його пригнічений дух, а те— гірша «зачерствілість», коли ми розводимо свої сентиментальні ідеї, озброюючи і відвертаючи сердешних страдників від тих quasi-«зачерствілих» сердець, які своєю «зачерствілістю» спробували б повернути їм втрачене здоров'я» (стор. 9).

Я розповідаю далі, як на третьому курсі, при першому моєму знайомстві з медициною, я звернув переважну увагу на її темні сторони, як поступово я переконався в несправедливості такого погляду і зовсім змінив своє ставлення до медицини. Пан Фармаковський це початкове мое ставлення, яке сам я називаю «жалогідним і хлоп'ячим», яке характеризує «нігілізмом, таким характерним для всіх напівзнайків», приписує мені і довго, старанно доводить неслухність такого ставлення.

«Незважаючи на те, що Вересаєву, як людині компетентній в медичній справі, був відомий ступінь невинності професора, що не помітив зробленого ним при операції прорізу в кишці, він все ж таки визнав за собою право вигукувати: як можна так «цілком спокійно» говорити «про забуте життя»?.. «Чи сміє подібний оператор займатися медициною?» (стор. 23). І потім п. Фармаковський докладно роз'яснює, що в багатьох помилках лікарі зовсім не винні, що помилки можливі і в судовій галузі, і в залізничному житті, повчає мене, що коли я маю звання лікаря, то повинен зв'язувати з цим зобов'язання не бути таким легковажним у своїх судженнях і словах... Одного лише п. Фармаковський не розповідає своїм читачам: що весь одинадцятий розділ моїх «Записок» присвячений роз'ясненню того, що лікарі часто зовсім не винні в помилках, в яких їх обвинувачують.

«Таким же незрозумілим з точки зору лікаря,— провадить далі п. Фармаковський,— є в судження Вересаєвим безглузлого начебто дослідження тяжко хворих...» «Проти призначення хворим нейтральних засобів знову-таки обурюється автор «Записок»... «Автор «Записок» даремно так вло сміється з існування для кожної хвороби кількох ліків...»

Заперечення дедалі більше набирають цілком водевільного характеру. Я кажу: «студентом третього курсу я вважав медицину шарлатанством», а п. Фармаковський заперечує: «даремно Вересаєв вважає медицину шарлатанством» — і старанно доводить, що медицина не шарлатанство... Як пояснити таку дивну нетямущість? Пояснюється вона дуже просто: до зляканого слуху п. Фармаковського долетіло слово «шарлатанство», і це слово непроглядним туманом приховало від його очей все інше.

«Наприкінці опису свого студентського життя,— говорить п. Фармаковський,— Вересаєв хоче зняти з себе відповідальність за всі намальовані ним тенденційні картини лікарського побуту, називаючи їх наслідком свого студентського «нігілізму напівзнайка». Невже він і сам вірить у можливість таким зізнанням стерти все враження, яке залишив у читачів своїми вищеописаними картинами?» (стор. 27).

Уявіть собі, пане Фармаковський,— вірю, і думаю, що віру мою визнає не позбавленою підстав кожен, хто просто читатиме мою книгу, а не хapatиметься злякано за кожну фразу і обмірковуватиме, як може зрозуміти її непідготовлений читач. Ось яке враження вносить цей «непідготований» читач при зв'язному читанні моєї книги:

«Крок за кроком розкриває пан Вересаєв важкий шлях лікарів, починаючи з шкільної лави, з молодой, палкої віри в науку медицини, до повного розпаду перед безсиллям її, і закінчуючи спокійною впевненістю в безсумнівній користі лікарського мистецтва» (А. Т. «Про лікарів», «Кур'єр», 1901, № 132).

«Автор докладно розповідає про те, як перше знайомство з медициною, на студентській лаві, викликало в нього негативне, песимістичне враження, що його він характеризує назвою «медичного нігілізму». Але в міру того, як він заглиблювався в медичну науку, вона оберталась до нього другим своїм боком,— і перебільшений скептицизм замінявся вірою в могутність наполегливого прагнення до істини» (Северов, «Російська література», «Новости», 1901, № 134).

«Але ця криза сумнівів триває недовго,— говорить пан Т. де-Визева в передмові до французького перекладу «Записок лікаря».— Студент незабаром починає розуміти, що коли медицина знає і мало, то він сам, в усякому разі, не знає зовсім нічого і не має права говорити

про науку, йому невідому... Незабаром у нього не лишається й сліду наївного скептицизму «напівзнайка»¹.

Так приблизно розуміє розповідь і більшість непідготовлених критиків. Дивна річ! Пише про «Записки лікаря» не лікар, і він цілком ясно і правильно розуміє те, що я хочу сказати; пише лікар,— і він, подібно п. Фармаковському, не розуміє найпростіших речей і в кожному найбезневиннішому слові бачить обвинувачення лікарів і медицини в найжахливіших гріхах².

Наведені приклади звільняють мене від необхідності йти далі за п. Фармаковським та його запереченнями на моє розуміння медицини. Я наведу ще тільки два зразки його критики. За п. Фармаковським «виявляється, що медицину, якщо її докладніше розглянути і якщо вникнути в суть її значення й змісту, доведеться прирівняти до галстука європейського костюма» (стор. 108). Цю думку, за словами п. Фармаковського, я наводжу «начебто з підбадьорюючою посмішкою» (стор. 67), і п. Фармаковському «боляче чути це з уст лікаря». Я попрошу читача розгорнути мої «Записки» на відповідній сторінці, і він побачить, що наведене порівняння висловлює зневірений в медицині хворий, а я докладно доводжу неслушність такого порівняння. Як міг п. Фармаковський не помітити цього? Він, звичайно, помітив, але йому напевне відомо, що «з усіх супровідних міркувань ця фраза візьме гору над почуттям читача — не спеціаліста» (стор. 67), — так напевно відомо, що в дальшому він уже вважає, ніби має право говорити, начебто це я доводжу читачеві, що медицина подібна галстукові... Пан Фармаковський або непослідовний, або надто самовпевнений: навіщо він у своїй брошурі наводить це згубне для медицини порівняння її з галстуком? Чим він гарантований, що з «усіх супровідних міркувань» ця фраза також не «візьме гори над почуттям читача»? Чи він так вже упевнений, що його «міркування» переконливіші ніж мої?

У розділі XII «Записок» я розповідаю, як важко мені було прикидатися перед хворими і обмановати їх і як я переконався, що інакше не може бути, що обман часто необхідний. Пан Фармаковський, за своїм звичаєм, підхоплює одно слово «обман» — і довго, докладно починає доводити... що обман часто необхідний! І він повчає мене, що такий «обман, якщо вже він необхідний для користі самих-таки пацієнтів, навряд чи можна вважати за порок і докоряти ним медицині!» (стор. 33).

Але ж, серйозно кажучи, що ж це, нарешті, таке: наївна сліпота чи злісна несумлінність? Нудно провадити такого роду полеміку, сперечатися не по суті, а лише відновлювати зміст своїх слів. Я не став би робити цього, коли б схильність до подібних перекручень була лише спеціальною особливістю п. Фармаковського. Та якраз він — ще один із порівняно сумлінних моїх опонентів; інші ж дозволяють собі таке перекручення моїх слів та думок, що неприємно і заперечувати їм. Пропоную читачеві прочитати, наприклад, уже згадану вище рецензію

¹ Mémoires d'un médecin, Paris, 1902, pp. V—VI. До речі: в тій передмові пан Визева повідомляє, що «Записки лікаря» «sont publiés sous un pseudonyme par un des plus savants médecins de St. Petersburg». Для чого знадобилась пану Визеві ця вигадка?

² З цього погляду особливо характерна курйозна брошура пана Г. Медведева: «Лікар-художник. Відповідь на книгу Вересаєва «Записки лікаря», Спб., 1903.

п. Алелекова в «Медицинском обозрении» або «працю» професора Л. Мороховця, і він побачить, до яких непристойних перекручень здатні принижуватися деякі з моїх опонентів.

II

В дев'ятому розділі «Записок» я розповідаю, що, почавши практикувати, я гостро відчув, яка величезна галузь знань нам неприступна, як мало ми ще розуміємося на людському організмі: «Так само, як і при першому моєму знайомстві з медициною, мене тепер знову вразила безмежна недосконалість її діагностики, надзвичайна хиткість і невпевненість всіх її показань. Тільки раніше я переймався глибоким презирством до якихось «іх», що створили таку кепську науку; а тепер її недосконалість стала передо мною природним і неминучим фактом, але ще тяжчим, ніж раніше, бо він наштотував на життя». Пан Фармаковський, з своєю звичайною добросовісністю, викладає це місце так: «далі йде висновок, що в медичній науці все ще темно і незрозуміло, а потім вказується на заслужене презирство до лікарів, які створили таку кепську науку» (стор. 47).

«Лікарі,— продовжує п. Фармаковський,— не досягли такого повного розуміння людського організму, щоб кожне порушення його функцій і дія на нього різних засобів були б для них цілком зрозумілим. А це, на думку Вересаєва, не дає нам права братися до лікування хворих, бо ми завжди ризикуємо зробити ту чи іншу помилку» (стор. 69). І довго, довго, на двадцяти п'яти сторінках, з гнітючою багатослівністю, яка прямо-таки переходить у марнослів'я, п. Фармаковський доводить, що коли треба випорожнити кишечник хворого, то лікар має право дати йому рицину, хоч і не знає точно суті її дії; що коли у хворого уражений ревматизмом суглоб, то для лікаря «раціональніше зразу ж розпочати лікування цього суглоба, ніж скиглити над тим, чому вражено саме суглоб, а не мозок». «Таким чином,— переможноробить висновок п. Фармаковський,— обов'язок кожного лікаря повинен полягати зовсім не в бідкани про те, що він не може вознестися на небо і повизбирувати на ньому всі зірки, які там сяють. Ні, лікар мусить в межах можливого робити своє діло і полегшувати долю недужих людей» (стор. 70).

Все це, зрозуміло, свята істина, заяложена до найзразковішої банальності, і читачеві, який прочитав мою книгу, нема потреби пояснювати, що всіма своїми двадцятьма п'ятьма сторінками п. Фармаковський вистрелив у повітря. Я навів це місце не для того, щоб і далі спростовувати ті нісенітниці, що п. Фармаковський мені приписує. Але на цих двадцятьох п'ятьох сторінках дуже яскраво позначається одна характерна риса, яка об'єднує п. Фармаковського з більшістю моїх опонентів,— це надзвичайно іронічне ставлення до «неба і зірок, які сяють на ньому», тобто до жадоби широкого і глибокого розуміння навколишнього світу. В чому таємниця зародження і розвитку хвороб? В чому суть дії вводжуваних в організм лікувальних засобів? У пана Фармаковського такі питання викликають дуже сміхотливий настрій і нагадують йому запитання хеміцерівського «метафізика», який цікавився «суттю» кинutoї йому в яму вірвовки. Отруївся хворий, ну, й треба йому впорснати апоморфін, щоб викликати блювоту. Пан Фармаковський запевняє, що я в цьому разі повинен тільки сплеснути руками і почати «скиглити» над питанням: «як я можу

впорнути хворому апоморфін, якщо я не знаю, чому він діє саме на блювотний центр?» Зайва річ, звичайно, спростувати цю фантазію п. Фармаковського, але який характерний його прийом, яким він намагається довести нісенітність всяких, хоч трохи ширших запитів, всякого незадоволення даним станом знань. Навіщо все це? Безконечна кількість хитких теорій про дію заліза на недокрів'я і науково встановлений факт дії мікроорганізмів на нагноєння,— для п. Фармаковського це абсолютно одне й те саме, а сам він усім однаково задоволений. Що за «метафізика» робити тут будь-яку різницю.

Wie könnt ihr Euch darum betrüben!
Thut nicht ein braver Mann genug,
Die Kunst, die man ihm übertrug,
Gewissenhaft und pünktlich auszuüben? ¹

«Як часто нам, лікарям, доводиться говорити собі, скільки дірок у нашому знанні і в нашій діяльності,— писав Більрот професорові Гісу в 1861 р.— Охоплений таким настроєм, я знову і знову відчуваю потребу в позитивному дослідженні, знову і знову беруся за мікроскоп: тут я знаю, що я бачу, і знаю, що воно саме і є таке, яким я його бачу. Ось вам причина, чому мені мої анатомічні роботи милі і стають дедалі милішими». «Я часто ловлю себе на тому,— писав він-таки професорові Бауму в 1877 р.,— що природничо-науковий патологічний процес, власне, більше цікавить мене в хворому, ніж терапевтичний результат. Яка не є утопічна думка: «коли ми дізнаємося про причини всіх порушень природних процесів, то з цього вже само собою випливе вірне лікування», але мені дуже тяжко звільнитися від неї».

Адже ж правда, п. Фармаковський, який «метафізик» отой Більрот? Сам визнає, що думка «утопічна», а не може звільнитися від неї! І як це він не може зрозуміти, що «обов'язок лікаря полягає зовсім не в бідканин про те, що він не може вознестись на небо, а в тому, щоб у межах можливого робити своє діло і полегшувати долю недужих людей!»

Не всім нам, лікарям, дано мати талант Більрота, це залежить не від нас; але всі ми однаково повинні берегти в душі його «святе невдоволення», і горе тій професії, де на місці цього «святого невдоволення» запанує безтурботне, закохане в себе наукове самозадоволення гетевського Вагнера.

III

Немає ні однієї науки, яка мала б таке безпосередньо близьке і різноманітне зіткнення з людиною, як медицина. Всі прикладні науки своєю кінцевою метою мають, зрозуміло, благо людей, але безпосередньо кожна з них стоїть від людини більш або менш далеко. Зовсім не те ми бачимо в медичній науці. Реальна, жива людина весь час, так би мовити, заповнює собою все поле лікарської науки. Вона є головним навчальним матеріалом для студента і початкуючого лікаря, вона править за безпосередній предмет вивчення і експериментів лікаря-

¹ Як ви можете цим засмучуватись? Хіба не досить для людини, коли вона сумлінно й точно застосовуватиме до справи мистецтво, якого її навчено?

дослідника; кінцеве, практичне застосування нашої науки знову-таки сплітається з силою найрізноманітніших інтересів тієї ж живої людини. Одне слово, від людини медицина походить, через неї йде і до неї ж приходить.

Таке тісне і повсякчасне зіткнення медицини з живою людиною, природно, веде до того, що інтереси медицини, як науки, постійно стикаються з інтересами живої людини, як її об'єкта: важливе й необхідне для науки, тобто для блага людства, часто є дуже тяжке, шкідливе або згубне для окремої людини. З цього випливає цілий ряд надзвичайно складних, заплутаних суперечностей. Суперечності ці билі мені у вічі, били, здавалося мені, і кожному лікареві, який не втратив здатності дивитися на життя з людської, а не з професійної точки зору; суперечності ці я і виклав у своїй книзі.

Погляньмо ж, як ставиться до них п. Фармаковський. Я вказую, що навчання на хворих містить в собі значний елемент примусу,— що, наприклад, темна мати, для якої розтин її померлої дитини є найжахливішим її зганьбленням, змушена згодитись на це, з огляду на гірку необхідність. «Але ж це забобон! — заперече п. Фармаковський.— А якщо це забобон, то кожна розвинена інтелігентна людина повинна проти нього боротися, а не роздувати його» (стор. 20). І п. Фармаковський починає говорити, що я «проповідую похід проти розтинів», і сумує від «кепської послуги», яку я цим роблю публіці. Читач бачить, що п. Фармаковський надзвичайно старанно обминає питання, про яке тут ідеться: звичайно, «з забобонами треба боротися», але чи це те ж саме, що змушувати людину з забобоном наступати ногою на свій забобон? Я особисто глибоко, наприклад, переконалий, що наша сором'язливість є забобон; чи значить це, що я маю моральне право змусити людину роздягтися догола і вийти отак на вулицю? Смішно припускати, щоб п. Фармаковський не зрозумів цієї різниці,— чому ж він її не бачить? Тому, що в усьому питанні його цікавить лише одне,— як би від обговорення питання в публіці не збільшився ляк до розтинів; до іншого йому зовсім немає діла. Цілоком одверто висловлюється з приводу цього інший мій критик, д-р К. М. Горелейченко: він прямо запитує: «Чому це у Вересаєва виникла потреба стати на точку зору батька-бідняка? Незрозуміло!» — і втішається цілоком справедливою думкою, що біднякові ж гірше буде, якщо він, з ляку перед розтином, не понесе й другої своєї дитини в лікарню¹.

Перейдемо до однієї з найбільш вад лікарського життя,— до питання про разучу непідготовленість молодих лікарів до практичної діяльності. Я розповідаю в своїй книзі про ряд помилок, яких я допустився на початку своєї практики. Мої опоненти піддають ці помилки нищівній критиці, доводять, що вони були помилками, і що зробив я це лише тому, що я винятково поганий, нездібний лікар; узагальнювати ж цих помилок зовсім не слід. Звичайно, практична підго-

¹ «За й проти «Записок лікаря» Вересаєва», Спб. 1902, стор. 12.— Пан Фармаковський ставить мені, між іншим, одну «фактичну неточність». «У лікарнях,— каже він,— після смерті розтинають лише безрідних хворих; у тих же, що мають родичів, розтин провадиться тільки з дозволу цих останніх». Можу запевнити п. Фармаковського, що у нас є багато лікарів, де зовсім не вважають за потрібне рахуватися з бажанням родичів.

товка лікарів недосконала, «але,— пише п. Фармаковський,— в більшості випадків недосвідченість молодого лікаря звичайно виявляється неподанням ніякої допомоги хворому, ніж заподіянням йому шкоди» (стор. 28).

«Для того, щоб «не шкодити»,— пише і д-р С. Вермель,— кожен лікар, середній лікар, цілком підготовлений! Помилка завжди можлива, але від помилок до трупів так само далеко, як від неба до землі. Треба бути надто вже хоробрим, щоб шкодити»¹.

Так само і на думку д-ра І. І. Бінштока, я повинен був попередити читача, що це тільки я вийшов з університету таким нетямущим лікарем, а недосвідченість інших лікарів більше виявляється лише в тому, що вони «обливаються холодним потом при перших своїх призначеннях». І знову висувається на сцену грізна примара «читача», якого мусить охопити жах від думки, кому доводиться довіряти своє здоров'я, життя, і до тих безконечних обвинувачень, які з такою щедрістю падають на лікарів, додається ще одне, можливо найжахливіше, засвідчене лікарем»².

Мої помилки доводять лише одне — що я поганий лікар. Гаразд. Але п.п. Фармаковський, Вермель, Біншок! Розкажіть-но про *ваші* помилки, але тільки розкажіть широко; це було б важливіше і потрібніше для справи, ніж вдиратися у відчинені двері і з торжеством доводити, що мої помилки були помилками. Справді, дуже це вже неважко! Нагадаю вам, що коли Пирогов опублікував свої «Аннали», де цілком одверто розповів про свої помилки, то знайшлися критики, які, розглянувши ці помилки, дуже переконливо довели, що вони були цілком «недозволенними». А тимчасом Пирогов був безсумнівний геній, а критики його були такими ж безсумнівними нікчемами. Ми ж з вами однаково — звичайні середні лікарі.

Але припустимо, що ви справді маєте право так переможно критикувати мої помилки, що у вас в минулому немає спогадів, які б важким каменем лежали на душі. Та ви запевняєте, що і всі лікарі взагалі — такі ж хороші лікарі, як і ви, що це тільки я один являю собою сумний виняток. На щастя, серед лікарів є чимало людей, які справжні, ідеальні інтереси нашої корпорації ставлять вище похолодівшої думки,— що скаже про нас публіка.

«Досі,— пише професор П. В. Буржинський про «Записки лікаря»,— не доводилось зустрічатися з таким правдивим викладом деяких негативних боків медичної освіти. Безсумнівно, що автор справді пережив і відчув на собі все або майже все, про що він розповів. *Та й хто із нас, лікарів, не пережив того ж в більшій чи меншій мірі?*». Після закінчення курсу,— розповідає професор про себе,— я дійшов до переконання, що серед нас, людей, які тільки що дістали лікарські дипломи, навряд чи був хоч один, котрий би не знав, що таке *saccus coecus retro-sterno-cleidoma-stoideus*, а чи багато хто умів зробити розтин горла дитині, що задихається, і впевнено визначити положення плоду?»³.

27-го квітня,— читаємо ми у «Врачебной газете» (1902, № 19, стор. 445),— відбулося друге засідання Товариства кременчуцьких

¹ «Записка лікаря про «Записки лікаря», «Русское слово», 1902, № 6.

² «Практический врач», 1901, № 1.

³ Лист до редакції. «Врач», 1901, № 9.

лікарів, присвячене, головним чином, дебатам з приводу «Записок лікаря» Вересаєва. Старший лікар губернської земської лікарні А. Т. Богаєвський говорив дуже докладно про невідповідність лікаря до практичної діяльності, ілюструючи це фактами з особистої практики, про заслугу Вересаєва, який поставив це питання перед суспільством та перед тими, «кому знати належить», і т. д.

Д-р Григорій Гордон пише в «С.-Петербуржских ведомостях» (1902, № 25):

«Те, що розповідає Вересаєв про початок своєї практики, міг би повторити кожен із нас про себе. Ясно, що сучасна постановка медичної освіти вимагає докорінної реформи, яка повинна бути проведена в недалекому майбутньому. Треба дивуватися, як може й надалі існувати такий порядок речей. Чи не дивно, що лікарі, які щороку збираються на з'їзди, досі й разу не зробили цього питання предметом своїх обговорень і, порушуючи раз у раз силу клопотань, ніколи не турбувались про його впорядкування. Як пояснити собі це?»

Я наведу ще майже цілком один лист молодого лікаря, надрукований в № 347 «Новостей» за 1901 р. Він трохки довгий, але змальовує надзвичайно яскраво ту безпорадність, з якою початкуючий лікар змушений вступати в практику.

«В № 49 «Врача»,— пише цей лікар,— надруковано промову професора Вельямінава, що стосується «Записок лікаря» Вересаєва. В цій промові, між іншим, сказано: «Але ж молодих лікарів допускають до операцій не просто з вулиці; вони підготовлюються до цього роками, користуються керівництвом більш досвідченого хірурга і, розпочинаючи своє діло, діють свідомо й доцільно». Коли я прочитав ці рядки, мені стало нестерпно сумно. Я не можу припустити, що професор Вельямінов помиляється щиро, що йому насправді невідомий той багаж досвідченості й знань, за якими молоді лікарі змушені інколи братися до складних і відповідальних операцій. Невже він вважає постановку навчання хірургії на медичних факультетах правильною і гадає, що лікарі відразу після закінчення курсу можуть ставитися свідомо й доцільно до хворих?! І яким чином могло б виробитися подібне свідоме ставлення у студентів, які не зробили жодної, хоча б найлегшої, операції за увесь час свого навчання і вся хірургічна діяльність яких зводилася виключно до споглядання того, як оперував професор та його асистенти? Той студент, якому пощастило розрізати нарів на пальці, вважається щасливим. Але щасливий і той студент, який міг добре простежити хід кількох операцій, зроблених його вчителем; навколо хворого схиляється звичайно кілька голів асистентів, які закривають поле операції. Студенти в таких випадках схожі на глядачів гальорки, звідки видно лише ноги акторів.

Я дуже цікавився хірургією в університеті і докладав всіх зусиль, щоб простежити як можна більшу кількість операцій. Для цього я приходив раніше в аудиторію, вибирав найкраще місце, а під час операції вилазив на стіл, витягав шию, влаштовувався якнайзручніше, і... нічого не міг розгледіти, незважаючи на свій чудовий зір. Щось різали, текла кров, щось витирали губками, а потім набивали тампонами або зашивали. Операції, до того ж, робилися здебільшого найскладніші і приступні лише для найбільш досвідчених техніків, як наприклад: вирізування хворої нирки, розтин нарива в печінці, висічення змертвілої кишки, оперування зоба тощо. Такі операції, звичайно,

сприяли удосконаленню техніки асистентів, але для студентів були не більше, як фокусом, сеансом чорної магії. Тому що я звернув на себе увагу асистентів своєю старанністю, то мені дозволяли іноді бути присутнім при перев'язках, і тоді я мав змогу ясно бачити перебіг загноювання операційної рани. А кілька разів дозволяли навіть розрізати нарив. І я вважався одним із найбільш досвідчених хірургів на курсі...

Коли ж я, після закінчення університету, під тиском гострої нужди, змушений був взяти посаду земського лікаря, життя злісно пожартувало з мене. Першого ж тижня до мене привезли селянина, який, ріжучи свиню, упав і наколовся на гострий ніж. Ніж увіткнувся в груди під ключицею. Кров бризнула фонтаном. Побачивши це поранення, я зміркував, що у хворого перерізана підключична артерія і що її необхідно перев'язати. На трупах я проробляв цю операцію не раз, на живій людині ніколи. Знаючи, яка небезпечна ця операція, я не наважився її зробити і, наклавши тиснучу пов'язку, щоб спинити кровотечу, відправив хворого в губернську земську лікарню за сорок верст. Хворий дорогою помер від втрати крові.

Незабаром після цього мене було покликано до породіллі, яка потребувала акушерської допомоги. Довелось накладати щипці. Я багато раз накладав їх на ляльках, але ніколи на людині. Щипці ніяк не лягали і весь час зіскакували. Я бився, бився і нічого не міг зробити. Я плакав від усвідомлення своєї безпорадності, але змушений був покласти хвору на воза і відправити її в губернську лікарню (пізньої осені, сирої й холодної!). На щастя, жінка залишилась жива, але дитина загинула. Я кинув після цього земську службу і поїхав знову вчитися...»

Само собою зрозуміло, що це все пишуть і говорять такі ж неідалі, бездарні лікарі, як я. Та виявляється, що в лікарській корпорації не лише я один такий поганий,— значить, це не виняткове явище, з цим не можна не рахуватися... Ні, що хочете, а це страшно: питання із зловісною наполегливістю б'є у вічі, тхне кров'ю і трупом, а пани Фармаковські, Бінштоки та Вермелі ясними очима, не кліпнувши, дивляться на нього і кажуть: тут все цілком благополучно! «Недосвідченість молодого лікаря звичайно визначається частіше відсутністю будь-якої допомоги хворому, ніж заподіянням йому шкоди». Що це? Та хіба неподання допомоги не є заподіянням шкоди? Хіба не зробити в потрібну хвилину трахсотомії, не визначити положення плоду, не перев'язати підключичної артерії, не накласти щипців — не значить заподіяти шкоду хворому? Хай так, але річ зовсім не в цьому, річ у тому, чи можна про це говорити? А що, бач, буде, коли про це дізнається «читач» і «жахнеться від думки, кому доводиться довіряти своє здоров'я й життя!...»

IV

Але ось інше питання,— питання надзвичайно складне, важке і заплутане; випливає воно з самої суті медицини, як науки, так тісно зв'язаної з людиною,— питання про межі дозволеного лікарського експерименту на людях, про ті труни, які встилають шлях медицини. Адже це питання потрібно вияснити в усій його нещадній наготі, бо тільки при дій умові і можна шукати шляхів до його розв'язання... Ні! — заявляють мої опоненти,— ніякого ж і питання такого нема, вся ж суть, знову-таки, тільки в тому, що сам Вересаєв — дуже

поганий лікар, та до того ж ще й хворий на неврастенію; тому й перші операції його такі невдалі, тому й прописування ним нових ліків веде до загибелі хворих. Встилаючи лише свій шлях трупами, він, як і личить неврастенікові, скидає свою особисту провину не на себе, а на ні в чому не винну медицину.

«Тимчасом,— пише д-р І. І. Біншток,— сотні лікарів, далеко від університетів, часом лише за одними описами, роблять найскладніші операції при вкрай несприятливій обстановці. Лікарі ці без нарікань виконують свою тяжку працю, усвідомлюючи ту користь, яку вони дають ближньому. Безперечно, і в цих скромних трудівників бувають невдачі, і в них хворі помирають, і на них багато хто ладен кинути камінь, але це робить публіка; а п. Вересаєв, узагальнюючи свої особисті невдачі, неначе виступає, сам того не усвідомлюючи, на допомогу публіці і висуває проти лікарів дуже тяжкі обвинувачення».

Як бачите, п. Біншток самого питання зовсім не хоче помічати, його знову-таки цікавить тут виключно лише одне,— як би при цій нагоді проти лікарів не були висунуті «тяжкі обвинувачення». Цілоком так само дивиться на справу і п. Фармаковський.

«Там, де заради користі людині беруть на себе ризик врятувати її від смерті і тяжких страждань,— скаржиться він,— там робиться великий злочин! Там кажуть, що члени корпорації йдуть «через трупи», що їх кар'єру побудовано на безлічі «загублених ними життів» (стор. 36). І знову повертається він до цього на стор. 44: «Багато даремних обвинувачень доводиться чути нам, лікарям, від людей, які не розуміють суті справи, але ніколи не було ще так боляче, як тепер, коли все це чуєш з боку лікаря, знайомого з усією суттю речей».

Я питаю п. Фармаковського: що ж він кінець кінцем визнає чи ні, що наші успіхи йдуть через гори трупів? Відзначу до речі, що фраза: «наші успіхи йдуть через гори трупів» належить не мені, а Більроту; відзначу, що я наводжу цю фразу зовсім не для «обвинувачення» лікарів, а тільки звертаю нею увагу на те складне, тяжке і, на жаль, цілком ігнороване питання, яке постає із самої суті нашої діяльності. Визнає існування цього питання п. Фармаковський чи ні? «Чи визнає...» Та він його зовсім не хоче знати; коли його намагаються порушити, п. Фармаковський відчуває мало не особисту образу. Щодо самого питання, то що в ньому особливого? «А які інші сторони людської діяльності не сполучені з жертвою цілого ряду людських життів? Хіба наша залізниця не проходить по насипах, зцементованих похованими в них кістками людей, що загинули під час її будівництва та катастроф? Хіба те золото, що у вигляді браслетів обвиває пухлі руки наших дам, не задушило в надрах землі цілі сотні і тисячі нещасних людей? Хіба наші трюмо і дзеркала... Хіба ті листи, які розносять листоноші... (і т. і., і т. п.). В усіх цих випадках гине народ. І все-таки не кажуть, що розвиток цих справ іде «через гори трупів загублених ними людей» (стор. 36).

Не кажуть? Та годі, п. Фармаковський, чи це ж так? Можу вас запевнити,— є багато людей, які наполегливо підкреслюють це питання. Але, на жаль, поряд з ними є ще більше людей, які, подібно вам, лише кивають при цьому на сусідів і заперечують: «у них не краще, ніж у нас,— отже, у нас все благополучно,— і люди, які твердять супротивне, роблять це виключно для того, щоб образити нас».

Кажучи про перші операції початкуючих хірургів, я наводжу слова Мажанді, який рекомендував лікарям попередні вправи на живих тваринах. «Хто звик до такого роду операцій,— каже Мажанді,— той

сміється з труднощів, перед якими безпорадно спиняється стільки хірургів». З цього приводу мені довелося чути від одного молодого хірурга надзвичайно цікаве спостереження. Він уже кілька років працює хірургом; минулого року йому довелося для докторської дисертації зробити ряд складних операцій в черевній порожнині кроликів і собак; і його враило, наскільки уміліше і впевненіше почав він себе почувати після цього при операціях на людях.

Здавалося б, неможливо заперечувати, що безпосередній перехід від трупа до живої людини занадто великий, що порада Мажанді, надзвичайна важливість якої цілковито ясна навіть аргіогі, в усякому разі заслуговує найсерйознішої уваги і найретельнішої перевірки. Виявляється, що все це просто нісенітниця: початкуючі лікарі анітрохи не потребують подібних вправ, суть же справи знову-таки в тому, що я, Вересаєв,— дуже поганий лікар і нічого до пуття не вмію зробити. «Тому даремно,— говорить д-р М. Камнев,— п. Вересаєв робить із своїх невдач висновок про непридатність молодих лікарів до хірургії і про необхідність вчитися на тваринах за порадою Мажанді»¹.

За запевненням п. Камнева, це річ абсолютно зайва...

А ось що говорить приват-доцент Московського університету А. П. Левіцький, викладач хірургії, що вже кілька років дає змогу своїм слухачам-студентам оперувати на живих тваринах.

«Важко уявити собі хорошу техніку у лікаря, якому доводиться вперше робити операцію у людини, ще важче припустити у нього цілковите самовладання при операції, що, звичайно, конче потрібно. Говорю про це так упевнено на підставі багаторічних спостережень... Це спонукало мене, при читанні лекцій з хірургічної патології, запровадити роботи на тваринах з метою привчити слухачів володіти ножем, спиняти кровотечі, робити трахеотомію, розбиратися в розтині черевної порожнини тощо. Мої висновки з цих занять такі: 1) слухачі досить швидко освоюються з необхідною елементарною технікою (бездоганно накладалися шви на кишечник і на венозні стінки), 2) швидко набували впевненості при своїх діях ножем, чого не було на початку занять. Від самих слухачів, з яких багато хто вже лікарі і фахівці хірургії, я не раз чув, що попередні заняття на тваринах зробили їм хорошу послугу, коли довелося вперше оперувати на людині»².

V

Йдемо далі. Прищеплення хвороб здоровим людям з науковою метою. Тут усі мої опоненти одноставно заявляють, що подібні експерименти заслуговують безумовного засудження, але... Але,— пише лікар Макс Нассауер із Мюнхена,— Вересаєв «увесь лікарський світ робить відповідальним за помилки окремих осіб і не відзначає, що більшість лікарів не має до цих експериментів ніякого відношення»³. Те ж саме говорять й інші мої опоненти, і лише п. Фармаковський, висловивши свою безумовну догану експериментам, знову поспішає додати: «Та

¹ «Еженедельник», 1901, стор. 300.

² «Операції на тваринах з метою викладання хірургії» («Вестник Спб. Врач. Общества взаимной помощи», 1902, стор. 23).

³ «Bekanntnisse eines Arztes». Frankfurter Zeitung, 1902, 24 Mai.

якщо узяти до уваги злочин лише цих окремих осіб, то чи більший він за ті злочини, які робляться в інших верствах суспільства?» — і йде гривтовний перелік злочинів «інших верств суспільства» (стор. 43—44).

Якщо ці експерименти всі засуджують, то навіщо я говорю про них? — питають мене мої опоненти. «Ну скажи сам, яка від цього користь нам, яка користь, насамперед, світові? — питає мене д-р Л. Кюльн. зсертаючись до мене по-товариському на «ти». — Негожий той птах, що паскудить власне гніздо!.. Подумай про те, що цитовані тобою дослідники, щоправда, зробили помилку у виборі засобів, але що вони прагнули при цьому до мети, яка дала користь тисячам. Подумай про те, що всі ці діла належать минулому. Навіщо ти знову роз'ятруєш старі, зарубцьовані рани, навіщо вигрібаєш із кутків зотлілі рештки минулого?»¹

«Вчинок лікарів-фанатиків нелюдський, — заявляє і лікар К. М. Горелейченко. — Він медичною пресою засуджений, це справа минулого, кількох десятир'ч; і тепер навряд чи може повторитися щось подібне»².

Це справа минулого!.. У даний час я не можу користуватися скільки-небудь багатою бібліотекою, через це наведу експерименти над людьми, учинені за останні два роки (1900 — 1901), так, як їх викладено у «Врач», органі енергійного і невтомного борця проти таких експериментів, покійного професора В. А. Манассеїна; разом з цим я буду наводити і відповідні зауваження Манассеїна.

«Врач». 1900, № 3, стор. 95. Недавно у Відні розглядалася справа д-ра Грасса. Справу було порушено за скаргою хворого, якому Грасс дозволив собі впорснути під шкіру вбитий розплід гонококів (на щастя, без усякої шкоди). Суд виправдав лікаря, але лише тому, що минув уже строк, протягом якого можна було притягти до відповідальності автора.

№ 5, стор. 144. Д-р Цаноні, бажаючи вивчити сполучення мікробів у легенях при сухотах, дозволив собі (?! — Ред.) брати для цього вміст із уражених ділянок легень. Дезинфікувавши шкіру, він вколював у легені сухотних хворих порожнисті голки і таким чином здобував вміст. Прокол робився голками в 7—8 сант. завдовжки «і не дуже тонкими» (Підрядк. приміт. Праця д-ра Ц. ще раз змушує нас підкреслити ту точку зору, яка, здається, не потребує доказів, що хворі — не матеріал для експериментів, які б цікаві ці експерименти самі по собі не були, і все, що не безпосередньо потрібне для допомоги їм, можна дозволити лише з цілковитого відома та згоди їх самих». — Ред.).

№ 6, стор. 178. Д-р де-Сімоні, бажаючи з'ясувати, чи є так звана Фрішевська паличка специфічним збудником риносклероми, ввводив ватні пробки, просочені розплідом цієї палички, в ніс людям, хворим на сильно розвинені сухоти легень. (Знову непростенні й обурливі експерименти! — Ред.). Наслідок експериментів був завжди негативний.

№ 7, стор. 213. Д-р Гердер (у Парижі) випробовував новий спосіб лікування бугорчатки впорскуванням гліцеринової витяжки з тріскової печінки. Спочатку автор випробовував ці впорскування на сухотних і діставав деяке поліпшення, у деякого, проте, «реакція» супроводи-

¹ D-r L. Kütz. «Antwort auf die Beichten des Arztes Weressajew». Leipzig-Reudnitz, 1902, p. 30. Є російський переклад.

² «За й проти Вересаєва», стор. 14.

лася підвищенням температури до 39° і 40°; а втім, у цих хворих спостерігалось підвищення температури і від впорскування солоної води (навіщо робились впорскування солоної води? Очевидно, хворі служили «матеріалом» для експериментів.—*Ред.*). Для з'ясування способу дії цих впорскувань автор зробив ряд експериментів на кроликах і свинках (чи не правильніше було б почати з експериментів на тваринах, а не на людях? —*Ред.*).

№ 24, стор. 737. Бажаючи визначити тиск в легеневих мішках здорової людини, д-р Е. Арон (із Берліна) дозволив собі (! —*Ред.*) зробити експеримент на двох особах, попередньо пояснивши їм, заради чого подібні експерименти над ними робляться. Арон переконаний, що при старанному додержанні чистоти всяка небезпека від такого експерименту усувається. Впорснувши під шкіру кокаїн, він вколював у міжребер'я троакар, з'єднаний з манометром; при цьому хворий міг робити вдихання лише не дуже глибокі, бо при глибоких легені заціпали кінчик троакара, що викликало найгостріший біль (добра безпечність експерименту! —*Ред.*)... Незважаючи на нешкідливість (?) використаного способу, навряд чи кому випадє нагода застосувати його на великій кількості осіб. Тому Арон висловлює жаль, що хірурги при операціях грудної порожнини не роблять подібних вимірів. (Хірург морально зобов'язаний не ускладнювати операції і навіть не здовжувати її нічим, що непотрібно для блага хворого.—*Ред.*).

№ 26, стор. 814. Загальна, а за нею і лікарська преса Німеччини¹ до краю схвильовані обвинуваченням проти терапевтичної клініки професора Штінтцінга в недозволенних експериментах над хворими. Приводом до цих обвинувачень стала стаття колишнього асистента клініки д-ра Штрубеля. В цій статті справді зустрічаються просто неймовірні місця. Ось двоє із них (йдеться про лікування сахарного сечовиснаження сухоїдінням): «Вже в перші дні для мене стало ясно, що без замикання на ключ мого першого хворого точно дослідження буде неможливе. Тому хворий був переведений у невеличку кімнату на горіщі клініки, що має двоє вікон з міцними ґратами. Двері кімнати добре і міцно замикаються. Ключ від них був завжди у мене в кишені. Але, гадаючи, що я таким чином охоронив себе від обману, я помилився: два чи три рази, коли наслідки дослідження не сходилися, я наполіг на хворого з допитом, і він зізнався, що під час сильного дощу він висунув у вікно посуд і з риштака, прокладеного на даху, добув у цей спосіб півлітра дощової води. Одного разу я переконався, що хворий пив воду, дану йому для вмивання; відтоді у дні експерименту я не давав йому вмиватися. Якось вночі хворий, вимучений спрагою, випив 1.400 куб.см. власної сечі, а в останній день експерименту над обміном речовини хворий, що протягом кількох днів діставав дуже мало пиття, поламавши віконні ґрати, виліз на дах і потім, викрутивши ґрати в другому вікні, пробрався в кімнату служниці, де його застукали в той момент, коли він підходив до крана водопроводу... Другого мого хворого я теж держав під замком, посперечно вставивши у вікно потрібні залізні ґрати. В цьому експерименті — щоправда, з існуванням уже грізних розладжень в загальному стані хворого, — мені пощастило істотно обмежити постійне виділення сечі і навіть на півтори години зовсім припинити його, причому я дуже добре розумів, що при неослабному нагляді за пульсом і серцем, я дійшов до меж

¹ Загальна, а за нею вже й лікарська преса! — В. В.

дозволеного (*! — Ред.*). Коли б хворий промучився спрагою ще годин зо дві, то виділення сечі, можливо, і зовсім спинилося б, а, імовірно, разом з ним спинилася б і робота серця»¹.

№ 42, стор. 1286. Цікавлячись питанням несприйнятливості до болотної пропасниці, професор Челлі проробив такі експерименти. Одній особі автор, «впорснувши велику кількість крові, взятої від хворих з легкою і тяжкою триденними пропасницями, не міг викликати у неї ніяких ознак захворювання...» Далі Челлі випробував вплив різних лікувальних речовин на несприйнятливості до штучної болотної пропасниці. (Ми не раз уже висловлювали наше глибоке переконавання про недоцільність подібних дослідів. Навіть і при цілком свідомій згоді на експеримент осіб, які йому піддаються, лікаря мусила б спинити та проста думка, що він і трохи не може бути упевненим в нешкідливості даного експерименту.— *Ред.*) Різні речовини дали найрізноманітніші наслідки: виявлялось, наприклад, що йодистий калій і антипірін — повністю некорисні з погляду забезпечення від захворювання² і т. ін.

«Врач», 1901, № 15, стор. 578. Франк і Веландер, досліджуючи питання про попередження гонореї, зробили такі (недозволені, на нашу думку.— *Ред.*) експерименти: двом особам в отвір сечовипускального протоку на платиновому вушку вводились перелойні виділення, в яких є гонококи, потім, через п'ять хвилин, одній з цих осіб вкапували дві краплі розчину протарголу, другій же вкапування не робили. Перший з тих, що підлягав досліді, залишився здоровий, а другий захворів на перелой.

№ 30, стор. 949. Мур, працюючи над проблемою лікування сифілісу специфічною сироваткою, впорснув одній хворій з неоперовуваним раком сироватку, після чого послідовно прищепив їй виділення всіх трьох основних періодів сифілісу. Зараження не сталося.

№ 32, стор. 987. Д-р Кістер (у Гамбурзі) вивчав значення для здоров'я борної кислоти. Трьом здоровим особам автор давав по три грами борної кислоти на добу; вже через короткий час здоров'я у них розладнувалося; з'явилися блювоти й понос, а на 4—10 дні — білок у сечі. Призначення одного грама на добу протягом кількох днів чотирьом особам не залишилося без впливу на здоров'я: почалися понос і блювоти... Таким чином, борна кислота, якщо вживати її навіть у невеликих кількостях, є шкідлива.

№ 35, стор. 1073. Професор Тенніклайф і д-р Розенгейм досліджували вплив борної кислоти і бури на загальний обмін у дітей, з огляду на те, що думки про нешкідливість цих речовин розходяться. Вік дітей в експериментах авторів коливався від 2,5 до 5 років. При цьому з'ясувалось, що ні борна кислота, ні бура в середніх дозах не чинять ніякої шкідливої дії на загальний стан дітей.

№ 37, стор. 1151. Газети повідомляють про експерименти, які проробляють американські лікарі на людях. Із восьми осіб, які за гроші

¹ Професор Штінтцінг, змушений пресою дати пояснення, надрукував дивовижного виправдувального листа, де запевняв, що «експеримент був зроблений для лікування хворого, а не заради наукового дослідження», що хворий добровільно погодився на досліді і в усякий час міг їх припинити. Досить прочитати лише опис експериментів, щоб побачити, скільки правди в листі професора.— *В. В.*

² Штучною болотною пропасницею — тобто хворому прищеплювали її, і він захворів! — *В. В.*

погодилися на укуси комарів, завідомо заражених паразитами жовтої пропасниці, двоє померли, троє при смерті, двоє одужують після тяжкого захворювання, один залишився здоровий.

№ 39, стор. 1202. З огляду на щораз більше використання формальдегіду для запобігання псуванню їжі, особливо молока, професор Тенніклайф і д-р Розенгейм зробили спробу з'ясувати, шляхом безпосередніх експериментів на дітях, вплив цієї речовини на харчування і обмін. Експерименти були зроблені на трьох дітях (цілком здоровий хлопчик 2½ років, цілком здоровий хлопчик 5 років і «кволашка» дівчинка чотирьох років, недостатнього харчування, що одужувала після пневмонії). Висновки: 1) У здорових дітей формальдегід, доданий до молока в кількості до 1:5000, не чинить помітного впливу на обмін азоту та фосфору і на засвоєння жиру. 2) При кволому здорові ця речовина діє на згадані процеси помітно згубно імовірно змінюючи панкреатичне травлення і злегка подразнюючи кишечник і т. ш.

Ось вони — зотлілі рештки минулого, ось вони — старі, давно зарубцьовані рани!.. Мої опоненти посилено дорікають мені за те, що я в своїй книзі зводжу на лікарську корпорацію силу найтяжчих обвинувачень. Я рішуче тверджу, що ніяких таких обвинувачень я не зводжу; не можна ж, справді, подібно п. Фармаковському, у вказівках на трагічні конфлікти медичної справи вбачати мало не особисту образу. Не узагальнюю я також поодинокі вчинки окремих осіб. Коли б із наведених мною експериментів випливав лише висновок, що сотня-друга безсердечних лікарів забули свої елементарні обов'язки щодо хворих, я б не наводив цих експериментів.

Але з наведених експериментів випливає зовсім інший висновок, і це є єдине справжнє обвинувачення яке я закидаю нашій корпорації.— обвинувачення в разючій байдужості, яку зустрічають описані експерименти в лікарському середовищі. На цьому обвинуваченні я наполягаю, та і як не наполягати на ньому? Чи можливі були б подібні експерименти, коли б ми ставилися до них належним чином? У нас є багата лікарська преса, незліченні товариства і з'їзди.— де ж і коли виступали вони проти такої ганебної зради лікарем хворого? Боротьба з цим є лише особистою заслугою покійного Манассеїна¹ Коли б уся лікарська преса, всі товариства і з'їзди так само нещадно і енергійно, як він, виступали проти кожної спроби лікаря обернути хворого на предмет своїх експериментів, то лише божевільному могло б спасти на думку друкувати повідомлення про такі досліди, як лише божевільному може спасти на думку розповідати в газетах про учинене ним, скажемо, вбивство дитини. Тимчасом насправді всі подібні повідомлення проходять так мирно й тихо, що з'являється навіть можливість твердити, начебто все це вже минуло, і тепер нічого подібного не трапляється. Навколо десятками робляться справжнісінькі живорозтини над людьми, а п.п. Кюльц і Горелейченко навіть нічого не чули про них! Хіба це не характерно?..

«Експериментів над живими людьми.— пише п. Алелеков у своїй рецензії на «Записки».— ніхто не виправдував і ніколи не виправ-

¹ Прогляньте вищенаведений опис експериментів у «Враче». В лютому. 1901 року Манассеїн помер, ще одна приміточка, і редакція замовляє, і подальші експерименти з «найоб'єктивнішою» байдужістю друкуються поряд повідомлень про нову теорію рахіту і про випадки випадання волосся.

дає, але поголівне обвинувачення лікарів в «бездіяльності», в тому, що вони не протестують і не борються проти таких експериментів, є цілком несправедливий докір медицині, яка не відповідає за провини небагатьох осіб; а заклик до суспільства про «вжиття заходів у справі охорони своїх членів від поборників науки» — є лише несправедливий і ганебний заклик до боротьби з усіма лікарями, такий же логічний, як крик натовпу: «Бий їх усіх, потім видно буде, хто грабував, а хто допомагав!» Нам соромно за людину, що вдається до таких прийомів, до того ж лікаря!¹

Вдумайтеся у зміст цих слів. Обвинувачувати лікарів у бездіяльності — несправедливо, бо «медицина не відповідає за провини небагатьох осіб» (тобто, значить, лікарі мають право на бездіяльність?); а залякати суспільність до боротьби — не лише несправедливо, але навіть ганебно і нелогічно... Дивовижна річ! Тут такий туман, така притупленість найелементарнішого морального почуття, що просто-таки починаєш розгублюватись. Адаже питання ясне й моторошно голе: чиниться найганебніше паскудство, якого, як погоджуються зо мною всі мої опоненти, «ніхто не виправдує» (як м'яко!). Що ж робити? Здавалося б, і відповідь не менше ясна, ніж саме запитання: треба всім об'єднатися, підняти громадську думку, не заспокоюватися, поки з корінням не буде вирване паскудство, поки воно не відійде в галузь неймовірних переказів,— сказати: «Так, наша провина, що ми терпіли досі на своєму тілі цю ганебну болячку...»

Але ні, тут є щось жахливіше: а що, як публіка подумає, що «медицина несе відповідальність за провини небагатьох осіб» і закричить: «бий їх усіх, не розбираючи!» Краще вже старанніше приховати свою болячку — і мовчати, мовчати...

VI

Мої критики одностайно вказують на «недозволенне згущення фарб» і «безсумнівні перебільшення», яких повно у моїй книзі. Відповідати на цей закид було б дуже важко і цілком безцільно, коли б питання мало, так би мовити, кількісний характер. Я, скажемо, зробив п'ять помилок, другий — дві, третій — десять; у мене було стільки й стільки нещасних операцій, у того — стільки й стільки. Як довести, як перевірити, яка кількість типова для середнього лікаря? Але річ тут зовсім в іншому.. «Врачебная газета», в якій друкувалася розглянута попереду стаття д-ра Фармаковського, заявляє в № 51 (1901). що стаття «ясно доводить безсумнівні перебільшення п. Вересаєва». В чому ж полягають ці перебільшення? Ось що говорить про них сам п. Фармаковський:

«Вересаєв заперечує своє згущення фарб. І на доказ того, що цього згущення немає, він наводить свої посилання на цілий ряд документальних даних. Але на цей доказ можна було б відповісти таким прикладом. Уявімо собі, що ми маємо перед собою призначену лікарем мікстуру, яка містить у собі сірчану кислоту. І раптом до такого хворого підходить хімік-дилетант. Прочитавши на сигнатурці страшну назву сірчаної кислоти, цей хімік почав би запевняти хворого, що його ліки містять небезпечну отруту; і на доказ своїх запевнень він зви-

¹ «Медицинское обозрение», 1902, № 2, стор. 169.

чайними хімічними шляхами здобув би цю кислоту в чистому вигляді і показав би її ідкі властивості на ділі. Ті самі ліки, що мали приємний кислуватий смак, раптом містять речовину, що проналює навіть грубу шкіру руки. І коли б хтось почав докоряти доброзичливому хімікові в припушеному ним згущенні домішаной в ліки кислоти, внаслідок чого вона набула таких ідких властивостей, то хімік, подібно Вересаєву, завжди міг би заперечити це, сказавши, що він документальними даними доведе наявність цієї ідкої речовини в ліках, і що в своїх хімічних маніпуляціях він не вносив її ззовні» (стор. 137).

Пан Фармаковський своїм прикладом надвичайно вдало схарактеризував відмінність точок зору, з яких ми дивимося на справу. Той напій, який ми разом з п. Фармаковським п'ємо, викликає у нас зовсім різні відчуття. У п. Фармаковського він викликає лише відчуття «приємного кисловатого смаку», «ідкі властивості» можна в ньому виявити тільки цілком нездоленним шляхом штучного екстрагування «всіх слабких і поганих сторін медицини»; насправді ж цих властивостей напій не має. Тут, справді, наша докорінна, головна розбіжність, з якої випливає все інше. Читач бачив, що п. Фармаковський, як і інші мої опоненти, сперечався не про те, в якій мірі ідкий наш напій,— він сперечався і доводив лише те, що наш напій є дуже приємна на смак кислувата водичка.

Але читач бачив і ті прийоми, до яких для цього доводилось вдаватися п. Фармаковському. Деякі питання він намагався підфарбувати, деякі відкидав набік заспокійливими зауваженнями: «а хіба в інших професіях краще?» — деяких, нарешті, просто не хотів помічати, закривав на них очі. І ось питання, повні найглибшого трагізму, «найідкішої кислоти», благополучно розчинились в його брошурі в безневинну на смак кислувату водичку...

Автор «Суспільної хроніки» у «Віснику Європи» (1902, № 3), відзначаючи «професійний похід» проти «Записок», з подивом запитує: «Що, власне, не сподобалося в них значній частині медичного світу?» Докладно розглянувши зміст книги, він не знаходить в ній нічого, що виправдувало б викликане нею обурення; єдине пояснення прийому, який вона зустріла, на думку шановного автора, «несамохіть» доводиться вбачати в такому: «Хто забув тяжкі враження, що їх зазнав змолу, хто добре влаштував своє особисте життя і звик заколисувати себе думкою, що так само добре все влаштоване і в навколишньому світі, того не могла не потривожити,— отже, й роздратувати,— книга п. Вересаєва».

Я рішуче не могу погодитися з таким поясненням. Правда, в злісних інсинуаціях декого з моїх критиків надто яскраво прозирає потривожена благодушність людей, для яких їх особиста благополучність означає і благополучність всього довколишнього. Але такі далеко не всі мої критики. Взяти хоча б того ж таки п. Фармаковського: наскільки можна судити з його брошур, він, очевидно, людина хороша, симпатична, такі ж, без сумніву, і більшість моїх опонентів. Мені здається, суть справи тут не в егоїстичній нерухомості ситої благополучності, суть значно глибша й сумніша: вона полягає в тій печаті, яка висушує і калічить душу, в печаті, котру накладає на людину її належність до професії.

На всі явища широкого життя така людина дивиться з вузької точки зору безпосередніх практичних інтересів своєї професії; інтереси ці, на її думку, найважливіші і для всього світу, спроба стати вище за них завдає, таким чином, неоправної шкоди не лише професії, але

й усім людям. Звичайно, на місяці й сонці плями є,— є вони і в її професії; та якщо до них і можна торкатися, то треба робити це надзвичайно обережно і келійно, щоб у сторонніх людей не захиталася повага до професії та високих принципів, що лежать в її основі... Але ж всяка професія має справу з людьми, її темні сторони коштують людям страждань і крові? Що ж робити,— хай і так, але для тих-таки людей ще важливіше, щоб у них міцна була довіра до такої необхідної для них професії.

Такий настрій, зрозуміло, менш за все сприяє енергійній і палкій боротьбі з темними сторонами професії; хіба можлива така боротьба, коли на кожному кроці доводиться злякано озиратися, чи не долетить галас боротьби до вуха непосвяченої людини? А вухо цієї «непосвяченої», мов умисне, на диво чутливе на такий галас. І от найпскучіші питання професії починають замовчуватися, починають вирішуватися кожною особою окремо, тишком-нишком, і, нарешті, цілком втрачають для неї всю свою «ідку кислоту». І вона вже цілком щиро відчуває від них лише «приємний кислуватий смак» і з незворушним самозадоволенням запевняє, що в її професії все дуже добре і цілком благополучно.

Є старе правило Канта: «Дій так, щоб можна було уявити собі, що правила твоєї діяльності можуть бути зведені в загальний закон, обов'язковий для всіх, щоб при цьому не виникло ніякої суперечливості». Це правило зовсім чуже і не може не бути чужим кожній людині професії. Для такої людини її професія є щось зовсім інше, ніж усі інші. Якщо вона, наприклад, лікар, то буде щиро обурюватися і дивуватися, навіть потрібно приховувати від будь-кого темні сторони судової, адвокатської, залізничної, духовної професії; буде, подібно п. Фармаковському, від щирого серця захоплюватися, «як глибоко проникає великий письменник в своєму «Воскресінні» в душу суддів, що засідають за столом» (стор. 102). Та коли ця людина належить до судового світу, то про те саме «Воскресіння» вона (як це справді й було) з обуренням почне запевняти, що психологічна проникливість зрадила цього разу великого письменника, що він з незвольною легковажністю намалював ряд карикатур, не подумавши про те, що «непосвячений читач», прочитавши роман, втратить усяку повагу до високих принципів процесу з його змаганням сторін і гласного суду.

VII

Критики мої наполегливо звертають увагу ще на ті суперечності, яких повно в моїй книзі. Протягом майже всього свого фейлетона у «Frankfurter Zeitung» д-р Нассауер тільки й робить, що порівнює різні місця моєї книги і вказує на їх «суперечливість» і на моє «хитке мислення». В чому ж полягають ці суперечності? Я виступаю, наприклад, захисником живорозтинів, обґрунтовую їх неминучу потрібність для науки і водночас розповідаю про муки, яких зазнав, роблячи наукові дослідження над мавпою. Я говорю про трупи, якими супроводиться запровадження нових засобів і винайдення нових операцій, і водночас заявляю: «Шляхом цього ризику медицина і здобула більшість із того, чим вона тепер справедливо пишається. Не було б ризику, не було б і прогресу; про це свідчить вся історія лікарської науки». І подібне в такому ж роді.

Чи ж суперечності це? Звичайно, суперечності. Але річ в тому, що ці суперечності не логічні, а суперечності життя. Суперечності пер-

шого роду усунути було б легко. «Живорозтини потрібні», «прогрес науки неможливий без ризику». Мої притивники так і роблять. Логічно виходить гладенько, але при цьому й на краплину не знищуються ті життєві суперечності, які й надалі залишаються невиявленими під логічно бездоганними фразами. Для багатьох із зазначених життєвих суперечностей я не можу знайти вирішального виходу. У деяких з моїх критиків ця обставина викликає дуже веселий настрій. Ось, наприклад, якими зауваженнями супроводить один з моїх французьких критиків витяг з моєї книги:

«І я думав: ні, бредня всі мої клятви! Що ж робити? Має рацію Більрот — «наші успіхи ідуть через гори трупів» (*Тремело в оркестрі!*). Іншого шляху немає... Але в моїх вухах лунав скрегіт зубів дівчинки, яку я загубив, і я в розпачі почував, що у мене не підіймається рука на нову операцію. (*Завіса опускається*). «Мелодрама» закінчилася».

«Що ж робити? Де межа дозволеного? — продовжує цитувати мене той самий критик.— Кожну дорогу мені заступає жива людина; я бачу її і повертаю назад». Нічого казати, чудова постановка питання! Хочете ви знати відповідь Вересаєва? Ось вона в усій своїй складності: я нічого не знаю!.. Ми задоволені...»¹

Задовольнитися цим, звичайно, не можна. Та чи впливає звідси, що можна ігнорувати або, ще гірше, висміювати саме питання про «живу людину», що заступає шлях медицині? А вже як не старатися відмести це питання набік, як не висміювати його, воно все ж таки чорною примарою стоятиме над наукою і неухильно привертатиме до себе увагу людей, для яких етичні питання нашої професії не вичерпуються маленьким кодексом професійної етики.

Як це не сумно, але треба визнати, що наша наука досі не має етики. Не можна ж розуміти під нею ту спеціально-корпоративну лікарську етику, яка має на меті лише нормування безпосередніх стосунків лікарів з публікою і лікарів між собою. Потрібна етика в широкому, філософському сенсі, і ця етика передусім повинна охопити в усій повноті зазначені вище проблеми взаємин лікарської науки і живої особи. Тимчасом навіть часткові питання майже не ставляться у нас і майже не обговорюються. Чи не дивно, наприклад, що таке важке і складне питання, як питання про межі дозволеного лікарського експерименту на людях, залишає зовсім байдужими до себе всі наші товариства і з'їзди, адже те, що на них сказано про це, безсумнівно, в сто разів менше від того, що сказано хоча б про ту ж таки лікарську таксу? Що ж до зазначеного загального питання, то воно, скільки мені відомо, навіть ніколи не ставалося. Тимчасом саме воно й мусило б займати в медичній етиці центральне місце.

Але для цього насамперед, зрозуміло, треба не приховувати і не замазувати тих суперечностей, із яких випливає зазначене питання; навпаки, суперечності повинні бути висвітлені цілком в усій їх тяжкій і болючій гостроті. Мені кажуть: «Але ж їх не можна розв'язати, цих суперечностей, вони пригнічують своєю моторошною безвихідністю; навіщо їх ставити, якщо виходу все одно немає?» А яке взагалі питання можна розв'язати, якщо його не порушувати? Яке більш-менш складне питання, поставлене на обговорення, можна легко і швидко привести до остаточного розв'язання? Чи розв'язане складне питання про лікарську тайну,— єдине старанно обговорюване лікарями етичне питання, що виходить з рамок вузько-професійної етики? Звичайно, ні. А тим-

¹ Le Médecine Moderne, 1902, № 24, p. 200.

часом хіба обговорення його було некорисним? Якщо воно й не розв'язане, то вся сила доказів за і проти дає кожному окремому лікареві змогу легше і правильніше прийти до певного вирішення в кожному даному випадку.

Іноді ж і виходу із суперечності немає лише тому, що його не шукають, його, як виявляється, навіть знайдено, але про це майже нікому невідомо. Таке, наприклад, питання про першу операцію; попереднє оперування на живих тваринах, як ми бачили, значно спрощує його. Ще сімдесят років тому на це побіжно звернув увагу Мажанді, вже кілька років д-р А. П. Левицький в Москві застосовує його на практиці. Але питання, яке не ставиться, замовчується, не потребує відповіді, і все помаленьку йде колишнім шляхом.

Як бачимо, серед питань, котрих не можна «розв'язати», є питання, для яких існує цілком певне практичне рішення, тільки треба його пошукати: можливо, що й для деяких інших питань знайдеться, при бажанні, таке ж задовільне розв'язання. Залишаючи збоку можливість такого докорінного, практичного вирішення окремих питань нашої етики і повертаючись до її загального завдання, повторюю ще раз, що головне завдання її, на мою думку, полягає у всебічному теоретичному вивченні питань про взаємини між особою і лікарською наукою в тих межах, за якими інтереси окремої людини можуть бути принесені в жертву інтересам науки. Зрозуміло, що це не є спеціальне питання якоїсь там особливої лікарської етики; це велике, одвічне, загальне питання про взаємини між особою і категоріями, які стоять вище за неї,— суспільністю, наукою, правом і т. ін. Але, не становлячи спеціальної особливості медичної науки, питання це водночас надто тісно сплітається з нею і не може ігноруватися нею, не може, як це є тепер, поодиноці і тишком, в абсолютній пітьмі, вирішуватися кожним лікарем окремо для його власних потреб.

З іншого боку, питання це не може бути лише придатком на тілі медицини, воно повинно бути соками і кров'ю, які наскрізь просочують увесь організм лікарської науки. Її тісний і різнобічний зв'язок з живою людиною робить необхідним, щоб усі, навіть суто наукові питання вирішувались у світлі цього основного етичного питання. І навіть проста постановка його — і то вже мала б величезне значення, бо створила б ту етичну атмосферу, в якій яскраво й чуйно усвідомлювалася б нами вся тонкість нашої моральної відповідальності перед людиною, що вдається до нашої допомоги.

«Не думай,— звертається до мене у своїй «Відповіді» д-р Л. Кюльц, типовий німецький Фармаковський,— не думай, що питання успішного функціонування лікарської практики передусім має вирішуватися з філософської точки зору. Куди приведе це? Куди це привело тебе? У нас щодо цього є чудове прислів'я, яке говорить: над чобіг тямити нам зась,— не *sicut surga speritam*...¹

Даруйте, ми з вами не хлоп'ята, не хлоп'ята, п. Кюльц, і не чоботарі! Навіщо така скромна думка про наше «ремесло», навіщо такий трепет перед філософією? Ви питаєте,— куди приведе це, куди це привело мене? Мене це привело до глибокого переконання, що вузькі питання лікарської практики передусім повинні вирішуватися саме з філософської точки зору; і лише в цьому разі ми зможемо, нарешті, створити справжню медичну

¹ «Antwort», р. 31.

етику, в основу якої ляже глибокий вислів одного з найпривабливіших душевним ладом лікарських діячів,— той вислів Більрота, який я навіть в епіграфі:

«Ми працюємо для людства над найтяжчим матеріалом, а саме, над людиною».

VIII

Наприкінці — ще одне зауваження з приводу брошури п. Фармаковського. Останній, заключний розділ «Записок», хоч як це не неймовірно, п. Фармаковський зрозумів ось як:

«Спостерігаючи всі лиха злиднів, не можна ж нам, лікарям, подібно до Вересаєва, не визнавати за собою права прагнути до поліпшення свого побуту лише тільки тому, що ми зустрічаємо людей, які живуть ще гірше за нас. Не слід старатися знизити своє соціальне становище до них. Не можу погодитися з Вересаєвим, що коли робота описаного ним ливарника увігнала його в сухоти, то і йому, Вересаєву, не можна дбати про своє здоров'я і про поліпшення свого побуту...» «Ні! — бадьоро вигукує п. Фармаковський, — поки ще не всі ми дійшли до такого відчаю, як Вересаєв, обстоюймо свої права! Поліпшивши свій побут, ми поліпшимо і долю тих бідолашних страдників, про яких Вересаєв згадує наприкінці своїх «Записок» і тяжке становище яких не дозволило його розладненій фантазії дбати про своє власне життя» (стор. 146—148).

Потрібна велика, така характерна для п. Фармаковського безтурботність по відношенню до «неба і зірок, які сяють на ньому», щоб примудритися так зрозуміти мої слова. З почуттям глибокого задоволення можу відзначити, що все-таки не всі лікарі так безнадійно загрузли в трясовині вузького і короткозорого професіоналізму... «Змальовуючи зворотний бік лікарської практики, — пише д-р Лінзмайер про «Записки», — автор немовби загрожує заїхати у фарватер звичайних лікарсько-соціальних статей останнього часу, які зосереджуються на закляку: «Лікарі, об'єднуйтеся проти ворога!» Але в заключному розділі, де від маленької лікарської корпорації автор звертає погляд на велике горе більшості народу і визнає, що «виключно лише в долі й успіхах цього цілого ми можемо бачити і свою особисту долю і успіх», — він підіймається на височінь, яка повинна захопити кожну людину, здатну почувати і думати»¹.

Я глибоко переконаний, що на цю «височінь», рано чи пізно, неминуче повинні будуть піднятися всі люди нашої корпорації, здатні скільки-небудь думати і почувати. Але чому, — спитаю я ще раз про те, що вже питав у «Записках», — чому це нам, що з дитинства зростаємо на «широких розумових горизонтах», так тяжко зрозуміти те, що добре розуміють люди, яким кожну п'ядь цих горизонтів доводиться завойовувати тяжкою працею?

Липень 1902 р.

І далі з'являються все нові й нові брошури і статті з приводу «Записок лікаря». На жаль, література ця, така значна з кількісного боку, якісно надзвичайно малоцінна: все те ж таки обурення на «тяжке

¹ Wiener Klinische Rundschau, 1902, № 19, р. 404.

обвинувачення», примірювання, як зрозумів те чи те місце «непосвячений» читач, торжествуючі вказівки на мої нібито постійні суперечності — цим вичерпується зміст більшості статей¹.

Але останнім часом з'явилися дві брошури, які далеко ухляють від звичайного типу; обидві, хоч і з різних причин, заслуговують серйозної уваги.

Одна з цих брошур належить перу київського професора-психіатра І. О. Сікорського². На думку професора, «Вересаєв залишився письменником, котрого не зрозуміли як його противники, так і прихильники»; але обвинувачувати в цьому нікого не можна, бо «художні теми, за які взявся Вересаєв, в усякому разі нові, і для критичної оцінки їх потрібна художня і психологічна, а можливо навіть психіатрична підготовка» (стор. 8). В книзі вбачають «твір медичний», тобто такий, що трактує про медичний і лікарський побут. У цьому полягала основна помилка критиків і читачів. Найсправедливішим, можливо, єдино справедливим ставленням до книги буде погляд на неї як на твір художній, до якого може бути застосований єдиний прийом оцінки, — критика науково-літературна» (стор. 29). «На нашу думку, — говорить професор Сікорський, — успіх книги Вересаєва в Росії і почасти за кордоном залежить від двох найголовніших умов: від безсумнівних художніх достоїнств, які їй властиві, але ще більше від того, що автореві її вдалося потрапити в колію нового назріваючого питання, що має високе практичне значення для життя. Його книга надовго залишиться повчальним матеріалом, в якому психологічна медицина і психологія знайдуть для себе цікаві вказівки. Нове питання, про яке ми сказали, — це питання про «неповні або недорозвинені» характери. Істотною рисою цих характерів є слабкий розвиток волі, при достатньому, інколи навіть дуже тонкому розвитку розуму і, особливо, почуття. Книга Вересаєва являє собою талановито зроблене художнє зображення людини, що має окреслений зараз характер. Зображення доведено до незначних подробиць, до безлічі ледве вловлюваних, ледве помітних деталей. З цього брку книга набуває великої цінності для психолога, психіатра, педагога-криміналіста. За своєю художньою манерою контрастів Вересаєв, для більшої рельєфності картини, змушує свого героя бути лікарем, тобто виконувати таку професію, яка безумовно потребує нормально розвиненої волі. При такій постановці питання своєрідний склад характеру зображеної особи виступає з усією пластичністю і наочністю, як при реактиві. В цьому полягає художній вадум «Записок лікаря», і він цілком удався автореві» (стор. 10).

Професор докладно розглядає з цього погляду мою книгу і обдаровує мене компліментами. «З справжньою художньою проникливістю» (стор. 18), «з надзвичайною художністю» (стор. 19), «з рідкісною художністю» (стор. 24) змальовую я такі й такі особливості душевного складу свого безвольного героя. При моїй «психологічній прозорливості», вважає професор Сікорський, «я міг би обрати іншу наукову кар'єру, спроможний був би глибоко проникнути в тайники найскладніших явищ психічного життя, керуючись самим лише художнім смаком» (стор. 24).

¹ Виняток становить цікава книжка д-ра Д. М. Жбанкова: «Про лікарів», Москва, 1903.

² Про книгу В. Вересаєва «Записки лікаря» (що дав ця книга для науки, літератури, життя), Київ, 1902.

Я зовсім сконфужений. Ніколи ще мені не доводилося читати такої похвальної оцінки мого «художнього обдарування», але... але,— хай дарує мені професор Сікорський,— компліменти його спираються на такі різючі суперечності, що набирають надзвичайно дивного забарвлення. «Художні теми, за які взявся Вересаєв, нові»,— заявляє професор на стор. 9. Ця нова тема полягає в змальованому мною (за твердженням проф. Сікорського) типу «безсилої» людини, що «вагається, сумнівається, скиглить». А тип цей, як цілком справедливо зауважує проф. Сікорський—старий тип, добре відомий в російській літературі» (стор. 30). В чому ж новина моєї теми?.. Далі проф. Сікорський каже: «Виходить, що нібито Лев Толстой, із своїм талантом і своїми значно важливішими темами, справляє менше враження, ніж Вересаєв»; ні Толстой, ні Чехов «зовсім не викликали того загального роздратування і неспокою і того неясного, але гострого інтересу, як книга Вересаєва, котру ми розглядаємо» (стор. 4). Інтерес, викликаний «Записками лікаря», як ми вже бачили, професор з'ясовує двома причинами: по-перше,— їх «безсумнівними художніми достоїнствами»; по-друге, головне,— тим, що «авторові пощастило потрапити в колію нового, назріваючого питання»,— питання про «неповні чи недорозвинені» характери. І професор Сікорський зовсім не помічає, яке невдале його пояснення. Він називає, між іншим, Чехова. Твори цього письменника в незрівняно більшій мірі відповідають саме тим двом умовам, якими професор пояснює успіх «Записок лікаря». По-перше, моє «художнє обдарування», як справедливо зауважує і сам професор, не можна навіть і порівнювати з обдаруванням Чехова. По-друге,— головний, чи не єдиний тип, який майже з хворобливою настійністю змальовується Чеховим у найрізноманітніших виглядах, є саме тип людини з атрофованою волею. Як же цими причинами можна пояснити ту велику цікавість, що її викликали до себе мої «Записки», порівнюючи з творами Чехова (що, до речі сказати, і зовсім невірно)?

Ніколи похвали професора Сікорського настільки перебирають міри, люб'язність його така безмежна, що під нею вже зовсім виразно почувується прихована насмішка данайця. Між іншим, професор спинається на XIV і XV розділах, де я говорю про майбутнє медицини. Викладені в них думки здаються професорові Сікорському «швидше грою нестримної уяви, ніж здоровою роботою реального розуму; герой «Записок» думає, що заманеться, його воля не покладає межі потоку думок, що мають явно нездійсненний і неймовірний характер». (стор. 15). Хіба не ясно сказано? Думки, викладені в зазначених розділах, безглузді, до того ж самі розділи «вставлені в книгу штучно, без логічного зв'язку й необхідності» (стор. 17). Отже, висновок може бути лише один: ці розділи нікуди не годяться і лише псують мою «до найвищої міри цінну працю». Але ні, на моїй художній палітрі немає невірних фарб! Виявляється, у мене був тут тонкий розрахунок: «введенням цих розділів автор, очевидно, бажав тільки вказати на характер мислення свого героя; цим, справді, ілюстровано розумовий склад героя і його характерні риси» (стор. 17).

Але що ж значать нестримні вихваляння, які професор Сікорський розспає моєму художньому обдаруванню? Ось що. «З нашої точки зору,— пише він,— немає ніяких підстав для поєміки з художником. Не медицину змальовував Вересаєв,— така наша думка,— а людину, яка дуже своєрідно сприйняла медицину і не менш своєрідно відбила її в своїй однобічній душі. В цьому винна сама ця людина, якщо тільки тут хтось зуміє знайти провину» (стор. 30).

Бузол розв'язано, розгадку знайдено. Похмурі, болючі питання, які так нагально потребують відповіді, освятуються рожевим естетичним світлом, і лишається тільки спокійно милуватися ними. Експерименти над живими людьми?.. Про них не варт було б і говорити, адже це «було в давні, вже безповоротно минулі часи» — в п'ятдесяті роки (про пізніші експерименти, аж до нашого часу, професор замовчує); але з якою «надзвичайною художністю» Вересаєв відзначає «психічний курйоз» розумового складу свого героя, — схильність «звертатися до архаїчного минулого, взагалі — вбік від дійсності і фактів» (стор. 19)¹. Перша операція на живій людині?.. Ясно, як день, що причиною невдалої операції було лише те, що вересаєвський герой не мав сили волі сконцентрувати свою увагу на самій операції, але який «чудовий» цей опис «подвоєної уваги» у безвольного героя!.. І отак про все.

Всякого роду критика законна, отже, звичайно, і художньо-естетична та психологічна, — чому не піддати мою книгу і такій критиці? Але професор Сікорський не лише психіатр, він передусім і головним чином — лікар, і природно було б сподіватися від нього більш широкої постановки питання, тим паче, що в статті про мою книгу він дав багато зобов'язуючий підзаголовок: «Що дає ця книга для науки, літератури, життя». Припустимо, що герой «Записок» правильно вилучений професором Сікорським; але ж сам професор вважає, що подібні до мого героя люди «можуть бути живою, невгомною соцістю лікарської корпорації», що книга моя «може бути названа дзеркалом професійної совісті» (стор. 26). Чому ж він ні єдиним словом не зачепив питань, що обтяжують цю совість, хмар, що відбиває це дзеркало? Бо якщо книга моя являє собою хоч маленький уламок такого дзеркала, то цим вона дає для «науки, літератури і життя» значно більше, ніж усі її «рідкісні», «надзвичайні» й «по-справжньому художні» психологічні красоти, вихвалання яких я прийняти від пана професора шанобливо відмовляюся.

Стаття професора Сікорського викликала дуже захоплений відзив другого київського професора, А. С. Шкляревського. «З появою праці професора Сікорського, — пише професор Шкляревський, — критика книги п. Вересаєва вступила в нову вирішальну фазу. Полемізувати з професором Сікорським з приводу поглядів, які він у ній висловив, неможливо, бо вони побудовані на незаперечних фактах і таких самих незаперечних з них висновках. Йому пощастило розгадати ту загадку сфінкса, яка от уже два роки кошмаром тяжіє над нашою літературою»².

На мою думку, праця професора Сікорського являє собою лише надзвичайно майстерну спробу ескамотувати суть цієї «загадки» і перенести центр ваги в індиферентну галузь художності і психології. Але недавно з приводу «Записок лікаря» вийшла інша брошура, після якої, на мою думку, суперечці про мою книгу, справді, час би вступити в «нову й вирішальну фазу». Ця брошура належить д-ру М. А. Хей-

¹ Сухий опис експериментів, що майже весь складається із цитат, забирає в моїй книзі понад тридцять сторінок; добра «надзвичайна художність» прийому!

² «Книга п. Вересаєва перед судом психології», Київ, 1902, стор. 21.

сіну і видана в Красноярську, за постановою Єнісейського товариства лікарів¹.

Д-р Хейсін відзначається однією надзвичайно важливою якістю,— одвертістю, брак якої так набридає і дратує в запереченнях інших моїх опонентів. Читач бачив в роботі д-ра Фармаковського, як він будь-що намагається ухилитися від питань, що постають перед ним, і всіякою заплутує їх. Я стверджую, наприклад, що успіхи медицини йдуть через трупи. **Що можна з цього приводу говорити? Можна або доводити, що це невірно, або, визнавши факт вірним, доводити, що медицина має право йти по трупах, або, нарешті, відкинувши таке її право, шукати виходу з існуючого становища. А як заперечує п. Фармаковський? «Ось нам, чесним трудівникам, кидають в лице тяжке обвинувачення, що ми йдемо по трупах. О, як це боляче.. А які інші професії не йдуть по трупах? А проте їх не обвинувачують в цьому!».** Ви почуваете, як під цими скаргами копошаться дві правди, які одна одну виключають, і кожна з них старанно намагається сховатися за другу; адже, якщо правда за медициною, то нема тяжкого обвинувачення; якщо є тяжке обвинувачення, то ця правда не стане кращою від того, що і в інших професіях спостерігається те ж саме.

Наведу ще один більш яскравий приклад такого співжиття двох несумісних правд. Читач бачив, як упевнено висловилося «Медицинское обозрение» про наведені у моїй книзі експерименти над живими людьми. «Експериментів цих,— заявило воно,— ніхто не виправдував і ніколи не виправдає!»² Та от лише через кілька номерів, те ж таки «Медицинское обозрение» пише: «Коли ж Вересаєв зрозуміє, що медицина є наука експериментальна, що кожен лікар все життя змушений робити експерименти над людьми? Недозволенні експерименти всюди належать до явищ рідкісних, а в нас, в Росії, досі знайшовся один такий експериментатор,— п. Шатуновський»³. Всі курсиви в останній цитаті належать самому «Медицинському обозренню». І знову,— що може бути виразніше від цього кидання в протилежний бік? Недозволенні експерименти досі робив у Росії лише один лікар — Шатуновський, але, як усім відомо, Шатуновський ніяких експериментів і не робив, а просто прищеплював своїм пацієнтам сфіліс, щоб потім брати з них гроші за лікування; ясно, отже,— в Росії у нас недозволенних експериментів зовсім не було, значить, наведені у мене експерименти професорів Тарновського, Ге, Гюббенета, ряд експериментів, відзначених Манассеїним у «Враче»,— все це експерименти дозволенні. «Медицинское обозрение» навіть обурюється, як я цього досі не можу зрозуміти,— а поряд з цим само ж твердить, що подібних експериментів «ніхто не виправдував і ніколи не виправдає!». З такого основного питання медичної етики, як питання про право лікаря робити експерименти над своїми хворими, один з найбільш авторитетних і шанованих органів російської лікарської преси однаково категорично висловлює два цілком протилежні погляди.

Згадана вище брошура д-ра Хейсіна цінна саме тим, що в ній немає й сліду цього впливу, немає лицемірних заяв, що «ніхто не виправдує», тоді як сам-таки автор цієї заяви й виправдує; п. Хейсін не заперечує також «pour les gens» того, що «між своїми» ні один

¹ «До питання про лікарів», Красноярськ, 1902.

² «Медицинское обозрение», 1902, № 2, стор. 169.

³ «Медицинское обозрение», 1902, № 7, стор. 604.

лікар не заперечуватиме. З огляду на це брошура варта того, щоб розглянути її докладніше.

Д-р Хейсін підходить впритул до тієї сторони моєї книги, яка тільки й може бути предметом серйозної суперечки, саме до «етико-філософської» сторони її. Цілком правильно він відзначає, що центральним питанням є тут питання про взаємини між живою людською особою і прогресом науки, цілком правильно він також бачить «об'єднуючу точку зору» моєї книги в тому, що я на перший план висуюю інтереси цієї людської особистості. Пан Хейсін найрішучіше виступає проти такої точки зору і не може знайти достатньо зневажливих слів, щоб запламувати її.

Чому питання, які мене цікавлять, здаються мені складними і чому вони настійно вимагають розв'язання? Тому, що я дивлюся на них з точки зору «обивательської», «сентиментальної» гуманності. Але «людина, зацікавлена в розвитку медицини, людина, що вірить в науку і любить медицину, повинна б дивитись на ці питання під іншим, ширшим кутом зору, і вони в неї вгратили б той жахливий, з обивательської точки зору, характер, який вони мають у Вересаєва» (стор. 24). «Обивательська гуманність зовсім не мириться з поступальним ходом прогресу в будь-якій галузі людських відносин. Коли ми починаємо говорити про прогрес, про розвиток, тоді нам доводиться вдаватися до інших критеріїв. Поступальний рух життя людства здійснюється ціною постійного принесення в жертву приватних інтересів і особистого страждання» (стор. 21). «Коли ми тепер звернемося до Вересаєва, то побачимо, що у нього постійно в душі відбувається конфлікт між обивательською гуманністю і прогресом медицини, і завжди майже переважає тон гуманності сентиментальної» (стор. 23).

«Чи може прогрес у будь-якій галузі розвиватися без «жорстокості»? Увесь шлях прогресу, досягнутого нами тепер, усякий не трояндами, а весь залитий кров'ю. Кожна нова ідея змушена була залишати в історії кривавий слід, як тільки вона хотіла вийти з вузьких рамок. Навіть найгуманніші ідеї ширилися і завойовували собі владу вогнем і мечем. Здаємо хоча б перемоги християнства над поганським світом» (стор. 35).

Можна б подумати, що останні, підкреслені мною, слова п. Хейсін написав просто, так би мовити, з розгону, що це описка, яку великодушно не слід ставити йому на карб. Звичайно, хто ж не знає, що «увесь шлях прогресу був залитий кров'ю», але ж знову це теж стара істина, що ідеї поширюються і завойовують собі владу не вогнем і мечем, а під вогнем і мечем, що зобов'язані вогню і мечу перемоги «християнства» над поганським світом були цілковитою і трудно поправною поразкою християнської ідеї. Та ні, у п. Хейсіна це не описка. Якщо не меч і вогонь («з розвитком історії пом'якшуються грубі форми всякого роду завоювань»,— зауважує п. Хейсін),— то більш сучасні, без запаху гару і крові форми насилувань чужої душі є для п. Хейсіна надзвичайно важливими фактами в поширенні прогресивних ідей. Пан Хейсін цитує таке місце із однієї статті про мою книгу: «Говорячи про образу жіночої соромливості при дослідженні в клініках, Вересаєв знову став на охороні інтересів живої людської особистості. Він погоджується, що в почутті сором'язливості багато умовного, тимчасового, але поки це почуття таке сильне в людях, з ним треба рахуватися. По-перше, «заради науки не можна топтати особи», а по-друге, зневаження цього почуття веде до серйозних наслідків. Поки що служителі науки повинні рахуватися в проявом людської особистості, в її

почуттями, які б віпсовані вони не були» (курсив п. Хейсіна)¹. Ось, панове, вона, ця обивательська точка зору! — вигукує п. Хейсін. — Як же можна інакше боротися із забобонами? Адже всяка боротьба із забобонами є свого роду топтання живої людської особистості!» (стор. 31).

В цьому є, як ми зараз побачимо, дещо позитивне. Поки ж що підемо далі. «Якщо ми звернемося тепер до ламентативної Вересаєва щодо розтинів, — провадить далі д-р Хейсін, — то тут стають зовсім незрозумілими його громи проти розтинів у лікарнях» (п. Хейсін дозволяє собі маленьку неточність: я озброююсь лише проти примусових розтинів, а не проти розтинів взагалі, — навпаки, я доводжу надзвичайну їх важливість і необхідність для науки). «Взагалі, питання про дослідження, розтини, ставиться автором надто сльозливо. Але ось що важливе, — він підкреслює другий бік справи (ось що важливе, п. Хейсін: я лише саме про цей другий бік і говорю). Він зазначає, що об'єктом цих навчачь є бідний клас, і лише нужда жене бідноту в клініку на користь науці й школі. Це, звичайно, цілком справедливо. Багатим людям, звісно, нема чого приносити себе в жертву науці і школі. Громадське почуття їм здебільшого чуже. Де дозволить собі (?) який-небудь буржуа, щоб його ожирілу печінку промащували студенти; де дозволить собі багата матуся відправити свою дочку в клініку на прийом. Де дозволить собі (?) багата людина зробити розтин трупа свого сина чи родича. Тут загальне явище. Для розвитку науки служать також головним чином незабезпечені класи суспільства; повитивним є тут те, що серед цих класів природним шляхом (!) розвивається громадське почуття» (стор. 32—33).

Ви обурені, читачу? Ви дивуетесь, як може повернутися язик назвати шлях явного економічного примусу «природним шляхом»? Годі, що за «обивательська точка зору!» Пам'ятайте, що «навіть найгуманніші ідеї поширюються вогнем і мечем», — чому ж, якщо добре приперти бідняка до стіни, в ньому не розвинеться «громадське почуття»? Мене бентежить лише ось що: коли бідняка припирає до стіни, у нього інколи розвивається не те «громадське почуття», якого домагається той, що припирає, а почуття протесту проти гніту, розуміння, що і він, член «незабезпеченого класу», має право пильно порядкувати своєю особою. Само собою зрозуміло, такий результат цілком «неприродний», але, на жаль, у житті інколи буває. Я розповідаю, наприклад, у своїй книзі про страйк робітничих кас проти берлінської лікарні Charité; робітники, між іншим, вимагали, щоб «хворим була надана повна воля погоджуватися чи не погоджуватися на використання їх з навчальною метою». Що ж робити з такою «неприродною» подією? Тільки либонь і лишається, що вдатися до старого, вже випробованого історією засобу, — до вогню і меча.

Рішучу вдачу п. Хейсіна вже досить яскраво змальовано в наведених його міркуваннях. Ясно, які будуть його відповіді на поставлені в «Записках» питання. Чи йдуть успіхи медицини через трупи? Так, ідуть, — твердо відповідає п. Хейсін, — принаймні у зірок хірургії. «Звичайно, колоси хірургії не спиняються ні перед якими операціями, і для них часто оперовані — об'єкти, на яких вони прокладають нові шляхи в хірургії. Мене за кордоном вавжди вражало ставлення

¹ Є. Колтановська, «Медицина перед судом життя», «Образованне», 1902, № 2, ст. 69.

видатних хірургів до хворих. І дійсно, можна сказати, діяльність кожного визначного хірурга має на своєму шляху не один труп. Та якщо ми згадаємо, що всі наші завоювання в хірургії зобов'язані їм, ми повинні будемо лише констатувати факт і визнати, що дивитися тут з точки зору звичайної гуманності — значить створити тупий кут для медицини» (стор. 39).

«Переходжу тепер до питання про експерименти на людях,— пише далі п. Хейсін.— З огляду на те, що Вересаєв стояв на точці зору гуманності, особи, він не класифікував ці експерименти і поставився до всіх їх однаково». Д-р Хейсін виправляє мою помилку і класифікує. По-перше «переважна більшість експериментів робиться над ідіотами, прогресивними паралітиками в останній стадії хвороби, коли навряд чи будь-чим людина відрізняється від тварини, над саркоматозними хворими в найостаннішій стадії розвитку тощо. Але, скажуть, яке право має людина скорочувати хоч на день життя іншої людини? Я вважаю, коли користь від цього експерименту значна, то доводиться цією теоретичною гуманністю пожертвувати. Більшість (?) наведених Вересаєвим експериментів належить до цієї категорії. *Не знаю, яка користь буде від того, що суспільство візьме під захист таких хворих*» (стор. 34). Ось яка: помирати, п. Хейсін, тяжко, і тяжкі смертні муки; і для кожного члена суспільства потрібна гарантія, що в один прекрасний день під маскою лікаря до нього не прийде п. Хейсін і не скаже: «навряд чи тепер ця людина відрізняється будь-чим від тварини,— несіть її в лабораторію!» Якщо до того ж читач вибере із моєї книги навіть не переважну більшість, а хоча б тільки половину експериментів, які можна віднести до зазначеної п. Хейсіним категорії, то він побачить, який без краю ліберальний п. Хейсін у визначенні межі, що за нею людина «навряд чи відрізняється чим-небудь від тварини»; за цю межу потрапляють у нього всі скільки-небудь тяжкі хворі.

Що ж стосується, по-друге, «експериментів на здорових людях взагалі», то і тут, за п. Хейсіним, я стою на точці зору сентиментальної гуманності. Тимчасом, як ми вже знаємо, «чи може прогрес у будь-якій галузі розвиватися без жорстокості?» Крім того, «при обговоренні питання про експерименти ми не повинні забувати психології людей, які шукають істину... Що робити такій людині? Вона не може себе, припустимо, зробити об'єктом. Вона переконує інших, або, нарешті, вона дозволяє собі перейти межу дозволеного. Хто дозволяє? Яке право сильніше,— право своєї глибокої, могутньої спонуки, чи формальне право?» (стор. 35—36). На цій підставі п. Хейсін виправдує всі експерименти, які сприяють прогресові медицини. «З усієї вересаєвської мартирології,— робить висновок він,— залишається ще невелика група прищеплень, зроблених без усякого виправдання (1). Такі експерименти — це симптоми сучасної розбещеності думки, і, звичайно, до них не може бути подвійного ставлення» (стор. 36).

Ну, спасибі й за це! Робити над своїми хворими експерименти «без усякого виправдання» (тобто для власної втіхи) лікарям все ж таки недозволено.

Досі, як бачимо, погляди п. Хейсіна надзвичайно стрункі, послідовні. Ось хвора професора Бортоло, з ввіткнутими в мозок голками електродів, вона б'ється в конвульсіях від електричного струму, що пробігає через її мозок,— а я «не знаю, яка користь суспільству обороняти її: адже навряд чи вона будь-чим відрізняється від тварини!» Ось вісімнадцятирічна дівчина — Берта Б., якій професор Берн-

шпругн з успіхом прищепив сифіліс,— «при обговоренні загальних питань не можна брати за критерій істини обивательську гуманну точку зору; почуття жалю не може служити вирішальним моментом»... Прогрес, прогрес,— ось про що забуває «обиватель», відчуваючи «жалісне співчуття до всіх неприємностей, болів, страждань кожної окремої особи».

Але є в моїй «сентиментальній мартирології» ще ряд експериментів, проти яких озброюється і п. Хейсін, а саме, він найкатегоричніше виступає проти експериментів на в'язнях і проститутках. «Тут немає ніякого виправдання,— заявляє він,— і лікарі, які насмілюються над ними робити свої експерименти лише тому, що ці люди, на їх погляд, пропаші, заслуговують цілковитого засудження» (стор. 35). Правда ж, дивне обмеження? Пан Хейсін сам каже, що «об'єкти для прищеплень вербуються з темної і неможливої частини суспільства, що ні один експериментатор не буде робити прищеплень на багатих людях» (стор. 37). Чому ж експеримент, зроблений, наприклад, над темним робітником, є лише порушенням «формального права», а експериментові над арештантом «немає ніякого виправдання»? Чому п. Хейсін виправдовує професора Гюббенета, що прищепив сифіліс хворому солдатві, і з обуренням плямує д-ра Фоса, який прищепив сифіліс проститутці?

А це не єдина непослідовність у п. Хейсіна. Розпочинаючи далі мову про регламентацію проституції, він несподівано заявляє, що лікарсько-поліцейський нагляд за проституцією «не лише непридатний з гігієнічного і санітарного погляду», але і являє собою «антиморальний факт» (стор. 42), що з «морального погляду це разючий злочин суспільства і лікарів над цілим класом людей» (стор. 43). Дозвольте, п. Хейсін,— ви начебто збиваєтесь на «обивательську точку зору», начебто починаєте заражатися «сентиментальною гуманністю»! Коли згаданий нагляд є факт антиморальний, то він, зрозуміло, залишиться таким і тоді, коли був би навіть надзвичайно корисним з гігієнічного і санітарного погляду (останнє, як відомо, енергійно і доводять противники аболіціонізму). Коли ж правда не за аболіціоністами, а за їх противниками, то, з точки зору п. Хейсіна, чому це насильство неприпустиме? По-перше, сором'язливість є забобон, а, як довів п. Хейсін, «рахуватися з проявами людської особистості, з її зіпсованими почуттями» є недозволенна сентиментальність. «Всяка боротьба із забобонами є свого роду топтання живої людської особистості». По-друге, насильство, про яке йдеться тут, робиться над проституткою, особа якої і без того топчеться без міри, так що «навіть чи вона відрізняється будь-чим від тварини»; якщо користь від цього спостереження велика, то «теоретичною гуманністю доводиться пожертвувати. Не знаю, яка користь буде від того, що суспільство візьме під захист таких своїх членів».

Але що ж все це значить? Чому п. Хейсін, що так вільно переступає через трупи і найелементарніші права особи, раптом спляняється перед проституткою і впадає в оту «обивательську сентиментальність», яку щойно так старанно висміював? Є люди, до свідомості яких доходять лише яскраві, крикливі фарби, люди, здатні, наприклад, помітити топтання особистості лише тоді, коли ця людина стоїть перед ними «із спотвореним від страждання обличчям», «давленим дикими прокльонами». До категорії таких людей, мабуть, належить і п. Хейсін. Те безконечне зневажання особи, якого зазнає проститутка, говорять і п. Хейсіну, що у особи є певне коло прав, на які ніхто і

ніщо не сміє зазіхати, і зазіхання на котрі «не має ніякого виправдання». Але от зникли спотворені обличчя, змовкли дикі прокльони,— і п. Хейсін підбадьорюється, починає говорити про неминучу «жорстокість» прогресу і зневажливо кивати на «обивательську точку зору». І до чого тут ота така мила п. Хейсіну «обивательська точка зору»? Справді, подумаєш, що саме надзвичайною повагою до особи грішить наш обиватель!

Читач, можливо, скаже, що не варт було розглядати брошуру пана Хейсіна,— надто вже вона непродумана, легковажна й розв'язна. Я з цим не згоден, мені його брошура здається симптомом надзвичайної важливості, і ось чому саме.

Давно вже минули ті часи, коли людина сама по собі була нічим, коли її роль у житті була роллю клітини в живому організмі. В стародавній Греції «божественні» Платони могли мріяти, наприклад, про те, щоб в ідеальній державі старшини її, як чередники, визначали, які чоловіки й жінки мають вступити між собою в шлюб і як часто вони можуть народжувати дітей. Нині про це мріють лише Аракчеєви. Загальне благо, прогрес, розвиток науки,— ми згодні приносити їм жертви лише в тому разі, коли ці жертви є вільним проявом нашої власної волі: єдине обмеження нашої особи ми визнаємо лише в таких жас, як наше, правах інших осіб. Ми навіть майбутнє загальне щастя не можемо сприйняти інакше, як під умовою вільного порядкування своєю особою. Як каже Берне: «Muss ich selig seig sein im Paradiese, dann will ich lieber in der Hölle leiden,— якщо я *вмущений бути* щасливим у раю, я вважаю за краще в *власній волі* мучитися в пеклі». Від дикої аракчеєвщини пана Хейсіна на нас тхне затхлою катівнею. Природно, що за такого стану справ питання про права людини перед медичною наукою, яка зазіхає на ці права, *неминуче* стає коринним, центральним питанням лікарської етики: питання про те, де вихід з цього конфлікту, не може і не повинно падати доти, доки вихід не буде знайдений. І лише в *одному єдиному* випадку це питання можна ігнорувати,— коли дивитися на нього так, як дивиться п. Хейсін. А питання це ігнорує більшість моїх опонентів.

Вони проти цього заперечуватимуть, вони скажуть: «п. Хейсін рідкісна потвора в лікарській корпорації, і до нього можливе лише одне цілком певне ставлення». Але це буде лише відвід або обман себе. Чим відрізняється від д-ра Хейсіна хоча б «Медицинское обозрение», що виправдує найбурливіші експерименти над хворими, і де в лікарській пресі були протести проти цього? Що значить заява одного в моїх критиків п. Медведєва, що «часті вигуки Вересаєва: «де ж вихід?» є лише *риторична фігура*»?¹ Людині до такої міри чужі й незрозумілі конфлікти, які відзначаються в книзі, що вона нездатна побачити в них нічого, крім риторичного прийому. Що значать благодушні запевнення другого мого критика, приват-доцента В. В. Муравйова, що «в основі своєї» книга моя є «виправданням сучасної медицини» і доказом того, що в ній справи йдуть цілком благополучно»². Що значать ухильні послання п. Фармаковського на те, що «і в інших професіях» робиться те ж саме, що й у лікарській?

Є стара легенда, що походить ще з прадавніх часів, про одну фантастичну тварину — василіска. «Немає в природі істоти лихшої,

¹ «Лікар-художник», Спб., 1903, стор. 28.

² «Записки лікаря Вересаєва і медична наука», М. 1902, стор. 10.

страшнішої за василіска,— каже Пліній.— Одним лише поглядом своїм убиває він людсь і тварин; його посвист змушує кидатися навтьоки навіть отруйних змій; від його дихання сохне трава і розтріскуються скелі. Але є засіб і проти василіска. *Варт лише показати йому дзеркало,— і він гине од відбитка свого власного погляду*. Я дуже бажав би, щоб брошура пана Хейсіна відіграла роль такого дзеркала. Можливо, не один з моїх критиків, глянувши в це «дзеркало», відчує, що п. Хейсін лише оформляє і одверто говорить те, що в напівсвідомому стані було і в нього самого в душі; йому стане соромно разом з п. Хейсіним «лише констатувати факти», він перестане скаржитися на «тяжкі обвинувачення», які я зводжу на лікарів, і вважатиме за краще шукати вихід із тих суперечностей, які виникають між інтересами науки і невід'ємними правами людини.

Січень, 1903.

ЗМІСТ

	Стор.
<i>В. Прожогін. Творчий шлях В. В. Вересаєва</i>	5

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

Товариші. <i>Переклад А. Шияна</i>	45
Без дороги. <i>Переклад Д. Бобиря</i>	53
Нові віяння. <i>Переклад Д. Бобиря</i>	131
На естраді. <i>Переклад А. Шияна</i>	152
Лізар. <i>Переклад В. Козаченка</i>	159
В сухому тумані. <i>Переклад Н. Андріанової</i>	166
На повороті. <i>Переклад А. Головка</i>	176

ЗАПИСКИ ЛІКАРЯ. <i>Переклад І. Сенченка</i>	287
---	-----

З приводу записок лікаря. <i>Переклад І. Сенченка</i>	458
---	-----

Редактор *Л. О. Носенко.*
Художник *А. Ф. Пономаренко.* Техн. редактор *О. Г. Олешкевич.*
Художній редактор *К. К. Калужін.* Коректор *В. О. Слепих.*

Викентій Викентьєвич Вересаєв
Сочинення, т. 1
(На українском языкє)

Здано на виробництво 9/1 1956 р. Підписано до друку 12/X 1956 р.
Формат паперу 84×108¹/₁₆. Папер. арк. 7,69. Друк арк. 25,215 + 1 вкл.
Обл.-вид. арк. 30,732. Ціна 9 крб. 70 коп. Зам. № 890. Тираж 15.000.

Книжкова фабрика ім. Фрунзе, Головидаву Міністерства культури УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

1954